

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)
ISSN 2786-6513 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 1 (52)
ISSUE 1 (52)

Ужгород 2025
Uzhhorod 2025

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 3 червня 2025 р., протокол №6

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2025. Вип. 1 (52). 216 с.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Галемба Агнешка** – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща; **Гутька Мирослав** – магістр, PhD, доцент, завідуючий кафедрою історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Калішевська Івона** – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща; **Кічера Віктор** – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Марек Павел** – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія; **Мищанин Василь** – доктор історичних наук, професор; професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Немеш Ярослав** – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Словаччина; **Нікжентайтис Альвідас** – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва; **Тодоров Ігор** – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Цоранич Ярослав** – доцент PhDr., Ph.D., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина; **Шмігель Міхал** – doc. PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина; **Шмід Марек** – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія; **Шніцер Ігор** – кандидат історичних наук, доцент; завідуючий кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Шульце Вессель Мартін** – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Засідання Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 19/2178 від 27.06.2024 р.

Ідентифікатор медіа R30-04770 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа.

Раніше – Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 6 from June 3, 2025.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]. Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2025. Issue 1 (52). 216 p.

Editor-in-chief:

doc. **Yurii Danylets**, Candidate of History, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Docent of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr hab. **Agnieszka Halemba**, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland; Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland; doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, Docent Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic; doc. **Vasyl Mishchanyn**, Doctor of History, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Slovakia; prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania; prof. **Ihor Todorov**, Doctor of of History, Professor of the Department of Country Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia; doc. PhDr. **Michal Šmigel**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia; doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic; doc. **Ihor Shnitser**, Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Meeting of The National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine No. 19/2178 of 27.06.2024.

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine. Media identifier R30-04770 in the Register of media.

Before – Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations,
3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Міщанин Василь, Діброва Владислав.

Діяльність Закарпатського обласного комітету фізкультури і спорту в перший рік тотальної радянізації (1946 р.)..... 8

Нікітчук Олександр

Розвиток монументально-декоративного мистецтва Ужгорода в 1959 – 1990 рр. (на основі архівних матеріалів) 21

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Фенич Володимир, Алешкевич Ярослав

Від перших учителів-софістів до «семи вільних мистецтв»: освіта та стан освіченості в античному Середземномор'ї в V ст. до н. е. – VI ст. н. е. 43

Баукова Анастасія

Гостинність, її знаки і символи в античній традиції 59

Ферков Оксана

Між вірою, милосердям і наукою: аптеки та лікувальна діяльність єзуїтів на прикладі Гуменнянсько-Унгварського колегіуму (1613 – 1773)..... 69

Соколова Наталія, Олексин Ігор

Стипендії як основна форма підтримки студентів в XIX – на початку XX ст. (на прикладі Дерптського університету) 74

Марек Павел

До історії земської організації Чехословацької підприємницько-торговельної партії середнього класу в Словаччині у 1920 – 1938 роках (англійською)..... 81

Керечанин Златослава

Американська допомога євреям Підкарпатської Русі: аналіз діяльності Джойнт у міжвоєнний період..... 93

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гуцул Володимир

Довгий меч № і-418 з колекції Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького у світлі «Декламації» Йоганеса Ліхтенауера та її коментаторів 103

Фенич Володимир

Інтелектуальна біографія Федора Потушняка (1910 – 1960) – члена угорського етнографічного товариства, співробітника Подкарпатського Общества Наук, доцента історичного факультету Ужгородського університету 114

Данилець Юрій

Діяльність громад Свідків Єгови у звітах уповноваженого Ради у справах релігійних культур по Закарпатській області (1946 – 1953 рр.) 142

Міщанин Василь, Мельник Андрій

Угорська революція 1956 року в документах ДАЗО: реакція закарпатської влади і суспільства 149

Січ Ванесса

Дружини репресованих священників Мукачівської греко-католицької єпархії 162

Полупанов Дмитро

Тиводар Легоцький у дзеркалі української історіографії: тенденції досліджень (кінець XIX ст. – 2024 р.) 176

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Рейтій Галина

Чорт у календарно-обрядовій традиції долинян Закарпаття 192

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Мандрик Іван

Монографія міста Берегове 204

НЕКРОЛОГ

Олашин Микола

Пам'яті професора С. Д. Федаки 207

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ 211

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Mishchanyn Vasyl, Dibrova Vladyslav

Activities of the Transcarpathian Regional Committee for Physical Culture and Sports during the first year of total Sovietization (1946)..... 8

Nikitchuk Oleksandr

The development of monumental and decorative art in Uzhhorod (1959 – 1990): based on archival materials..... 21

WORLD HISTORY

Fenyh Volodymyr, Aleshkevych Yaroslav

From the first teachers of the sophist to the "seven liberal arts": education and the state of enlightenment in the ancient Mediterranean in the 5th century BC – 6th century AD 43

Baukova Anastasia

Hospitality, its signs and symbols in the ancient tradition 59

Ferkov Oksana

Between faith, charity and science: pharmacies and medical activities of the Jesuits on the example of the Humenné-Ungvár College (1613 – 1773)..... 69

Sokolova Nataliia, Oleksyn Igor

Scholarships as the main form of student support in the nineteenth and early twentieth centuries (on the example of the university of Derpth) 74

Marek Pavel

History of the provincial organization of the Czechoslovak Traders' Party in Slovakia in the years 1920 – 1938 81

Kerechanyn Zlatoslava

American Aid to the Jews of Subcarpathian Rus': An Analysis of the Joint's Activities During the Interwar Period 93

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Hutsul Volodymyr

The Long Sword № I–418 From the Tivadar Lehoczky Museum of Transcarpathian Local Studies in the Perspective of Johannes Liechtenauer's «Recital» and its Interpreters 103

Fenyh Volodymyr

Intellectual biography of Fedor Potushnyak (1910 – 1960) – member of the Hungarian Ethnographic Society, collaborator of the Subcarpathian Society of Sciences, associate professor of the Historical Faculty of Uzhhorod University 114

Danylets Yurii

Activities of the communities of Jehovah's Witnesses in the reports of the authorized representative of the Council for the affairs of religious cults in the Transcarpathian region (1946 – 1953)..... 142

Mishchanyn Vasyl, Melnyk Andriy

The 1956 Hungarian Revolution in the documents of the State Archive of Transcarpathian Region: the response of local authorities and society 149

Sich Vanessa

Wives of the Repressed Priests of the Mukachevo Greek Catholic Diocese 162

Polupanov Dmytro

Tivadar Lehoczky in the Mirror of Ukrainian Historiography: Research Trends (Late 19th Century – 2024) 176

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

Reitii Halyna

The Devil in the Calendar and Ritual Tradition of Transcarpathian Dolinians 192

REVIEWS

Mandryk Ivan

Monograph of the town of Berehove 204

OBITUARY

Olashyn Mykola

In memory of Professor Serhii Fedaka..... 207

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 211

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.87)"1946":323:796

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330016](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330016)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКАРПАТСЬКОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ ФІЗКУЛЬТУРИ І СПОРТУ В ПЕРШИЙ РІК ТОТАЛЬНОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ (1946 Р.)

Василь Міщанин

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ

«Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Web of Science ResearcherID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

Владислав Діброва

аспірант факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vladyslav.dibrova@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0000-4775-4959>

У статті висвітлено спортивну політику першого року тотальної радянської. 22 січня 1946 року указом Президії ВР СРСР була створена Закарпатська область – складова адміністративна частина УРСР. У період Закарпатської України 1944 – 1945 рр. розвиток фізкультури і спорту в краї регламентувала постанова НРЗУ від 10 квітня 1945 року. При установі уповноваженого Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) в справах освіти було створено Центральний Спортивний Комітет, який 25 травня 1945 року реорганізовано в Комітет в справах фізкультури та спорту при НРЗУ. Його керівником став Василь Федак. Він же з часу створення Закарпатської області очолював комітет в справах фізкультури і спорту при виконкомі Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих. У Державному архіві Закарпатської області окремий опис фонду 1211 містить документи про спортивну політику Закарпатської України. Опис 1 «Комітет у справах спорту при виконкомі Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих» налічує 16 справ за 1946 рік. Це: накази Наркома освіти УРСР та реакція на них обласної влади; накази та розпорядження Закарпатського обласного відділу народної освіти стосовно розвитку спорту, проведення спартакіади, військової і фізичної підготовки юнаків і дівчат тощо. А також постанови бюро обкому ЛКСМУ які мали на меті за допомогою спорту нав'язувати населенню радянську ідеологію: «Про участь комсомольських організацій в проведенні естафети в честь виконання 1-го року 4-ої Сталінської п'ятирічки», «Про підготовку і проведення свята ХХІХ річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції». Окремим блоком документів виділимо звіти про розвиток фізкультури і спорту в Закарпатській області в перший радянський рік. Аналіз архівних справ дозволяє стверджувати що в 1946 р. головними завданнями радянської влади було організація роботи комітету в справах фізкультури і спорту при виконкомі Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих, прищеплення радянських стандартів у фізкультурі та спорті в Закарпатській області. Для здійснення цих перетворень перш за все треба було підібрати надійні кадри, яких явно не вистачало. Організаційно-масова робота передбачала створення добровільних спортивних товариств. Таких у 1946 р. було організовано 5: «Більшовик», «Червона Зірка», «Динамо», «Спартак» та «Локомотив». Ще одним завданням стало відбудова спортивних об'єктів та виготовлення спортивного інвентарю. Коштів, які виділялися на розвиток спорту явно не вистачало. Серед спортивно-масових заходів обласного комітету фізкультури і спорту назвемо складання і виконання графіку цих заходів: легкоатлетичні змагання сільської молоді, волейболу, змагання допризовників з багатоборства ГТО, велоспорту, крос тощо. Відзначимо також міські змагання проведені у 5 містах Закарпатської області, різноманітні змагання обласного рівня. Ставилось завдання долучити до цих змагань якомога більше учасників. Фізкультурники та спортсмени активно долучалися до проведення масових дійств організованих компартією, комсомолом та радянською владою: «1 Травня», «Дня Перемоги», «Всесоюзного дня фізкультурника» тощо. Представив комітет і своє бачення подальшої підтримки та розвитку спорту – як традиційних (футбол, бокс, теніс), так і культивування нових видів спорту (легка атлетика, гімнастика, волейбол, баскетбол). Серед «перспективних» видів називались шахи й «туристика». Політико-виховна робота серед фізкультурників проходила шляхом проведення бесід, лекцій, доповідей фізкультурними та комсомольськими працівниками серед фізкультурників. Під контролем комітету перебували інциденти, які сталися, зокрема, під час футбольних матчів. Робота обласного комітету фізкультури і спорту «часто критикувалася» та ставилися «завдання на усунення недоліків». Це врешті призводить до відставки голови комітету В. Федака. Новим керівником комітету наприкінці 1946 р. став Д. Сас.

Ключові слова: Закарпатська область, фізкультура, спорт, радянізація, УРСР, спартакіада, колектив фізкультури, комплекс «Готовий до праці і оборони» (ГПО), добровільне спортивне товариство (ДСТ), спортивно-масові заходи.

Постановка проблеми. У сучасному політичному просторі спорт виконує ряд важливих соціальних та політичних функцій для внутрішньої та зовнішньої політики. Держава намагається монополізувати здійснення контролю над спортивною діяльністю за допомогою відповідних політик, нормативно-правових актів та державних програм. На думку сучасних дослідників спортивні перемоги «можуть активізувати позитивне сприйняття держави ззовні/всередині, консолідувати її громадян, легітимізувати відповідний політичний режим – виступають як ефективний інструмент (засіб) впливу на широкі верстви населення. Усе це дозволяє політичному класу використовувати спорт як ефективний інструмент політичної дії на суспільство в контексті досягнення свої політичних цілей та дивідендів» [Николайчук, 2016, с. 1]. Детальніше про зв'язок спорту і політики ми писали в попередньому нашому дослідженні, яке стосувалось спортивної політики Народної Ради періоду Закарпатської України (1944 – 1945 рр.) [Мищанин, Діброва, 2024].

Постановка цілей. Метою нашого дослідження є, на основі документів Державного архіву Закарпатської області, висвітлити спортивну політику більшовицької влади в перший рік тотальної радянізації Закарпаття. Зробимо це на прикладі діяльності обласного комітету фізкультури і спорту при облвиконкомі.

Аналіз досліджень. Змушені констатувати про обмеженість історіографії цього питання. В основному дослідники займалися вивченням політичної історії Закарпаття. Наприклад, у третьому томі «Нарисів історії Закарпаття», який висвітлює радянську історію Закарпатської області на протязі 1946 – 1991 рр., всього один параграф приділено дослідженню історії фізкультури і спорту. Та й то майже не аналізуються політичні чинники розвитку спорту, а висвітлюються в основному спортивні здобутки [Фітас, 2003].

Разом з тим, окремі автори вказують на арешт і засудження радянською владою голови Комітету у справах фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України (1945 р.) та обласного Комітету у справах фізкультури і спорту при облвиконкомі Закарпатської обласної ради депутатів трудящих (1946 р.) В. Федака. Серед останніх публікацій – факсимільне видання більшості аркушів кримінальної справи «На Голгофу й назад. Справа Василя Федака» [На Голгофу й назад, 2021] та її аналіз [Мищанин, Балашов, 2024].

Зауважимо, що В. Федак у 1948 р. був засуджений на 25 років ув'язнення [Фітас, 2003, с. 314–315]. Лише у березні 1956 р., в часи хрущовської відлиги, він повернувся з таборів. Далі, працюючи у спорті й спортивній журналістиці, В. Федак підготував солідну монографію – «Закарпаття в спортивному вимірі» [Федак, 1994], яка однак, побачила світ вже по смерті її автора.

Лише побіжно висвітлено радянську спортивну політику у ґрунтовній монографії В. Мищанина «Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.» [Мищанин,

2018]. Щоправда, в одному з останніх номерів «Наукового вісника УжНУ. Серія історія», з'явилась наукова стаття, в якій досліджено спортивну політику періоду Закарпатської України 1944 – 1945 років [Мищанин, Діброва, 2024]. Спортивна політика в Закарпатській області періоду тотальної радянізації ще не стала предметом спеціального дослідження.

Для заповнення цього вакууму використаємо виявлені матеріали Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО). Зокрема, у матеріали фонду № 1211 «Комітет у справах фізкультури і спорту при облвиконкомі Закарпатської обласної ради депутатів трудящих», його перший опис (1946 – 1955 – 1961). 16 справ фонду за 1946 р. дозволяють прослідкувати розвиток спорту в перший рік тотальної радянізації Закарпатської області.

Серед офіційних документів, які зберігаються в ДАЗО, назвемо наказ № 113 заступника Наркома освіти УРСР «тов.» Філіпова О.М. від 11 січня 1946 р. «Про покладання на вчителів початкових класів проведення фізичної підготовки» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2: 12–13 зворот], та реакція на нього Закарпатським обласним відділом народної освіти – наказ № XI-1033/1946 від 16 лютого 1946 р. [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 15–15 зворот]. Одним із перших стало розпорядження Закарпатського обл ВНО від 22 січня 1946 р. «Про правильне розміщення снарядів в гімнастичних залах області» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 14].

Виділимо й інші накази та розпорядження Закарпатського обласного відділу народної освіти: наказ № 3428 від 12 червня 1946 р. «Про підготовку та проведення спартакіади» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 26–27]; наказ від 22 серпня 1946 р. «Про відміну військової підготовки для юнаків та дівчат V-VII класів, дівчат VIII класів і про зміну програми допризовної підготовки учнів VIII-X класів» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 4–5]; наказ № 141 від 20 грудня 1946 р. «Про підготовку й проведення зимового сезону 1946/1947 р. в школах і педучилищах Закарпатської області» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 8]; наказ № 9037 від 25 грудня 1946 р. «Про стан військової і фізичної підготовки учнів шкіл області» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 42–42 зворот].

До ідеологізації спорту активно долучався комсомол. В ДАЗО маємо постанову засідання бюро Закарпатського обкому ЛКСМУ від 15 жовтня 1946 р. «Про підготовку і проведення свята ХХІХ річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 10–11], постанову бюро обкому ЛКСМУ № 7 від 11 грудня 1946 р. «Про участь комсомольських організацій в проведенні естафети в честь виконання 1-го року 4-ої Сталінської п'ятирічки» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 3, арк. 9] тощо.

Основний масив фактичного матеріалу про розвиток фізкультури і спорту отримуємо зі звітів Закарпатського обласного Комітету в справах фізкультури і спорту. Маємо 3 звіти складені українською мовою: «Короткий опис проведеної

роботи і наслідки» (за період від 1 червня 1945 р. до 15 травня 1946 р.) авторства В. Федака [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 7–8]; «Звіт праці за місяць січень 1946 р. [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 1–6]; «Звіт праці Закарпатського Обласного Комітету в Справах Фізкультури і Спорту від 1. червня до 31. липня 1946 р.» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 9–32 зворот]. Та 2 російськомовні тексти: «Звіт Закарпатського Обласного Комітету в справах фізичної культури і спорту при Облвиконкомі. Про проведення літнього спортивного сезону 1946 року і підготовці до зимового спортивного сезону 1946-1947 року» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 33–38]; «Звіт про роботу Закарпатського Обласного Комітету за 1946 рік» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 43–45]. Окрім того, звіти Закарпатського обкому ЛКСМУ: «Звіт роботи військово-фізкультурного Відділу закарпатського обкому ЛКСМУ на 18 червня 1946 р.» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 10. Арк.1–3] та «Звіт Закарпатського обкому ЛКСМУ по виконанню літніх спортивних міроприємств по переходу на літній спортивний сезон в Закарпатській області» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 10. Арк. 13–17].

Виклад основного матеріалу. Одним із головних завдань радянської спортивної політики стало організація роботи Комітету у справах фізкультури і спорту при облвиконкомі Закарпатської обласної ради депутатів трудящих. Ще 10 січня 1946 р., до офіційного створення Закарпатської області, Закарпатський облвиконком та бюро обкому КП(б)У приймають постанову «Про розміщення в будинку облвиконкому КП(б)У в будинку облвиконкому». У ній, зокрема, йшлося: «1. Розмістити в будинку облвиконкому (колишня НРЗУ) слідуєчі відділи: ... на четвертому поверсі: в). Відділ освіти, якому приділити кімнати 233, 236, 235, 237, 237 а, 232, 231, 230, 229, 228, 227, 226, 225, 224, 223, 222, 221, 220, 219, 218, 217, 216, 215, 213, і 214» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 4, арк. 1]. Відзначимо, що комітет фізкультури працював при відділі освіти.

Постанова № 113 Закарпатського обласного виконавчого комітету від 28 лютого 1946 р. «Про розпорядок роботи в Радянських установах» визначала робочий час: «1). Встановити, що від 1 березня 1946 р. в усіх Радянських установах Закарпатської області робочий день починається в 10 год. і кінчається в 20 год. моск. часом з обідньою перервою від 16 до 18 год. 2). Зобов'язати завідуючих відділами Облвиконкому, голів ОНК і МНК завести дежурну службу від 16 до 18 і від 20 до 22 год за моск. часом [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 4, арк. 2]. Проте 11 березня 1946 року постанова № 113 піддалась редакції «Про зміну розпорядку роботи в Радянських установах». У ній йшлося: «1). Встановити, що від 12 березня 1946 р. в усіх Радянських установах Закарпатської області робочий день починається в 9 год. і кінчається в 17.30 год. моск. часом з 30 мінутною обідньою перервою від 13.00 до 13.30 годин. 2). Зобов'язати завідуючих відділами Облвиконкому, голів ОНК і МНК завести дежурну службу від 17.30 до 22 год за моск. часом. 3) Відмінити постанову облвиконкому від 28 лютого 1946 року «Про порядок роботи в радянських установах» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 4, арк. 3].

Першим головою комітету в справах фізкультури і спорту при облвиконкомі став Василь Федак. Посаду він отримав «по інерції». Ще у квітні 1945 р. В. Федака призначають інспектором по фізичній культурі і спорту при уповноваженому Народної Ради у справах освіти, а 25 травня 1945 р. він став головою щойно створеного Комітету у справах фізкультури та спорту при Народній Раді Закарпатської України [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2. спр. 4, арк. 4; Міщанин, Балашов, 2024, с. 137]. Вже в період Закарпатської України він спрямовує роботу комітету на встановлення радянської системи спорту і краї. Проте В. Федак відмовляється вступити до комуністичної партії. У грудні 1946 р. Василя Федака звільняють з голови комітету [АУ СБУ 30, арк. 23].

На його місце призначено Д. Саса. Коли точно відбулось призначення нами не встановлено. Проте припускаємо, що до виконання обов'язків голови комітету він приступив відразу в грудні 1946 року. Принаймні в рішенні № 1282 Закарпатського обласного виконавчого комітету від 16 грудня 1946 року «Про стан фізкультурної роботи за 1946 р. та підготовку до зимно-спортивного сезону 1946–1947 рр.» пункт 4 зобов'язує «Облкомітет фізкультури та спорту (т. Сас)» провести ряд заходів з розвитку зимових видів спорту [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 4, арк. 52]. Підтвердженням цьому може бути й той факт, що «Звіт про роботу Закарпатського Обласного Комітету по за 1946 рік» підписував Д. Сас [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 43–45].

У «Списках керівних працівників номенклатури обкому КП(б)У станом на 15 березня 1947 року дізнаємося інформацію про Д. Саса: «Сас Д.П. 1921 р.н., член ЛКСМУ від 1945 р.» на посаду голови комітету фізкультури і спорту перейшов із посади зав. відділу оргнабору робочої сили. На цей час мав «2 роки і 1 місяць» керівного стажу. Станом на 15 березня мав на новій посаді «2 місяці стажу... 2 ордени чеські, одну медаль» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 356, арк. 1 зворот]. Виходить, що Д. Сас очолив комітет приблизно у грудні 1946 – не пізніше 15 січня 1947 року.

Кадри. І все ж майже увесь 1946 р. Комітет у справах фізкультури і спорту очолював В. Федак. Умови, в яких прийшлося працювати комітету фізкультури і спорту та його керівнику, були дуже складними. Держава слабо виділяла кошти на розвиток фізкультури та спорту, вирішуючи головним чином політичні питання, разом з тим вимагаючи позитивних показників у спортивній політиці. Наведемо уривок із звіту: «треба підчеркнути тот факт, що Комітет 7-місячним запізненням начав свою працю. Комітет в перших днях не мав ні поміщення, ні мягкого зарядження, ніякої матеріальної піддержки і тому багато уваги мав звернути на обстарання поміщення, мягкого зарядження. З нашим комітетом зпочатку серйозно ніхто не займався. Всі другі відділи вже працювали повним темпом, коли нам треба було оказати якої набудь помочі, то прямо молитися треба було (підкреслення наше – авт.), щоб виділили мало полотна, – на труси і футб. сорочки, або дошки на поправлення спортплощ і стадіонів. Довгі часи Комітет не мав ніякий штатний розпис і о скільки зарплати була дуже низькими, ніхто з бувших

фізкультурників і фахових викладачів фізкультурників не хотіли приступати до праці» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 9].

Голова обласного комітету в справах фізичної культури і спорту при облвиконкомі В. Федак у звіті за січень 1946 р. (нагадаємо, що Закарпатська область створена 22 січня 1946 р.) вказував на кадрову проблему серед фізкультурників. Він склав «Список фізкультурних працівників-голів комітетів, яких треба замінити» зі своїми примітками-рекомендаціями [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 5]. Детальніше див.: Додаток 1.

У звіті за 1 червня – 31 липня 1946 р., ймовірно голова комітету фізкультури (визначаємо за мовою і стилем написання звіту, бо у документі відсутня дата складання звіту і сторінка з підписом – *авт.*) В. Федак, констатував: «Дуже слабо стоїмо з кадрами. Обласний Комітет ще по нинішнього дня не можна було повністю укомплектувати. Не ліпше стоїть справа на провінції, де є 13 округів і де всі комітети укомплектовані, но на тих містах сидять люде, які і легковажно і байдуже ставляться до справи. Добре ставляться до фізкультури: Пайкош в Ужгороді, Крон, ужгородському округі, Горняк в Мукачеві, Алмаший в мукачівському округі, Філак в Хусті, Бобик в Іршаві, Адамчо в Севлюші. За других не можна так похвально висказатися» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 13]. Подібна ситуація складалась і з тренерськими кадрами [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 19].

Проблема виникла навіть із комплектуванням обласного комітету фізкультури і спорту [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 25]. На 1 липня 1946 р. «заповнені міста: голови комітету, заступника начальника УСО, завідуючого шкільною молоддю, орг.-інструкторського відділу, 2 інспекторські міста, начальник кадрів, начальник планово-фінансового відділу, секретарь-машиністка яка по по совмісництву займає пост завідуючого справами, курер-уборщик і старший тренер» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 26].

Вказує В. Федак і на проблеми в округах: «на многих окружных комитетах сидят дуже слабі працівники-голови, яких необхідно замінити. Дуже слабо стоїмо з кадрами на постах голів комітетів фізкультури, які не мають образования, ані охоти до праці. Причини; малі ставки, не дістають ніякі пайки, хоч постановою Обкому КП/б/У і Облвиконкому з дня 4-го червня мають бути забезпечені карточками II категорії. Кождий округ має від 40-60-80 сіл, які самі голови охопити не можуть. Многі села віддалені від центрів на 50–60 клм. На річаві (речові – *авт.*) видатки окружним комітетам виділено місячно (150–200 Карб.), які гроші далеко не вистарчають на командировочні, канцелярські видатки. Многі з голів окружних комітетів працюють по совмісництву і тому фізично не мають часу виїждати до окружних сіл. Мало помагають радянські власті (підкреслення наше – *авт.*). Працівники Облкомітету не можуть дістати житл. площі і не є змоги забезпечити їх квартирами [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 26].

Кадрову проблему у спорті керівництво республіки намагалось вирішити за рахунок демобілізованих червоноармійців. У звіті читаємо: «Число

фізкультурних працівників прибутних по демобілізації з Червоної Армії є 189, з яких використано на праці в Облкомітеті (3 особи: Собенко, Мачковський і Орлов), 5 назначені головами окружних комітетів фізкультури: Бабай в Перечині, Федеєв в Вел. Березному, Борисов у Волівці, Єфіменко в Тячові і Ландау в Хусті, 3 на керівній роботі в ОблОНО (Душко заступник завідуючого відділом Освіти по військово-фізичній роботі, Сліпенко і Григор'єв, як інспектора на тому же самому місті і 188 як воєнруки і фізруки в ПСШ (повна середня школа – *авт.*), НСШ (неповна середня школа – *авт.*), педучилищах, технікумах 3. Области» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 26–27].

3 вищою фізкультурною освітою в Закарпатській області працювало всього 3 людей, і, зрозуміло на керівних посадах – «Собенко І.Т. працює як заступник голови і начальник УСО в Облкомітеті, Крайняниця В. М. на пості інспектора у відділі народного образования і Гіріц Андрій, який є директором ПСШ в Тячові». Статистика фізкультурників з середньою і тренерською освітою, які працюють у школі у звіті згадується, але не наводиться. Зате наголошувалось, що «педагогічних і учительських інститутів на території 3.О. ще нема, дитських спортивних шкіл ще тоже нема... На території 3.О. фізкультурних учебних установ ще нема» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 27].

Хоча б частково виправити ситуацію, на думку голови комітету, мали короткотермінові курси. Так, обласним відділом народної освіти на середину 1946 р. проведено кілька таких курсів, а комітетом фізкультури короткотермінові семінари та лекції. На півріччя заплановані інструкторські курси, 14-денні та 3-місячні курси для викладачів фізкультури. Осередом відділу освіти планував на літніх канікулах провести 14-денні курси для воєнруків у 5 містах Закарпатської області [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 27].

Восени 1946 р. начальник навчально-спортивного відділу обласного Комітету фізкультури і спорту при облвиконкомі Терент'єв відзначав, що «у Закарпатській області погано з фізкультурними кадрами». Серед управлінців фізкультурників з вищою освітою нараховувалось лише 6 осіб. Ще 5 із середньою освітою. Інші працівники окружних, міських комітетів, добровільних спортивних товариств (ДСТ. Російською – ДСО добровольних спортивних обществ – *авт.*) «та й обласний комітет фізкультури та спорту укомплектований з фізкультурників любителів». Відзначалося, що до цього часу «у Закарпатській області підготовкою фізкультурних кадрів не займалися». У другій половині 1946 р. «по лінії профспілок з ДСТ «Червона Зірка», «Більшовик», проведено семінари голів фізкультурних колективів у кількості 35 осіб». 3 20 листопада 1946 р. обласний комітет фізкультури та спорту провів 10-ти денні курси з підготовки голів окружних, міських комітетів фізкультури та спорту та голів ДСТ. Слухачами курсів стало 30 чиновників [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 45]. 3 1 грудня 1946 р. провели «курси одномісячні з підготовки інструкторів – громадських працівників та 10-денні курси інструкторів з лиж, штанг, з хокею, з гімнастики, а також і суддівські із зазначених видів спорту» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 38].

Організаційно-масова робота. Як зазначав голова облкомітету у справах фізкультури та спорту при Облвиконкомі Д. Сас, «у Закарпатській області у 1945 р. половина 1946 р. вся робота з фізичного виховання проводилася за старою системою тобто, за принципом роботи спортклубів із футболу. Іншим видам спорту не надавалося значення, і, по суті, по області вишукувалися методи та форми побудови фізкультурної роботи та переходу фізкультурної роботи на єдину радянську систему» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 43]. Рішенням президії Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) по Закарпатській області було затверджено організацію двох ДСТ, а саме: ДСТ «Більшовик» та «Червона Зірка» з об'єднанням 15 профспілок. На цій основі й організовано по області два ДСТ, а також організовано ДСТ «Динамо», «Спартак» та «Локомотив». Всього в області створено 5 ДСТ, в яких організовано 73 спортивних виробничих колективів з охопленням 7 318 членів осіб.

«По селах спортивну роботу було вирішено організувати при хатах читальнях. Це себе виправдало, бо в селі єдине місце, де завжди збирається молодь, це сільський клуб та хата читальня. – Писав новий голова комітету Д. Сас. – За 1946 р. організовано сільських фізкультурних колективів 165 із охопленням 7 832 осіб. Таким чином по області налічується 73 виробничі фізкульт. колективів та 165 сільських. Усього 238 фізкульт. колективів із загальним охопленням 15 150 осіб» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 43].

Бюджет і будівництво. На 1946 р. по обласному комітету фізкультури та спорту на утримання апарату, на спортивно-масову роботу та будівництво було асигновано 700 000 крб. На 16/ХІІ-46 витратило коштів 530 000 крб. У цей час у Закарпатській області будівництво нових спортивних споруд ні лінією обласного комітету, ні лінією ДСТ не проводилася.

В основному кошти спрямовувались на відбудову – розширення та ремонт старих спортивних споруд (стадіонів та майданчиків). Облкомітету ФК та спорту міськрада м. Ужгорода відвела приміщення під спортзал (міський парк, колишній павільйон). Президія облвиконкому затвердила кошторис у сумі 100 тис. крб. та зобов'язала облкомунбуд («тов. Ленковецького») відремонтувати об'єкт, але останній відмовився та приміщення залишилося не відремонтовано та кошти не використані. Голова комітету фізкультури і спорту відзначав: «Таким чином у області фізкультурні організації не мають жодного спортзалу. Є у м. Ужгороді один спортзал у приміщенні Радпартшколі, який використовується під їдальню, що суперечить усім радянським законам і цей спортивний зал має бути повернутий фізкультурникам м. Ужгорода для проведення у ньому спортивно-масової роботи» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 43].

Виготовлення спорт інвентаря. Обласна влада для розвитку спорту намагалася використати місцеві промислові підприємства. Так, згідно з постановою облвиконкому і обкому КП(б)У від 3-го червня 1946 р. та спільної постанови Комітету фізкультури спорту та бюро Закарпатського обкому ЛКСМУ від 29 квітня 1946 р. зроблені договори з підприємствами де

виготовляється спортивний інвентар: «лижі з Мукачівським мебельним заводом 1000 пар, Анталовським лісозаводом 500 пар. Зроблено договори з ліспромом виготовити для шкіл ружя, макети, турніки, козли, лісниця та інше на 200 тисяч карбованців. В Мукачеві будемо виготовляти шахматні фігури ще не має відповідного інструменту для виготовлення їх. Крім того виготовляємо часті буці в Севлюші і Хусті» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 10, арк. 16].

Спортивно-масові заходи 1946 року. Обласний комітет фізкультури і спорту склав і слідкував за виконанням календаря спортивно-масових заходів. Зокрема, у звіті начальника навчально-спортивного відділу обласного комітету фізкультури і спорту при облвиконкомі Терентьєва вказувалося на проведені спортивно-масові заходи 13-ма окружними кометами в справах фізкультури і спорту:

«1. Проведено змагання з легкої атлетики сільської молоді із загальним охопленням: 1 040 осіб.

2. Проведено змагання з волейболу із загальним охопленням: 390 осіб.

3. Проведено змагання допризовників з багатоборства ГТО із загальним охопленням: 2 800 осіб.

4. Проведено змагання з велосипеда із загальним охопленням: 60 осіб.

5. Проведено змагання з футболу із загальним охопленням: 1 430 осіб.

6. Проведено крос із загальним охопленням: 1 600 осіб.

Усього змагань проведено: 6 із охопленням 7 033 осіб» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 33].

Також пройшли міські змагання проведені у 5 містах: 1. З легкої атлетики (залучено 300 осіб). 2. По боксу (80 осіб). 3. По тенісу (100 осіб). 4. З волейболу (400 осіб). 5. По баскетболу (450 осіб). 6. З футболу (800 осіб). 7. З фехтування (40 осіб). 8. З шахів (40 осіб). 9. З боксу (700 осіб). Усього проведено 9 змагань із охопленням 2 910 спортсменів.

Крім того, обласними Радами ДСТ: «Червона Зірка», «Більшовик», «Спартак», «Комсомолец», «Динамо», проведено внутрішньовідомчі змагання: 1. З легкої атлетики (з охопленням 400 чоловік). 2. З волейболу (280 осіб). 3. З баскетболу (320 осіб). 4. З футболу (300 осіб). 5. За фехтування (65 осіб). Усього з ДСТ проведено 5 змагань з охопленням 1 365 осіб [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 33].

Серед обласних змагань відзначено: 1. Обласні змагання із легкої атлетики серед шкільної молоді (з охопленням 400 осіб). 2. Обласні змагання із легкої атлетики підліткової молоді (35 осіб). 3. Обласні змагання з легкої атлетики сільської молоді (50 осіб). 4. Обласні змагання з боксу (36 осіб). 5. Обласні змагання з тенісу (34 особи). 6. Першість області з футболу за I та II групою із загальним охопленням 510 осіб. 7. Обласні змагання з волейболу (48 осіб). 8. Змагання 5-ти міст з легкої атлетики (35 осіб). 9. Змагання 5-ти міст з волейболу із загальним охопленням 40 осіб. 10. Змагання 5-ти міст з баскетболу із загальним охопленням 43 особи. 11. Змагання 5-ти міст із футболу із загальним охопленням 60 осіб. 12. Обласний крос (взяло участь 250 осіб).

Усього проведено 12 змагань з охопленням 1 541 осіб. Усього проведено 32 заходів із загальним охопленням: 12 849 осіб [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 34].

Спортсмени починають активно долучатися до проведення масових дій організованих компартією та радянською владою. Так, згідно з планом масових заходів обкому ЛКСМУ з підготовки та проведення «1 Травня» і «дня перемоги». Зокрема, 27 квітня 1946 р., за словами секретаря Закарпатського обкому ЛКСМУ по військово-фізкультурній роботі Решетара, були «проведені масові заходи з піснями та закінчилися мітингами з підготовки до підписки державної позики на яких, взяло участь 5 025 чол. молоді. 1-го травня разом з військовими частинами вийшла вся молодь і фізкультурники на демонстрацію де в поході проводились фізкультурні гри. 2-го травня був проведений огляд кращої стройової пісні по всім видах – проводились змагання з різними видами спорту від ранку до вечера, та проводились зустрічі піонерів з героями Вітчизняної війни. 9-го травня проводились змагання фізкультурників, виступи школярів, читались лекції» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 10, арк. 16–17]. Активно йшла підготовка до Всесоюзного дня фізкультурника. З цього приводу розроблено плани масових спортивних заходів, які розіслані в округи.

«Культивування видів спорту» по Закарпатській області. Начальник навчально-спортивного відділу Терентьев відзначав: «У Закарпатській області через те, що область перебуває лише як два роки возз'єднана з Українською Республікою, а в роки господарювання малярських фашистів в області культивувалися тільки ті види як футбол, бокс від яких підприємці мали доходи, інші види культивувалися в індивідуальному порядку чи зовсім не культивувались». Серед «домінуючих видів, що особливо культивуються» називався футбол, бокс та теніс. А «з великими труднощами запроваджуються види: легка атлетика, гімнастика, спорт ігри: волейбол, баскетбол». Важка атлетика (штанга, боротьба) із-за відсутності інвентарю та фахівців зовсім не розвивалися. Бачив чиновник перспективи розвитку в області шахового спорту: «Шахи в Закарпатській області розвинені та культивуються широко, але не організовано, лише останнім часом організовано по ряду міст шахові турніри (Ужгород, Мукачеве) та проведено міські турніри» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 34].

Одним із перспективних напрямків розвитку спорту місцеві керівники бачили розвиток «туристички». Секретар Закарпатського обкому ЛКСМУ з військово-фізкультурної роботи Решетар декларував, що «хочемо зробити туристичний спорт масовим спортом Закарпатської області». Для цього, казав чиновник, в Закарпатській області знаходиться «20 туристичних хат які на 85% знищені малярськими загарбниками під час війни. Ще весною поставлено питання перед Республіканським Комітетом ФК і спорту по конкретній відповіді не було вислано в Закарпатський обласний комітет ФК і спорту при Облвиконкомі. Згідно постанови Ради Міністрів і ЦК КП(б)У від 11 квітня 1946-го р. ч. 861 «Про підготовку і переведення літнього спортивного сезону в Республіці і 1946 р.»

вирішено що всі туристичні бази мають бути передані Обл. Комітету в справах ФК і спорту при Облвиконкомі. Постановою Облвиконкому і Обкому КП(б)У «Про підготовку і переведення літнього спортивного сезону на 1946 р. в Закарпатській області» вирішено що всі туристичні бази передаються Обласному комітету в справах ФК і спорту при Облвиконкомі. Фінансові плани Обл. Комітету в справах ФК і спорту при Облвиконкомі які були представлені в Українській державі затверджені не були на місцевих ресурсах не мали змоги провести ремонт. Було призведено повний порядок туристичну базу в Рахові» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 10, арк. 15].

На основі розробленого плану заходів комітету фізкультури та військовим відділом Закарпатського обкому ЛКСМУ зроблено договір з Радою профспілок, за яким частина туристичних баз передавалась профспілкам. Розпочато ремонт Воловецької туристичної бази.

Політико-виховна робота. Політико-виховна робота серед фізкультурників проводилася шляхом проведення бесід, лекцій, доповідей фізкультурними та комсомольськими працівниками серед фізкультурників. У всіх містах Закарпатської області проведено комсомольсько-фізкультурні активи із постановкою питань про стан фізкультурної роботи у містах та завдання фізкультурних організацій на подальший період. Відзначалось, що вони пройшли на «великому ідейному, політичному рівні». З ініціативи військового відділу обкому КП(б)У проведено обласний актив працівників. На ньому «часто критикувалася робота Обласного Комітету та міських та окружних комітетів, розкрито всі недоліки фк. роботи по області та намічені завдання на усунення недоліків» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 37].

Терентьев зазначав, «що робота з виховання фізкультурників Закарпатської області стоїть ще на недостатній висоті, оскільки ще є багато фактів хуліганської поведінки окремих фізкультурників футболістів та цілих футбольних команд» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 37]. До таких відносили випадок, коли під час гри в Солотвині між футбольними командами «Більшовик» (Солотвино) – «Більшовик» (Хуст) з боку солотвинських футболістів була влаштована бійка. До неї долучилися також і глядачі. І тільки завдяки втручання присутніх на матчі прикордонників вдалося встановити порядок. Також під час гри на першість області між командами міста «Червона Зірка» (Буштино) та командою «Динамо» (Мукачеве) було «вчинено хуліганські вчинки окремих гравців з боку «Динамо» і у другому таймі команда «Динамо» Мукачеве не дограла 20 хвилин демонстративно покинула поле» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 37]. Обласний комітет спеціально розслідував ці інциденти і винних залучили до відповідальності шляхом дискваліфікації та винесення доган тренерам і керівникам організацій, які проводили вищезазвані заходи.

Агітаційно-пропагандистська робота. З метою пропаганди радянського спорту на селі у першому півріччі 1946 р. по радіо виступали: голова облкомітету фізкультури і спорту В. Федак, а також «кращі змагуни Обл. Деяк, Шолтес, і Баркас,

Боніславський. На київському радіо виступили Федак і тренер Спартак: Вейг» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 25]. У місцевій пресі надруковано понад 300 статей та заміток про розвиток спорту. Матеріали публікувалися в обласних газетах «Закарпатська Правда», «Карпаті igaz so» (угорськомовний дубляж «Закарпатської правди» – *Kárpáti igaz szó* – Правдиве карпатське слово), «Закарпатська Україна», «Молодь Закарпаття», окружна газета «Червоний Прапор». Крім того голова комітету В. Федак опублікував понад 20 статей у республіканських («Правда України», «Українська Правда», «Молодь України», «Сталинское Племя») і центральних («Правда», «Известия», «Комсомольская Правда», «Советский Спорт») виданнях. У першому півріччі в Закарпатській області на спортивну тематику було прочитано 27 лекцій. Наводиться і число глядачів на різних змаганнях – понад 120 000 тисяч [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 25].

У одному із звітів комітету вказувалося: «Статті були написані на загально-спортивні теми, на розвиток фізкультури в З.О., туристичні, по всім видам спорту. Багато статей написано самими фізкультурниками, які своїми досвідами поділилися з своїми молодшими братами-фізкультурниками» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 29].

У першому півріччі 1946 р. в області було проведено 24 фізкультурних вечорів: в Ужгороді – 3; в Мукачеві, Берегові, Севлюші, Хусті, Воловому, Рахові – по 2; в Іршаві, Білках, Перечині, Вел. Березному, Сваляві, Тячеві, Великому Бичкові, Радванці і Доманинцях – по 1. Проведено 3 естафети: 2-9 лютого 1946 р. – «в честь виборів до Верховної Ради, 9-го травня в День Перемоги і ДСО Спартак» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 29].

Ще одним видом агітації стала наочність. У звіті за перший квартал 1946 р. читаємо: «Витринних (мається на увазі розміщення на інформаційних вітринах газет – *авт.*) газетами «Советський Спорт» не організовано. Виданий строгий приказ до 1 серпня ц.р. зорганізувати. Другі газети вивішувалися не систематично». Також «плакати і афіші на пропаганду фізкультури готують перед кожним значним змаганням. Плакати і афіші готували члени ужгородської художественної школи» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 29].

Спорт мав підтримувати політичні зміни в області. Разом зі стартом колективізації в Закарпатській області у 1946 р. реагував і комітет фізкультури і спорту: «Колхозно-фізкультурні колективи є в стадії організації в с. Яворовім (Есень), Вел. Доброні (Ужгородський округ)» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11,

арк. 25].

Соціалістичне змагання також торкнулось і фізкультури та спорту. В документі читаємо: «Перехідний прапор області буде присужений тільки кінцем 1946 р.». Кращі комітети фізкультури і спорту як нагороду отримували спортивну форму, «на розгортання їх праці дала матеріальна допомога (гроші на ремонт площ, виділення більшого числа спортінвентаря, похвалення на нарадах голів комітетів, в газеті і т.д.)» [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 14].

Висновки. У період плинної радянської Закарпатської України 1944 – 1945 рр. вже були створені передумови спрямовані на запровадження радянських стандартів у фізкультурі і спорті. Ще 10 квітня 1945 р. постановою Народної Ради Закарпатської України при установі уповноваженого НРЗУ в справах освіти було створено Центральний Спортивний Комітет. 25 травня 1945 р. його реорганізували в Комітет у справах фізкультури та спорту при НРЗУ, який очолив Василь Федак. Він же з часу створення Закарпатської області (22 січня 1946 р.) «автоматично» став головою комітету в справах фізкультури і спорту при виконкомі Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих. Протягом року робота обласного комітету фізкультури і спорту неодноразово піддавалась критиці та врешті це призвело до відставки голови комітету. Новим керівником комітету в справах фізкультури і спорту наприкінці 1946 р. став Д. Сас.

Наявні у Державному архіві Закарпатської області документи дають можливість прослідкувати роботу комітету у перший рік тотальної радянської краї. Серед головних завдань виділимо питання кадрової політики, створення добровільних спортивних товариств, відбудова спортивних об'єктів та виготовлення спортивного інвентарю тощо. Іншим напрямком діяльності комітету стало проведення «спортивно-масових заходів» з різних видів спорту «з охопленням» якомога більшої кількості спортсменів. До таких відносимо змагання сільської молоді, допризовників, змагання 5 міст, обласні змагання. Одночасно відбувається «ідеологізація» спорту. Спортсмени та фізкультурники долучалися до проведення масових заходів організованих компартією, комсомолом та радянською владою: «1 Травня», «Дня Перемоги» «Весесоюзного дня фізкультурника», проведення «Естафети в честь виконання 1-го року 4-ої Сталінської п'ятирічки», святкування «XXIX річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції» тощо. Все це супроводжувалось посиленними агітаційно-пропагандистськими заходами.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Справа: **Звіт праці за місяць січень 1946 р.**

Ужгород, 31-го січня 1946 р.

1. Дня 2-го січня скликані обласні наради всіх окружних і міських. представників комітетів фізкультури, на яких обговорені питання:

- а/ Виконання праці в 1945 р.
- б/ План праці на перший квартал 1946 р.
- в/ Використання бюджету в I. кв.1946 р.

- г/ Обговорення Обл. Спартакіади.
- д/ Участь фізкультурників на виборах.
- ж/ Співучасть фізкультурників з військом і тісний зв'язок з Комсомолом.
- з/ Інші актуальні спортові питання.

2. Дня 3-го січня переведені наради що до зорганізування Русь-Спартака. На нарадах присуствовали: Керча, др. Бачинський, від Дінамо, Лібер, Шоломон і Шмід від бувшого Спартака, Юрченко від Краєвої промспілки, Тимко від Профспілки.

- 3. В днях 11-го 15-го переведена Обласна комб. Естафета в честь виборів до Верховної ради.
- 4. Переведена підготовки сільських лижників до Львова і других на республіканські змагання.
- 5. Дня 11-го переведи і наради з всіми футболістами Ужгороду, що до утворення команди майстрів.
- 6. Дня 12-го січня наради з лижниками що до переведення підготовки і участі на республіканських змаганнях.
- 7. Дня 14-го січня вислання лижників до Рахова для участі на вправах збірної лижної команди України.
- 6. Дня 14-го переведення спільних нарад з представниками ЦК ЛКСМУ. Обговорені всі актуальних питань.
- 9. Дня 8-го січня взяв участь на респ. перекличці.
- 10. Дня 16-го січня другі облесні наради з головами окружних і міських комітетів в справах фізкультури і спорту. Обговорені київські обіжники, телеграми і інші актуальні питання.
- 11. Участь на все союзній перекличці по радіо по вопросу підготовки до виборів до Верховної Ради.
- 12. 20-го січня вибрана комісія, яка оглянула міста на стадіоні, спортзала і спортпавілону.
- 13. Дня 15-го січня видана спільна постанова з Союзом Молоді що до участі фізкультурників у передвиборчій кампанії і удержування зв'язи в день виборів.
- 14. Як секретар виборчої ділници № 7 в Ужгороді взяв саму активну участь у переведенню підготовки, зложенню і провіренню списків.

Голова В. Федак
[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 1].

I. Які спортобудовання користуються не по своєму назначенні?

- 1. Спортплоща бувшої «Русі» нині «Дінамо» в Ужгороді. Генерал-майор Колдубов в близкості площі має конюшню і одну військову часть /Ужгород, Доманинська вул./.
- 2. Спортзал бувшої жіночої семінарії в Ужгороді. /Ужгород, Жовтнева вул. № 25/.
- 3. «Спортзал бувшого «Сокола» і «Левенте» в Мукачові. Перебудований на кіно-театр. Військова часть ген. майора Демшина вложила великий капітал для перебудування зала на кіно-театр /Мукачово, біля грек. кат. церкви/.
- 4. Часна будова в Мукачові, призначена для «Дому Фізкультури і Спорту» в якому мають бути поміщені: контори Міського і Окружного Комітетів фізкультури, міські і районні ради спорттовариств, шаховий клуб Мукачова, дві кімнати для спортгостинниці, спортзал, і т.п. Будова рішенням Міської Ради, Міському КП/б/У передано Міському Комітету фізкультури і спорту, но військова честь ген. май. Демшина не хоче вийти відти /Мукачово, вул. Сталіна № 8/.
- 5. В Іршаві в будові української ПСШ є більша зала, яка не використовується для фізкультурних цілей а є вона залом засідань для виконкому і окружкому КП/б/У. ПСШ не має ніякої іншої спортивної зали /Іршава, будова ПСШ/.

[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 2].

II. Який спортінвентар випускається на місті?

- I. Деревляний спортінвентар: лижи, хокейки-палки, шведські стіни, шведські лавиці, устаткування спортплощ деревляним інвентарем, деревляні гімн. прилади: стовпи до турніків, паралельні бруся, лесниці. Може виготовлювати Закарпатський Ліспром тов. Цуперяк.
- II. Желізно-металевий інвентар: желізні кулі, оковання на гранати і списи /коп'я/, желізні палки до турніків, желізні кільця. Виготовлювати може: Закарпатський Міспепром /тов. Михайлик/.
- III. Легко-промислові предмети: футб. бутці, лижну обув, лижні костюми, тапочки, труси, л/атлетичні тапочки з шипами, волейбольні сітьки, сітьки на футб. ворота, сітьки на тенісові площі. Виготовляти можуть Облпропрада і Обллегкпром /тов. Барільський і тов. Губський/.

[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 3].

III. Який спортінвентар був до тепер висланій з Київа?

- 1. Майки
- 2. Светери
- 3. Тріко-треніров.
- 4. Гетри
- 5. Лижні костюми
- 6. Треніровочні костюми
- 7. Гімнастичні тріко
- 8. Бутци

9. Хоккейні ботинки
10. Муж. і жін. балетки
11. Футбольні камери
12. Футбольні покришки
13. Волейбольні покришки
14. Тенісові сітки
15. Футбольні сітки
16. Волейбольні сітки
17. Баскетбольні корзинки
18. Гранати тренувальні
19. Вело камери
20. Вело покришки

[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 4].

IV. Кадри.

Список фізкультурних працівників-голів комітетів, яких треба замінити:

Ім'я, прізвище та по батькові, посада, де працює, коротка характеристика і причина.

1. Бучок Михайло Йосипович голова окрком. народн. суддя Волове. Без фізк. освітлення. По совмісництву працює. Мало ініціативний. Не підходить.
2. Медве Василь Михайлович, голова міськом. фізкульт. Берегово. Без фізкульт. образов. Свої обов'язки слабо виконує. Любить гуляти. Мало ініціативний.
3. Тидір Антін Федорович, голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Берегово.
4. Федор Іван Андреевич, викладач фізкульт. Берегово.
5. Зозулич Юрко Юрієвич, голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Рахів.
6. Калинюк Михайло Миколайович, голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Тячів.

Всі наведені являються викладачами фізкультури на ПСШ і НСШ. Як викладачі є в'язані до школи і не мають часу ані змоги працювати в селах. Не є на стільки совісними, щоб поза своєї праці на школі ще усиловно працювали і на посаді голови фізкультури. Оскільки тільки половинну зарплату отримують – в роботі не зацікавлені.

7. Борисов Микола Іванович, голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Волівці.
8. Бабей Микола Александрович, голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Вел. Березний.
9. Єфіменко. голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Тячів.

Назначені без попередньої згоди Облкомфізк. Фізкультурне освітлення ані попередню практику на фізк. роботі не мають. Їх замінення тільки пізніше просимо, коли обслідимо їх працю і покажуться слабими і не спроможними працівниками.

10. Маріяшій, голова окрком. фізкульт. викладач фізкульт. Свалява. Без фізкультурного освітлення. Мало ініціативний. Флегматик. Після слухів: алкоголик.

11. Філак Осип Михайлович, голова міського і окружного комітету фізкульт. Хуст. Допоручується його зняти з роботи як окружний голова а залишити тільки на пості голови міського комітету. Зразу на двох містах не може собі дати раду.

[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 5].

V. Скільки є не відремонтованих спорспоруджень?

I. Туристичні хати: 19. /Плишка, на Яворніку, на Полонині Рівні, Волівці, Плай, в Скотарську, Волове. Нижн. Синевір, Менчул, Турбаціл, Пудпулі, Стеняк, Доробратово, Думен, Говерла, Чорна гора, Балзаниці, Міжпотік, Поп-Іван, Квасах/. У Воловому зовсім нема – згоріла.

Відремонтовано: 1. в Рахові.

II. Спортстадіони: 8.

в Ужгороді /бувша «Русь» /Локомотив/,
в Мукачеві /бувша пл. «Славянина»/,
в Тячові /бувша пл. С.К. Духнович/,
в Вел. Березному /треба обгородити/,
в Іршаві, /треба обгородити/,
в Королеві над Тисою /пл. Локомотива,
в Воловому треба обгородити,
в Волівці треба обгородити.

Відремонтовано: 9.

в Ужгороді /ст. «Гвердеец», Міськ. Комітету/,
в Берегові /обгороджено і поставлені дві нові криті трибуни/,
в Севлюші /новий забор, ремонт плоту/,
в Хусті – вибудування нового стадіону,
в Сваляві – обгороджено силами Комсомолу,
в Чинадієві – обгороджено,

в Пере чині – орбгороджено і відремонтовано,
в Мукачеві – Миський стадіон відремонтований,
в Солотвині – відремонтовано і зроблена бігова доріжка.

III. Спортзали:

в Ужгороді перебраний миський павільон для перебудування на спортзал.
в Мукачеві на вул. Сталіна № 8. приступлено до ремонту.

IV. Лижний трамплін: 1. В Волівці треба в місяці липні відремонтувати лижний трамплін.

[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 6].

Додаток 2

КОРОТКИЙ ОПИС ПРОВЕДЕНОЇ РОБОТИ І НАСЛІДКИ

Постаново Народної Ради Закарпатської України з дня 25-го травня 1945-го року був утворений Комітет в Справах Фізичної Культури і Спорту при НРЗУ, головою якого був назначений інспектор шкільної фізкультури у відділі Освіти НРЗУ: Федак Василь Васильович.

Комітет в Справах Фізичної Культури і Спорту при НРЗУ від 1-го червня 1945-го року до 15-го травня 1946-го року провів слідуочу роботу:

I. В місяці червні зорганізував «Футболеву Секцію» і «Секцію Футболевих Суддів». Відновив працю в 10 спортивних організаціях, в яких зразу почали займатися фізкультурою вище 300 чоловіків і жінок. Був переведений 2-денний семінар для ведучих округів і членів Союзу молоді, на якому взяло участі вище 25 чоловіків. Були переведені різні футбольні змагання між містами і округами Закарп. України. Було відновлене спортивне життя в повних і неповних середніх школах і зорганізовано вище 20 низових колективів фізкультури в ПСШ і НСШ. Придбано і розділено 630 м полотна для спорт. організацій. Замість мадярських друкарств [друкована продукція – *авт.*] зготовлені українські. Інформував печать о всіх спортових міроприємствах.

В місяцях липні і серпні зорганізовано дальших 30 спортових колективів вище 600 зареєстрованими фізкультурниками. Оживлені крім футболу: легка атлетика, волейбол, баскетбол, плавання, гімнастика. Зорганізовано і розпочато літне мистецтво З.У. о первенство по футболу при участі 6 організацій. Переведений «День Фізкультурника» при участі вище 5 000 молоді. Переведені два інструкторські курси по м'ячових грах, легкої атлетики, плаванні при участі 60 учительок, 93 учителів-викладачів фізкультури і 23 членів Союзу Молоді.

В місяці серпні підготував спортову делегацію до на республіканську Спартакіаду. На Спартакіаді взяло участі 114 чоловіків і жінок. На параді і на змаганнях члени нашої делегації виступили надзвичайно великим успіхом. Приміром: Футболісти заграли всі свої змагання при відношенню голів 58:6, легко-атлети: Зозулич Ю.Ю. виграв I місце у високому скоку між колгоспниками., Др Деяк Ф.Ф. друге місце на Україні в киданні кулі, Богатирьов О. третє місце в далекому скоку, Шолтес, Желтвай, Білак, Мойсей, Палько і т.д. досягли почесні місця в інших дисциплінах л/атлетики. Гагатко, Ханас, Тірпак, Калинов показали дуже добрими плавунами. Наші фізкультурники своїм виступом здобули симпатію всього населення Києва.

В місяцях: вересня-жовтня-листопаду і грудні була переведена усилена організаційна праця в усіх районих центрах, більших селах, містах, повних і неповних середніх школах, підприємствах і фабриках. 28-го вересня переведені обласні учнівські змагання по л/атлетиці, на яких взяло участі вище 600 учнів і були досягнені дуже добрі результати. Зорганізований в Ужгороді шаховий клуб імені «Ботвінника», який має вище 40 членів. В День Визволення Закарпатської України переведені в Ужгороді і всіх районих центрах З.У. великі спортивні свята, на які були закликані визначні фізкультурники з Києва, Львова, Сталіна і т.д., як прим. чемпіон світа Куценко, збірна футб. команда із Сталіно, чемпіон СССР Вонулаєв. В знак означення наших успіхів на Спартакіаді в Києві, тов. Бунчук М.Ф. передав нашому Комітетові прапор Респ. Комітету і тов. Федакові В.В., голові Комітету «Грамоту за добру підготовку колективів у фінальній частині Української Спартакіади 1945 р. Були переведені інструктивні курси для вчителів-викладачів фізкультури і воєнруків для ознайомлення з комплексами БГПО [Будь готовий до праці і оборони – *авт.*], ГПО [Готовий до праці і оборони – *авт.*] I та II ступеня, радянської фізкультурою, командою Червоної Армії, стройовою підготовкою, військовими грами і т.д.

Були переведені змагання по боксу в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Севлюші, Хусті і на других містах З.У [Закарпатської України – *авт.*]. Були переведені виступи найсильнішого фізкультурника закарпаття: Фірцака-Кротона Івана Івановича по всіх містах Закарпаття.

В 1946 р. продовжувався усилена робота нашого Комітету ще більше популяризувати і ще більше зробити спорт і фізкультуру масовими. Були переведені дуже серйозні підготовки на переведення лижних змагань по нашій області., но безсніжна зима не дала змоги, щоб показати результати підготовчої праці. Все же наша фізкультурниця Оля Авраменко на всесоюзних змаганнях в Свердловську по слалому виграла чемпіонат Совітського Союзу а дальші два лижники, як Шолтес Василь і Тасер Гейза як члени збірної команди України значно допомогли другим лижникам здобути між юношами почесне 4 місце. Наслідком добре веденої праці Комітету, тенісисти: Гасер Йосиф, Баркас Єлизавета, Ковач Елемер в Львові на змаганнях о первенство України на критих куртах [кортах – *авт.*] здобувають два перші а чотири другі місця.

I квартал 1946 р. крім наведеної праці визначається і серйозними ремонтними працями, наслідком чого нині на території Закарпатської області маємо:

12 вповні обогороджених стадіонів і площ,

40 добрих но ще не обгороджених площ для футболу,
210 добрих волейбольних площ,
10 тенісових куртків,
2 водних басейнів,
21 баскетбольних площ.
20 000 шкільної і позашкільної реєстрованої фізкультурної молоді,
100 інструкторів по різним видам спорту і фізкультури
300 різних спортових організацій, клубів, колективів і т.п.

Яко позитивні наслідки спортової праці Комітету можна зачислити, що вже є зорганізовані обласні ради: «Спартак», «Динамо», «Локомотива» і «Профсоюз», які тоже значно допомагають Комітетові в популяризації спорту на території З.О. [Закарпатської області – авт.].

До успішної праці Комітету треба ще зачислити переведення профсоюзно-комсомольського кросу, який був переведений на цілій З.О. при участі вище 170 фізкультурників округів З.О. Були ще переведені різні змагання по боксу, по тенісу, футболу, міжобласні змагання по тенісу (Київ, Харків, Одеса і Ужгород, де Ужгород здобув II місце), далі з боксу (Боніславський III місце в Україні), футболісти виграли над Львовом 5:1. [ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 8 зворот].

Найціннішим успіхом спортивної праці і життєспосібності залишились футболове змагання «Спартак» Ужгород – «Спартак» Тернопіль о первенство країни по футболу, що гралося 9-го травня в Чорткові (Тернопільська область), 8 членів – футболісти ужгородського «Спартак» в чужому оточенні, виграли на 10:1 а тим показали бойовість і правильний напрям нашої праці.

Обласний Комітет в Справах фізкультури і спорту свою надзвичайну велику працю виконав маленьким штатом, бо в місяцях червень-липень працював тільки голова й секретар, в місяцях серпень-грудень з помічниками, в січні-березні з двома і тільки від 1-го травня 1946 р. працює 6 і від 15 травня з 8 членним апаратом.

Окружні комітети Фізкультури і Спорту були частинно укомплектовані до листопаду 1945 р. і тільки від грудня місяця 1945 р. удалося укомплектувати всі окружні і міські комітети.

Нинішнє положення:

Обласний Комітет має 8 службовців,

Міські Комітети: Ужгород-Мукачево по 2-2 службовців

Міські комітети: Берегово-Севлюш-Хуст по 1-1 службовцю,

Свалявський, Волівецький, Іршавський, Берегівський, Севлюшський, Хустський, Тячівський, Волівський і Рахівський по 1-1 працівнику.

В Ужгороді, 15 травня 1946 р.

ГОЛОВА ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ
В СПРАВАХ ФІЗКУЛЬТУРИ І СПОРТУ
ПРИ ОБЛВИКОНКОМІ

/ФЕДАК/

[ДАЗО, ф. 1211, оп. 1, спр. 11, арк. 8].

Список використаних джерел

Архівно-кримінальна справа № 5959-С (Федак Василь Васильович), 1948, Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області АУ СБУ ЗО, ф. 7, оп. 1, спр. 5959-С, на 285 арк.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. П-1: Закарпатський обком КП України, оп. 1: Т. І. (1946-1950), спр. 356, на 89 арк.

ДАЗО, ф. Р-1211: комітет по делам физкультуры и спорта, оп. 1: (1946–1955), спр. 3, на 42 арк.

ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 4, на 66 арк.

ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 10, на 17 арк.

ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 11, на 45 арк.

ДАЗО, ф. Р-1211: комітет по делам физкультуры и спорта, оп. 2: (1945). спр. 4, на 34 арк.

Мишанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.

Мишанин, В., Балашов, Р., 2024. Аналіз архівно-кримінальної справи Василя Федака, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]*, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 1 (50), с. 136–146. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305686](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305686)

Мишанин, В., Діброва, В., 2024. Закарпатська Україна (1944 – 1945 рр.): політика спорту, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 1 (50), с. 48–59. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305115](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305115)

На Голгофу й назад. Справа Василя Федака, 2021 / [уклад.: Баняк В., Павловець В.], Київ: Арт Економі, 103 с.

Ніколайчук, Г., 2016. *Особливості взаємозв'язку спорту і політики*: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02, Київ, 16 с.

Федак, В., 1994. *Закарпаття у спортивному вимірі*, Ужгород: Видавництво «Карпати», 148 с.

Фітас, П., 2003. Фізична культура, спорт і туризм, *Нариси історії Закарпаття. Том III (1946 – 1991)*, Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, с. 314–339.

References

- Arkhivno-kryminal'na sprava № 5959-S (Fedak Vasyl' Vasyl'ovych) [Archive-criminal case No. 5959-C (Vasyl' Fedak)], Arkhiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpat-s'kiy oblasti, f. 7, op. 1, spr. 5959-S, na 285 ark. (in Russian).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti (DAZO) [The State Archive of the Transcarpathian Region], f. P-1: Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Ukraine, op. 1: (1946–1955). spr. 356, na 89 ark.
- DAZO, f. R-1211: Committee on Physical Culture and Sports, op. 1: (1946–1955), spr. 3, na 42 ark.
- DAZO, f. R-1211, op. 1. spr. 4, na 66 ark.
- DAZO, f. R-1211, op. 1. spr. 10, na 17 ark.
- DAZO, f. R-1211, op. 1. spr. 11, na 45 ark.
- DAZO, f. R-1211: Committee on Physical Culture and Sports, op. 2: (1945). spr. 4, na 34 ark.
- Mishchanyn, V., 2018. *Radyanizatsiya Zakarpattya 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).
- Mishchanyn, V., Balashov, R., 2024. Analiz arkhivno-kryminal'noyi spravy Vasylya Fedaka [Analysis of the archival and criminal case of Vasyl Fedak], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (50) (Lypen'): 136–146. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305686](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305686) (in Ukrainian).
- Mishchanyn, V., Dibrova, V., 2024. «Zakarpat-s'ka Ukrayina (1944 – 1945 rr.): polityka sportu» [Transcarpathian Ukraine (1944–1945): Sports Policy], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (50) (Lypen'): 48–59. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305115](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305115) (in Ukrainian).
- Na Holhofu y nazad. Sprava Vasylya Fedaka, 2021 / [uklad.: Banyas V., Pavlovets' V.] [To Golgotha and back. The case of Vasyl Fedak], Kyiv: Art Ekonomi, 103 s. (in Ukrainian).
- Nikolaychuk, H., 2016. Osoblyvosti vzayemozv'yazku sportu i polityky [Peculiarities of the relationship between sport and politics]: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02, Kyiv, 16 s. (in Ukrainian).
- Fedak, V., 1994. Zakarpattya u sportyvnomu vymiri [Transcarpathia in the sports dimension], Uzhhorod: Vydavnytstvo «Karpaty», 148 s. (in Ukrainian).
- Fitas, P., 2003. Fizychna kul'tura, sport i turyzm [Physical culture, sport and tourism]. *Narysy istoriyi Zakarpattya. Tom III (1946 – 1991)*. Uzhhorod: Hosprozrakhunkovyy redaktsiyno-vydavnychyy viddil upravlinnya u spravakh presy ta informatsiyi, s. 314–339. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries of the Uzhhorod National University, Uzhhorod

Vladyslav Dibrova

postgraduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries of the Uzhhorod National University, Uzhhorod

ACTIVITIES OF THE TRANSCARPATHIAN REGIONAL COMMITTEE FOR PHYSICAL CULTURE AND SPORTS DURING THE FIRST YEAR OF TOTAL SOVIETIZATION (1946)

The article highlights the sports policy during the first year of total Sovietization. On January 22, 1946, by decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, the Transcarpathian region was established as an administrative part of the Ukrainian SSR. During the period of Transcarpathian Ukraine (1944–1945), the development of physical culture and sports in the region was regulated by a resolution of the People's Council of Transcarpathian Ukraine (PCTU) dated April 10, 1945. A Central Sports Committee was established under the Department of Education of the PCTU, which on May 25, 1945, was reorganized into the Committee for Physical Culture and Sports under the PCTU. This committee was headed by Vasyl Fedak, who also led the newly formed Committee for Physical Culture and Sports under the Executive Committee of the Transcarpathian Regional Council of Workers' Deputies from the time of the region's creation. The State Archive of the Transcarpathian Region contains a separate inventory of Fund 1211, which holds documents concerning the sports policy of Transcarpathian Ukraine. Inventory No. 1, titled «Committee for Sports Affairs under the Executive Committee of the Transcarpathian Regional Council of Workers' Deputies», includes 16 files from the year 1946. These contain orders from the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR and responses to them from regional authorities; orders and directives from the Transcarpathian Regional Department of Public Education concerning sports development, Spartakiad events, and the military and physical training of young men and women, among others. Also included are resolutions from the bureau of the regional Komsomol (LKUJU), aimed at using sports to impose Soviet ideology on the population, such as: «On the participation of Komsomol organizations in the relay dedicated to the completion of the first year of the Fourth Stalin Five-Year Plan» and «On the preparation and holding of the celebration of the 29th anniversary of the Great October Socialist Revolution». A separate block of documents consists of reports on the development of physical culture and sports in the region during the first year of Soviet rule. Analysis of the archival materials suggests that in 1946, the main objectives of the Soviet authorities were to organize the work of the Committee for Physical Culture and Sports under the Executive Committee of the Transcarpathian Regional Council of Workers' Deputies and to instill Soviet standards in the field of physical culture and sports throughout the region. The implementation of these transformations first required the recruitment of reliable personnel, which were in short supply. Organizational and mass work included the establishment of voluntary sports

societies. In 1946, five such societies were created: «Bolshevik», «Red Star», «Dynamo», «Spartak», and «Lokomotyv». Another major objective was the reconstruction of sports facilities and the production of sports equipment. Funding allocated for sports development was clearly insufficient. Among the mass sports events organized by the regional committee were the scheduling and implementation of competitions such as rural youth athletics, volleyball, pre-conscription multi-sport GTO contests, cycling, cross-country running, etc. Urban competitions were also held in five cities across the region, along with various regional-level tournaments. A key goal was to involve as many participants as possible. Athletes and fitness enthusiasts actively participated in mass events organized by the Communist Party, Komsomol, and Soviet authorities: May Day, Victory Day, the All-Union Physical Culture Day, and others. The committee also presented its vision for the further support and development of both traditional sports (football, boxing, tennis) and new disciplines (track and field, gymnastics, volleyball, basketball). Among the «promising» types of sports mentioned were chess and «tourism». Political and educational work among athletes was carried out through talks, lectures, and reports delivered by sports and Komsomol officials. The committee also monitored incidents that occurred during sports events, particularly football matches. The work of the regional committee for physical culture and sports was «frequently criticized», and «tasks were set to eliminate shortcomings», which ultimately led to the resignation of Committee Chairman V. Fedak. At the end of 1946, D. Sas was appointed as the new head of the committee.

Keywords: Transcarpathian region, physical culture, sports, Sovietization, Ukrainian SSR, Spartakiad, fitness collective, Ready for Labor and Defense (GTO), voluntary sports society (VSS), mass sports events.

Надійшла до редакції / Received: 09.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 05.05.2025

РОЗВИТОК МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА УЖГОРОДА В 1959 – 1990 РР. (НА ОСНОВІ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ)

Олександр Нікітчук

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

Email: oleksandr.nikitchuk@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6208-4487>

Дана стаття представляє певний кейс-стаді, присвячений становленню та еволюції монументально-декоративного мистецтва в Ужгороді у 1959 – 1990 роках, крізь призму функціонування крайового відділення Художнього фонду. У фокусі дослідження – художні об'єкти, створені в публічному просторі міста, які аналізуються на основі архівних матеріалів з ідентифікацією авторства, дати створення та технік виконання цих творів. Ретроспектива відображає післявоєнне впровадження централізованої культурної політики, у межах якої інституційне розширення функцій Художнього фонду стало стратегічним механізмом монополізації художнього виробництва, водночас сприяючи професіоналізації галузі. Заснування крайового відділення Спілки художників та Художнього фонду, відкриття художньо-промислового училища та спадковість мистецької школи Адальберта Ерделі та Йосипа Бокияша створили передумови для формування нової моделі локального монументалізму. Простежено три етапи його розвитку: інституційне формування (1959 – 1970), структурна зрілість і тематичне розширення (1970 – 1980) та естетичне оновлення в умовах пізньорадянської доби (1980 – 1990). Аналіз охоплює вплив нормативно-правових актів на розвиток Художнього фонду та інтеграцію монументально-декоративного мистецтва в урбаністичне середовище міста, а також акумулюючу роль підприємства в організації ресурсів і технологій. Виконано каталогізацію та розглянуто причини втрати значної частини цієї художньо-монументальної спадщини: з понад 150 об'єктів, зафіксованих у каталозі, більш ніж половина або знищена, або перебуває в критичному стані. У підсумку запропоновано розглядати Ужгород як унікальний осередок реалізації монументально-декоративної моделі візуальної культури другої половини ХХ ст. з локальними особливостями, досвід якого потребує фахової переоцінки й збереження в сучасному культурному полі.

Ключові слова: культурна спадщина, монументальне мистецтво, Художфонд, мозаїка, сграфіто, вітраж, розпис, Ужгород.

Постановка проблеми. Дослідження творчості художників та архітекторів, які працювали в складних умовах тоталітарного та авторитарного радянського режиму, є важливим питанням сьогодення. Упродовж 1950-х років до 1991 року представники закарпатської художньої школи створили сотні монументально-декоративних панно, тісно інтегрованих в архітектурне середовище, що стали невід'ємною складовою мистецької мапи краю. Серед авторів були класики крайової мистецької школи: Федір Манайло, В'ячеслав Приходько, Юрій Герц, Гаврило Глюк, Василь Габда та багато інших, не менш відомих імен.

На жаль, монументально-декоративні об'єкти, авторами яких є закарпатські монументалісти, фактично не потрапляли у фокус дослідження істориків та мистецтвознавців. Як наслідок, вони лишаються недооціненими, а що гірше – їхній статус у рамках матеріальної культури є здебільшого невизначеним. Жоден із цих творів не інвентаризовано та не внесено до переліку об'єктів культурної спадщини Ужгорода. Крім того, значна їх частина вже втрачена через недбале ставлення, вандалізм та

природні причини.

Додатковим чинником, який пришвидшив втрату цієї спадщини, стала сучасна російсько-українська війна, яка актуалізувала проблему, пов'язану із збереженням, охороною та інвентаризацією мистецьких пам'яток України. Особливої гостроти набувають дискусії¹ щодо культурної спадщини радянського періоду, зразки якої (архітектура, монументальні панно та скульптури) досі трапляються в публічному просторі країни. Чимало з цих об'єктів належать до монументального мистецтва й архітектури модернізму (інтернаціонального або міжнародного стилю)³ другої половини ХХ ст. Однак сучасне суспільство часто не усвідомлює їхньої цінності, що нерідко у поспішних процесах деколонізації/декомунізації призводить до їхнього незворотного зникнення.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика закарпатської монументально-мистецької спадщини та діяльність місцевого Художнього фонду (далі – ХФ) періодично привертає увагу в закарпатському

¹ Як приклади – дискусії щодо знищення аполітичного панно та встановлення банерів на будівлі 1980-х рр.: <https://www.facebook.com/ukrmod/posts/pfbid0HNNHnVLC4ABV9j8XZChEh7AgfMZjoMjQR27HtSCdBgkY2kB2ktoCpEbr5obXTGPI>
<https://www.facebook.com/ukrmod/posts/pfbid02kKbmnFi3JfXqiHYLf8j7rbKX8X4aeDvMgDcJb6aeRoHoNQx7R9G55MnjACpS35Ql>

² Термін «радянський» у даній статті використовується виключно як хронологічне означення часу створення об'єкту в періоді існування СРСР і не несе ідеологічного навантаження.

³ Інтернаціональний стиль – вперше термін для позначення архітектури модернізму зафіксовано у книзі Генрі-Рассела Гічкока та Філіпа Джонсона «The International Style: Architecture Since 1922» (1932).

інформаційному просторі¹ [Varosh]; [Липкань, 2024]; [Нікітчук, 2025].

Зростання інтересу до монументального мистецтва стає помітним від 2016 року завдяки низці проєктів, публікацій та репортажів орієнтованих на широку громадськість. Одним із перших масштабних заходів став проєкт «Ті самі місця» [Open Group], що включав подорож до 13 об'єктів монументального мистецтва з групою фотографією як символічним жестом «фіксації присутності». Попри популяризацію цієї спадщини, проєкт містив недостатню інформацію про діяльність місцевої майстерні ХФ, помилки в атрибуції авторства та не визначив чіткої позиції щодо збереження об'єктів у контексті декомунізації. У 2016 році також започатковано проєкт «Монументальне мистецтво Закарпаття» [Facebook], спрямований на дослідження, фотофіксацію та систематизацію знань про монументальну спадщину краю. Медіапроєкти «Суспільного» 2020 – 2021 років, такі як «Монументальне мистецтво: Мозаїка» [Youtube] та «Розписи аеропорту та вітражі без пропаганди | Радянський бруталізм в Ужгороді» [Youtube], та статті «Монументальне мистецтво Закарпаття: чому його важливо зберегти» [Varosh]; [Липкань, 2024] і «ТОП-5 об'єктів монументального мистецтва Ужгорода від дослідника Дмитра Соловйова» [Varosh]; [Липкань, 2024], пропонують інтерв'ю з експертами, мистецтвознавцями та краєзнавцями.

У кількох відомих виданнях – книзі-путівнику «Ukraine: Art for Architecture» [Nikiforov & Baitsym, 2020] та фотоальбомі «Decommunized: Ukrainian Soviet mosaics» [Nikiforov, 2017] вміщено декілька монументальних панно Закарпаття. Однак це насамперед популяризаційні видання, яким, проте бракує багатьох атрибутів та чіткого пояснення критеріїв відбору об'єктів. Чимало зразків архітектури представлено у двох фотоальбомах: «Архітектурна спадщина Ужгорода» [Сарваш, 2018] та «Ужгород колись і нині» [Літераті, 2024]. Ці видання становлять вагомий інтерес для науковців і дослідників історії Ужгорода. Однак варто звернути увагу на помітний недолік: обидва альбоми цілковито ігнорують архітектуру другої половини ХХ ст. Особливо

проблематичним є те, що в передмовях до цих видань автори не пояснили принципів вибору фотоматеріалів і причин виключення зазначеного періоду. Це видається суперечливим, враховуючи слова в назвах – «спадщина» та «колись і нині», – які, очевидно, передбачають цілісний історичний огляд без хронологічних винятків. Такий підхід може створити помилкове враження, що архітектура другої половини ХХ ст. не є частиною культурної спадщини, що, своєю чергою, нівелює її історико-культурну цінність та значення в міській архітектурній панорамі. Уникнення таких викривлень у майбутніх фотоальбомах є важливим завданням для формування об'єктивного і всеохоплюючого бачення історії міста.

Згадані вище проєкти та публікації демонструють насамперед спорадичний інтерес журналістів або видавництва. З іншого боку, слід констатувати фактичну відсутність наукових досліджень закарпатського монументального мистецтва радянського періоду. Певні аспекти цієї теми розкрито у статтях дослідника радянської історичної політики на Закарпатті Павла Леню [Леню, 2020; 2021] та автора цього тексту [Нікітчук, 2018], однак загалом тема фактично залишається недослідженою. Серед причин – те, що ці зразки культури у свій час не ставили на облік в якості пам'яток місцевого значення, а тому суспільство досі не сприймає їх у якості об'єктів дослідження. Хоча чимало з них виконані на високому мистецькому рівні, існують в єдиному екземплярі й відображають національний колорит, попри те, що були створені у другій половині ХХ ст.

Джерельна база. Основним джерелом для статті стали матеріали Фонду Р-1839 «Закарпатський художньо-виробничий комбінат Художнього фонду України», що зберігається в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО)². Документи фонду охоплюють період 1946 – 2006 рр.³, однак у статті ми зосереджуємося тільки на радянському періоді. Опрацювання протоколів художньої ради дозволило з'ясувати, що поява перших монументально-декоративних творів⁴ створених майстернями ХФ в Ужгороді датуються 1959 роком, а останніх – 1990-м роком. На підставі зазначених протоколів укладено

¹ Open Group. 2016. Ті самі місця. Електронний ресурс: <http://open-group.org.ua/ukr/solo-exhibitions/ti-sami-mistia> Монументальне мистецтво Закарпаття. 2017 – 2024. Електронний ресурс: <https://www.facebook.com/MonumentalTranscarpathia/>; Суспільне Чернівці. 2021. Проєкт Радянський бруталізм. Розписи аеропорту та вітражі без пропаганди | Радянський бруталізм в Ужгороді. 24.11.2021. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=Po7XiH-qlvw>; Ужгород. 2020. Монументальне мистецтво: Мозаїка. 09.07.2020. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=sFhpXjW6SMI>; Резиденція "Вибачте номерів немає". 2024. Модернізм Ужгорода – Незручна спадщина. 23.05.2024. Електронний ресурс: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid037K1sEpMvhxYuJwWw5j7cQWk5GNmjrWSBYxnRTGBbAJ7uDaM7bb7o0oaTESBuAhuql&id=100064937640329; Липкань, Лариса. 2024. Монументальне мистецтво Закарпаття : чому його важливо зберегти / Varosh, 25 березня 2024 р. Електронний ресурс : <https://varosh.com.ua/art/monumentalnymystecztvo-zakarpattya-chomu-yogo-vazhlyvo-zberetgy/>; Липкань, Лариса. 2024. ТОП-5 об'єктів монументального мистецтва Ужгорода від дослідника Дмитра Соловйова / Varosh, 14 червня 2024 р. Електронний ресурс: <https://varosh.com.ua/life/top-5-ob-yektiv-monumentalnogo-mystecztva-uzhgoroda-vid-doslidnyka-dmytra-solovjova/>

² Фонд Р-1839 складається з двох описів, які містять 356 та 188 справ на 14322 і 15904 аркушах. Суміжна інформація на тему дослідження міститься також у фондах: Р-1544 «Закарпатське відділення спілки художників УРСР, м. Ужгород Закарпатської області; 332 од. зб., 1946 – 1983 рр. (ДАЗО); Р-2474 «Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, м. Ужгород Закарпатської області; 281 од. зб., 1966 – 1979 рр. (ДАЗО).

³ Хронологічні межі фонду включають роки діяльності Ужгородського «Ізокомбінату» (15.05.1946 – 24.10.1946), Ужгородських художньо-виробничих майстерень (24.10.1946 – 01.01.1947), Закарпатських художньо-виробничих майстерень (01.01.1947 – 01.01.1979), Закарпатського художньо-виробничого комбінату (01.01.1979 – 01.01.1992), Закарпатських творчо-виробничих майстерень (01.01.1992 – 01.01.1999), Колективного підприємства «Художфонд» (01.01.1999 – 01.01.2000) та Підприємства «Художфонд» (01.01.2000 – 01.10.2006).

⁴ У дослідженні розглянуто монументально-декоративні твори, що були інтегровані в архітектурний проєкт або створені для конкретного просторового середовища в будівлі. Твори станкового живопису та копії скульптур виконаних згідно еталонів до аналізу не включено.

хронологічну таблицю, що містить відомості про дату внесення запису, прізвища художників, опис проєкту, техніку виконання та інформацію про замовника

Вибір матеріалів Фонду Р-1839 в якості основного джерела дослідження обумовлений декількома чинниками:

1. Починаючи з 1960-х рр., ХФ фактично мав монополне право на художнє оформлення міст, населених пунктів та будівель.

2. У період найбільшого розквіту монументально-декоративного мистецтва, у 1970-х рр., понад 80% митців Закарпатської організації Спілки радянських художників України (далі по тексту – СХ) працювали у складі ХФ.

3. У структурі підприємства ХФ функціонувало відділення монументально-декоративного оформлення, а також кілька проєктних груп, очолюваних архітекторами.

4. Значна частина протоколів засідань художньої ради, наказів, а також документів господарсько-економічної діяльності підприємства збереглися у належному стані, що дає змогу реконструювати ключові аспекти діяльності ХФ.

Слід зазначити, що робота з архівними матеріалами супроводжувалася певними труднощами. Зокрема, в архіві Фонду Р-1839 відсутні: протоколи художньої ради з 1977–1980, 1985–1987, 1990–1993 рр.; договори із замовниками; акти приймання виконаних робіт; ескізи; художні картони; архітектурні оформлювальні креслення, а також фотографії завершених мистецьких проєктів. Наявність цих документів суттєво розширило б наявну інформаційну базу та слугувало б надійним джерелом даних про реалізовані проєкти.

З метою мінімізації ризику використання неперевіраних даних до хронологічної таблиці внесено виключно ті об'єкти, які пройшли щонайменше кілька етапів погодження відповідно до наявних протоколів (ескіз, картон, виконання, візна рада)¹.

Додатково нами використано архівні фонди Спілки художників, а також фотовізуальні джерела з альбому [Барабаш, 1986], світлини, ескізи та документи з переліком основних монументальних робіт з приватних зібрань родин Приходько В.О., Щура В.І., Фелдеші П.А., Медвецького М.В., Корж-Радько Л.А.

Теорія та методи дослідження. Культурна спадщина в контексті статті інтерпретується як синтез мистецтва та архітектури другої половини ХХ століття – сукупність матеріальних об'єктів, що уособлюють естетичні, ідейні та соціокультурні цінності, відображаючи трансформації урбаністичного пейзажу та особливості культури досліджуваного періоду.

Монументально-декоративне мистецтво у радянській художній традиції визначалося як синтетичний вид мистецтва, що поєднував архітектуру, скульптуру, живопис і декоративно-ужиткове мистецтво з метою естетичного та

ідеологічного наповнення громадського простору. Його ключовою характеристикою була інтеграція в архітектурний ландшафт, що забезпечувало безпосередню взаємодію з глядачем у міському або громадському середовищі.

Слід зазначити, що організації, які займалися монументально-декоративним оформленням будівель, функціонували як до, так і після створення ХФ СРСР у 1938 році. Серед відомих прикладів варто виокремити Михайла Бойчука і «бойчукістів», Олександра Дейнеку, а також ВХУТЕМАС і Майстерню монументального живопису при Академії архітектури СРСР (1935–1948). Крім того, при низці державних відомств, підприємств, культурних закладів та трестів функціонували художні відділи, передбачалися штатні посади для художників, які виконували як оформлювальні, так і творчо-декоративні роботи в згаданих інституціях (зокрема в театрах, кіно, телерадіо тощо). Такі структури відіграли певну роль у формуванні сфери монументального та декоративного мистецтва, серед іншого – забезпечуючи митців стабільною зайнятістю та сприяючи інтеграції художньої практики в публічний простір.

Для повоєнного періоду, який вивчає дана стаття, монументально-декоративне мистецтво характеризується пошуками нових форм художньої виразності та матеріалів, а також активне впровадження синтезу мистецтв в архітектурі, що набуло особливо широкого застосування в міському просторі, зокрема в оформленні громадських будівель, транспортних вузлів, житлових масивів, промислових підприємств із 1960-х років. Водночас розширилася тематична палітра, що сприяло частковому ослабленню ідеологічних рамок. Наприкінці 1980-х років, на тлі перебудови та послаблення державного контролю над мистецтвом, монументально-декоративне мистецтво поступово втрачало своє значення як засіб ідеологічного впливу.

Серед міжнародних аналогів до діяльності ХФ можна розглядати ініціативу Руху мексиканського муралізму, зокрема діяльність Escuela Mexicana de Pintura (1920–1970 рр.), яка зосереджувалась на створенні фресок у громадських і освітніх будівлях, з акцентом на соціальні й культурні теми. Іншим прикладом є програма Federal Art Project у США (1934–1943), метою створення якої було надання роботи художникам під час Великої депресії, що передбачала створення монументальних мистецьких об'єктів для громадських установ.

Спільними рисами цих ініціатив були залучення художників до державних проєктів та створення монументально-декоративних панно для громадських споруд. Монументально-декоративні практики ХХ століття, характерні як для радянської, так і для закордонної традиції, свідчать про універсальне прагнення інтегрувати мистецтво в міський простір і підтримувати розвиток творчих професій.

¹ Протягом усього періоду діяльності ХФ етапи затвердження монументально-декоративних робіт художньою радою зазнавали змін, однак у 1970-х роках було вироблено сталу процедуру. Згідно з нею, після отримання творчого завдання художник створював декілька ескізів, один із яких затверджувався радою. Після цього він переходив до виконання картону, що створювався у масштабі 1:1 до

майбутнього твору. Затверджений картон слугував основою для перенесення зображення на площину у натуральному масштабі. Завершений твір підлягав оцінюванню та прийняттю візною художньою радою. Для скульпторів замість виконання картону вимагалось згідно ескізів створення об'єкту з м'якого матеріалу (пластилін, глина).

Виклад основного матеріалу.

Передумови монополізації галузі підприємствами Художнього фонду. На творчій основі, закладеній художниками Адальбертом Ерделі, Йосипом Бокшаєм, їхніми колегами по фаху та учнями, заснування у 1946 році крайового відділення ХФ, СХ а також відкриття Ужгородського художньо-промислового училища, постає як закономірний етап еволюції Закарпатської школи мистецтва [Небесник, 2007]. Ці інституції стали важливими осередками організації мистецького життя регіону, сприяючи не лише збереженню традицій, а й формуванню умов для розвитку нових напрямків. Особливий внесок у навчання молодого покоління митців монументального мистецтва зробив Йосип Бокшай¹, чий досвід у розписі сакральних будівель успадковує і розвиває технічні прийоми та навички визначних закарпатських монументалістів XIX ст. [Приймич, 2012].

У створенні підприємств² Художнього фонду було закладено низку цілей, серед яких організація творчої праці художників, освоєння та випуск нових високоякісних видів художніх виробів, а також їх реалізація населенню [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 2, арк. 1]. Ці підприємства безпосередньо підпорядковувались ХФ, який, у свою чергу, входив до відомчої структури Спілки художників [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 3, арк. 1].

Протягом свого існування закарпатський осередок ХФ зазнавав кількох змін офіційної назви. Впродовж найдовшого періоду функціонував як Закарпатські художньо-виробничі майстерні, а з 1979 року слово «майстерні» в назві змінили на «комбінат», що відображало підвищення статусу та значення підприємства [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 266, арк. 3]. Згідно з пояснювальною запискою до звіту за 1947 рік³ дізнаємось, що підприємство перебувало на етапі організації, не мало власних виробничих приміщень, а загальна чисельність працівників становила 15 осіб, із яких 12 були художниками [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 6, арк. 10].

У повоєнний період державне регулювання у сфері мистецтва посилюється, набуваючи нових форм і масштабів контролю. Починаючи з 1949 року та впродовж першої половини 1950-х років ухвалено низку нормативних актів, спрямованих на підвищення якості художньої продукції та боротьбу з «халтурою»⁴.

Зокрема, в 1949 році Рада Міністрів УРСР заборонила виготовлення та торгівлю творчими виробами⁵ без попереднього дозволу на їх виготовлення від Комітету в справах мистецтв, та на розповсюдження таких виробів без попереднього погодження від Головреперткому, Головліту або відповідних місцевих відділень цих відомств [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 17, арк. 2–3]. У тому ж році на підприємствах ХФ посилено відповідальність художніх рад і директорів підприємств за якість виробів та заборонено приймати замовлення за межами адміністративного поділу своєї республіки без погодження з центральним апаратом ХФ СРСР [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 18, арк. 4–6]. Подальший етап боротьби за якість продукції передбачав перереєстрацію та ретельну перевірку всіх підприємств, незалежно від форми власності⁶, що займалися виготовленням і розповсюдженням товарів образотворчого мистецтва. Додатково заборонялося виконувати портрети керівників партії та уряду без затвердження попередньо погоджених еталонів Головреперткомом [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 24, арк. 6–8].

У межах цієї кампанії видано наказ про ліквідацію мереж майстерень і цехів (кооперативний і державний сектор) в Закарпатті, які займалися виготовленням образотворчого мистецтва та фотопродукції без офіційного дозволу на виконання подібних робіт. Крім того, було запроваджено суворий контроль за якістю мистецької продукції, включно з перевіркою оформлення місць громадського значення. Роботи, що вважалися недостатньо високої ідейно-художньої якості, підлягали вилученню [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 23, арк. 1–2].

Усунення конкурентного середовища сприяло розширенню діяльності ХФ та опануванню ним нових, раніше не властивих організації напрямків⁷, зокрема створення спеціалізованих бригад художників із залученням архітекторів [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 32, арк. 10], що стало передумовою подальшого формування монументально-декоративних секцій на підприємствах ХФ. Щодо монументів, то вирішенню проблеми значних недоліків організаційного та ідейно-художнього характеру у виготовленні скульптур мала сприяти постанова Ради Міністрів УРСР від 30 грудня

¹ У 1951–1957 роках Йосип Бокшай здійснював викладацьку діяльність у Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва, де зокрема, викладав основи монументального розпису. У цей період в інституті навчалися митці, які в наступні десятиліття після закінчення вузу створили значну кількість монументальних робіт на Закарпатті. Серед них: Шепя А.О. (рік випуску 1954), Балла П.К. (р.в. 1956), Бокшай Й.Й. (мол.) (р.в. 1957), Звенигородський В.Б. (р.в. 1958), Медвецький М.В. (р.в. 1958).

² В структурі Художнього фонду перебували художні та скульптурні цехи, майстерні, комбінати, заводи, кооперативи, салони (магазини з продажу), будинки відпочинку та бази для проведення симпозіумів та пленерів тощо. При підприємствах діяла профспілка «Рабіс» (Работники искусства), у функцію якої входило видача фінансової допомоги, розподіл і виділення квартир та путівок, інші питання.

³ Першим керівником Закарпатського підприємства ХФ був Антон Кашшай, який обіймав посаду директора з 26 травня 1946 року по 15 травня 1947 року [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 13, арк. 1].

⁴ У постанові [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 18, арк. 4–6] правління Художнього фонду СРСР вжито низку термінів, зокрема «халтура»,

«легке ставлення до якості», «лібералізм» і «приятельство», що вказували на наявні проблеми в системі оцінювання художньої продукції у межах Фонду та означали недотримання професійних стандартів, зниження вимог до художнього рівня, толерантність до низькоякісних робіт і практику неформального протекціонізму при ухваленні рішень.

⁵ Поняттям «творчі вироби» охоплювалися об'єкти образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури, фотолистки та інші види художньої продукції.

⁶ Наказ Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР обумовлено численними випадками виготовлення художньої продукції непрофільними організаціями, зокрема: меблевими мануфактурами, перукарськими артілями і навіть ресторанами [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 24, арк. 6–8].

⁷ Протоколом №45 від 15 жовтня 1951 року засідання правління українського відділення Художнього фонду СРСР постановило керівництву майстерень організувати комплексні замовлення на оформлення громадських будівель створивши спеціальні бригади художників із залученням до них архітекторів [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 32, арк. 10].

1952 р¹.

Всі ці заходи стали важливою передумовою для професіоналізації галузі та формуванню поступового майже монопольного становища ХФ.

Закарпатське відділення² ХФ розпочало повноцінну діяльність у 1948 році³ та станом на 1949 рік половину обсягів робіт уже виконувалося художніми бригадами за межами Ужгорода, що свідчить про розширення сфери виконання замовлень в області. У початковий період у структурі майстерень діяли три цехи: живописний, оформлювальний і багетний. Вони виконували замовлення на портрети, тематичні картини, копії відомих творів, дошки пошани, макети стінгазет, вивіски, декорації для клубів і громадських будівель, а також виготовляли бюсти [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 22, арк. 44]. Основним викликом, який впливав на ефективність роботи підприємства, були прості виробництва та затримки у виконанні замовлень, обумовлені браком сировини. Це пояснювалося тим, що на той час в Закарпатській області не були створені підприємства, здатні забезпечити ХФ необхідними матеріалами [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 21, арк. 7–8].

Державна кампанія «боротьби за якість продукції» принесла перші вагомі підряди для Закарпатських майстерень у 1957 році – завдання від центрального апарату забезпечити прийом замовлень на оформлення Будинків та палаців культури (клубів) в області. Загалом йшлося про 45 об'єктів⁴, серед яких 20 перебували на стадії будівництва, 22 – капітального ремонту, а 3 – на реконструкції [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 93, арк. 1–9].

Важливим чинником подальшого розвитку підприємств ХФ стало звільнення їх від сплати податків і зборів, що забезпечило можливість заощаджувати та акумулювати фінансові ресурси для розширення діяльності [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 193, арк. 2]. Водночас суттєвий імпульс для інституційного укріплення системи ХФ України надала постанова №15 від 13 грудня 1957 року, яка ініціювала комплексну реструктуризацію організаційної моделі: передбачалося переведення підприємств на госпрозрахунок, будівництво нових майстерень і житлових приміщень для працівників, а також відкриття додаткових виробничих осередків у Києві, Львові, Косові, Полтаві, Сталіно та інших

містах. Документ також включав заходи збільшення штатної чисельності працівників із підвищенням заробітної плати, покращення матеріально-технічного забезпечення (зокрема вантажним і легковим автотранспортом), а також приєднання підприємства «Укоопхудожник» з метою подальшого розвитку народних промислів [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 102, арк. 6–13].

На основі архівних матеріалів Фонду № Р-1839, зокрема протоколів художньої ради Закарпатських майстерень ХФ, визначено часові рамки діяльності зі створення монументально-декоративних панно в місті Ужгород у межах від 1959 по 1990 рік. Цей хронологічний відрізок було поділено на три декади, протягом яких у місті було виконано 154 твори (згідно з протоколами), що демонструють кількісні та якісні зміни в організації роботи підприємства, а також розширення спектра художніх технік. Аналіз кожної декади дозволяє простежити розвиток підприємства та освоєння нових художніх практик.

Перша декада (1959–1970 роки) характеризується обмеженим масштабом діяльності майстерень, що було зумовлено нестачею значних замовлень у регіоні. Це підтверджується зверненням до центрального апарату ХФ з проханням про виділення творчих і оформлювальних робіт у 1961 році [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 127, арк. 7–8]. Порівняно невелика кількість виконаних творів за цю декаду у місті – лише 13, до виконання яких було залучено 10 митців⁵. Найпоширенішими техніками були сграфіто (7 творів) і розпис (3 твори), тоді як вітражі, рельєфи та чеканка⁶ мали епізодичний характер (всього по 1 твору). (Лл. 1–8).

Тематичний аналіз демонструє переважання аполітичних робіт (7 творів), пропагандистські твори становили меншу частку (3 роботи), а тематика ще трьох творів залишилася невстановленою через відсутність описових даних і фотоматеріалів.

Ряд рішень цього періоду заклали основи для подальшого розвитку монументально-декоративного напрямку на наступні декади. Зокрема, у 1962 році художники майстерень пройшли семінар з оформлювального мистецтва громадських споруд [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 134, арк. 1]. Роком пізніше міськвиконком Ужгорода затвердив художників Закарпатських майстерень до складу художньої ради

¹ Постанова Ради Міністрів УРСР №4252 від 30 грудня 1952 р. «Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної, масової, політичної та побутової скульптури в Українській РСР»

² Станом на 1949 рік в Україні працювало 8 художньо-виробничих майстерень: Київські, Харківські, Одеські, Львівські, Чернівецькі, Дніпропетровські, Ужгородські та Ворошиловградські [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 22, арк. 25–26].

³ Закарпатське відділення Художнього фонду де-факто заснували в 1946 році, а юридично було зареєстровано у 1947 р.

⁴ На капітальному ремонті перебували клуби в наступних селах: Доманинці, Добросілья, Середнє Водяне, Білин, Ясіня, Солотвино, Задільське, Перехресне, Буковець, Скотарське, Абранка, Шербовець, Братово, Новоселиця, Клинове, Черна, Сваліява-Бистрий, Туриця, Ворочєво, П.Бистра, в смт.Воловець, та в м.Рахів. На реконструкції в селах: Чома, Деренковець, Верхні Ворота.

Велось будівництво нових клубів в селах: Мінеральне, Бадалово, Іванівка, Мужієво, Вари, Косино, Мужієво, Чорна-Тиса, Ділове, Верхня Грабівниця, Велика Копаня, Підвиноградів, Новосільськ, Чіпа, Бобове, Поляна, Керещьки, Росош, Новоселиця та в м.Сваліява.

⁵ Балла П.К., Бокшай Й.Й.(мол.), Звенигородський В.Б., Манайло І.Ф. Манайло Ф.Ф., Медвецька Е.Ф., Медвецький М.В., Приходько В.О., Шєпа А.О., Щур В.І.

⁶ Сграфіто – техніка, що полягає у створенні зображень шляхом нанесення та часткового зняття шарів штукатурки (в монументально-декоративному мистецтві) різних кольорів для утворення композиції на стінах будівель;

Розпис (стінопис) – вид монументального живопису, що передбачає нанесення художніх зображень чи орнаментів безпосередньо на поверхню стін будівель за допомогою фарб;

Вітраж – декоративна композиція зі скла, яка зазвичай вставляється в отвори будівель (вікна, двері), створюючи художній ефект завдяки грі світла, кольору та форми;

Рельєф – вид декоративного мистецтва, що полягає у створенні об'ємних зображень на плоскій основі (дереві, металі чи інших матеріалах), які прикрашають фасади або інтер'єри будівель;

Чеканка – техніка декоративного мистецтва, яка полягає у створенні рельєфних зображень шляхом вибивання візерунків або композицій на листовому металі, часто використовується для оздоблення фасадів і інтер'єрів будівель.

міста та на посаду головного художника міста, надавши їм повноваження щодо контролю та координації виконання монументально-декоративних робіт. Ці повноваження охоплювали не лише оформлення міських просторів, а й туристичних маршрутів, громадських приміщень, парків культури та місць відпочинку [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 137, арк. 6].

Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22 листопада 1963 року №1302 додатково закріпила фактичну монополію СХ і ХФ УРСР на виконання всіх художніх оформлювальних робіт [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 147, арк. 31]. Також у цей період ХФ, з метою покращення художнього декорування будівель та споруд, що будуються або реконструюються, звертається до Ради Міністрів УРСР з проханням встановити порядок включення в кошторис будівництва витрати на художнє проектування та оформлення (1964) [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 147, арк. 21–33].

Інші суттєві кроки включали початок будівництва власних виробничих майстерень в Ужгороді у 1965 році [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 144, арк. 10] та створення у 1966 році чотирьох груп монументалістів із відповідальними старшими майстрами, а також залучення архітектора до виконання комплексних завдань з декорування будівель [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 169, арк. 15–16]. Така інтеграція архітекторів і художників мала сприяти підвищенню якості виконання об'єктів.

Таким чином, перший етап діяльності можна охарактеризувати як період початкової фази розквіту монументально-декоративного напрямку в регіоні. Для цього часу були характерні обмежені ресурси, вузький технічний спектр виконаних робіт і переважання аполітичної тематики, що свідчило про вплив функціональності оформлюваних будівель і приміщень на вибір тематики творів. Попри труднощі з сировинною та виробничою базами, було закладено фундамент для подальшого якісного розвитку монументального мистецтва.

Друга декада (1970 – 1980 рр.) демонструє значне розширення діяльності: кількість художників та скульпторів, які створили монументально-декоративні роботи в місті Ужгород зросла до 27 осіб¹, а кількість виконаних творів досягла 48. Розширилася також технічна палітра: з'явилися різьба по дереву (5 творів), кераміка (3 твори), мозаїка (7 творів), гобелени² (6 творів) та скульптура (7 творів). Популярними залишалися сграфіто (7 творів) і розпис (6 творів).

Збільшилася кількість робіт у техніці чеканки (4 твори) та вітражу (2 твори). Техніку виконання ще одного твору не вдалося з'ясувати. У тематичному аспекті спостерігається збільшення частки аполітичних робіт (12 творів) поряд із пропагандистськими (7 творів) і частково ідеологічними (5 творів), тоді як 24 роботи залишаються невстановленими за тематикою. (Лл. 9–14).

Введення в експлуатацію нової будівлі майстерень наприкінці 1969 року стало важливим етапом у процесі структурних перетворень. На загальній виробничій площі 1020 м² були розміщені монументально-декоративний, оформлювальний, прикладний, столярний цехи та адміністративні приміщення [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 189, арк. 6]. Ця подія значно покращила логістичні та адміністративні процеси, оскільки до цього всі приміщення майстерень, включаючи склади, виробничі потужності та адміністрацію, були розташовані на трьох різних локаціях Ужгорода й мали також значно менші площі [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 168, арк. 144–146].

Особливо відчутними стали зміни у функціонуванні нових майстерень, коли до колективу приєдналася молода генерація – понад 38 молодих спеціалістів художніх спеціальностей [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 278, арк. 8–10]. Це не лише розширило кадровий потенціал, а й суттєво підвищило технічні можливості майстерень, дозволяючи виконувати ширший спектр завдань у сфері монументально-декоративного мистецтва.

Черговим підсиленням від держави у сприянні збільшенню кількості замовлень та подальшого розвитку художніх майстерень та комбінатів стала постанова³ ЦК КП України, а підсумком десятиліття – проведення об'єднаного пленуму правління Спілки художників та Спілки архітекторів України 1969 року, а також перша велика ретроспективна виставка творів монументально-декоративного мистецтва.

Цей період можна охарактеризувати як фазу активного розвитку та різноманітності, що відображала злиття архітектури з мистецтвом, зростання кількісного складу молодих спеціалістів і професійної майстерності, а також значне збільшення замовлень на монументально-декоративні твори.

Третя декада (1980 – 1990 рр.) стала кульмінаційним періодом діяльності ХФ у сфері монументально-декоративного мистецтва. Кількість художників, які брали участь у створенні монументально-декоративних робіт в місті Ужгород, досягла 43 осіб⁴, а загальна кількість виконаних творів

¹ Балла П.К., Барнич І.М., Беца В.М., Бідзіля П.М., Бокшай Й.Й.(мол.), Бровді І.В., Бровді Л.О., Гарапко І.І., Герц Н.С., Горват А.А., Звенигородський В.Б., Кирилова Н.В., Лозовий К.М., Манайло Ф.Ф., Медвецька Е.Ф., Медвецький М.В., Микуляк М.В., Митрик М.І., Попелич В.В., Попович М.О., Приходько В.О., Саллер О.М., Саніч М.М., Свида В.І., Скакандій В.Ю., Чувалова Т.Ф., Щур В.І.

² Різьба по дереву – техніка декоративно-ужиткового мистецтва, що полягає у створенні художніх зображень або орнаментів шляхом вирізання на дерев'яній поверхні, використовується для виготовлення декоративних панно та решіток в архітектурному оздобленні будівель;

Мозаїка – техніка створення декоративних панно шляхом викладання зображень або орнаментів із дрібних елементів (камінь, смальта, скло, кераміка тощо);

Гобелен – декоративний текстильний виріб, створений методом ручного ткацтва за художнім ескізом; використовується для оформлення інтер'єрів як настінне панно або оббивка.

³ Постанова № 222 від 2 квітня 1969 р. ЦК КП України «Про заходи щодо поліпшення монументального та архітектурно-художнього оформлення міст і сіл Української РСР».

⁴ Алмазов М.М., Балла П.К., Барнич І.М., Беца В.М., Белень М.О., Бідзіля П.М., Бокотей А.А., Бокшай Й.Й.(мол.), Бровді І.В., Бровді Л.О., Герц Н.С., Гулін П.А., Дунчак А.Я., Ерфан Ф.П., Звенигородський В.Б., Іванчо М.Б., Іванчо М.Ф., Ілько І.І., Кирилова Н.В., Козуб В.М., Корж-Радько Л.А., Левадська Е.Р., Левадський Г.З., Лозовий К.М., Манайло І.Ф., Манайло Ф.Ф., Медвецька Е.Ф., Медвецький М.В., Микуляк М.В., Митрик М.І., Михайлок М.М., Попович М.О., Пуглик-Белень М.І., Приходько В.О., Саллер О.М.,

становила 93. Це майже вдвічі більше, ніж у другій декаді, і в дев'ять разів перевищує показники першої.

Особливого розвитку набули такі техніки, як вітраж (21 твір), розпис (15 творів) і скульптура (20 творів). Зросла популярність різьби по дереву (11 творів), а також було впроваджено нові техніки – склопластика (2 твори) та розпис на склі¹ (1 твір). Протягом усіх декад незмінною залишалася популярність техніки графіто (9 творів). Також продовжувалася практика виконання робіт у техніках, які були розвинуті у попередній декаді, зокрема мозаїка, кераміка та гобелен (по 4 твори кожна). Водночас зменшилася кількість творів, виконаних у техніці чеканка (2 твори). (Іл. 15–21).

У тематичному аспекті переважали аполітичні роботи (48 творів), тоді як кількість пропагандистських робіт скоротилася до 12, а частково ідеологічних – до 6. Невстановленими залишаються 27 творів.

На середину третьої декади в майстернях працювало 87 художників, з яких 41% були віком до 35 років. Загалом у цей період до роботи було залучено понад 30 молодих спеціалістів [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 320, арк. 19–25].

Основним чинником зростання обсягів монументально-декоративних робіт в Ужгороді в цей період стало введення в експлуатацію нових громадських будівель і реконструкція вже існуючих об'єктів [Галас, 2009]. Серед новозбудованих споруд можна виокремити спорткомплекс «Юність», готель «Інтурист Закарпаття», Палац піонерів (нині «Падіюн»), Музично-драматичний театр, кінотеатр «Комсомолець», адміністративну будівлю кас і залу очікування аеропорту, а також каси попереднього продажу квитків компанії «Аерофлот». Реконструйовані об'єкти включали такі заклади, як магазин-салон для наречених «Юність», кафе «Форум», дитячу бібліотеку «Казка» та інші.

Важливим фактором стала також реалізація комплексного плану архітектурно-художнього благоустрою міста [Барабаш, 1986], що передбачав інтеграцію скульптурних композицій у міські сквери [Varosh]; [Нікітчук, 2025], а також створення мистецьких панно на фасадах будівель, які гармонійно доповнювали міське середовище.

Таким чином, третя декада характеризувалася суттєвою розбудовою міської інфраструктури, що впливало на обсяги замовлень та стимулювало майстерні до залучення більшої кількості різнопрофільних спеціалістів, а також до використання ширшого спектра технік і стилів. Одночасно спостерігалася зниження ідеологічного тиску, що свідчить про поступову лібералізацію суспільно-політичного клімату того часу.

На сьогодні зі 154-ох реалізованих монументально-

декоративних творів² у м. Ужгород втрачено 38 робіт, з яких 6 – зруйновано під впливом природних факторів, а 32 – унаслідок урбаністичних трансформацій, таких як ремонт, перебудова інтер'єрів та екстер'єрів, або демонтаж будівель. Збереженими залишаються 50 творів, включаючи 3 роботи, які були демонтовані та перенесені на інші локації.

Доля ще 66 творів залишається невідомою. Це зумовлено тим, що частина з них (гобелени, скульптурні композиції, декоративні решітки, горельєфи та барельєфи) могла бути переміщена до сховищ або інших приміщень. Серед зазначених творів – 8 скульптурних композицій із зображенням В. Леніна та один твір, присвячений О. Борканюку, які, імовірно були демонтовані на початку 1990-х років.

Додатково обмежений доступ до низки підприємств, де можуть зберігатися або експонуватися ці роботи, ускладнює проведення ґрунтовних досліджень.

Висновки. У другій половині 1940-х – на початку 1950-х років радянська система управління мистецтвом в Україні зазнала зсуву в бік централізованого контролю. Низка нормативно-правових актів, ухвалених у ці роки, свідчить про послідовну регуляторну політику щодо мистецтва, яка охоплювала як організаційно-виробничу, так і ідеологічну площину художньої діяльності. Посилення функцій нагляду з боку центральних і місцевих органів, як от Головреперткому, Головліту та Комітету в справах мистецтв, зумовило системне обмеження автономії митців і суб'єктів художнього виробництва.

Заборона на виготовлення та реалізацію мистецьких виробів без попередньої згоди офіційних інстанцій свідчить про свідоме згортання конкурентного середовища на користь окремих інституцій. У цьому контексті розширення повноважень Художнього фонду набуло стратегічного значення — як багатопрофільного підприємства з концентрацією творчих спеціальностей, так і платформи для формування вертикально інтегрованої системи художнього виробництва. У результаті було створено підґрунтя для професіоналізації галузі та закладено підвалини майже монопольного становища Художнього фонду в радянській системі візуальної культури.

Заснування у 1946 році крайового відділення Художнього фонду, Спілки художників та відкриття Ужгородського художньо-промислового училища слід розглядати як логічне продовження мистецької школи, започаткованої Адальбертом Ерделі, Йосипом Бокшаєм та їхнім творчим оточенням. Їхні ініціативи не лише забезпечили інтелектуальну основу мистецького середовища краю, але й сприяли збереженню естетичних орієнтирів міжвоєнного

Санич М.М., Свида В.І., Скакандій В.Ю., Фелдеші П.А., Чуvalов Г.І., Чуvalова Т.Ф., Шур В.І., Яшкіна Л.І.

¹ Склопластика – декоративні об'ємні вироби зі скла, інколи поєднаного з металом чи іншими матеріалами; у випадку люстр використовується для створення художніх освітлювальних конструкцій, що поєднують естетику та функціональність; Розпис на склі – техніка декоративного живопису, виконаного на зворотному боці скляної поверхні, що застосовується для створення художніх панно, вітражів чи інших елементів оздоблення.

² Слід зазначити, що 154 твори – це лише та частина, яка зафіксована протоколами художньої ради ХФ без урахування гіпотетичної кількості додаткових робіт ХФ (в архіві Фонду Р-1839 відсутні: протоколи художньої ради з 1977 – 1980, 1985 – 1987, 1990 – 1993 рр.), а також творів виконаних випускниками Ужгородського художньо-промислового училища та іншими профільними організаціями.

періоду та формуванню нового покоління художників, орієнтованих на монументально-декоративну практику та водночас допомогли еволюціонувати Закарпатській школі мистецтва в умовах радянського культурного контексту.

Особливої уваги заслуговує педагогічна діяльність Йосипа Бокшая, яка виступає важливою ланкою у спадкоємності технічного та композиційного досвіду монументального мистецтва. Його внесок у фахову підготовку молоді забезпечив спадковість художніх прийомів, сформованих ще у XIX столітті, до нової культурно-ідеологічної доби.

Система художньої освіти й інституційної підтримки в повоєнному Ужгороді постала не лише як адаптація до нових адміністративних і естетичних викликів, а й як збереження і трансформація локальної художньої ідентичності в умовах зміненої політичної реальності.

Ужгородський досвід розвитку монументально-декоративного мистецтва впродовж 1959 – 1990 років демонструє послідовну трансформацію від інституційного становлення до фази змістовної та технічної зрілості.

Перша декада 1959 – 1970 років визначається як фаза формування команди монументалістів, організаційної інфраструктури та координаційних механізмів у співпраці художників, архітекторів і міської влади. Попри обмежені ресурси й незначну кількість реалізованих об'єктів, саме в цей період було закладено основу структурної взаємодії художнього проектування в публічному просторі.

Подальший десятирічний період 1970 – 1980 років відзначено переходом до інтенсивного зростання та інституційної зрілості. Поява нової виробничої бази, кадрове оновлення та залучення випускників різноманітних мистецьких спеціальностей сприяли розширенню тематичного і формального спектра художніх рішень. У цей час візуальне середовище міста набуло художньої насиченості, а монументальне

мистецтво почало функціонувати як інструмент формування урбаністичної ідентичності. Попри збереження аполітичного вектору, система державного замовлення продовжувала впливати на тематику творів, що зумовило складний баланс між естетичною індивідуальністю та ідеологічними обмеженнями.

Декада 1980 – 1990 років постає як кульмінаційний етап в розвитку монументально-декоративного мистецтва Ужгорода – як за кількістю реалізованих проєктів, так і за рівнем естетичної різноманітності. Впровадження нових художніх технік, а також частка молодих митців в команді ХФ, що перевищила 40%, стали індикаторами як структурної стабільності, так і змістового оновлення. Технічні інновації та лібералізація художньої тематики відображають тенденції до часткового зменшення ідеологічного впливу та адаптації до нових культурних викликів пізньорадянської доби. Особливу роль у розвитку монументально-декоративних практик відіграла активна урбанізація міста, що сприяло синтезу монументального мистецтва з архітектурним середовищем.

Ретроспективний аналіз трьох десятиліть засвідчує формування локальної моделі радянського монументалізму, в якій поєдналися функціональна доцільність, художня різноманітність і нормативна регламентація. Цей процес виявляє сталу залежність між рівнем інституційної підтримки, кадровим потенціалом та сировинною базою. Водночас проблема збереження монументально-декоративної спадщини Ужгорода постає як критично важлива: з понад 150 зафіксованих об'єктів більш ніж половина або втрачена, або перебуває у невизначеному стані. Така ситуація вимагає розгортання комплексної дослідницької, реставраційної й аналітичної роботи, зорієнтованої на реінтеграцію аполітичного монументального мистецтва в актуальний культурний ландшафт міста.

Список використаних джерел

- Nikiforov, Y. and Baitsym, P., 2020. *Ukraine: Art for Architecture*, Berlin: DOM publishers, 300 p.
- Nikiforov, Y., 2017. *Decommunized: Ukrainian Soviet mosaics*. Balashova, O. and German, L. (eds), Kyiv; Berlin: Osnovy; DOM, 250 p.
- Open Group, 2016. *Ті самі місця*. [Online]. Доступно: <http://open-group.org.ua/ukr/solo-exhibitions/ti-sami-mistsia> (дата візиту: 15.04.2025).
- Архитектурно-художественное оформление Ужгорода*: [альбом], 1986. Е.Т. Барабаш, В.И. Лезу [и др.]; Ужгород: гор. ком. Компартии Украины, Ужгород: Карпаты.
- Архитектурна спадщина Ужгорода*: [альбом-каталог], 2018. Сарваш, П. (передмова); Гаркуша, О. (упоряд., дизайн), Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 354 с.
- Галас, М., 2009. Ужгородський мер-господарник 80-х Еміл Попович святкує 70 років, Закарпаття онлайн, 21 липня. [Online]. Доступно: <https://zakarpattya.net.ua/News/44377-Uzhhorodskiyi-mer-hospodarnyk-80-kh-Emil-Popovych-sviatkuie-70-rokiv> (дата візиту: 15.04.2025).
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. Р-1839, оп. 1, спр. 2, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 3, на 7 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 6, на 12 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 13, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 17, на 4 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 18, на 6 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 21, на 41 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 22, на 53 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 23, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 24, на 17 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 32, на 12 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 93, на 18 арк.

- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 102, на 53 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 127, на 14 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 134, на 18 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 137, на 13 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 144, на 22 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 147, на 39 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 168, на 190 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 169, на 52 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 189, на 93 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 193, на 10 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 266, на 70 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 278, на 30 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, spr. 320, на 25 арк.
- Леньо, П., 2020. «Ленініана» на Закарпатті: дослідження радянської монументальної пропаганди (1944 – 1991 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.], Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42), с. 397–412. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.203264](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.203264)*
- Леньо, П., 2021. Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянської Закарпаття (1944–1946 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.], Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. Вип. 2 (45), с. 142–150. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558)*
- Липкань, Л., 2024. Монументальне мистецтво Закарпаття: чому його важливо зберегти. *Varosh*, 25 березня. [Online]. Доступно: <https://varosh.com.ua/art/monumentalne-mystecztvo-zakarpattya-chomu-jogo-vazhlyvo-zberegy/> (дата візиту: 15.04.2025).
- Липкань, Л., 2024. ТОП-5 об'єктів монументального мистецтва Ужгорода від дослідника Дмитра Соловйова. *Varosh*, 14 червня. [Online]. Доступно: <https://varosh.com.ua/life/top-5-ob-yektiv-monumentalnogo-mystecztva-uzhgoroda-vid-doslidnyka-dmytra-solovjova/> (дата візиту: 15.04.2025).
- Монументальне мистецтво Закарпаття, 2017–2025. [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/MonumentalTranscarpathia/> (дата візиту: 15.04.2025).
- Небесник, І.І., 2007. Адальберт Ерделі, Львів: Вид-во Мс, 296 с.
- Нікітчук, О., 2018. Монументальне мистецтво Закарпаття радянського періоду / Мистецьке віддзеркалення епохи. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Ужгород, с. 42–50.*
- Нікітчук, О., 2025. Простір для всіх: історія створення унікального міського скверу. *Varosh*, 15 січня. [Online]. Доступно: <https://varosh.com.ua/life/prostir-dlya-vsikh-istoriya-stvorennya-unikalnogo-miskogo-skveru/> (дата візиту: 15.04.2025).
- Приймич, М., 2012. Творчість Йосипа Бокшая у контексті формування українського мистецтва 1920 – 30-х років, *Науковий вісник Закарпатського художнього інституту, № 2, с. 93–101.*
- Резиденція "Вибачте номерів немає", 2024. Модернізм Ужгороду - Незручна спадщина. [Online]. Доступно: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid037K1sEpMvhxYUjwWw5j7cQWK5GNmjrWSBYxnRTGBbAJ7uDaM7bb7o0oaTESBuAhuql&id=100064937640329 (дата візиту: 15.04.2025).
- Суспільне Чернівці, 2021. Проект Радянський бруталізм. YouTube, 24 листопада. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=Po7XiH-qlvw> (дата візиту: 15.04.2025).
- Суспільне Ужгород, 2020. Монументальне мистецтво: Мозаїка. YouTube, 9 липня. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=sFhpXjW6SMI> (дата візиту: 15.04.2025).
- Ужгород колись і нині: [фотоальбом], 2024. Літераті, Т. (уклад., текст); Кокіна, Р. (ред.), Ужгород: Вид-во ТОВ «РІК-У», 192 с.
- Шетеля, Д., 2018. Художнє оформлення суспільно-громадських інтер'єрів у місті Ужгород 1960 – 1991 років: наукова робота на здобуття освітнього ступеня магістра / Д. Шетеля. *Закарпатська академія мистецтв, Ужгород, 149 с.*

References

- Arkhytekturno-khudozhestvennoe oformlenie Uzhhoroda [Architectural and artistic decoration of Uzhhorod]: [al'bom], 1986. E.T. Barabash, V.I. Lezu [i dr.]; Uzhhorod. hor. kom. Kompartii Ukrainy, Uzhhorod: Karpaty. (in Russian).
- Arkhytekturna spadshchyna Uzhhoroda [Architectural heritage of Uzhhorod]: [al'bom-kataloh], 2018. Sarvash, P. (peredmov); Harkusha, O. (uporiad., dyzain), Uzhhorod: Vyd-vo O. Harkushi, 354 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. R-1839, op. 1, spr. 2, na 2 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 3, na 7 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 6, na 12 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 13, na 2 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 17, na 4 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 18, na 6 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 21, na 41 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 22, na 53 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 23, na 2 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 24, na 17 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 32, na 12 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 93, na 18 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 102, na 53 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 127, na 14 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 134, na 18 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 137, na 13 ark. (in Russian).
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 144, na 22 ark. (in Russian).

- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 147, na 39 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 168, na 190 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 169, na 52 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 189, na 93 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 193, na 10 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 266, na 70 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 278, na 30 ark. (in Russian).
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 320, na 25 ark. (in Russian).
 Halas, M., 2009. Uzhhorodskiy mer-hospodarnyk 80-kh Emil Popovych sviatkuie 70 rokiu [Uzhhorod's practical mayor of the 1980s, Emil Popovych, celebrates his 70th birthday]. Zakarpattia online, URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/44377-Uzhhorodskiy-mer-hospodarnyk-80-kh-Emil-Popovych-sviatkuie-70-rokiu> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Leno, P., 2020. "Leniniana" na Zakarpatti: doslidzhennia radians'koi monumental'noi propahandy (1944 – 1991 pp.) [‘Leniniana’ in Transcarpathia: A study of soviet monumental propaganda (1944 – 1991)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, No1(42), s. 397–412. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.203264](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.203264). (in Ukrainian).
 Leno, P., 2021. Memorializatsiia "vyzvoliteliv" u period preventyvnoi radiianizatsii Zakarpattia (1944 – 1946 pp.) [Memorialization of the 'Liberators' during the period of preventive sovietization of Transcarpathia (1944 – 1946)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, No2(45), s. 142–150. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558). (in Ukrainian).
 Lypkan, L., 2024. Monumentalne mystetstvo Zakarpattia: chomu yoho vazhlyvo zberehty [Monumental art of Transcarpathia: why it is important to preserve]. Varosh, URL: <https://varosh.com.ua/art/monumentalne-mystecztvo-zakarpattia-chomu-jogo-vazhlyvo-zberehty/> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Lypkan, L., 2024. TOP-5 obiektiv monumental'noho mystetstva Uzhhoroda vid doslidnyka Dmytra Soloviiova [Top 5 monumental art objects of Uzhhorod by researcher Dmytro Soloviov]. Varosh, URL: <https://varosh.com.ua/life/top-5-ob-yektiv-monumentalnogo-mystecztva-uzhgoroda-vid-doslidnyka-dmytra-solovjova/> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Monumentalne mystetstvo Zakarpattia [Monumental art of Transcarpathia], 2017 – 2025. URL: <https://www.facebook.com/MonumentalTranscarpathia/> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Nebesnyk, I.I., 2007. Adal'bert Erdeli, Lviv: Vyd-vo MS, 296 s. (in Ukrainian).
 Nikitchuk, O., 2018. Monumentalne mystetstvo Zakarpattia radians'koho periodu [Monumental art of Soviet-era in Transcarpathia] / *Mystets'ke vidzerkalennia epokhy. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Uzhhorod*, s. 42–50. (in Ukrainian).
 Nikitchuk, O., 2025. Prostir dlia vsikh: istoriia stvorennia unikal'noho mis'koho skveru [A space for everyone: the story of creating a unique urban square]. Varosh, URL: <https://varosh.com.ua/life/prostir-dlya-vsikh-istoriya-stvorennia-unikalnogo-miskogo-skveru/> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Nikiforov, Y. and Baitsym, P., 2020. *Ukraine: Art for Architecture*, Berlin: DOM publishers, 300 p. (in English).
 Nikiforov, Y., 2017. *Decommunized: Ukrainian Soviet mosaics*. Balashova, O. and German, L. (eds), Kyiv; Berlin: Osnovy; DOM, 250 p. (in English).
 Open Group, 2016. Ti sami mistisia [The same places]. URL: <http://open-group.org.ua/ukr/solo-exhibitions/ti-sami-mistisia> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Pryimych, M., 2012. Tvorchist' Yosypa Bokshaia u konteksti formuvannia ukrains'koho mystetstva 1920–30-kh rokiu [The art of Yosyp Bokshai in the context of the formation of Ukrainian art of the 1920s–30s], *Naukovyi visnyk Zakarpats'koho khudozhnoho instytutu*, No. 2, s. 93–101. (in Ukrainian).
 Rezydentsiia "Vybachte nomeriv nemaie", 2024. Modernizm Uzhhorodu - Nezruchna spadshchyna [Modernism in Uzhhorod - an inconvenient heritage]. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid037K1sEpMvvhxYuJwWw5j7cQWK5GNmjrWSBYxnRTGBbAJ7uDaM7bb7ooooTESBuAxl&id=100064937640329 (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Shetelia, D., 2018. Khudozhnie oformlennia suspilno-hromadskykh inter'ieriv u misti Uzhhorod 1960 – 1991 rokiv: naukova robota na zdobuttia osvithnoho stupenia mahistra [Artistic design of public interiors in the city of Uzhhorod, 1960–1991: Master's thesis] / D. Shetelia. Zakarpats'ka akademiia mystetstv. Uzhhorod, 149 s. (in Ukrainian).
 Suspil'ne Chernivtsi, 2021. Proiekt Radians'kyi brutalizm [The Soviet Brutalism Project]. YouTube, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Po7XiH-qlvw> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Suspil'ne Uzhhorod, 2020. Monumentalne mystetstvo: Mozaika [Monumental Art: Mosaic]. YouTube, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sFhpXjW6SMI> (15.04.2025) (in Ukrainian).
 Uzhhorod kolys' i nyny [Uzhhorod then and now]: [fotoal'bom], 2024. Literati, T. (uklad., tekst); Kokina, R. (red.), Uzhhorod: Vyd-vo TOV "RIK-U", 192 s. (in Ukrainian).

Oleksandr Nikitchuk

Postgraduate student at the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
 SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE DEVELOPMENT OF MONUMENTAL AND DECORATIVE ART IN UZHGOROD (1959 – 1990): BASED ON ARCHIVAL MATERIALS

This article presents a case study dedicated to the formation and evolution of monumental and decorative art in Uzhhorod from 1959 to 1990, examined through the activities of the regional branch of the Art Fund of the Ukrainian SSR. The study focuses on public artworks created in the city's urban space, analyzed on the basis of archival sources with identification of authorship, dates of creation, and artistic techniques. The retrospective highlights the post-war implementation of centralized cultural policy, within which the institutional expansion of the Art Fund's functions became a strategic mechanism for the monopolization of artistic production, while also contributing to the professionalization of

the field. The establishment of the regional branches of the Union of Artists and the Art Fund, the founding of the Art and Industrial School, and the continuity of the artistic tradition rooted in the legacy of Adalbert Erdelyi and Yosyf Bokshai laid the foundation for the formation of a new model of local monumentalism. Three main developmental phases are identified: institutional formation (1959 – 1970), structural maturity and thematic expansion (1970 – 1980), and aesthetic renewal during the late Soviet period (1980 – 1990). The analysis covers the influence of regulatory acts on the development of the Art Fund and the integration of monumental and decorative art into the urban environment, as well as the Fund's role in accumulating resources and technologies for artistic production. The study includes a cataloguing of the artistic heritage and an examination of the causes behind the loss of a significant portion of this legacy: out of more than 150 documented objects, over half have been destroyed or are in critical condition. The article ultimately proposes considering Uzhhorod as a unique center for the implementation of a locally specific model of monumental and decorative visual culture in the second half of the 20th century—one whose experience requires professional reassessment and preservation within the contemporary cultural field.

Keywords: *cultural heritage, monumental art, Art Fund, mosaic, sgraffito, stained glass, mural painting, Uzhhorod.*

Надійшла до редакції / Received: 08.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.05.2025

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Фриз «Танці» в актовому залі РАЦС, м. Ужгород. Художники: Медвецький М.В., Бокшай Й.Й. (мол.), Шепя А.О., Звенигородський В.Б. Темпера, розпис по штукатурці. 1959 р. (Архів ЗОНСХУ).

Іл. 2. Фрагменти фризу «Дружба народів» на фасаді будівлі з.д. станції «Мала Закарпатська», м. Ужгород. Художники: Медвецький М.В., Бокшай Й.Й. (мол.), Звенигородський В.Б. Сграфіто. 1962 р. (Архів ЗОНСХУ).

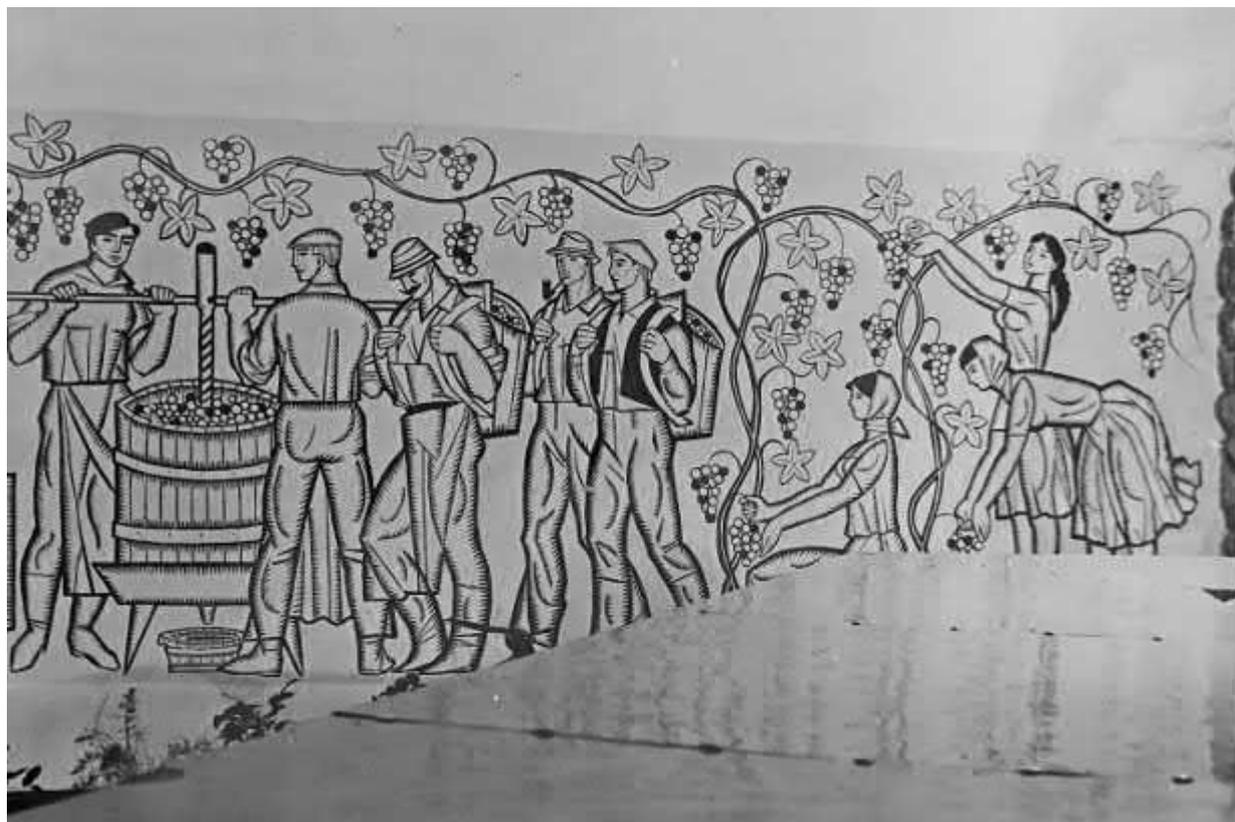
Іл. 3. Панно «Мир» на фасаді житлового будинку по проспекту Генерала Свободи, м. Ужгород. Художники: Медвецький М.В., Бокшай Й.Й. (мол.), Балла П.К. Сграфіто. 1962 р. (Архів ЗОНСХУ).

Іл. 4. Панно на фасаді ДНЗ №2, м. Ужгород. Художники: Медвецький М.В., Бокшай Й.Й. (мол.), Шепя А.О., Балла П.К. Сграфіто з керамічними вставками. 1962-1963 рр. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Довганич Р.].

Іл. 5. Панно «Місто» в інтер'єрі кафе «Ужгород», м. Ужгород.
Художник Медвецький М.В. Фреска, інвертоване сграфіто. 1966 р. (Архів ЗОНСХУ).

Іл. 6. Фрагмент панно «Збір винограду» в інтер'єрі дегустаційного підвалу «Промісте», м. Ужгород.
Художники: Медвецький М.В., Медвецька Е.Ф., Бокшай Й.Й. (мол.). Сграфіто. 1967 р.
(Архів ЗОНСХУ).

Іл. 7. Зліва - ескіз рельєфу «Господарка». (Архів меморіального музею Манайло Ф. Образотворчі джерела, Г-369). Справа - рельєф «Господарка» в ресторані «Скала», м. Ужгород. Художник Манайло Ф.Ф. Рельєф, камінь. 1967 р. [Монументальне мистецтво Закарпаття].

Іл. 8. Зверху – фрагменти ескізу анімалістичної композиції «Барви Карпат». Знизу – фрагмент панно в інтер'єрі кафе «Каштан», м. Ужгород. Художники: Медвецька Е.Ф., Медвецький М.В. Сграфіто. 1969 р. [Монументальне мистецтво Закарпаття].

Іл. 9. Ескіз мозаїчного панно «Щедра земля» для Механічного заводу, м. Ужгород. Художник Ілько І.І. 1976 р. [Монументальне мистецтво Закарпаття].

Іл. 10. Ескіз панно «Пісня» для готелю «Ужгород», м. Ужгород. Художник Скакандій В.Ю. 1976 р. (З сімейного архіву Скакандій).

Іл. 11. Гобелен «Музики», Механічний завод, м. Ужгород. Художник Чувалова Т.Ф. 1976 р. [Шетеля].

Іл. 12. Ескіз анімалістичної чеканки для декорування колон, Механічний завод, м. Ужгород. Скульптор Щур В.І. 1976 р. (З сімейного архіву Щур).

Іл. 13. Розпис «Космос» по сферичній поверхні. Музей атеїзму, м. Ужгород. Художник Балла П.К. 1976 - 1978 рр. [Шетеля].

Іл. 14. Багатоплановий геральдичний горельєф «Символи праці». Будинок побуту, м. Ужгород. Скульптори: Санич М.М., Попович М.О. 1978 р. [Архитектурно-художественное оформление Ужгорода].

Іл. 15. Фрагмент рельєфного фризу на фасаді Будинку культури профспілок, м. Ужгород. Скульптор Бідзіля П.М. 1980 р. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Довганич Р.].

Іл. 16. Фрагменти мозаїки «Наука та культура» на фасаді колишнього магазину «Електрон», м. Ужгород. Художник Беца В.М. 1980 - 1981 рр. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Нікітчук О.].

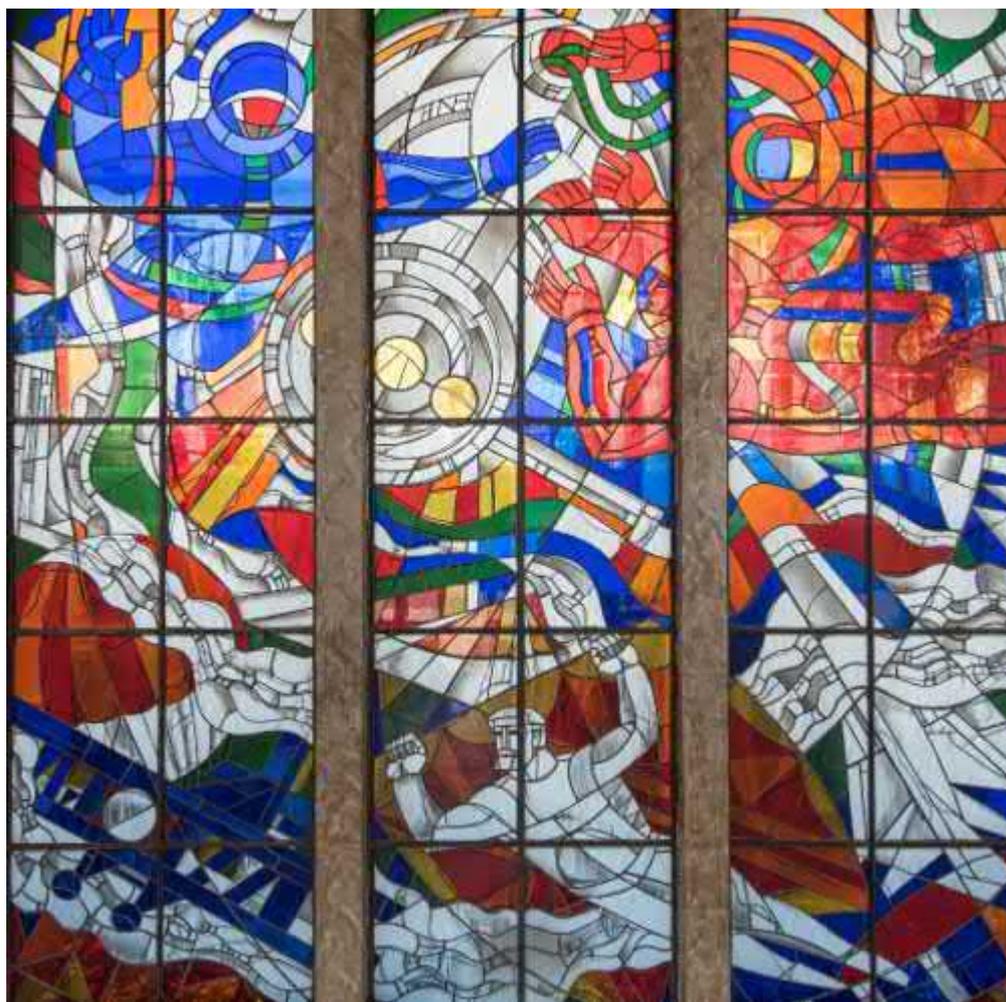
Іл. 17. Гобелен «Пори року» в читальному залі дитячої бібліотеки «Казка», м. Ужгород. Художник Кирилова Н.В. 1980 - 1982 рр. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Павлик Н.].

Іл. 18. Декоративні вставки «Українські народні казки». Дитяча бібліотека «Казка», м. Ужгород. Розпис на склі. Художник Кирилова Н.В. 1981 р. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Павлик Н.].

Іл. 19. Фрагменти панно «Мирна праця» та «Щедра земля». Будинок культури профспілок, м. Ужгород. Художник Дунчак А.Я. 1980 - 1982 рр. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Нікітчук О.].

Іл. 20. Вітраж «Історія авіації». В залі очікування аеропорту, м. Ужгород. Художник Дунчак А.Я. 1981 р.
[Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Довганич Р.]

Іл. 21. Вітраж «Відатні лікарі Закарпаття» в інтер'єрі головного корпусу медичного факультету УжНУ, м. Ужгород. Художник Корж-Радько Л.А. 1988 р. [Монументальне мистецтво Закарпаття, фото Довганич Р.].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(3)"05/06":37(09)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330056](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330056)

ВІД ПЕРШИХ УЧИТЕЛІВ-СОФІСТІВ ДО «СЕМИ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ»: ОСВІТА ТА СТАН ОСВІЧЕНОСТІ В АНТИЧНОМУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'І В V СТ. ДО Н. Е. – VI СТ. Н. Е.

Володимир Фенич

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

Ярослав Алешкевич

кандидат історичних наук, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: yaroslav.aleshkevych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

*«Поневолена Греція поневолила своїх завойовників»
(«Graecia capta ferum victorem verit»)*

Квінт Горацій Флакк (65–8 рр. до н. е.), римський поет

Пошук оптимальної моделі шкільної та вищої освіти останнім часом змушує освітніх менеджерів завжди вигадувати щось нове, але якості знань чи освіченості чергова новація не приносить ні учням, ні студентам. На противагу перманентним реформам у галузі освіти в даній публікації автори пропонують звернутися до античного досвіду як добре забутого старого. Більшість понять, термінів, визначень, дефініцій, якими користуємося сьогодні в приватному, повсякденному, професійному та публічному житті народилися в головах освічених інтелектуалів античної доби. Метою публікації є спроба актуалізувати тему освіти та стану освіченості, що мала місце в античну добу в Середземномор'ї, де існували свої школи, академії, ліцеї, бібліотеки, Університет (Мусейон в Александрії), відбувався постійний пошук відповіді на питання про оптимальну кількість і зміст навчальних предметів, що завершився в головах інтелектуалів V – VI ст. н. е. на моделі «семи вільних наук / мистецтв», якій судилося довге життя. У статті автори намагаються простежити тисячолітню еволюцію розвитку освіти та стану освіченості протягом тривалого періоду Античності починаючи з V – IV ст. до н. е. і закінчуючи в V – VI ст. н. е. В нарисі описується педагогічна діяльність і освітні погляди софістів, риторів, робота Академії Платона, Лікею Арістотеля, Мусейону і Бібліотеки Птолемеїв, наводяться думки класиків ораторського мистецтва Цицерона, Квінтіліана, пропонується знайомство з настановами Лукіана про те як слід писати історію. Особлива увага в статті зосереджена на описі чеснот, які повинен мати «добрий муж», характеристики кількості «вільних наук», становлення нової системи освіти на основі «семи вільних мистецтв» завдяки зусиллям Марка Теренція Варрона та «останніх римлян» Марціана Капелли, Аврелія Августина, Аніція Боеція і Флавія Кассіодора.

Ключові слова: освіта, освіченість, Античність, Європа, софісти, ритори, риторика, Академія Платона і Лікей Арістотеля в Афінах, Мусейон і Бібліотека Птолемеїв в Александрії, Варрон, Цицерон, Квінтіліан, Лукіан, чесноти «доброго мужа», «вільні мистецтва», Капелла, Аврелій, Боецій, Кассіодор.

Вступ.

Постановка проблеми. Витоки сучасної освіти та освіченості сягають глибокої Античності. Починаючи від софістів (мудреців), мандрівних учителів V – IV ст. до н. е., які не мали школи, та першої стаціонарної школи риторського мистецтва Ісократ (засн. 391 р. до н. е.) і аж до утвердження «останніми римлянами» Марціаном Міннеєм Феліксом Капеллою, Аврелієм Августином, Аніцієм Манлієм Северином Боецієм і Флавієм Магном Аврелієм Кассіодором цілісної системи освіти у формі «семи вільних мистецтв» у V – VI ст. н. е., античні інтелектуали шукали кращих форм і змістів для того аби суспільство було більш освіченим. Тривалий час успішно функціонували такі

навчально-наукові заклади як Академія Платона і Лікей Арістотеля в Афінах та Мусейон і Бібліотека в Александрії. Більшість понять, термінів, визначень, дефініцій, які ми сьогодні використовуємо в науковому житті та навчальному процесі народилися в головах античних інтелектуалів. Географія подій, про які йтиметься в цій роботі, не виходить за межі регіону Середземномор'я, – великої ойкумени прибережних регіонів Південної Європи, Передньої Азії та Північної Африки, де протікала майже вся історія Античності.

Мета і завдання. Нинішнє покоління, яке за всіма ознаками можна назвати поколінням III (штучного інтелекту), має стійку уяву про навколишній світ, як світ, що завжди був таким, яким є сьогодні. Сучасна

молода людина не вміє добре читати, писати, говорити на своїй рідній чи державній мові, не має критичного, логічного та аналітичного мислення. Для того аби здійснити просту дію (головою, руками чи ногами) вона одразу звертається до ШІ. Опоненти скажуть: «але це теж треба вміти зробити». Звісно що так, однак при цьому максимальні когнітивні можливості *Sapiens*-продуцента примітивізуються до мінімальних потреб *Homo*-рецепієнта. Відповідь на питання, чому так сталося, припускаю ховається в перманентних експериментах (називаних по Фрейдю «реформами») в освіті останні десятиліття, наслідком чого став низький рівень загальної освіченості сучасного покоління ШІ.

В даній публікації автори ставлять метою привернути увагу до забутого античного досвіду освіти та освіченості на підставі загальновідомих історичних фактів та інтерпретацій у світовій науці. В статті йтиметься про освіту, школи, академії, ліцеї, бібліотеки, методи та способи навчання, інтелектуалів та рівень освіченості в античному Середземномор'ї.

Стан дослідження. Дана тема добре висвітлена у працях багатьох антикознавців та медієвістів, звичайний перелік праць яких зайняв би десятки сторінок, – неприпустимої розкоші для статті журнального формату. Тому, користуючись добре перевіреним методом «ножиць і клею», місію цієї публікації бачимо в тому, щоб відібрати найбільш достовірні, перевірені факти про розвиток освіти та стан освіченості в античний час від найкращих, на нашу думку, праць істориків, педагогів, філологів, культурологів.

У даній публікації, за допомогою історико-критичного методу та аналізу, автори скористалися працями десятка вчених різних національних історіографій: Ольги Добіаш-Рождественської [Добіаш-Рождественская, 1987], Генрі Марроу [Marrou, 1956, р. 325–399], П'єра Левека [Левек, 1989], Казіміжа Куманецького [Куманецкий, 1990], Андре Боннара [Боннар, 1991], Вікторії Уколової [Уколова, 1970, с. 243–266; Уколова, 1990, с. 437–461], Джозефа Лінча [Лінч, 1994], Жака Ле Гоффа [Гофф, 2007], Наталії Яковенко [Яковенко, 2007], Нормана Дейвіса [Дейвіс, 2020] та багатьох інших.

Незважаючи на загалом достатньо добре висвітлені окремі аспекти анонсованої теми, доводиться визнати, що не лише у вітчизняній, але й у світовій історіографії до тепер не має узагальненого, синтезного погляду на історію освіти та рівень освіченості (наприклад, європейців) від Античності до тепер в одному наративі. Для багатьох антикознавців, які досліджують або забезпечують викладання лекційних та семінарських курсів з античної історії, представлений у статті матеріал загалом добре відомий. Тому пропонується публікація розрахована як на професійну аудиторію істориків, так і на не істориків, адже у ній йдеться про загальну для всіх тему – освіту та рівень освіченості в античному Середземномор'ї у V ст. до н. е. – VI ст. н. е., тобто від давніх греків-софістів до «останніх римлян».

Виклад основного матеріалу.

Антична Греція.

Софісти без школи. Загальновідомо, що наука, як

і багато чого іншого, в тому значенні, якому ми її розуміємо сьогодні, народилася в Давній Греції, а саме в Іонії разом із Фалесом у VII ст. до н. е. В класичну добу наука пов'язується з трьома іменами, які всі народилися в один рік – 460-й до н. е.: це – Демокрит, Гіппократ і Косська школа та Фуکیدит [Боннар, 1992, с. 256].

Першу справжню інтелектуальну революцію в європейській історії освіти та освіченості здійснили у V–IV ст. до н. е. *софісти* (букв. «мудреці»). Мандрівні експерти з *риторики*, *граматики*, *етики*, *літератури*, *математики* і *елементарної фізики* не мали своєї школи, а навчали охочих до знань дітей багатії знаті за гроші. Вчили їх ораторському мистецтву, вмінню вести суперечку («робити слабкі доводи сильними»), знанням про державу і мораль. Це були перші у світовій історії платні вчителі мудрості: вони заробляли собі на життя розумом і ротом. Особливий успіх софісти мали в багатих Афінах. Першими софістами були: **Протагор** із Абдери (бл. 485 – бл. 410 рр. до н. е.) на півночі Греції, який в середині V ст. до н. е. оселився в Афінах. Йому належать такі слова: «Людина є мірило всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують»; «Один і той самий плід для однієї людини може бути солодким, а для іншої кислим»; інший софіст **Горгій** із Леонтини о. Сицилія (бл. 483 – 380/376 рр. до н. е.), вважається великим теоретиком та учителем красномовства, «**батьком риторики**», який за гроші вчив юнаків із багатих сімей *публічно виступати і логічно мислити*; Фрасімах із Халкедона і Горгій із Леонтин склали перший посібник по риториці; софістами також були Антифонт, автор трактату «Про правду», Гіппій із Елади, Продік Кеоский – батько *синоніміки* – науки про слова [Куманецкий, 1990, с. 102–104; Ботвинник, 1989, с. 267].

Близьким до софістів був **Сократ** із Афін (бл. 469 – 399 рр. до н. е.), перший із софістів, який не брав грошей від слухачів. Він вірив в існування об'єктивної істини та в можливість її пізнання, але не обіцяв своїм слухачам, що розкриє її їм. Сутність педагогічних суджень Сократа в тому, що головною життєвою метою людини повинно бути самовдосконалення для добра та істини. Щастя складається внаслідок відсторонення протиріч між особистісним та суспільним буттям [Косьячук, 2012, с. 18]. Зосередившись на вивченні внутрішнього світу людини, він якось сказав: «Не варто жити життям, яке ти не вивчив» або, за словами Платона, – «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Методом навчання Сократа був діалектичний метод, який полягав у *питанні – відповіді*. Його учнями були Ксенофонт, прихильник політичного ладу Спарти і персидської монархії, та Платон, – автор концепції про ідеальну аристократичну республіку [Ботвинник, 1989, с. 267–269; Куманецкий, 1990, с. 104–106; Дейвіс, 2020, с. 128].

Ісократ і перша школа риторського мистецтва в Афінах заснована 391 р. до н. е. Навчання риториці (мистецтву красномовства) у видатного (поряд із Демосфеном) грецького оратора Ісократа (436 – 338 рр. до н. е.) коштувало ледь не дорожче, ніж навчання у софістів. Ісократ, ученик Горгія та інших софістів, охоче ділився зі своїми учнями мистецтвом

красномовства в створеній ним у 391 р. до н. е. платній школі, подібно до тих, що були створені пізніше софістами. Це була *перша риторична школа з регулярним навчанням*. Із школи Ісократ вийшли такі видатні оратори як Демосфен, Гіперід, Есхін, Лікурґ та історики Феопомп, Ефор, Філіст. «Риторизація історіографії», – на думку польського антикознавця Казімежа Куманецького, – була *безсумнівно, результатом діяльності в Афінах ісократової школи* [Куманецький, 1990, с. 124–125]. І це правда: вимоги, що існували щодо риторів, так само стосувалися істориків.

Найкращим із учнів школи Ісократ вийшов великий грецький оратор із Афін Демосфен (384 – 322 рр. до н. е.), який, на відміну від свого вчителя, був послідовним противником македонського правління в Греції. Після поразки рідних Афін від македонців в Ламійській війні, він покінчив самогубством. Демосфен є автором понад 60 творів. Йому належать такі слова: «*Ні в чому не помилятися – це риса богів*»; «*Будь-яке слово без діла, нікчемне й пусте*»; «*Будь-яка мова, якщо за нею не йде справа, здається чимось марним і пустим*». З його іменем пов'язують вершину давньогрецької риторики. Подібні погляди мали й оратори Гіперід та Лікурґ [Куманецький, 1990, с. 125–126].

Академія Платона в Афінах (385 р. до н. е. – 529 р. н. е.). Слово «академія» походить від лат. *Academia* – давньогрецької місцевості розташованої в гаю в давніх Афінах, де з 385 р. до н. е. знаходилася платонівська Академія, і де, за легендарними переказами був похований міфічний герой Ака́дема. В грецькій міфології утвердилася думка, що місце, де Тессей ховав викрадену Гелену, вказав Діоскурам якийсь Ака́дем або Ахедем – аркадець / аркадієць, який колись прийшов із Аркадії в Аттику на запрошення самого Тессея. Поки він жив, спартанці ставилися до нього з великою повагою. Невеликі володіння Ака́дема знаходилися біля ріки Кефіс, в шести стадіях від Афін. Вважалося, що Ака́дем похований у святому гаю на північний захід від Афін. Це чудовий, рясно зрошуваний сад, де збиралися філософи, щоб висловлювати свої вчення про природу богів. У цьому гаю в IV ст. до н. е. вчив Платон, потім учили його учні, внаслідок чого їхня школа отримала назву «Академія» [Мифологический словарь, 1990, с. 31; Грейвс, 1992, с. 277].

До Платона освіченість давніх греків визначалася поезією, а починаючи з Платона – **філософією**: наукою про мудрість [Боннар, 1992, с. 104–121]. Філософська школа учня Сократа афінського філософа-ідеаліста Платона (428/427 або 424/423 – 348/347 рр. до н. е.), засновника однойменної Академії, вважається **першою** із великих шкіл доби Античності [Древние цивилизации, 1989, с. 336–338]. Тут, в алеях садів Ака́дема, виникає платонічна любов, таке собі братерське вчене товариство, в якому юнаки віддавалися науковим заняттям – *діалектиці та методичним дослідженням* [Боннар, 1992, с. 113, 145.]. Основним предметом в Академії була **математика**. Повідомляють, що над своїм будинком Платон написав: «*Хай не ввійде сюди ніхто, який не знає геометрію*». Перш ніж займатися філософією,

вважав Платон, слід вивчити *арифметику, геометрію, гармонію і астрономію* [Ботвинник, 1989, с. 269].

Платон був першим грецьким мислителем, який заснував філософську школу, а також першим, хто поділив усі навчальні предмети на дві групи: 1) *нижчу*, до якої відніс *гімнастику, музичні вправи та навчання письма (граматику)*, та 2) *вищу*, куди входили *арифметика, геометрія, музична теорія (музика) і астрономія* [Тимофеев, 2003, с. 461]. З Академії Платона вийшли такі вчені як астроном Евдокс, геометр Евклід, великий філософ Арістотель [Ботвинник, 1989, с. 269–270].

Нове піднесення Академія переживала, коли її очолював блискучий оратор схолярх Аркесілай Пітанейський (з 268 до 241 р. до н. е.). В II ст. до н. е. Академію очолював схолярх Карнеад. Після нього Академію очолював схолярх Клітомах, семіт за походженням із Карфагена: його справжнє ім'я Гасдрубал. У I ст. до н. е. платонівська Академія була представлена двома визначними філософами, які виступали проти теорії ймовірності: це Філон із Ларісси (схолярх із 100 до 85 р. до н. е.) і Антіох із сирійського міста Аскалона (схолярх у 85 – 69 рр. до н. е.) [Левек, 1989, с. 109–110].

Платонівська Академія, що притягувала до себе вчених зі всіх кінців Середземномор'я, проіснувала майже 900 років, поки її у 529 р. н. е. не закрив східноримський імператор Юстиніан [Куманецький, 1990, с. 133]. Вважається, що причиною такого кроку автора Кодексу римського права була відмова вчителів та вихователів Академії у 528 р. від викладання грецької класики та небажання перейти у християнство.

З часу закриття платонівської Академії (529 р. н. е.) будь-яку авторитетну наукову установу (школу), в якій будуть вчителі навчати, а учні навчатися, називатимуть «Академією». До прикладу: т. зв. Слов'яно-греко-латинська академія в Острозі заснована 1576 р. князем Константином Острозьким; Замойська академія в Замойську заснована 1594 р. канцлером і великим коронним гетьманом Яном Саріушем Замойським; Слов'яно-греко-латинська академія у Москві заснована 1687 р. за ініціативи поета і богослова Симеона Полоцького; Києво-Могилянська академія в Києві заснована 1701 р. на прохання гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи і т. д. Жодна з цих академій не відповідає нинішньому розумінню і значенню Академії наук. Первісно сформувалося поняття, що будь-який Філософ – **любомудр, шукач істини, мислитель**, – є Академом (= академіком). Афінська академія Платона отримала народне визнання всупереч майбутній академічній сервілістиці: пізніші поняття про академію та академіків, з огляду на хтиву фантазію Homo sapiens-a, є лише похідними та маніпулятивними визначеннями, числа яким не злічити.

Лікей Арістотеля в Афінах (335 – 86 рр. до н. е.). Найвидатнішим учнем Платона, як відомо, був натур-філософ Арістотель [Древние цивилизации, 1989, с. 338–339]. Уродженець грецького міста Стагіра, що на узбережжі Фракії, Арістотель (384 – 322 рр. до н. е.) провів дитинство в столиці Македонії – Пеллі, де його батько Нікомах був лікарем і другом царя Амінті,

батька Філіппа Македонського. У 17 років Арістотель прибув до Афін, щоб здобути освіту. Він вступив до Академії Платона, якому на той час було понад 60 років. Попри те, що Арістотель часто критикував старого вчителя, Платон називав свого найкращого учня «чистим розумом» і довірив йому викладати у своїй школі, можливо навіть риторику. Платон помер у 347 р. до н. е., коли Арістотелю було 38 років, після чого він залишив Афіни. Тоді начебто він сказав свої знамениті слова: *Amicus Plato, sed magis amica Veritas* – «Платон мені друг, але істина дорожче» (в іншій версії – «Платон мені друг, але більший друг істина») [Боннар, 1992, с. 156–158; Куманецкий, 1990, с. 133].

У 329 р. до н. е. Філіпп Македонський запрошує Арістотеля бути вчителем та вихователем його 13/14-річного сина Александра. Арістотель давав читати царевичу Піндара, Геродота, Евріпіда, долучаючи кмітливого македонця до елліністичної культури [Левек, 1989, с. 3].

Після вбивства Філіппа (336 р. до н. е.) Арістотель залишає Пеллу і повертається до Афін, де засновує у 335 р. до н. е.(?) свою школу Лікей, названу за іменем сусідньої з нею гімнасії, присвяченої Аполлону Лікейському (*Apollo Lyceus* або *Lycean Apollo*). Епітет *Лікейський*, буквально означає «вовчий», вказуючи на Апполона як на охоронця від вовків і водночас як на самого вовка [Мифологический словарь, 1990, с. 56]. *Ліцэй* – район на околиці Афін, де був зведений храм Апполона Лікейського, тип середнього навчального закладу. Арістотель очолював і учителював у Лікеї близько 12 років. На ранкових лекціях він викладав *логіку* і *метафізику* (гуляючи зі своїми учнями парком), а на вечірніх лекціях викладав *риторику* або *літературу* і *політику* перед ширшою публікою, яка слухала його сидячи. Викладання в Лікеї було двох типів: для юнаків, які прагнули отримати загальну освіту, але готували себе до наукової діяльності, Арістотель читав лекції по *етиці* та *риториці* (красномовству), гуляючи по алеям чудового саду, що примикав до Лікея. Через систематичні прогулянки учнів і школу Арістотеля стали називати *перипатетиками* / *перипатетичною* (від *peripatos* – крита галерея для прогулянки навколо двору). Сидячи він займався зі своїми друзями та співробітниками, які вивчали *фізику*, *метафізику*, *історію* і *природничі науки*. Після вбивства Александра Македонського (10/13 червня 323 р. до н. е.) Арістотель передав Лікей своєму учневі **Теофрасту**. Тоді він начебто сказав, що «не хоче допустити, щоб афіняни здійснили новий злочин проти філософії» (натякаючи на вигнання та самовбивство Сократа). Назавжди залишивши Афіни й свою велику бібліотеку, Арістотель оселився на Евбеї, де через рік помер [Боннар, 1992, с. 161–162; Куманецкий, 1990, с. 133–134; Ботвинник, 1989, с. 271–272].

У своїй першій книзі «Метафізика» Арістотель говорить про те, що «всі люди від природи прагнуть знань... незалежно від того, є від них користь, чи ні, їх цінують заради них самих [...]». Історикам треба знати, що Арістотель сказав, що *поезія* більш наукова, ніж *історія*, оскільки історія є простим набором емпіричних фактів, тоді як поезія видобуває з таких фактів загальні судження [Колінгвуд, 1996, с. 78].

Прямим послідовником Арістотеля був його учень і учитель Лікею Теофраст, автор трактатів «Характери» і «Поетики», які дійшли до нас лише уривками [Левек, 1989, с. 109].

Лікей Арістотеля проіснував до весни 86 р. до н. е., коли римський полководець Корнелій Сулла (Луцій) знищив навчальний заклад під час облоги Афін [Істория древнего мира, 1989, с. 34].

«Платонова Академія, або «Сад», і Арістотелів Лікей, який ще називають Перипатетичною школою, були Оксфордом і Кембріджем (чи Гарвардом і Єйлом) античного світу». До такого висновку дійшов Норман Дейвіс, автор неперевершеної історії Європи (1996), яка витримала понад двадцять перевидань [Дейвіс, 2020, с. 128]. З таким висновком важко не погодитися.

У IV ст. до н. е. з'явилися кінічні школи матеріалістів. **Кініків** (*Сунісі – циніки* – букв. «пси») заснував **Діоген Синопський** (бл. 412 – 323 рр. до н. е.), який жив у діжці на знак відмови від затишку і ходив афінськими вулицями вдень із запаленим ліхтарем «шукаючи чесної людини». Побачивши у Коринфі Александра Великого, він буцімто йому сказав, щоб відійшов і «не затуляв йому сонце». Кініки були послідовниками Антисфена, учня Сократа. Здебільшого вони вивчали та поширювали етичні проблеми та ігнорували теорію пізнання. В кінці IV ст. до н. е. з іменем Менекла Піррона та його учня Тімона із Фліунта в III ст. до н. е. з'явилися *скептики* (букв. «ті, що розглядають») [Левек, 1989, с. 110; Дейвіс, 2020, с. 141].

Тоді ж у кінці IV ст. до н. е. виникають епікурійці та стоїки, для яких глибокий аскетизм та досягнення стану байдужості (*атараксія* – для перших, і *apatія* – для других) були основою філософії. Головний твір Епікура Самойського (341 – 270 рр. до н. е.) – «Трактат про природу» в 37 книгах – втрачений [Левек, 1989, с. 111–113]. Філософська школа *стоїків* (назва походить від Портика *Stoa Poikile*) в Афінах була заснована Зеноном із Кіпру (335 – 263 рр. до н. е.), схолярха у 322 – 264 рр. до н. е. Після його смерті схолярхами по черзі були: Клеанф із Асса (міста в Троаді) (264 – 232 рр. до н. е.), Хрсіппа із Сол (232 – 204 рр. до н. е.) та інші. Основа їхнього вчення полягала у відмінностях «того, що залежить від нас» і «того, що від нас не залежить». Нове дихання школа стоїків отримала з іменами схолярхів Панетія з Родоса (180 – 110 рр. до н. е.) і Посідонія з Анамен-на-Оронте (135 – 51 рр. до н. е.). В результаті їхніх вчень народився новий тип людини: його ім'я – **мудрець** [Левек, 1989, с. 114–118; Дейвіс, 2020, с. 141].

Елліністична Александрія Єгипетська.

Перший університет світу – Мусейон і Бібліотека Птолемеїв у Александрії (IV ст. до н. е. – 640 р. н. е.). В межах елліністичного світу Александрія в Єгипті виконувала таку саму роль, яку виконували Афіни в межах Давньої Греції. Правителі Птолемеї перетворили Александрію, місто «македонян», євреїв і єгиптян, в найбільше і найкультурніше місто Сходу, яке поступалося своєю величиною і багатством тільки Римові [Дейвіс, 2020, с. 152]. В елліністичному Єгипті правили два Птолемеї: I-й Сотер (=Правитель), правив 60 років (323 – 283 рр. до н. е.) і помер у віці 84 років; II-й

Філадельф, правив 37 років (283 – 246 рр. до н. е.) і помер у віці 62 роки. Ці два етнархи створили першу у світі Бібліотеку та Мусейон – «перший університет світу» [Боннар, 1992, с. 227–239].

Птолемей перетворили столицю Єгипту Александрію в культурного опонента Афін, котре залишиться до кінця Античності містом філософів і філософських винаходів. До Александрії відмовилися прийти представники головних афінських шкіл – кініків, стоїків, епікурійців. Птолемей I Сотер отримав тільки одного представника школи перипатетиків – **Деметрія Фалерського** (360/350 – після 283 рр. до н. е.), який був учнем Теофраста, засновника ботаніки, а через Теофраста – учнем його вчителя Арістотеля. Сам Теофраст відмовився викладати в Мусейоні. Роль Деметрія Фалерського була визначальною: йому слід приписати проєкт створення науково-освітньої установи, яка і стала Мусейоном та Бібліотекою [Боннар, 1992, с. 242–243].

В елліністичний період під час будівництва міст (вважається, що лише Александр Македонський збудував 12 міст) [Плешкановська, Савченко, 2019, с. 52–53] з'явилися громадські будівлі нового типу – бібліотеки (в Александрії, Пергамі, Антіохії), Мусейони (в Александрії, Антіохії) тощо. Бібліотеки не були чимось новим: давні єгипетські фараони мали бібліотеки, одна з яких в перекладі з єгипетської означала «*Притулок розуму*»; мали бібліотеки і царі Ассирії та Вавилону. Першою значною бібліотекою, яка належала приватній особі, була бібліотека Арістотеля в Афінах, створена на щедрих субсидіях царя Александра Македонського [Боннар, 1992, с. 245].

Ідея і назва Мусейона теж не були новими. Ця ідея уже була втілена в школі перипатетиків, до якої зараховував себе і Деметрій Фалерський. Вона походить від піфагорійців: Піфагор заснував братство (майже монастир), в якому культ Муз символізував і підтримував наукові заняття і дослідження. Піфагорійські будинки називалися *мусейонами*. Ідея про храм науки була позитивно сприйнята Арістотелем і Теофрастом. Послідовник Арістотеля Теофраст організував при Лікеї Мусейон, який і став взірцем для Мусейона в Александрії. Там знаходилися зали для читання лекцій, приміщення для викладачів, там зберігалася бібліотека, створена Арістотелем [Боннар, 1992, с. 243–244].

Під впливом філософа Деметрія Фалерського, учня Арістотеля і Теофраста, та поета Тілета, які прибули до двору Птолемея I Сотера в Александрію (Єгипет), правитель не пошкодував коштів для заснування на початку III ст. до н. е. в царському кварталі, який називався Брухейон, великий науково-дослідний та освітньо-культурний центр, що отримав назву *Музей / Мусейон (Museum – букв. «Школа муз», «Святинище муз»)* і доповнення до нього Бібліотеку. Пансіонерами Мусейона були вчені, поети, рідко філософи. В Мусейоні знаходився великий зал для зборів вчених, тисячотомна бібліотека, інструменти, колекції, ботанічний сад, зоологічний парк, хірургічні лабораторії та астрономічні обсерваторії. Вченим Мусейона держава платила не тільки жалування, але й пенсію. Кількість викладачів сягала близько сотні, а число учнів досягало декілька сотень осіб.

Адміністрацію Мусейону здійснював жрець Муз, але він не був ученим. Сюди прибувало багато вчених греків – математиків, фізиків, астрономів, географів, філологів. Тут розгорнув свою діяльність видатний математик **Евклід із Александрії**, автор трактату «Початки геометрії» (бл. 300 р. до н. е.), котрий витримав до наших днів бл. 1700 перевидань(!). Коли правитель Єгипту запитав, чи не можна зробити геометрію простішою, Евклід йому відповів: «*тут не має царського шляху*» [Дейвіс, 2020, с. 139].

В Сиракузах тим часом працював над своїми винаходами вихованець Александрійського Мусейону славний математик і фізик **Архімед із Сиракуз** (287 – 212 рр. до н. е.), автор трактатів «Про квадратуру параболи», «Про метод», «Про плаваючі тіла» (основи гідростатики), «Початки механіки» (основи теоремеханіки). Йому належить знаменитий вислів: «*Дайте мені точку опори, і я зрушу землю / світ*». В обсерваторії Александрійського Мусейону серед греків утвердився давній вавилонський поділ дня і ночі на години, години – на 60 хвилин, а хвилини – на 60 секунд. В Мусейоні у III ст. до н. е. працював видатний астроном **Арістарх Самоський**, який раніше на 1800 років до Ніколо Коперника висунув гіпотезу про обертання Землі та інших планет навколо Сонця і спробував визначити відстань від Землі до Місяця і Сонця та розміри світил. А ще в Мусейоні жили та працювали такі видатні вчені як: математик Аполлоній Пергський, автор трактату про «Конічні січення» у восьми томах, який визначив приблизне значення π навіть точніше, ніж це зробив Архімед (бл. 220 р. до н. е.); математик Гіппарх, який винайшов тригонометрію; астроном Гіпарх, який без телескопа описав понад 850 зірок; медик Герофіл Халкедонський, який відкрив нервову систему та артеріальну сітку про кровообіг людини; Малерб, який став родоначальником нової поезії, та багато інших видатних імен [Куманецький, 1990, с. 153–154, 156; Боннар, 1992, с. 244, 253–254, 256–267; Дейвіс, 2020, с. 139, 142].

При Мусейоні в Александрії, за порадою Деметрія Фалерського, Птолемей I Сотер заснував Бібліотеку. Після смерті свого засновника її фонди налічували 200 тис. свитків, а після смерті його сина Птолемея II Філадельфа (283 – 246 рр. до н. е.) вона налічувала 400 тис. томів свитків разом з дублетами та 90 тис. томів свитків – не рахуючи дублетів. Тут була вся бібліотека Арістотеля, яку Птолемей Філадельф купив у спадкоємців учня великого філософа Теофраста. В часи правління його сина Птолемея III Евергета один філолог на ім'я Дідім Халкентер склав 3 тис. томів коментарів – коротких описів про книгозбірню Бібліотеки. Через 250 років, в часи правління Юлія Цезаря, коли в 47 р. до н. е. він воював у Єгипті, Александрійська Бібліотека налічувала 700 тис. томів сувої [Левек, 1989, с. 93; Боннар, 1992, с. 245].

Важливішу роль за адміністратора Мусейону відігравав бібліотекар. Збереглися два списки бібліотекарів. Перший список був укладений в епоху перших Птолемеїв. По черзі керівниками Бібліотеки в Александрії були: Зенодот Ефеський – філолог (до того як стати бібліотекарем в Александрії він був наставником Птолемея Філадельфа, першим прославився критичним виданням текстів Гомера);

Аполлоній Родоський – учений-поет; Ератосфен – математик і географ; Арістофан із Візантії – філолог і літературний критик (бібліотекар при Птолемей Евергеті, який видав твори Гомера, Гесіода і ліриків та коментарі до них, написав лексикографічні праці «Про аттичні слова» та «Про лаконські глосси»); Арістарх Самофракійський – філолог і літературний критик (видав коментарі до Гомера і почав першим складати канон – тобто список класиків давньогрецької літератури). Учень Арістарха Самофракійського – Діонісій Фракійський був автором першої граматики грецької мови. Співробітник бібліотеки поет Каллімах із Кірени склав перший бібліографічний каталог творів грецьких письменників: 120 томів, присвячених прозі та поезії [Куманецкий, 1990, с. 159–160; Боннар, 1992, с. 245].

Інший список пропонує нам ім'я бібліотекаря Каллімаха із провінції Кірени – голови нової поетичної школи в передмісті Александрії. Йому належать слова: «Я нічого не оспівую без доказів», тобто без документальних підтверджень. Він уклав у 120 томах (свитках папірусів) «Каталог письменників, прославлених у всіх областях освіченості, і праць, які вони втворили». Це був каталог Бібліотеки з біографіями та коментарями систематизований по родам літератури. Отож, славою Мусейону, як пише Андре Боннар, безсумнівно була Бібліотека [Боннар, 1992, с. 245, 254–255, 293–299].

Починаючи від бібліотекаря-філолога Зенодота з Ефесу всі зусилля скеровувалися на розрізнення достовірних творів від підробок. З часів Птолемея Філадельфа в Александрійській Бібліотеці збиралося 70 еллінізованих вчених-евреїв, які розпочали переклад Старого Завіту на давньогрецьку мову (Септуагінта – Переклад семидесяти тлумачників Танаха / Тори), робота, що розтяглася аж до бл. 100 р. н. е. [Боннар, 1992, с. 247].

Походи Александра Македонського істотно розширили географічні уявлення греків про навколишній світ далеких земель [Древние цивилизации, 1989, с. 342–345, 370; Боннар, 1992, с. 186–224]. Директор бібліотеки в Александрійському Мусейоні **Ератосфен із Кірени** (276/275–200/196 рр. до н. е.), учень Каллімаха, дійшов висновку, що Земля кругла і детально склав опис тодішньої ойкумени – населеного світу. За його численнями поверхня землі мала 78 тис. стадій в довжину і 38 тис. стадій у ширину, дві поверхні землі північ і південь ділила лінія, яка поєднувала Гібралтар із Гімалаями. Загальна округлість шароподібної Землі (екватора), за його розрахунками, складала 252 тис. стадій (бл. 39 700 км), що є дуже близько до точності – 40 075 км. Він стверджував, що всі моря складають один океан і що можна потрапити в Індію, пливучи навколо Африки або на захід від Іспанії. Замітки Ератосфена у 1492 р. використав Христофор Колумб [Древние цивилизации, 1989, с. 370; Куманецкий, 1990, с. 154–156; Боннар, 1992, с. 273–278; Дейвіс, 2020, с. 139], коли плыв до Індії (як він гадав), але приплив до Америки, як це виявив Америго Веспуччі через кілька років.

Крім Бібліотеки при Мусейоні в Александрії, Птолемей Філадельф відкрив другу бібліотеку в

Сарапейоні, яка налічувала 50 тис. свитків томів. З Птолемеями Александрійськими змагалися Атталіди, які заснували в Пергамі бібліотеку чисельністю 400 тис. сувоїв томів з різних наук. Тут видатним бібліотекарем був Кратет із Малла, який уклав коментарі до Гомера і Гесіода та написав великий твір по філософії стоїків [Левек, 1989, с. 93–94, 104].

Через півтора століття після заснування Мусейон і Бібліотека пережили важку кризу. Це був період царювання Птолемея VIII або Евергета II. Під час громадянської війни (кінець II ст. до н. е.) Александрія була піддана вогню і мечу, а пансіонари Мусейона розігнані, блукаючи по цілому світові в пошуках притулку і роботи. Оговтавшись, цей дивний Птолемей Евергет II, який з-поміж іншого мав титул «Philologos», віродив корпорацію викладачів Мусейона. Однак, період слави цього першого університету світу, що тривав півтори століття за перших п'яти або шести Птолемеїв, уже пройшов [Боннар, 1992, с. 248].

Доля Бібліотеки та Мусейона стали ще більш драматичними у часи римського панування. Як повідомляє Гай Светоній Транквил та Діон Кассій, у 47 р. до н. е., під час походу Гая Юлія Цезаря в Єгипет біля Александрії було спалено флот, від пожежі якого згоріли склади та кладові приміщення найбагатшої Бібліотеки світу. В якості компенсації, або з інших причин Марк Антоній подарував єгипетській цариці Клеопатрі 200 тис. томів сувоїв із бібліотеки Пергама [Транквил, 1990, с. 19; Боннар, 1992, с. 251].

Імператор Клавдій (правив 41 – 54 рр. н. е.), який написав грецькою історію етрусків (у 20 книгах) та історію Карфагену (у 8 книгах), приєднав до старої будівлі Мусейону в Александрії нову, названу його іменем **Клавдійон**, і розпорядився, щоб кожного року за встановленими днями на відкритих читаннях (публічних лекціях) в ньому один день читали етруску історію, а в інший день – карфагенську історію [Транквил, 1990, с. 149]. «В цей період, – пише А. Боннар, – Мусейон перетворився у свого роду академію, уже не пов'язану з літературою і думкою поточного моменту» [Боннар, 1992, с. 251].

У 273 р. н. е. за правління імператора Авреліана (270 – 275 рр.), коли він вів війни проти цариці Пальміри Зіновії, увесь Брухейон разом із Бібліотекою та Мусейоном згоріли [Боннар, 1992, с. 251]. Та навіть після цієї страшної пожежі, Бібліотека при Мусейоні невдовзі була відроджена.

Відчутним ударом по Мусейону і Бібліотеці в Александрії завдало монотеїстичне християнство, котре після отримання від римських імператорів статусу державної релігії, не терпіло політеїзму як власне і всякої вільної думки в науці. Останнім ученим Мусейону вважається Теон Александрійський, який помер бл. 405 р., хоч, можливо це було й не так. На зламі IV – V ст. в Мусейоні викладала одна мудра і красива жінка: її ім'я Іпатія – вчена математичка і філософиня. У 415 р., доведена християнськими монахами до фанатизму розлючена юрба неофітів, увірвалася до неї в будинок і розірвала на шматки її гарне тіло перш ніж встиг втрутитися в цей акт колективного людинобивства християнами не християнки патріарх Александрійський Кирилл

[Боннар, 1992, с. 251].

Відновлені після 273 р. Бібліотека і Мусейон проіснували до 640 р., коли араби захопили Александрію, хоч жодної точної інформації про припинення існування й одного, і другого закладу не має. У підсумку, Александрійський Мусейон і Бібліотека проіснували близько одинадцяти століть, ставши першим містком університетської освіченості, пов'язавши Античність із новим часом [Боннар, 1992, с. 252], якому в 1453 р. італієць Флавіо Бійондо дасть ім'я – «Середні віка» (лат. *medium aevum*).

В перші століття свого існування (III – II ст. до н. е.), як влучно підкреслює А. Боннар, «Мусейон і Бібліотека віддзеркалювали – як в доброму, так і в дурному – всю елліністичну цивілізацію» [Боннар, 1992, с. 252]. Вчені Мусейону не сповідували ніякої конкретної філософії, навіть філософію Арістотеля, але прийняли від нього критичний метод наукової роботи. Мусейон не був філософською школою, якою були Портик стоїків, платонівська Академія чи арістотелівський Лікей (всі в Афінах!). «*Це дійсно був університет*», тут творили науку, для вчених існували Бібліотека, колекції, лабораторії, обладнання тощо [Боннар, 1992, с. 252–253].

В результаті походів Александра Македонського елліністичний світ та його досягнення сягнули далеко за межі Середземномор'я, охопивши десяток земель і народів: варварську Європу, Північне Причорномор'я, де до 107 р. до н. е. існували грецькі колонії, відбулася еллінізація скіфів і сарматів, народів Балкано-Дунайського регіону (фракійців, іллірійців та гето-даків) (останні жили в т. ч. уздовж Верхнього Потисся, тобто сучасного Закарпаття – *авт.*), а на Заході – кельтів, відбулася еллінізація Массалії, кельто-лігурійців Провансу, іберійців і кельтів Лангедока-Русільйона, іберійців і кельтів в Іспанії, еллінізація Риму, Італії, внутрішніх областей Африки (Нумібії), Меровітське царство, Аравії, Парфії, Бактрію, Індії, Китаю, частини Євразії, Азійські степи [Левек, 1989, с. 161–226; Древние цивилизации, 1989, с. 347–383].

З вище наведеного матеріалу можна зробити «проміжний» висновок: античні грецькі інтелектуали та освітньо-наукові заклади (школи, академії, ліцеї, мусейони) визначили форму і зміст тих наук, якими повинна володіти освічена людина, хоч вони їх і не називали «вільними мистецтвами» і не наполягали на тому, що їх має бути сакральне число «сім».

Тріада вимог, якими повинен володіти справжній ритор. В елліністичну добу, під впливом правил красного письменства, історія (як один із жанрів літератури) переймає від освічених риторів знамениту тріаду вимог: 1) *docere* – навчити, переконати; 2) *delectare* – спонукати, заходити; 3) *movere* – розважити, подвигнути до дій [Яковенко, 2007, с. 19, 48]. Аби виконати це триєдине завдання (навчитися-спонукати-розважати) ритори та історіописці мали дотримуватися схеми із трьох композиційних сегментів: 1) вступу (*exordium*), де автор виголошував або писав мету, 2) оповіді (*narratio*) з описом (*descriptio*) подій, її учасників, супутніх обставин, країни тощо, а також наведенням свідчень (*testatio*) про описувану подію, та 3) завершення (*epilogus*) із висновком-мораллю [Яковенко, 2007,

с. 49]. Цим вимогам відповідали всі історичні твори античної доби.

Античний Рим.

Становлення Римської держави пов'язане зі швидким розвитком рабовласництва і класовим розподілом суспільства (рабовласники, вільне привілейоване населення – патриції та вершники; бідне – плебеї). Соціально-класове розшарування населення наклало свій відбиток і на систему виховання: для бідних дітей існували елементарні приватні та платні школи (опановували читання, письмо, лічбу); для дітей привілейованих верств – граматичні школи, в яких учні вивчали граматику, латинську та грецьку мови, історію, літературу тощо. У школах обох типів навчалися тільки хлопчики [Гриценко, 1973, с. 13]. Римлянам, на відміну від греків, були недоступні такі тонкощі, як естетизм, гармонія, калокагатія. Через цей практицизм у державі набули поширення не теоретичні (філософські), а практичні науки: астрономія, право, медицина, військове мистецтво тощо. Характерною рисою римської освітньо-виховної системи було те, що там прагнули виховати не людину, а римського громадянина [Черняк, 2016, с. 44].

Марк Теренцій Варрон (116 – 27 рр. до н. е.): перший античний автор, який описав «сім вільних мистецтв». Римські інтелектуали Варрон, Ціцерон (106 – 43 рр. до н. е.) і Квінтіліан (35 – 95 рр. н. е.) скористалися з грецького досвіду, коли склали навчальну програму для підготовки римських хлопчиків із багатих родин до політичної та адміністративної кар'єри. Оскільки ті діти були вільні люди із вільних родин (від лат. слова *liber* – «вільний»), то предмету було названо «*вільними мистецтвами*» (*artes liberales*) [Marrou, 1956, р. 325–399; Лінч, 1994, с. 129]. Із бл. 70 творів (600 книг) Варрон був автором унікальної енциклопедії під назвою «*Disciplinae*» в 9 книгах, яка, на жаль, втрачена. Про неї згадують пізніше Августин, Марціан Капелла, Кассіодор, Ісідор Севільський. За традицією вважається, що енциклопедія Варрона складалася із *граматики, діалектики, риторики, геометрії, арифметики, астрономії* (астрології), *музики* (теорії музики), *медицини* і *архітектури*, у зв'язку з чим робиться висновок, що Варрон першим описав вільні мистецтва у вигляді циклу наук / навчальних дисциплін. Варрон, який писав про програми елліністичних шкіл, як бачимо, включав туди всі сім предметів, додаючи до них *медицину* та *архітектуру* [Тимофеев, 2003, с. 461].

У II–I ст. до н. е. римська культура зазнає швидкого підкорення грецькими освітньо-виховними, мистецькими та науковими традиціями, що, безумовно, здійснило вирішальний вплив на формування педагогічної думки й практики у Стародавньому Римі [Курляк, 2000, с. 19]. Оскільки римська культура ідеалізувала оратора, то в центрі освіти та освіченості, побудованих на вільних мистецтвах, були *слова* та їх *вимова*. Три із семи вільних мистецтв (*граматика, риторика* й *діалектика*) навчали молодих людей читати, писати, мислити та дискутувати правильною латинською мовою. Учні шліфували свої мовленнєві (вербальні) здібності, інтенсивно вивчаючи та декламуючи промови, листи,

поеми, статті великих мислителів минулого. Окрім них, римські інтелектуали були впевнені, що кожна освічена людина мала бути обізнана і в певних математичних науках: арифметиці, геометрії, астрономії, музиці. Ці дисципліни також були включені до вільних мистецтв. Таким чином, їх стало сім: граматики, риторика й діалектика та арифметика, геометрія, астрономія і музика. «Ідеал красномовного, освіченого оратора», – пише Джозеф Лінч, – визначав освіту та освіченість до останніх днів існування Римської імперії [Лінч, 1994, с. 130].

Перша римська школа «латинської риторики»
Плотія Галла (92 р. до н. е.). На зламі II – I ст. до н. е. в Римі посилювалася реакція проти грецького впливу в риторичній. Плотій Галл, користуючись очевидною підтримкою імператора Гая Марія, заснував у Римі власну школу «латинської риторики», підкреслено іменуючи себе «латинським ритором». Взірцями латинського красномовства в школі вважалися Катон Старший, брати Тіберій і Гай Гракхи та латинські переклади Демосфена. Принципи «латинської школи» Плотія Галла були викладені в анонімному творі «Риторика до Геренія». Однак у 92 р. до н. е. викладання риторичної латиною в Римі було заборонено [Куманецький, 1990, с. 227–228].

Марк Туллій Ціцерон (106 – 43 р. до н. е.): вершина латинської риторичної та нова система освіти і освіченості studia humanitatis («гуманітарні студії»). «Читацькі очікування» людей епохи Античності лапідарно підсумував красномовний Марк Туллій Ціцерон. Ідеолог римського республіканського ладу, видатний адвокат, один із найосвіченіших людей свого часу, теоретик красномовства, Ціцерон сформулював принципи риторичної – універсального мистецтва, покликаною підняти частковий випадок до рівня узагальнених дефініцій. Твори Ціцерона вже в Античності вважалися стилістичним каноном римської публіцистичної прози, тому його літературна спадщина збереглася майже повністю. Загалом вона обіймає 58 промов, 19 трактатів і близько 800 листів. Стилістика Ціцерона визначила шляхи формування ораторського мистецтва в добу пізньої Античності, цілого Середньовіччя і навіть раннього Нового часу. Його твори використовувалися як нормативний взірць при вивченні курсу риторичної, яка разом з поетикою, складала цикл дисциплін humaniora нової європейської школи [Яковенко, Миронова, 2002, с. 186–187]. Іншими словами, Ціцерону належить винахід нової системи освіти та освіченості, назва якій «гуманітарні студії» («studia humanitatis»).

У знаменитому трактаті «De oratore» («Про оратора») Ціцерон писав: «Трьох задоволень ми чекаємо від історії: перш за все – насолоди пізнавати незвичні речі; далі – корисних, особливо для життя, настанов; врешті – розповіді про народження теперішнього з минулого, коли все досконало виводиться зі своїх причин» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 20]. А ще «батько вітчизни» (Ціцерон мав титул *pater patriae*) сформулював «перший закон історії»: «Хто ж не знає, що перший закон історії полягає в тому, аби автор не смів оповідати щось неправдиве, й аби він насмілювався оповідати тільки правду» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 22]. Ціцерон вочевидь був

правдолюбом, бо свідоме спотворення історії підлесниками безкомпромісно засуджував: «Правду почали всіляко спотворювати – спершу через незнання державних справ., далі – бажаючи полестити володарям чи, навпаки, з ненависти до них.; підлесник мерзотний і схожий на раба» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 23].

Саме Ціцерон назвав Геродота «батьком історії». Він, один із перших «теоретиків історіописання», у своєму безцінному трактаті «Про оратора» окреслив знаменитим афоризмом найвищу функцію історії: «*Historia est restis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*» («Історія – це свідок часів, світоч правди, життя пам'яті, наставниця життя, вісниця старовини») [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 27, 49]. Особлива роль належить Ціцерону у творенні латинської філософської термінології, що дожила до наших днів. Серед найвідоміших його філософських творів є також трактат «Про природу богів», написаний 46 – 45 рр. до н. е. у формі діалогу трьох учасників диспуту: епікурійця, стоїка і академіка [Яковенко, Миронова, 2002, с. 187].

При імператорові Октавіані Августі (63 р. до н. е. – 14 р. н. е.) риторика ставала «чистим мистецтвом»: тепер риторичні змагання, до яких вчителі готували своїх учнів, поступово переміщалися з Форуму в аудиторії. Тоді вперше зал, де виступав оратор, стали називати «*auditorium*» («аудиторія»), а викладача красномовства – «*professore*» («професор»). Темі для публічних виступів-дебатів риторичні черпали з історії або з інших областей знань. Першим поколінням професорів-риторів в аудиторіях були Аврелій Фуск, вчитель Овідія, Марк Порцій Латрон із Іспанії та Луцій Цестій Пій із Смірни, який вважався найкращим після Ціцерона оратором [Куманецький, 1990, с. 271].

Нащадками елліністичних греків були всі, де тільки поширювався еллінізм: були ними й римляни. Давньоримський поет Квінт Гораций Флакк (65 – 8 рр. до н. е.) назвав цей феномен наступним чином: «*Graecia capta ferum victorem verit*» («Поневолею Греція поневолила своїх завойовників») [Цит. за: Дейвіс, 2020, с. 151].

Вершина латинської риторичної: Марк Фабій Квінтіліан (бл. 35 – бл. 95 рр. н. е.). Квінтіліан є автором трактату «*Institutio oratoria*» («Настанови ораторові» / «Повчання оратору» / «Виховання оратора») – найповнішого посібника з ораторського мистецтва, що дійшов до нас із часів Античності. В основі твору, що складався із 12 книг, лежали ідеї з трактату Ціцерона «Про оратора». Книгу Квінтіліана вивчали у всіх риторичних школах, поряд із творами Ціцерона. Знаменитий італійський гуманіст Лоренцо Валла (1407 – 1457) у незбереженому творі «Про порівняння Ціцерона з Квінтіліаном» поставив Квінтіліана вище «бога гуманістів» – Ціцерона. Після закінчення початкової римської школи в I – II ст. н. е., в якій навчали читати, писати та рахувати на чотках, багаті батьки давали своє чадо вчитися до вчителя-граматика. В цих літературно-естетичних школах з кінця I ст. н. е. обов'язковим було читання і тлумачення уривків із творів Ціцерона та Вергілія, а потім Овідія, ритора Аннея Сенеки Старшого і Марка Аннея Лукана. Навчання було цілком гуманітарним, а

наукою всіх наук вважалася **риторика**. Після завершення курсу у вчителя-граматика учень переходив до ритора, який вводив його в таємниці побудови мови, вчив мистецтва красномовства. Одним словом, як казав Сенека: «*Не для життя вчимося, а для школи*» [Куманецкий, 1990, с. 295–296].

Тріумф мистецтва красномовства в I – II ст. н. е. виразився в тому, що імператор Веспасіан призначив пенсію вчителям риторики в Римі (!). На зміну приватним вчителям прийшли вчителі публічних шкіл, які отримували жалування від держави(!). Першим із них був відомий ритор Марк Фабій Квінтіліан [Куманецкий, 1990, с. 301].

Грецький ритор Публій Елій Арістид Теодор (117 – 181 рр. н. е.). Розквіт «другої софістики», як вони себе називали, був представлений такими риторами як Полемон, Герод Аттік, Фаворін із Арелата, Елій Арістид. Публій Елій Арістид Теодор вважав, що завдяки риториці можна досягнути чотирьох головних чеснот: *розсудливості, поміркованості, мужності і справедливості*. До діячів «другої софістики» належав і видатний ритор та філософ Лукіан із сирійського міста Самосата, якого називають «Вольтером Античності» [Куманецкий, 1990, с. 301–302].

В період «другої софістики» доктринально проголошувалися і реально побутували два ораторські стилі: *атіцизм* – зациклений на класичних грецьких канонах, та *азіанізм*, або іонійський стиль, що відзначався підкресленою емоційністю, витіюватістю та пафосом. Твір Лукіана «Похвала мусі» – це одночасно і зразкова шкільна декламація, і зразкова пародія на шкільну декламацію [Головач, 2014, с. 13–14].

Чесноти «доброго мужа». В добу Античності кожний «добрий муж» (*vir bonus*) мусів мати ряд **чеснот** (*virtutes*), набір яких охоплював наступні моральні характеристики: 1) *fortitudo* (мужність), 2) *pietas* (побожність), 3) *fides* або *fidelitas* (вірність), 4) *dignitas* (гідність, стриманість), 5) *justitia* (справедливість), 6) *clementia* (милосердя), 7) *humanitas* (людяність), 8) *constantia* (стійкість), 9) *gravitas* (поважність, серйозність), 10) *prudencia* (розсудливість, передбачливість), 11) *liberalitas* (щедрість, турботливість про «публічне благо»), 12) *modestia* (поміркованість), 13) *verecundia* (скромність) [Яковенко, 2007, с. 49].

З перемогою християнства над поганством (IV–VI ст.) поняття «добрий муж» почали ототожнювати з поняттям «добрий християнин» («*christiana bonus*»). До традиційного набору чеснот додалася хіба що найвища християнська чеснота – *humilitas* (смирення), а її антиподом і одним із найтяжчих гріхів уважалася *superbia* (гордіня) [Яковенко, 2007, с. 49].

Вище наведені чесноти були перейняті середньовічними монастирськими школами та кафедральними соборами, Університетами і академіями, залишаючись актуальними в європейській освіті та освіченості аж допоки їх не знищила ідеологія і практика націоналізму та комунізму у XIX – XX століттях.

Твір Лукіана із Самосати (бл. 120 – після 180 р. н. е.) «Як писати історію» – перший методологічний підручник з історіюписання. Грецький історик Лукіан

із сирійського міста Самосата, який жив у Римі, є автором бл. 80 творів, серед яких і «*De historia conscribenda*» («*Як писати історію*»), невеличкого памфлету, який було написано під час римсько-парфянської війни 161 – 165 рр. н. е., котра так вразила сучасників, що викликала справжній вибух в історіюписанні: «...*немає нікого, хто не писав би історію. Всі у нас переважно Тукидиди, Геродоти й Ксенофонтти: скидається на те, що правдивим був той вислів «Війна – мати всього»* [Геракліт], якщо за одним махом вона наплодила ще й стільки істориків» [Цит за: Лукіан, 2014, с. 29–30].

«*Як писати історію*» Лукіан адресував своєму другові Філону. Більше нічого про цю особу не відомо. Дотепно висміявши авторів риторики-белетристичної манери історіюписання, які плутають історію з поетичним вимислом, Лукіан дає «*історикам певну настанову і кілька порад*»: «*Моя порада стосується двох сторін праці історика – вчить, чому віддавати перевагу, а чого уникати*»; «*більшість із них, не дбаючи про те, щоб описувати події, вдаються до вихвалання начальників і воєначальників, підносячи своїх до небес, а ворогів надмірно принижуючи. Вони й гадки не мають, що від похвального слова історію відділяє й відмежовує не вузька стежка, а висока стіна...*»; підлабузники вдаються до брехні: «*Зате історія не терпить, коли до неї закрадається брехня, хай і найменша*»; «*насправді великий, можна сказати гіпервеликий недолік, якщо хтось не вміє відрізнити історію від поезії і вносить в історію прикраси, притаманні поезії – йдеться про вимисел, похвальне слово і характерні для них гіперболи*». «*Отоже я стверджую, що справді доброму історикові притаманні дві речі, вони ж і найважливіші: він має володіти державним чуттям і вмінням висловлюватися. Першому неможливо навчити – воно є вродженим даром, тоді як вміння висловлюватися здобувається постійною вправою, безупинною працею і бажанням наслідувати давніх авторів. Ні одне, ні інше не потребує знання правил чи моїх порад*»; «*Єдине завдання історика – розповідати все так, як воно діялось. ... А тому, якщо хтось збирається писати історію – він має приносити жертву тільки одній-єдиній істині, а про все інше забути. Взагалі у нього має бути одне мірило і один пробний камінь: зважати не на сучасних слухачів, а на тих, хто читатиме його твори опісля. Якщо ж хтось живе тільки теперішнім, його справедливо можна зарахувати до хору лестунів, яких історія вже давно, від самого початку, відкинула, як гімнастика – косметику*». «*Отоже, – пише Лукіан, – нехай буде мій історик такий: безстрашний, непідкупний, незалежний, друг свободи слова та істини, який називає, як каже комічний поет, фігу фігою, а ночви – ночвами, не керується ні дружбою, ні ненавистю, не знає милосердя чи страху, не визнає авторитетів, справедливий суддя, доброзичливий до всіх настільки, щоб нікому не дати більше, ніж той заслужив, у своїх працях чужоземець і людина, яка не має батьківщини, не визнає правил, окрім закону власної совісті, не зобов'язаний нікому у служінні, байдужий до чужих оцінок, адже він говорить про події, які справді відбулися*». Історію треба писати «*правдиво, більше*

покладаючи надію на майбутнє, аніж, запобігаючи ласки на подаровану втіху сучасникам» [Лукиан, 2014, с. 29–30, 32, 34–35, 36, 64, 71–72, 73, 86–87].

Трохи інший переклад того місця тексту, де Лукіаном описано «ідеал» історика, читаємо в перекладі Наталії Яковенко: «Пери за все, нехай його судження будуть вільними, і нехай він не боїться нікого й ні на що не сподівається, аби не уподібнитися поганим суддям, які судять упереджено й за гроші [...]. Він має вважати, і це справедливо, що жодна розсудлива людина не докорятиме йому за згідний з дійсністю опис нещастя і безумних учинків. Адже не він їх винуватець, він тільки оповідач. Тож коли тонуть атенські кораблі – не автор їх топить; якщо атеняни змушені до втечі – не він їх переслідує. [...]. Єдина справа історика – розповісти все так, як було насправді. [...]. Тож нехай мій історик буде таким: безстрашний, непідкупний, незалежний, друг вільного слова й істини, що називає... смокву смоквою, а корито коритом, що не керується ні в чому ані дружбою, ані ворожнечею, що не знає ані пощади, ані жалю, ані хибного сорому чи остраху, справедливий суддя, такий доброзичливий до всіх, що нікому не дає більше від заслуженого; доки він пише свою працю – чужоземець, у якого немає батьківщини і який не знає жодного закону, окрім самого себе, не має над собою жодного володаря, не кидається навсербч залежно від чужої думки, але описує лише те, що відбулося насправді. [...]. А найважливіше, щоб розум історика був схожий на дзеркало – чисте, блискуче й правильно відшліфоване. Якими воно приймає образи речей, такими й має відображати, не показуючи нічого викривленим, або, хибно забарвленим, або видозміненим. [...] Адже все, що має бути розказане, вже здійснилося – треба тільки його зібрати докупи й викласти. Отже, історик мусить обдумувати не те, що сказати, але як сказати» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 56–58].

Тривалий час твір Лукіана залишався в рукописі. Автора виразу «робити з мухи слона» на латинському Заході довгий час не шанували. Інша справа у Візантії: видатний інтелектуал IX ст. патріарх Фотій вважав Лукіана «прихильником вишуканості й чистоти стилю» [Ясіновський, 2014, с. 4]. Починаючи з епохи Відродження Лукіана друкували, його твори перекладали, ним захоплювалися і в нього черпали думки, зокрема, великий Еразм Роттердамський. Перше друковане видання книги Лукіана «Як писати історію» з'явилося латинською мовою в 1496 р. у Флоренції, друге підготував і видав у 1503 р. у Венеції знаменитий друкар Альд Мануцій [Головач, 2014, с. 11], а третє видання – вийшло друком у 1515 р. [Яковенко, 2007, с. 80].

Лукіан був і є надзвичайно популярний в Україні. Його сатирико-епідейктичний твір «Як писати історію» лежав в основі розділу про методи історіографії в курсі риторики, який читав студентам Києво-Могилянської академії її ректор професор Теофан Прокопович у 1707–1708 рр. [Прокопович, 1979, с. 338–341; Ясіновський, 2014, с. 7–8]. У 1877 р. студент Львівського університету Іван Франко написав курсову роботу на тему: «Про Лукіана і його епоху» [Кислий, 2011, № 1, с. 140–173; № 2–3, с. 181–195]. У

1907 р. в Ніжині вперше була опублікована російською мовою праця Лукіана «Як писати історію» в перекладі А. Мартова [Лукиан, 1907, с. 1–25]. У 1962 р. з'явилося московське видання вибраних творів Лукіана із Самосати, в тому числі і його праця «Як слід писати історію» в перекладі із давньогрецької мови професора С. В. Толстого [Лукиан, 1962, с. 402–462]. Уривок із цього перекладу в 1998 р. опублікував харківський культурологічний часопис «Схід-Захід» [Лукиан, 1998, с. 41–44].

Зрештою у 2014 р. колектив істориків та студентів Гуманітарного факультету Українського католицького університету у Львові переклав з давньогрецької та опублікував вперше українською мовою цілу книжечку Лукіана «Як писати історію» [Лукиан, 2014]. Судячи зі слів автора передмови Андрія Ясіновського твір Лукіана із Самосати є обов'язковим джерелом для студентів навчальних курсів «Історія античної історіографії», «Історія античної риторики» та «Методологія візантійської історіографії» магістерської програми з історії за спеціалізацією «Медієвістика», що забезпечується викладачами на кафедрі класичних, візантійських і середньовічних студій Гуманітарного факультету УКУ. Цей твір, справедливо вважає львівська історикня-перекладачка Уляна Головач, «по-праву можна вважати першим методологічним підручником з історіописання» [Головач, 2014, с. 19].

Незважаючи на вражаюче захоплення та популяризацію твору Лукіана із Самосати «Як писати історію» в Україні сучасна українська історіографія та історична освіта рухаються в цілком протилежному напрямку. Такий стан історичної освіти та науки доречно назвати словами Лідії Стародубцевої «Анти-Лукианом» [Стародубцева, 1998, с. 22–40].

Одним із останніх римських риторів був відомий граматик Елій Донат (бл. 320 – бл. 380 рр. н. е.). Він є автором двох неперевершених посібників по латинській граматиці – короткого навчального курсу «Ars minor» («Мала граматика»), написаного у формі катехізису, та повноцінного підручника «Ars maior» («Велика граматика»), які в середньовічних школах користувалися небувалою популярністю і зберегли своє значення до наших днів [Куменецкий, 1990, с. 327].

Марціан Мінней Фелікс Капелла (бл. 360 – бл. 428 рр.) та його твір «Про шлюб Філології з Меркурієм» («De nuptiis Philologiae et Mercurii») спеціально присвяченого «сімом вільним мистецтвам» («septem artes liberales»). Педагоги пізньої Римської імперії не мали єдиної устійливої точки зору на концепцію «вільних мистецтв», і лише під кінець IV ст. канон грецьких шкіл став більш-менш сталим у навчальному процесі. В такому вигляді його зустрічаємо в трактаті римського християнського риторика-неоплатоніка Марціана Міннея Фелікса Капелли (родом із африканського міста Мадавра в Алжирі) на початку V ст. під алегоричною назвою «Про шлюб Філології з Меркурієм» («De nuptiis Philologiae et Mercurii»), присвяченого безпосередньо «семи вільним мистецтвам» («septem artes liberales»). Юпітер (бог Неба і Грому) влаштовує велике торжество на честь женитьби Меркурія (Красно-

мовства) з Філологією (Освітою). Меркурію прислуговують сім подруг Філології: *Граматика, Риторика, Діалектика, Геометрія, Арифметика, Астрономія, Гармонія* (сім вільних мистецтв), яким автор віршами та прозою дає визначення і докладно описує їхні функції. В оповіданні про сім подарунків, які Філологія отримала до весілля від закоханого в неї Меркурія, зібрані в єдине ціле найбільш різні свідчення з області риторики, астрономії, геометрії та інших наук [Куманецький, 1990, с. 327; Лінч, 1994, с. 121; Тимофеев, 2003, с. 461].

В трактаті Капелла запропонував класифікацію та методи викладання вільних мистецтв (*artes liberales*), які стали стовпами середньовічної і ранньомодерної освіти та освіченості. Вільні мистецтва поділялися на два цикли: *трівіум, або мистецтво мови* (сюди входили *граматика, риторика, діалектика*), і *квадріум, або мистецтво чисел* (сюди входили *арифметика, геометрія, музика, астрономія*). Вільними вони називалися тому, що ними могли займатися тільки вільні люди, без різниці були вони римськими громадянами чи чужинцями (*peregrinus*), на протидію невольним, рабам. Такий спосіб мислення впливав із існуючої в пізній Римській імперії та цілому Середньовіччі трьохфункціональної індоєвропейської схеми правильного християнського суспільства поділеного на рівноправні один до одного три категорії населення: 1) **священників** (*oratores*) – тих, хто молиться, 2) **воїнів** (*bellatores*) – тих, хто воює і 3) **тружеників** (*laboratores*) – тих, хто працює [Гофф, 2007, с. 26–27].

Від того часу в християнській культурі латинської Європи «сім вільних наук» стають обов'язковими, але їхній склад і зміст раз-у-раз змінюється. В школах, заснованих **Іоанном Кассіаном Римлянином** (бл. 360 – бл. 435 рр.), це був елементарний курс навчання, направлений виключно на підготовку до чернечого життя. Неофіт (неук) повинен був навчитися читати, щоб вивчати Біблію, писати, щоб копіювати книги, і рахувати, щоб вираховувати дні і дати церковних свят [Тимофеев, 2003, с. 461].

Аврелій Августин (354 – 430 рр.). В прийнятті всіх дисциплін античного циклу в якості академічного велику роль зіграв в західній християнській культурі Аврелій Августин, який писав про їх значення для інтелектуально-моральної освіченості в трактатах «*Про порядок*» і «*Про християнське вчення*» [Тимофеев, 2003, с. 462]. Єпископ Аврелій Августин у своєму рідному місті Гіппон в римській Африці (обіймав катедру понад 13 років) є автором багатьох творів, серед яких найбільш вагомими є «*Сповідь*» і «*Про місто Боже*» («*De Civitate Dei*»). В пізньоримські та ранньосередньовічні часи не було такого автора, якого б так охоче читали та вивчали, як Августин Гіппонський [Куманецький, 1990, с. 323]. Він хитався між вільнодумством і жорсткою централізацією Риму. Йому належать наступні слова: «*Люби і роби, що хочеш*»; «*Люби грішника і ненавидь гріхи*»; «*Нема спасіння без церкви*»; «*Рим сказав, і питання закрито*» [Цит. за вид.: Дейвіс, 2020, с. 280].

Августин Гіппонський вважав, що вивчення «вільних наук» готує людину до досягнення божої істини. Оволодіння світськими знаннями / науками, що

втілюються у «семи вільних мистецтвах», складають, на його думку, третю із семи ступенів, що ведуть до досягнення мудрості. Августин першим в західній науково-дидактичній християнській традиції звернув увагу на роль розуму (*ratio*) як винахідника всіх знань і джерело оформлення всіх наук. Закони наук були встановлені Богом, а людиною тільки відкриті. Він уперше виявив процес еволюції цих дисциплін, розташувавши їх в такій ієрархії: *граматика* – сформувався на основі грамотності, якій розум надав поділ на форми, роди і т. д., сформувавши правила; дали були винайдені риторика і діалектика: *діалектика* вимагалася від учителя, а *риторика* надавала можливість словесно формувати думки. На більш високий рівень Августин ставить предмети квадріума. До квадріуму він відносить *музику*, яка, на його думку, поєднує в собі чуттєві і розумні початки. Він вважав, що в музиці та в *літературі* розум систематизував звуки по характеру, по тривалості і короткості та ритму. Ціле коло вищих предметів, на його думку, пронизують *числа*: в *геометрії, арифметиці, астрології* він бачить єдину спробу встановити систему, засновану на гармонії чисел. В області роботи з формами та образами була винайдена геометрія, власне в обчисленнях – *арифметика*, в русі зірок – *астрологія*. Повернення до числа як формоутворюючому та структурноутворюючому началу вищих наук не випадкове. Серед усіх наук Августин виділяв у першу чергу математичні науки та логіку (як необхідну для спростування ересі) [Тимофеев, 2003, с. 462].

Августин зумів знайти золотий компроміс між античною греко-римською язичницькою освітою та освіченими потребами християнської Церкви [Парамонова, 2003, с. 588. Пор.: Добиаш-Рождественская, 1987, с. 157–162]. Він переконливо довів, що сім вільних мистецтв (*trivium – граматика, риторика і діалектика*) та (*quadrivium – геометрія, астрономія, арифметика і музика*) давали змогу ідеально підготуватися до розуміння Святого Письма – найвищої мети навчального процесу, якої досягали лише найобдарованіші учні. Його трактат «*Про християнське вчення*» («*De Christianae Doctrinae*») – важлива книжка для розуміння того, як діяла система освіти на Заході Європи до утворення університетів у XII – XIII ст. Він радив застосувати «сім вільних мистецтв» у християнській освіті [Лінч, 1994, с. 130–131, 320–321]. Так і буде діяти середньовічна та ранньомодерна освіта аж до кінця XVIII ст.

Християнський проповідник і письменник Сальвіан Марсельський (400 – 480 рр.) певно найвлучніше із «останніх римлян» описав атмосферу, в якій опинився Рим і варварський світ після страхітливого сплюндрування «Вічного міста» у 476 р.: чимало римлян доброго роду і освіти знаходили притулок серед готів і франків, «*шукаючи римської людяності серед варварів, бо вже не могли терпіти варварської нелюдськості серед римлян*» [Цит. за вид.: Дейвіс, 2020, с. 231].

Останні римляни Боецій і Кассіодор – законодавці «семи вільних мистецтв» у шкільному навчальному процесі в епоху Середньовіччя. Справжніми законодавцями в області розуміння «семи

вільних мистецтв» та їх застосування у навчанні в середньовічних школах стали Боецій і Кассіодор, чії праці з основних предметів циклу були базовими для всіх шкіл Європи щонайменше до епохи високого Середньовіччя [Тимофеев, 2003, с. 462].

«Сім вільних мистецтв» були адаптовані та систематизовані відомим римським філософом, «останнім римлянином» **Аніцієм Манлієм Северином Боецієм** (бл. 480 – 524/526 рр.). У 500 – 506 рр. він написав ряд трактатів з дисциплін квадріума: арифметики («*Основи арифметики*» / «*Libri II de institutione arithmetica*») і музики («*Основи музики*» / «*Libri V de institutione musica*»). У своєму невеликому трактаті «*Про розраду філософією*» («*De consolatione philosophiae*»), написаному незадовго до смерті (страсти) у віршах і прозі, Боецій казав: «*Найтяжче лихо, це думка, що колись ти мав щастя*». Боецій остаточно закріпив поділ «семи вільних мистецтв» на два цикла: *трівіум* і *квадріум*, при чому термін *quadrivium* він використав першим з античних мислителів. Боецій розглядає навчання по циклу математичних дисциплін як підготовку до заняття справжньою наукою – філософією [Уколова, 1970, с. 243–266; Тимофеев, 2003, с. 462. Пор.: Уколова, 1990, с. 439]. Це був останній значний твір давнього світу. Сміло можна ствердити, що Боецій переніс «сім вільних мистецтв» з Античності в Середньовіччя, адаптувавши їх до запитів християнського світу.

Флавій Магн Аврелій Кассіодор (бл. 480/490 – 585/590 рр.) і остаточно розробка *трівіума* і *квадріума* «семи вільних мистецтв» (*septem artes liberales*). Уродженець Сирії, «славніший муж» (*vir clarissimus*), освічений державець, сенатор, бл. 540 р. пішов із державної служби в тишу бібліотечної роботи, із Равени в Південну Італію, де поблизу Терентського заливу, в містечку Сціллаце в нього був маєток. Тут у садку-Віварій Кассіодор створює бібліотеку – майстерню для переписування книг (скрипторій) зі школою, щоб займатися «вивченням старожитностей» (*studia antiquariorum*) і «встановити божественні науки» (*Institutio divinarum litterarum*). Він написав «Варії» – збірник документів. Його обитель Віварій став взірцем для заснування монастирських шкіл, зокрема в Монтекассіно в Італії [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 170–174; Уколова, 1990, с. 439].

У двотомному творі «*Напучення в божественному та людському вченні*» («*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*») (560-ті рр.) Кассіодор написав, що повинен знати і уміти добрий християнський пастир, включаючи сюди науку переписування манускриптів, грамотного письма та палітурної справи, космографію і медицину. У трактаті він подав короткий огляд семи вільних мистецтв, посилаючись на античних авторитетів [Лінч, 1994, с. 121]. У своєму трактаті Кассіодор, спираючись на Варрона, Боеція і Марціана Капеллу, **вперше використав термін «сім вільних мистецтв»** (*septem artes liberales*): їм присвячена друга частина трактату, зайнята суцільно «мирською наукою» з рекомендацією взяти за основу читання Елія Доната як «корисного для хлопчиків». Кассіодор завершує остаточно розробку *трівіума* і *квадріума*, розбираючи кожний предмет за єдиною

системою: аналізує його походження, перераховує вчених, які ним займалися, і їх праці, формулює основні розділи і визначення, властиві даному предмету. На його думку, вибір саме цих семи, а не інших предметів, тісно пов'язано з біблійною екзегезою: сім предметів вічні і взаємопов'язані, як сім днів створення Богом світу, сім днів тижня, які постійно змінюють один одного, оскільки числом 7 у Святому Писанні виражається вічне і незмінне (семикратні молитви Господу, сім стовпів у Домі Премудрості, сім тяжких гріхів тощо). В розумінні Кассіодора: «*Перш за все скажемо про мистецтво граматики: це мистецтво витонченої мови, і її мета – привити здатність досконало говорити і писати* (при описі граматики він опирається на посібник Доната – авт.), *потім – про мистецтво риторики, на третьому місці – про логіку... на четвертому – про математику, яка сама охоплює чотири дисципліни, а саме: арифметику, геометрію, музику і астрономію*» [Цит. за вид.: Добиаш-Рожественская, 1987, с. 173].

Вся граматика поділяється на десять розділів: членороздільна мова, букви, склади, віршовані розділи, наголоси, пунктуація, вісім частин мови, іншомовлення, етимологія, орфографія. *Риторика*, в розумінні Кассіодора, це мистецтво розмірковувати по цивільним питанням. Він запозичує класичний поділ риторики на п'ять частин: *знаходження*, що представляє собою систематизацію змісту промов і доказів; *розташування* – правильний розподіл аргументів; *стиль* – вчення про підбір слів; *запам'ятовування промови та проголошення її*. Характеризуючи *діалектику* (логіку), Кассіодор фактично прирівнює її до філософії. Для нього це мистецтво найважливіше із усіх «мистецтв», котре ділиться на умоглядну і практичну філософію. Оскільки всі предмети квадріума вивчають абстрактні величини, Кассіодор об'єднує їх (не змішуючи) одним поняттям «*математика*». В тлумаченні *арифметики* і класифікації чисел, які діляться на парні, непарні, початкові, прості, предметні, досконалі, недостатні і т. д., він слідує за Піфагором і Боецієм. Арифметика допомагає вираховувати дати християнських свят, вести лік часу, рахунок грошам тощо. *Музика*, в його розумінні, проникає у всі сфери людського буття. Слідуючи за традицією, Кассіодор поділяє музику на гармонію, ритміку і метрику, повідомляє про три види музичних інструментів, про співзвуччя і шість інтервалів, про п'ятнадцять музичних тонів і т. д. В частині *геометрія* – «*наука про незмінні величини і фігури*», він виділяє п'ять основних розділів (плоскі фігури, численна величина, відносна і безвідносна величина, об'ємні фігури). *Астрономія*, своєрідний вінець всіх математичних наук, – це наука, що вивчає рух небесних тіл, їх форми та розташування зірок. Слідуючи за Августином, Кассіодор вважає всі сім мистецтв свого роду приготуванням до осягнення Св. Писання [Тимофеев, 2003, с. 462–463].

Висновки.

Наведений вище фактичний матеріал дозволяє зробити декілька теоретичних висновків та практичних порад сучасному поколінню III (штучного інтелекту).

По-перше. Витоки сучасної європейської (=західної-східної) освіти та освіченості сягають Давньої Греції класичного періоду (V–IV ст. до н. е.) і елліністичного періоду (IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.) та Давнього Риму періоду республіки (VI – I ст. до н. е.) і імперії (I ст. до н. е. – V ст. н. е.), а не в Кремнієвій долині (англ. Silicon Valley) штату Каліфорнія (США) в нашому столітті. Основою європейської (=західної та східної) освіти стали «сім вільних мистецтв / наук» (граматика, діалектика, риторика, геометрія, арифметика, астрономія / астрологія, музика / теорія музики), котрі остаточно сформувалися як цілісна система навчання до V – VI ст. н. е., знань із яких дуже не вистачає сучасним учням і студентам в Україні (та цілому світі).

По-друге. Географія витоків сучасної європейської освіти та освіченості походить із регіону Середземномор'я – прибережних земель і країн Південної Європи, Передньої Азії та Північної Африки, яка після походів Александра Македонського поширилася на цілий елліністичний світ далеко за межами Середземномор'я.

По-третє. Першими освіченими вчителями на європейському континенті були давньогрецькі софісти (= мудреці), а першими інтелектуальними центрами розвитку освіти та освіченості були давні грецькі Афіни, єгипетська Александрія та Рим. Сформованими освітньо-навчальними та науково-дослідними центрами античної Греції та Риму були перша школа риторського мистецтва Ісократ (391 р. до н. е. – ?), Академія Платона (385 р. до н. е. – 529 р. н. е.), Лікей Арістотеля (335 – 86 рр. до н. е.) – в Афінах, Мусейон з Бібліотекою – в Александрії (IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.), школи риторського мистецтва – в Римі (до падіння імперії та останніх римлян в кінці V – VI ст.).

По-четверте. Античні грецькі інтелектуали та освітньо-наукові заклади (школи, академії, ліцеї, мусейони) визначили форму і зміст тих наук, якими повинна була володіти освічена людина, хоч вони їх і не назвали «вільними мистецтвами» і не наполягали, що тих наук має бути сакральне число «сім».

По-п'яте. Першим Університетом у світі з великою ймовірністю можна вважати / назвати заснований в IV ст. до н. е. Птолемеем I Сотером у столиці Єгипту Александрії Мусейон («Школа муз», «Святилище муз») разом із великою Бібліотекою (від 400 до 700 тис. сувоїв), котрі проіснували (з незначними перервами) аж до 640 р. н. е.

По-шосте. Найбільш стійкими науками, які вчили завжди та всюди упродовж цілого тисячоліття Античності діти вільних людей, були *граматика* – мистецтво мови, *математика* – мистецтво чисел та *риторика* – мистецтво красномовства. До Платона освіченість давніх греків визначалася *поезією*, а починаючи з нього – *філософією*: наукою про мудрість. Платон був першим грецьким (=європейським) мислителем, хто поділив усі навчальні предмети (науки) на дві групи: 1) *нижчу* – *гімнастика*, *музичні справи* та навчання письму (*граматика*), та 2) *вищу* – *арифметика*, *геометрія*, *музична теорія* (музика) і *астрономія*.

По-сьоме. Риторика, наука/мистецтво красномовства, досягла вершини своєї досконалості у творах

та діяльності визначних римських риторів Марка Туллія Ціцерона та Марка Фабія Квінтіліана. Тоді вперше зал, де виступав оратор, стали називати «*auditorium*» («*аудиторією*»), а викладача красномовства – «*professore*» («професором»). Ціцерон започаткував нову систему освіти та освіченості, назва якій «гуманітарні студії» («*studia humanitatis*»): в її основу лягли курси *риторики* та *поетики*. Він першим сформулював три завдання історії («1 *насолоти пізнавати незвичні речі*; 2 *корисних, особливо для теперішнього з минулого, коли все досконало виводиться зі своїх причин*») та сформулював «перший закон історії», який «*полягає в тому, аби автор не смів оповідати щось неправдиве, й аби він насмілювся оповідати тільки правду*».

По-восьме. Перший набір «чеснот доброго мужа» («*virtutes vir bonus*») сформулювали давньогрецькі та давньоримські інтелектуали (в т. ч. Публій Елій Арістид Теодор). Усіх їх 13: 1) *fortitudo* (мужність), 2) *pietas* (побожність), 3) *fides* або *fidelitas* (вірність), 4) *dignitas* (гідність, стриманість), 5) *justitia* (справедливість), 6) *clementia* (милосердя), 7) *humanitas* (людяність), 8) *constantia* (стійкість), 9) *gravitas* (поважність, серйозність), 10) *prudentia* (розсудливість, передбачливість), 11) *liberalitas* (щедрість, турботливість про «публічне благо»), 12) *modestia* (поміркваність), 13) *verecundia* (скромність), які залишалися актуальним для освіченої людини аж до зустрічі з націоналізмом та комунізмом.

По-дев'яте. Вільні мистецтва (*artes liberales*), яких могли навчатися лише діти вільних людей, у вигляді циклу наук / навчальних дисциплін першим узагальнено описав Марк Теренцій Варрон. У давньогрецький період вони склалися із семи предметів: *граматики*, *діалектики*, *риторики*, *геометрії*, *арифметики*, *астрономії* (астрології), *музики* (теорії музики), до яких він додав ще два – *медицину* та *архітектуру*.

По-десяте. У першому методологічному підручнику «*Як писати історію*» грецькомовний римський історик Лукіан із сирійського міста Самосата радить своїм наступникам по ремеслу: «*Єдине завдання історика – розповідати все так, як воно діялось ... він має приносити жертву тільки одній-єдиній істині, а про все інше забути ... у нього має бути одне мірило і один пробний камінь: зважати не на сучасних слухачів, а на тих, хто читатиме його твори опісля ... тож нехай буде мій історик ... безстрашний, непідкупний, незалежний, друг свободи слова та істини, який називає, як каже комічний поет, фігу фігою, а ночви – ночвами, не керується ні дружбою, ні ненавистю, не знає милосердя чи страху, не визнає авторитетів, справедливий суддя, доброзичливий до всіх настільки, щоб нікому не дати більше, ніж той заслужив, у своїх працях чужоземець і людина, яка не має батьківщини, не визнає правил, окрім закону власної совісті, не зобов'язаний нікому у служінні, байдужий до чужих оцінок, адже він говорить про події, які справді відбулися*».

По-одинадцяте. Остаточне утвердження «семи вільних мистецтв» («*septem artes liberales*») у навчальному процесі відбулося після того, як їх

описали та класифікували на два цикли «трівій» і «квадрій» у своїх творах Марціан Мінней Фелікс Капелла, Аврелій Августин Блаженний, Аніцій Манлій Северин Боецій та Флавій Магн Аврелій Кассіодор. Відтепер (V – VI ст.) «трівіум» – «мистецтво мови» (граматика, риторика, діалектика) і «квадріум» – «мистецтво чисел» (арифметика, геометрія, музика, астрономія) стали надовго нормативними науками

(навчальними предметами) «семи вільних мистецтв» у монастирських та кафедральних школах, а з виникненням Університетів у Західній і Центральній Європі у XII – XIV ст. вони стали обов'язковими академічними дисциплінами на підготовчих факультетах бакалаврату, котрі так і називалися: факультети семи вільних мистецтв.

Список використаних джерел

- Marrou, H. I., 1956. *A History of Education in Antiquity*, Translated by George Lamb, New York, p. 325–399.
- Боннар, А. 1991. *Греческая цивилизация. Том 3-й. От Еврипида до Александрии*, Пер. с франц. Е. Н. Елеонской; ред. и предисл. Л. З. Поляковой, Москва: Искусство, 398 с.: ил.
- Ботвинник, М. Н., 1989. Лекция 14. Греческая культура VII–IV вв. до н. э. *История древнего мира*, Под ред.: И. М. Дьяконова, В. Д. Нероной, И. С. Свенцицкой; Изд. третье, исправ. и дополн., Москва: Главная редакция восточной литературы, Книга 2. *Расцвет древних обществ*, Отв. ред. И. С. Свенцицкая, с. 261–287.
- Головач, У., 2014. Про Лукіана, його епоху і його твір «Як писати історію». *Лукіан. Як писати історію*, Пер. з давньогрець. і коментарі У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, с. 11–24.
- Гофф, Ж. Л., 2007. *Рождение Европы*, Пер. с франц. А. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург: ALEXANDRIA, 398 с.
- Грейвс, Р., 1992. *Мифы Древней Греции*, Пер. с англ.; под ред. и с послесл. А. А. Тихо-Годи, Москва: Прогресс, 624 с.
- Гриценко, М. С., 1973. *Історія педагогіки: Навч. посібн.* Київ: Вища школа, 447 с.
- Дейвіс, Н., 2020. *Європа. Історія*, Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко, Київ: Основи, 1464 с. + іл. [1496 с.].
- Добиащ-Рождественская, О. А., 1987. *Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие*, Отв. ред. член-корреспондент АН СРСР В. И. Рутенбург, Москва: Наука, 352 с.
- Древние цивилизации*, С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзинба и др.; под общей ред. Г. М. Бонгард-Левина, 1989, Москва: Мысль, 479 с.: ил.
- История древнего мира*, Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероной, И. С. Свенцицкой; Изд. 3-е, испр. и допол., 1989, Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Книга 3: *Упадок древних обществ*, Отв. ред. В. Д. Неронова, 407 с. с карт.
- Кислий, В., 2011. Студентська робота Івана Франка «Про Лукіана і його епоху», 1877 р. *Архіви України*, № 1, с. 140–173; № 2–3, с. 181–195.
- Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926 – 1928 рр.*, Пер. з англ. О. Мокровольський; Упоряд. та передм. Я. В. Д. Дуссена, Київ: Основи, 615 с.
- Косьянчук, Д., 2012. Педагогічні погляди старогрецького філософа Сократа. *Студентський історико-педагогічний альманах*, Випуск 1. Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодні: збірн. наук. праць молодих дослідн.; За ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 16–18.
- Куманецкий, К., 1990. *История культуры Древней Греции и Рима*, Пер. с польс. В. К. Ронина, Москва: Высшая школа, 352 с.; ил.
- Курляк, І. Є., 2000. *Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від найдавніших часів до XIX століття): Навч.-метод. посібн.* Львів, 70 с.
- Левек, П., 1989. *Эллинистический мир*, Пер. с франц. Е. П. Чиковой; коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко, Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 252 с.: ил.
- Лінч, Д. Г., 1994. *Середньовічна церква. Коротка історія*, Пер. з англ. В. Шовкуна, Київ: Основи, 492 с.
- Лукиан, 1907. Как надо писать историю, Пер. А. Мартов. *Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*, Нежин, Т. 23, с. 1–25.
- Лукиан, 1962. Как следует писать историю, Пер. с древнегреч. С. В. Толстой. *Лукиан из Самосаты. Избранное*, Москва: Госполитиздат, с. 402–462.
- Лукиан, 1998. Как следует писать историю, Пер. с древнегреч. С. В. Толстой. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, Харків: Майдан, с. 41–44.
- Лукиан, 2014. *Як писати історію*, Пер. з давньогрець. і коментарі У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 88 с.
- Мифологический словарь*, Гл. ред. Е. М. Мелетинский, 1990, Москва: Советская энциклопедия, 672 с.: 16 л. ил.
- Парамонова, М. Ю., 2003. Школа. *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 588–593.
- Плешкановська, А. М., Савченко, О. Д., 2019. *Епохи та міста*, Вид. 2-е, доповн., Київ: Логос, 264 с.
- Прокопович, Ф., 1979. *Про риторичне мистецтво*, Кн. 6. *Про метод, писання історії і про листи*, Т. I., Київ: Наукова думка, с. 338–341.
- Стародубцева, Л., 1998. Анти-Лукиан, или как не следует писать историю. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, Харків: Майдан, с. 22–40.
- Тимофеев, М. А., 2003. «Свободные искусства». *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 461–467.
- Транквил, Г. С., 1990. *Жизнь двенадцати цезарей*, Пер. с латин., предисл. и послесл. М. Л. Гаспарова, Москва: Издательство «Художественной литературы», 255 с.
- Уколова, В. И., 1970. Боэций и формирование системы квадрума. *Сборник научных трудов аспирантов исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова*, Москва, с. 243–266.
- Уколова, В. И., 1990. Средневековая культура Западной Европы V–XV вв. *История средних веков: В 2-х томах. Т. I: Учеб. для вузов по спец. «История»*, Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 437–461.

- Черняк, С. Г., 2016. Виникнення та розвиток виховання у світовій цивілізації. *Наука і освіта*, № 4, с. 39–46.
- Яковенко, Н., 2007. *Вступ до історії*, Київ: Критика, 376 с.
- Яковенко, Н., Митронова, В., 2002. *Латинська мова: Підручник*, Вид. друге, доповн., Львів: Видавництво Українського католицького університету, 468 с.
- Ясіновський, А., 2014. Передмова. *Лукіан. Як писати історію*, Пер. з давньогрець. і комент. У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, Львів: Видавництво Українського католицького університету, с. 5–9.

References

- Marrou, H. I., 1956. *A History of Education in Antiquity*, Translated by George Lamb, New York, p. 325–399. (in English).
- Bonnar, A., 1991. *Hrecseskaja civilizacija. Tom 3-j. Ot Evripida do Aleksandriji* [Greek Civilization. Volume 3. From Euripides to Alexandria], Per. s francz. E. N. Jeljeonskoj; red. i predisl. L. Z. Poljakovoj, Moskva: Iskusstvo, 398 s.: il. (in Russian).
- Botvinnik, M. N., 1989. Ljekkzija 14. Hrcseskaja kultura VII–IV vv. do n. e. [Lecture 14. Greek culture of the 7th–4th centuries BC.]. *Istorija drjevnjeho mira*, Pod red.: I. M. Djakonova, V. D. Njeronovoj, I. S. Svenciczkoj; Izd. tretje, isprav. i dopoln., Moskva: Hlavnaja redakcija vostočnoj literatury, *Kniha 2. Rasczvet drjevnich obscestv*, Otv. red. I. S. Svenciczkoj, s. 261–287. (in Russian).
- Holovacs, U., 2014. Pro Lukiana, joho epochu i joho tvir «Jak pysaty istoriju» [About Lucian, his era and his work “How to Write History”]. *Lukian. Jak pysaty istoriju*, Per. z davnjohreczj. i komentari U. Holovacs, O. Machaneczj, N. Rizun, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyczjkoho universytetu, s. 11–24. (in Ukrainian).
- Hoff, Zh. Lje., 2007. *Rozhdjenje Jevropy* [The Birth of Europe], Per. s francz. A. Popovoj; prjedisl. A. O. Csubarjana, Sankt-Petjerbuh: ALEXANDRIA, 398 s. (in Russian).
- Hrejvs, R., 1992. *Mify Drjevnjej Hrczejzi* [Myths of Ancient Greece], Per. s anhl.; pod red. i s posljesl. A. A. Ticho-Hodi, Moskva: Prohress, 624 s. (in Russian).
- Grutsenko, M. S. 1973. *Istoriia pedahohiky* [History of pedagogy]: *Navch. posibn.* Kyiv: Vyshcha shkola, 447 s. (in Ukrainian).
- Dejvis, N., 2020. *Jevropa. Istorija* [Europe. History], Per. z anhl. P. Tarascuk, O. Kovalenko, Kyjiv: Osnovy, 1464 s. + il. [1496 s.]. (in Ukrainian).
- Dobias-Rozhdjestvenskaja, O. A., 1987. *Kuljtyra zapadnojevropejskoho Srjednjevekovja. Nauscnoje nasljedije* [The Culture of the Western European Middle Ages. Scientific Heritage], Otv. red. csljen-korjespondjent AN SRSR V. I. Rutenburh, Moskva: Nauka, 352 s. (in Russian).
- Drjevnjije civilizaciji* [Ancient civilizations], S. S. Averinczev, V. P. Aljeksjejev, V. H. Ardzinba i dr.; pod obscej red. H. M. Bonhrad-Ljevina, 1989, Moskva: Myslj, 479 s.: il. (in Russian).
- Istorija drjevnjeho mira* [History of the ancient world], Pod red.: I. M. Djakonova, V. D. Njeronovoj, I. S. Svenciczkoj; Izd. tretje, isprav. i dopoln., Moskva: Hlavnaja redakcija vostočnoj literatury, *Kniha 3: Upadok drjevnich obscestv*, Otv. red. V. D. Njeronova, 407 s. s kart. (in Russian).
- Kyslyj, V., 2011. Studentsjka robota Ivana Franka «Pro Lukiana i joho epochu» [Student's work by Ivan Franko "About Lucian and his era"], 1877 r. *Archivy Ukrajiny*, № 1, s. 140–173; № 2-3, s. 181–195. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R. Dsh., 1996. *Ideja istoriji* [The idea of history]. *Perehlanute vydannja. Z lekczijamy 1926–1928 rr.*, Per. z anhl. O. Mokrvojljskij; Uporjad. ta peredm. J. V. D. Dussena, Kyjiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Kosianchuk, D., 2012. Pedahohichni pohliady starohretskoho filosa Sokrata [Pedagogical views of the ancient Greek philosopher Socrates]. *Studentskyi istoriko-pedahohichniy almanakh*, Vypusk 1. Idei pedahohiv mynuloho v osviti sohodennia: zbirn. nauk. prats molodykh doslidn.; Za red. O. Ie. Antonovoi, V. V. Pavlenko. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, s. 16–18. (in Ukrainian).
- Kumanjeczkyj, K., 1990. *Istorija kuljtyry Drjevnjej Hrczejzi i Rima* [History of the culture of Ancient Greece and Rome], Per. s poljs. V. K. Ronina, Moskva: Vysshaja shkola, 352 s.; il. (in Russian).
- Kyrylyak, I. E., 2000. *Zahalnyi ohliad istorych-noho rozvytku zarubizhnoi osvity (vid naidavnishykh chasiv do XIX stolittia)* [A comprehensive look at the historical development of foreign education (from recent times to the 19th century)]: *Navch.-metod. posibn.* Lviv, 70 s. (in Ukrainian).
- Levek, P., 1989. *Ellinisticeskij mir* [Hellenistic world], Per. s francz. E. P. Csikovoj; komment. i posljesl. H. A. Kosheljenko, Moskva: Nauka. Hlavnaja redakcija vostočnoj litjatury, 252 s.: il. (in Russian).
- Lincs, D. H., 1994. *Serednjovicsna czerkva. Korotka istorija* [Middle Church. Brief history], Per. z anhl. V. Shovkuna, Kyjiv: Osnovy, 492 s. (in Ukrainian).
- Lukian, 1907. Kak nado pisatj istoriju [How to write history], Per. A. Martov. *Izvestija istoriko-filohiceseskoho instituta knjazja Bezborodjko v Njezhinje*, Njezhin, T. 23, s. 1–25. (in Russian).
- Lukian, 1962. Kak sljedujet pisatj istoriju [How to write history properly], Per. s drevnjehrcjecs. S. V. Tolstoj. *Lukian iz Samosaty. Izbrannoje*, Moskva: Hospolizdat, s. 402–462. (in Russian).
- Lukian, 1998. Kak sljedujet pisatj istoriju [How to write history properly], Per. s drevnjehrcjecs. S. V. Tolstoj. *Schid-Zachid: Istoriko-kuljturolhicsnyj zbirnyk*, Charkiv: Majdan, s. 41–44. (in Russian).
- Lukian, 2014. *Jak pysaty istoriju* [How to write history], Per. z davnjohreczj. i komentari U. Holovacs, O. Machaneczj, N. Rizun, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyczjkoho universytetu, 88 s. (in Ukrainian).
- Mifolhiceskij slovarj* [Mythological dictionary], Hl. red. Je. M. Meljetinskij, 1990, Moskva: Sovetskaja encyklopedija, 672 s.: 16 l. il. (in Russian).
- Paramonova, M. Ju., 2003. Shkola. *Slovarj srednjevekovoj kuljtyry* [School. Dictionary of Medieval Culture], Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encyklopedija, s. 588–593. (in Russian).
- Pleshkanovsjka, A. M., Savsenko, O. D., 2019. *Epochy ta mista* [Epochs and Cities], Vyd. 2-e, dopovn., Kyjiv: Lohos, 264 s. (in Ukrainian).
- Prokopovycs, F., 1979. *Pro rytorycsne mystecztvo*, Kn. 6. *Pro metod, pysannja istoriji i pro lysty* [About rhetorical mystique, Book 6. About the method, writing history and about leaves], T. I., Kyjiv: Naukova dumka, s. 338–341. (in Ukrainian).
- Starodubczeva, L., 1998. Anti-Lukian, ili kak nje sljedujet pisatj istoriju [Anti-Lucian, or How History Should Not Be Written]. *Schid-Zachid: Istoriko-kuljturolhicsnyj zbirnyk*, Charkiv: Majdan, s. 22–40. (in Russian).
- Timofejev, M. A., 2003. «Svobodnyje isskustva». *Slovarj srednjevekovoj kuljtyry* ["Liberal Arts". Dictionary of Medieval Culture], Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encyklopedija, s. 461–467. (in Russian).
- Trankvill, H. S., 1990. *Zhiznj dvenadczati czezarzej* [The Lives of the Twelve Caesars], Per. s latin., predisl. i posljesl. M. L. Hasparova, Moskva: Izdateljstvo «Chudozhestvennoj litjatury», 255 s. (in Russian).

Ukolova, V. I., 1970. Boeczij i formirovanije sistjemy kvadriuma [Boethius and the Formation of the Quadrium System]. *Sbornik naucsnych trudov aspirantov istoriceskoho fakul'tjeta MHU im. M. V. Lomonosova*, Moskva, s. 243–266. (in Russian).

Ukolova, V. I., 1990. Srjednjevekovaja kul'tura Zapadnoj Jevropy V–XV vv. [Medieval culture of Western Europe V–XV centuries.] *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach. T. I: Učseb. dlja vuzov po special'nosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udal'czovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 437–461. (in Russian).

Cherniak, S. H., 2016. Vynyknennia ta rozvytok vykhovannia u svitovii tsyvilizatsii [The origin and development of inspiration from the world's civilization]. *Nauka i osvita*, № 4, s. 39–46. (in Ukrainian).

Jakovenko, N., Myronova, V., 2002. *Latyns'ka mova* [Latin language]: *Pidručnyk*, Vyd. druhe, dopovn., L'viv: Vydavnyctvo Ukraïns'koho katolyč'koho universytetu, 468 s. (in Ukrainian).

Jakovenko, N., 2007. *Vstup do istoriji* [Entry before history], Kyjiv: Krytyka, 376 s. (in Ukrainian).

Jasinovs'kyj, A., 2014. Peredmova. *Lukian. Jak pysaty istoriju* [Lucian. How to write history], Per. z davnjohreczj. i komentari U. Holovacs, O. Machaneczj, N. Rizun, L'viv: Vydavnyctvo Ukraïns'koho katolyč'koho universytetu, s. 5–9. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenych

Candidate of Historical Sciences, Docent,
of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Yaroslav Aleshkevych

Candidate of Historical Sciences, Docent,
of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

FROM THE FIRST TEACHERS OF THE SOPHIST TO THE "SEVEN LIBERAL ARTS": EDUCATION AND THE STATE OF ENLIGHTENMENT IN THE ANCIENT MEDITERRANEAN IN THE 5TH CENTURY BC – 6TH CENTURY AD

The search for the optimal model of school and higher education has recently forced educational managers to always invent something new, but the next innovation does not bring quality knowledge to either pupils or students. In contrast to permanent reforms in the field of education, the authors of this publication propose to turn to ancient experience as a well-forgotten old man. Most of the concepts, terms, definitions that we use today in our private, everyday, professional, and public lives were born in the minds of educated intellectuals of ancient times. The purpose of the publication is an attempt to update the topic of education and the state of enlightenment that took place in ancient times in the Mediterranean, where there were schools, academies, lyceums, libraries, a University (Museion in Alexandria), there was a constant search for an answer to the question of the optimal number and content of educational subjects, which culminated in the minds of intellectuals of the 5th-6th centuries AD on the model of the "seven liberal sciences / arts", which was destined to have a long life. In the article, the authors attempt to trace the millennial evolution of the development of education and the state of enlightenment during the long period of Antiquity, starting from the 5th-4th centuries BC and ending in the 5th-6th centuries AD. The essay describes the pedagogical activities and educational views of sophists, rhetoricians, the work of Plato's Academy, Aristotle's Lyceum, the Museon, and the Ptolemaic Library, presents the opinions of the classics of oratory Cicero and Quintilian, and offers an introduction to Lucian's instructions on how to write history. Special attention in the article is focused on the description of the virtues that a "good man" should have, the characteristics of the number of "liberal sciences", the formation of a new education system based on the "seven liberal arts" thanks to the efforts of Marcus Terentius Varro and the "last Romans" Marcian Capella, Aurelius Augustine, Anicius Boethius and Flavius Cassiodorus.

Keywords: education, enlightenment, Antiquity, Europe, sophists, rhetoricians, rhetoric, Plato's Academy and Aristotle's Lyceum in Athens, the Museon and the Ptolemaic Library in Alexandria, Varro, Cicero, Quintilian, Lucian, the virtues of a "good man", "liberal arts", Capella, Aurelius, Boethius, Cassiodorus.

Надійшла до редакції / Received: 25.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 08.05.2025

ГОСТИННІСТЬ, ЇЇ ЗНАКИ І СИМВОЛИ В АНТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Анастасія Баукова

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

E-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua<https://orcid.org/0000-0002-1636-981X>

Стаття присвячена вивченню гостинності як важливого культурного та соціального інституту в античному світі. Жодне інше суспільство, окрім давньогрецького, не запропонувало так розгалужену та універсальну систему правил і механізмів дотримання добросусідських відносин. Від часів мікенської культури гостинність була способом не тільки забезпечення основних потреб подорожніх, а й способом формування політичної карти античного світу. Найдавнішими писемними свідченнями про гостинність є відомості «Ліади» та «Одіссеї», однак в інших творах античних істориків, особливо в описах греко-перських війн чи Пелопоннеської війни, ми можемо зустріти як обов'язки проксенії родин ключових історичних діячів могли впливати на баланс сил. Важливим і майже невлучимим для нас залишається для нас такий аспект, як перетворення сенсу терміну «*xenos*» з «подорожній» на «ворог». За умови помірної кількості писемних джерел, у розпорядженні істориків немає достатньої кількості матеріальних свідчень про знаки гостинності. Її символами в різні часи були певні предмети, які, навіть через покоління, демонструвались для підтвердження приватного обов'язку гостинності. Слід також підкреслити, що гостинність була практикою еліт, хоча існувала і державна гостинність, спрямована на покращення умов торгівлі та туризму. Правові засади державної опіки в цьому напрямку найкраще висвітлені в «Законах» Платона. Небезпека, яку могли становити чужинці з точки зору запровадження нових, невластивих полісу порядків, проявлялась передусім в контролі з боку пританів чи агораномів. Властиво обмеження прав приїжджених могло вилитись в так звану «ворожу гостинність» (яка своєрідно трансформувалась та відновилась в умовах війни) та в інститут метеків в Афінах. В римській час розроблено візуалізацію гостинності та поглиблення приватних союзів, змін в стосунках державних діячів, родині імператора, союзів міст провінцій через жест рукостискання. Головним і найбільш дієвим засобом інформування у цьому випадку виступали монети. Також рукостискання стало формою знаків гостинності, знаних як *tessera hospitalis*.

Ключові слова: гостинність, історія Греції, античність, подорожі, монети, ідентичність, римська провінція Азія.

Постановка проблеми. Історія людських стосунків на особистому та міжетнічному чи міждержавному рівні свідчить про існування різного роду механізмів, які регулювали добросусідські відносини, сприяли дотримання миру і забезпечували комфортне перебування за межами своєї батьківщини. Найбільшого розвитку ці явища досягнули в період античності і саме тоді постало комплексне наповнення того, що ми сьогодні називаємо гостинністю. Гостинність розглядалась як дещо більше, ніж зичливість до подорожуючих чи послів і була комплексом ритуальних дій, обов'язків окремого індивіду та соціальних інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, гостинність досі є предметом дискусій в середовищі філософів, політологів, істориків культури та представників споріднених дисциплін [Hospitality and World Politics, 2013, p. 3; Reese, 1993; Hänggi, 2009; Claviez, 2013; de Coulanges, 1901]. Важливість явища і фіксація кодексу поведінки засвідчена наявністю відповідної характеристики серед іпостасей Зевса та Афін. Як важлива моральна практика гостинність різними способами регулювалась нормами давньогрецької релігії та християнства. Саме тому гостинність вивчають історики релігії та богослови [Hospitalitas consecrate, 2003; Cook, 2006; Pohl, 1999].

Постановка цілей. Метою статті є аналіз проявів гостинності в давньогрецькому середовищі та в

суспільствах грецьких міст римської провінції Азія. Одразу слід зазначити, що в статті основну увагу буде зосереджено на проявах гостинності в грецькому середовищі, а римський контекст явища, з огляду на наявний масив джерельних свідчень, буде глибоко проаналізовано в наступній публікації. Однак важливою метою цієї публікації є відстеження витоків практик, свідчень, проявів доброзичливості та гостинності в період архаїки – класики.

Виклад основного матеріалу. Гостинність, будучи дуже важливою культурною практикою, належала до моральних норм, які передавались через міфи та релігію. Саме тому «Ліада», а головним чином «Одіссея» для нас є безцінним джерелом для реконструкції правових та етичних норм стосунків «господар – гість». З другого боку, тема гостинності є провідною в міфологічних оповіданнях про подорож аргонавтів та інших мандрівників. Головним джерелом є в цьому плані твір Аполлонія Родоського «Аргонавтика», що з'явився в III ст. до н.е., але події в ньому розгортаються перед Троянською війною [Apollonius Rhodius]. З другого боку, гостинність передбачала певні жести, знаки чи символи. Археологічні джерела в цьому плані є вкрай обмеженими, але на допомогу досліднику приходять нумізматычні знахідки. Саме монети досі через легенди та композиції містять значний масив інформації про візуалізацію чи матеріалізацію гостинності. Особливо

цінним в цьому плані є монети римської провінції Азія, де міста упродовж перших століть нашої ери неодноразово вступали між собою в союзи, чинили акти публічної гостинності, демонстрували співпрацю. Все це відбувалось в рамках міфологічних концепцій і відбивало культурні традиції регіону, а через вміщення добре зрозумілих символів рукостискання ми маємо змогу вивчати хронологічні рамки та візуальні прояви явища.

Аналіз міфів вказує, що гостинність була святом обов'язком. Коли подорожуючий появлявся на чийомусь порозі, господарі повинні були забезпечити йому ночівлю та їжу. Впродовж першого дня перебування такого гостя запрошували до родинного столу. Яскравим прикладом цього можна вважати оповідання про Філемона та Бавкіду, у гості до яких під видом подорожніх завітали Зевс та Гермес. Гостинність була настільки важливим суспільним інститутом, що її порушення Парісом в домі Менелая став причиною Троянської війни. І похід ахейських греків під керівництвом Агамемнона був обов'язком перед Зевсом помститися за цю провину, яка, як порушення ксенії, була образою влади Зевса.

Згодом, описуючи зустріч Діомеда та Главка, Гомер подає відомості про спадковий обов'язок гостинності. У VI книзі, коли Діомед просить Главка розповісти йому про своє походження в дізнається, що предок Главка Беллерофон був гостем у будинку його батька:

"Отже, з батьків іще давнім мені ти доводишся гостем!

Дід мій, божистий Ойней, бездоганного Беллеронфонта

Двадцять затримував днів у господі, частуючи гоїно.

Щедрих дарів один одному безліч вони надавали.

Дід мій Ойней – блискучий дав пояс йому пурпуровий,

Беллерофонт дарував із золота келих дводонний,
В домі своєму його я лишив, вирушавши на Трою.
[Одіссея, 6, 215 – 221].

І згодом продовжує «Тим-то, як друга, тебе я прийматиму в Аргосі щиро,

Ти ж у Лікій – мене, якщо гостем колись завітаю.

Тут же, в юрмі, списів один одного ми уникаймо,

Є-бо навкруг і троян тут багато, й їх спільників славних,

Щоб убивать, коли, дасть бог, кого у бігу я настигну.

Досить ахеїв для тебе є тут, – побивай, кого зможеш.

Та поміняймося зброєю поміж собою, – хай знають
Всі тут, що дружбою ми іще від батьків своїх горді". [Одіссея, 6, 224 – 231].

Оскільки «Одіссея» є описом подорожі головного героя додому, то тут також є багато відомостей щодо інституту гостинності в середовищі різних народів. Ставлення до Одіссея та його супутників залежало від поведінки, яку вони демонстрували. Здебільшого описані прояви позитивної гостинності, хоча феакійці та циклопи вважаються негостинними, а Поліфем свідомо порушує канони гостинності, бо не боїться гніву Зевса і богів.

Ми ж прибули аж сюди, і от припадаєм
Всі до колін твоїх, – виявиш ти нам гостинність чи,
може,

Ще й подарунок даси, що гостям їх звичайно дарують.

Отже, могутній, богів пошануй, благаєм тебе ми,
Зевс-бо є сам покровитель гостей і усіх, що благають.

Він і гостинний, і гостям супутник, достойним пошани".

Так говорив я, а він відповів мені словом безжальним:

"Ну ж і дурний ти, чужинче, та й здалеку, мабуть, прибув ти,

Що шанувати й боятись богів мене так умовляєш!

Нам, кіклопам, байдуже й до Зевса-егідо державця,

І до блаженних богів, самі-бо від них ми сильніші.
[Одіссея, 9, 269 – 276].

Не зважаючи на всю трагічність моменту, опис перебування Одіссея у Поліфема показує головні риси гостинності і те, для чого цей інститут був так важливим в усі часи. Кожен, хто приїжджає чи припливає в іншу країну, місто, континент, як і Одіссеї, розраховує на зичливе прийняття, розмову, обмін подарунками та інформацією. Одіссеї приніс Поліфему цінне фракійське вино і їжу, і в творі оцінка чи люди незнаних країв їдять хліб, чи п'ють вино і в який спосіб їдять м'ясо (сире чи приготоване) є визначальною для оцінки цивілізованості краю прибуття [Mojsik, 2025, s. 148].

Епос доніс до нас поширене в тогочасному суспільстві уявлення, що під видом подорожніх могли перебувати між людьми боги і тому зичливе ставлення було проявом пошани до них. Навіть жебраки без батьківщини могли розраховувати на місце при вогнищі та при столі.

Свинопас богосвітлий повів його в хату

Й посадовив, завівши і віття насипавши густо,

Зверху козину він шкуру послав волохату й велику,

Що за постелю була йому, Дуже гостинністю цею

Втішений був Одіссеї, і так він до нього промовив:

"Хай тобі, друже, сам Зевс і всі інші богове безсмертні

Все, чого прагнеш, дадуть за щирю гостинність до мене".

В відповідь ти йому так, свинопасе Евмею, промовив:

"Гостю, не в звичай мені, хоч прийшов би хто гірший за тебе,

Гостя зневажити. Всі до нас волею Зевса приходять:

Гості й убогі старці. І хоч невелике, та щире

Наше давання. [Одіссея, 14, 49–56].

У страху перед невпізнаним богом у вигляді подорожнього, можливо, слід шукати й витоки такого явища як ксенофобія. Чужинець міг бути іншим не тільки з точки зору етичних підстав, а й також з точки зору суспільних – міг репрезентувати іншу професійну групу, іншу систему релігійних переконань, не належав до кола близьких, родичів чи знайомих. Але чужинцями також могли бути й особи, зв'язані кровною, релігійною чи світоглядною спорідненістю, однак для них залишались замкнутими серця і будинки

співгромадян [Mikucki, 2003, s. 57]. Саме на цій складній духовно-етичній дихотомії базувались моделі поведінки героїв епосу. Гостинність загалом, як етично-історичний феномен, найчастіше виступала в парі із визначенням ворожості. Е. Кант підкреслював, що гостинність не була проявом філантропії, але гостинність означала право приїжджого на території, яка належить комусь іншому, не бути трактованим вороже цим іншим [Wrogościńnoś, 2010, s. 8].

Як бачимо із наведеного уривка «Іліади» та тексту «Одіссеї» загалом, гостинність включала у себе і обмін подарунками чи обдаровування подорожнього. Ця культурна практика і її довготривалі наслідки потребувала випрацювання якогось видимого знаку.

В «Грецькій історії» Ксенофонт неодноразово теж описує укладання союзів гостинності та дружби між Агесилаєм та різними дійовими особами з перського боку. Важливим жестом укладання угоди гостинності було потискання рук. Передусім є цікавою історія про Фарнабазу. Проксеном (особою, яка приймає гостя) Фарнабазу був такий собі Аполлофан з Кізіку. Для того, щоб провести перемовини між Фарнабазом та Агесилаєм цей Аполлофан найперш отримує клятву Агесилая шляхом узливань та рукостискання. Далі Ксенофонт детально описує зустріч Агесилая та Фарнабазу вміщаючи важливий пасаж Агесилая про гостинність: «... між жителями різних грецьких міст укладаються угоди гостинності. Проте, коли ці міста вступають між собою в війну, доводиться воювати з усіма підданими ворожого міста, хоча вони були твоїми проксенами. При цьому трапляється навіть, що проксени вбивають одне одного...» Далі відбувся дуже показовий та пафосний діалог щодо цінності служіння царю (батьківщині), вірності обов'язку у порівнянні з особистою вигодою, а потім Ксенофонт описує діалог сина Фарнабазу та Агесилая, де юнак промовив «Я нарікаю тебе своїм проксеном!». – «Я приймаю цю честь». – «Отож пам'ятай!» і подав йому (Агесилаю – прим. авт.) списа дивовижної краси. Агесилай прийняв дар і дав йому взамін дві розкішні бляшки. Згодом Агесилай, вірний обов'язку, турбувався про юнака, якого відправили у вигнання [Xenophon, Hellenica, IV, 1, 39].

У Платона є визначення 4 видів подорожуючих та окреслено основні прояви гостинності щодо них.

Автор називає причини здійснення подорожей і визначає коло осіб, які повинні проявляти гостинність в приймаючому полісі. Для людини сучасного світобачення гостинність асоціюється переважно із позитивними проявами. Однак на першому місці для Платона з посеред усіх подорожуючих є торгівці і він зазначає, що ними мають опікуватись спеціально призначені для цього посадовці. На ринках, в гаванях та суспільних спорудах, розміщених за межами міста, однак поблизу його гостинність включає в себе і адміністративний нагляд, «з обережності, щоб будь-хто з цих чужоземців не запровадив якихось новацій» [Plat. Laws 12.953]. Тобто Платон виразно говорить про імперативно-наглядовий і каральний бік гостинності. Саме так можна потрактувати і настрої в прифронтовому Харкові і інших містах України, коли ворогу пропонується пекельна гостинність (Іл. 1). На підтримку цієї тези слід пригадати і трансформацію

давньогрецького слова “hostis” з поняття «гість, друг» на «ворог, чужий» в римському світі. Особливість розвитку суспільств в часі сутичок та воєнних кампаній вплинула і на розуміння поняття «дому» як приймаючої сторони [Beard, SPQR, 2016, s. 36]. В римському світі «*domi militiaeque*» – мало пряму конотацію із війною і тому гостинність так чи інакше, вже від тих часів, поєднувалась із силою зброї.

Другий вид подорожніх за Платоном це охочі подивитись та послухати що можна із творів Муз, тобто туристи в сучасному розумінні. Для таких людей Платон радить приготувати місця прийому при святилищах, де їм проявлять повну гостинність. Жреці та храмові служителі повинні піклуватись про таких гостей до того, часу поки вони, провівши певний час не поїдуть назад. Метою гостинності у цьому випадку є захист від шкоди, яку подорожні можуть завдати та якої самі можуть зазнати. Цими подорожніми слід опікуватись поки вони не побачать і не почують усе, заради чого приїхали. Якщо кимось з них чи комусь з них буде нанесено образу то судити в такому випадку повинні жреці, у всіх справах, що не перевищували 50 драхм, у всіх інших випадках – агораноми [Plat. Laws 12.953b].

Третій вид подорожуючих це та, хто приїжджають у державних справах і ним опікуватись мають найвищі посадові особи полісу і турбуватись про такого гостя повинен той, у кого він зупинився разом з пританами.

Останню групу чужоземців складають ті, хто можуть приїжджати лише зрідка і вони, як правило, займаються спостереженням. Платон дуже детально описує таких подорожуючих, зазначаючи що передусім вони мають мати щонайменше 50 років. Окрім того, він має прагнути побачити щось краще, ніж в інших полісах. Щось, що вирізняється своєю красою та вказати на це своїм владам. Така людина і без запрошення може відвідувати будинки заможних мудреців. Нехай він одразу відправляється в будинок опікуна освіти й має бути впевненим, що там він зустріне повну гостинність. Також повну гостинність можна отримати в помешканні особи, яка перемагає усіх своєю доброчинністю. Спілкування з такими особами він і сам їх просвітить і отримає від них взамін прояви дружби у вигляді подарунків, пошани настанов [Plat. Laws 12.954d].

Для Платона проявами вшанування Зевса Гостинного є прийом усіх чужоземців та чужоземок, турбота про їх харчування («не відлучаючи їх від нашого стола та жертвоприношень») та не вживання до них грубих вказівок (тобто шанобливе поводження) [Plat. Laws 12.953e]. Із міркувань Платона видно як гостинність була тісно пов'язана із діяльністю посадовців та державних інституцій. Саме тому гостинність стала важливим фактором при плануванні суспільних споруд в античному світі.

Різні джерела та аналіз давньогрецької дійсності вказує, що категоричне ставлення до чужоземців виникло з того, що кожен поліс був світом в самому собі та самим для себе. Для громадянина одного полісу чужим був представник усіх інших полісів, хоча й існували певні духовні зв'язки всіх еллінів. Історія міжполісних зв'язків часто базувалась на локальних інтересах та багатовікових конфліктах. В цьому

зв'язку є цікавим саме визначення “ksenos” (ξενος), яким позначали грека або гречанку, представника іншого полісу, коли він перебував за його межами. Згодом цей термін почав позначати й ворога, набувши негативної конотації в явищі «ксенофобія», яким ми користуємось досі. Оскільки стародавня Греція була територією тисячі полісів, а потім частиною «глобального Середземномор'я», якщо можна так сказати, то встановити узагальнену практику проявів гостинності вкрай важко. Іншим важливим елементом, на якому слід наголосити, було те, що гостинність була практикою рівних за станом чи становищем. Саме тому обов'язки дружби визнавались священними. Дотримання священних зв'язків між елітами спільнот також базувалось і на страху – стародавні греки боялись посилення впливу осіб з інших полісів в спільнотах прибуття чи перебування. Тому міжобщинні альянси між друзями-гостями компенсували це зростання популярності. Також важливим є розуміння того, що гостинність була суспільним інститутом, однак проксенію, гостинну дружбу, пропонували тільки тим іноземцям, які могли бути корисними полісу чи спільноті [Baker, 2013, p. 2].

Вже на рубежі архаїки та класики ксенія, як прояв приватної гостинності, набуває політичних рис та існує паралельно з проксенією (грец. προξενία), що виникає в умовах збільшення кількості періеків та поширенні панеллінських свят. Проксенія стала унікальною формою міжполісного зв'язку, правовою версією гостинності, що встановлювався одним полісом через довіреного громадянина в іншому для торговельних відносин, кращого введення дипломатичних перемовин і захисту своїх громадян на території іншого полісу. П. Монсо зазначав, що проксенія стала релігійним інститутом у великих релігійних центрах, торговельний інститут у великих торгових центрах та здебільшого дипломатичним інститутом в полісах, що відігравали ключову політичну роль [Monceaux P., 1886, p. 15]. Власне, розвиток гостинності від приватних до міжполісних масштабів був викликаний збільшенням кількості подорожніх та причин їх мобільності.

Історія суспільних відносин в Афінах, наприклад, свідчить про негативне ставлення до прибулих (чужоземців), які отримували статус метеків, якщо оселялись на території Афін. На думку М. Венцовського те, що випадкові відвідувачі Афін, які приїжджали до міста в приватних чи службових справах, мусили шукати опікуна з середовища громадян полісу – проксена – опікуна чужоземців, що показує одну із темних сторін афінської демократії [Węcowski, 2023, s. 151]. Почесні обов'язки проксена також, як показує приклад родини Перикла, могли використовуватись і для нанесення репутаційної шкоди. Так, представники родини Перикла з давніх-давен були проксенами спартіатів і користувались спеціальними умовами в Лакедемоні. Плутарх повідомляє нам, що напередодні вторгнення Архідама в Аттику Перікл оголосив афінянам, що, якщо Архідам, спустошуючи країну, не торкнеться його володінь, зважаючи на звичаї гостинності та дружби або щоб дати ворогам привід очорнити Перікла, то він (Перікл) пожертвує державі і землі, і маєтки [Плутарх,

Перікл, 33]. Таке положення справ пояснювалось тим, що проксени отримували привілеї: асилія (грец. ασυλία) та асфалея (грец. ασφάλεια) – особиста безпека та недоторканість майна у випадку війни, навіть якщо це війна між батьківщиною та полісом який цю проксенію надав. Прокідія (грец. προκιδία) – право першочергового розгляду справи в суді. Проедрія (грец. προεδρία) – почесні місця під час ігор, народних зборів, в театрі тощо. В IV ст. до н. е. поширюється енктесія (εγκτησις) – право володіння землею, але лише проксен у третьому поколінні міг отримати громадянство.

Не зважаючи на те, що історія полісів стародавньої Греції це історія міжполісних стосунків, умови про співпрацю та гостинність, взаємне дотримання інтересів та прав громадян на території союзного полісу укладались не так і часто. Саме тому відомості джерел про формальну сторону гостинності є надзвичайно цінними. Для реконструкції формального боку гостинності використовують здебільшого епіграфічні джерела, але територія Малої Азії багата на знахідки монет, карбованих містами римської провінції Азія, які дозволяють простежити особливості гостинності в римську добу.

Якщо говорити про гостинність, то такий ритуал відбувався на найвищому рівні та передбачав уникання збройного вирішення конфліктів. Обов'язковою умовою умови було закликання богів у свідки. Часові рамки дії угоди визначались по-різному – від кількох годин (для, наприклад, поховання померлих, як от в часи Троянської війни) до кількох десятиліть, але не довше як на 30 років – тобто на одне покоління. Після закінчення обумовленого терміну угода потребувала пролонгації, а якщо цього не відбувалось, то поліси вертались до стану відносин, подібного до озброєного нейтралітету.

Аналізуючи літературу про прояви гостинності можна побачити спільну рису – дискусії розгортаються навколо і самого терміну, і навколо філософського наповнення поняття. Це виникає з браку давньогрецьких джерел формального характеру з описом конкретного ритуалу, практики, обов'язків, хоча про гостинність писали, окрім Платона, й Арістотель, Цицерон, Сенека, Епіктет, батьки Церкви (Юстин, Тертуліан, Августин тощо). Саме тому є важливим проаналізувати наявні матеріальні свідчення практичного втілення дружби. Факт існування списків проксенів в різних античних містах є добре відомим, однак саме в цих списках, зокрема в Афінах, міститься згадка про те, що проксенам будуть видаватись якісь знаки – «символи».

Існує теорія, що у стародавній Греції, відправляючись в далекі краї, люди брали з собою фрагмент глиняної пластини. Інший фрагмент залишався у того, з ким вони були пов'язані союзом або угодою спадкової дружби. Якщо до нової зустрічі проходили роки, зовнішність мінялася, і вони вже не могли впізнати один одного, то на допомогу приходили ці пластини, які називалися символами від грецьк. – «уламки цілого, що збігаються» [Chamoux, 1963, s. 202].

Цікавою є теорія Г. Германа щодо керамічних символів, які були знайдені в 1950 р. на агорі [Herman,

1987, р. 62]. Виготовлення символу відбувалось у два етапи. На об'єктах у формі доміно робили напис, потім форму розрізали неправильно на двоє. Отримані об'єкти були такими, що будь-яка отримана половина могла з'єднатись лише з іншою. Однак поки що неможливо визначити, що ці об'єкти були розроблені саме для ксенії, поки не з'являться додаткові докази. Дж. Джонс пише, що часто символом могли бути частини кільця – сафрагіс, монети або іншої дорогої речі [Jones J. W., 1956, р. 217].

Унікальною знахідкою є пластина вирізана з кістки, що була знайдена на Сицилії та датується приблизно II ст. до н. е. Одна сторона вирізана у формі двох стиснутих рук. Інша сторона має напис, який розповідає нам, що цей об'єкт використовували, щоб нагадати власнику про пакт ксенії. Аналогію можна провести з так званими “частинками гостинності” або “*Tessera Hospitalis*” знаних з римських часів [Zucca R. 2004, р. 50] (Іл. 2).

Монетні матеріали теж показують нам особливості укладання угод про співпрацю та гостинність. Візуальним втіленням цього важливого соціального інституту стало рукостискання. Цю практику в давньогрецькому світі називали δεξιόσχη, а в римській час – *dextrarum iunctio*. Обидві культури знак згоди пов'язували із простяганням правої руки, яка, як вважається, присвячувалась римській богині Фідес, уособлення вірності [Ricks S.D., 2006, р. 432]. У вищезгаданій сцені обміну озброєнням Діомед і Главк позначають своє примирення рукостисканням («Гиснули руки взаємно, навик обіцяючи вірність»). Контакт двох рук теж був проявом довіри та обіцянки, передусім богів та людей. Такий жест можна побачити на елементах оздоблення храмів та численних надгробках. Коли Посейдон та Афіна разом з'явилися Ахіллу, то стискання рук було жестом підтримки та довіри між богами та людьми.

...враз підійшли Посейдон і Афіна

Та біля нього спинилися, людську прибравши подобу,

Рук доторкнулись руками й словами його утішали [Гомер, Іліада, XXI, 284–286].

Таке трактування божественної підтримки та опіки активно візуалізувалось в монетних композиціях, коли емітента чи постать імператора оточували з двох богів місцеві чи загальногрецькі божества, тримаючи за руки особу в центрі. В цьому випадку рукостискання символізувало підтримку і партнерські стосунки між містами, між містом та імператором, показувала співпрацю місцевих божеств.

Жест рукостискання в імператорському карбуванні часто супроводжував і партнерські стосунки між братами, співправителями, між чоловіком та жінкою. Тут також діяло правило, що обряди доброзичливості та гостинності стосувались людей рівного соціального та майнового статусу [Herman G., 1987, р. 58].

В системі релігійних вірувань греків та римлян божественною персоналізацією згоди були Гармонія та Конкордія. Однак в монетних композиціях грецьких міст провінції Азія Гармонію ми не зустрічаємо, а от римські імператори доволі часто пропагували свою позицію через рукостискання з Конкордією. Святість союзу, божественна опіка між містами, доброзич-

ливість та увесь комплекс проявів добросусідства підкреслювався в монетних композиціях, коли між персоналізаціями міст знаходився вівтар або імператор потискав руку богині Тюхе чи місцевому богу. Такі композиції вміщено на місцевих бронзових розмінних монетах з Магnezії над Сипілумом, де імператор Тиберій потискає руку Тюхе міста; з Феатріри, де імператор Геліогабал потискає руку Аполлону Тиримнейському (Іл. 3); з Ісаурії в Кілікії, де Каракалла теж тисне руку Аполлону [SNG von Aulock 5410], з Мелітополіса, коли Галієн та Салоніна тиснуть руку Тюхе та буде відповідно.

З іншого боку, жест рукостискання чи переказ добрих намірів через пропаганду згоди в легенді стосувався і поглиблення стосунків всередині імператорської родини. Прикладом можуть слугувати монети з постатями Антоніна Пія та Фаустини Старшої [RIC 381], Каракалли та Фульвії Плавцилли [RIC 124a] (Іл. 4). Останній приклад вкрай важливий, зважаючи на реальні подружні стосунки, і супроводжувався легендою *CONCORDIA FELIX* або *CONCORDIAE AETERNAE*.

Аналогічним чином через акт рукостискання передавалась згода між претендентами на владу, як ми бачимо на монетах з Філадельфії [GRPC Lydia 346a], Сіландусі [GRPC Lydia 82] в Лідії (Каракалла та Гета), Табалі [GRPC Lydia 50] (Септимій Север та Каракалла) тощо. Окрім того, через жест рукостискання утверджувались основні римські цінності через легенду *CONCORDIA EXERCITVVM* (особливо в карбуванні імператора Нерви (Іл. 5)), різні варіації епітетів Фортуни.

Важливо підкреслити, що символ використовувався в оформленні монет різних номіналів та з усіх видів металу. Це сприяло укріпленню візуалізації символів гостинності та добросусідства в різних куточках римської держави. Окрім того, через цей місткий та емоційнонаповнений символ населення отримувало інформацію про стосунки в імператорській родині, зміни в геополітиці та релігійних віруваннях.

Висновки. Таким чином, гостинність та її змістове наповнення, а тим більше матеріальне втілення було і є складним явищем античної культури. Літературна спадщина стародавніх греків та римлян містить часто уривчасті відомості про правові аспекти прийняття чужоземців за межами їх батьківщини. Важливим джерелом для вивчення проявів гостинності в різноманітних куточках Середземномор'я є твори Гомера. Через багатолітню подорож Одиссея автор хоче, з одного боку, показати карту народів, які шанували Зевса Гостинного, а з другого боку показує що гостинність це рівноправний обсяг зобов'язань та проявів. Якщо в наші часи на гостинність може або має розраховувати будь-який іноземець (в широкому значенні цього слова), то антична практика стосувалась переважно аристократичних прошарків. Поняття «гостинності» було настільки важливим, що майже одразу, на межі архаїчної та класичної доби, його сенс стосувався одночасно прибулого та ворога. Гостинне ставлення до прибулих визначалось через надання їжі, притулку та прощальних дарів. Цей комплекс практик окреслювався поняттям «філо-

ксенія».

Угода гостинності, як правило між полісами чи окремими громадянами передусім базувалась на взаємовигідному обміні. Однак, як в давнину, так в середньовіччі чи в новий час, за відсутності телевізії, будь-яких медіа чи новинних каналів прийняття гостей, чи подорожніх було єдиним способом отримати відомості про зовнішній світ. Саме тому, не зважаючи на матеріальні витрати, влада полісів чи релігійних центрів була зацікавлена у привабливості подорожніх. Слід пам'ятати, що гостинність,

добросусідство, декларування взаємодітримки та божественної опіки в римський час набуло візуалізації через жест рукостискання, що вміщувався на монетах чи скульптурних композиціях. Саме через композиції з рукостисканням на монетах різних номіналів, передусім розмінних, широкі верстви населення Середземномор'я дізнавались про зміни балансу політичних сил, зміни в імператорській родині чи навіть могли зорієнтуватись щодо гостинних провінцій, міст, регіонів.

Список використаних джерел

- Apollonius Rhodius. *Argonautica*. Transl. by Robert Cooper Seaton, London: William Heinemann, 1912.
- Beard, M. *SPQR: historia starożytnego Rzymu*, przełożył N. Radomski, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2016, 559 s.
- Chamoux, F. 1963. *La civilisation Grecque : a l'époque archaïque et classique*. Paris: Arthaud, 475 s.
- Claviez, T. 2013. *The Conditions of Hospitality: Ethics, Politics, and Aesthetics on the Threshold of the Possible*. Fordham Univ. Press, 232 p.
- Cook, E. J. 2006. Hospitality Is Biblical – and It's Not Optional, *This Rock*, Catholic Answers, Inc., El Cajon, CA, February, p. 12–21. [Online]. Доступно: <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=6981> (дата візиту: 26.05.2025).
- de Coulanges, N. D. F. 1901. *The Ancient City: A Study of the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome*. Translated by Small, Willard. Boston: Lee & Shepard. [Online]. Доступно: <https://archive.org/details/ancientcitystudy00fust/page/n1/mode/2up> (дата візиту: 26.05.2025).
- Gideon, B., 2013. Introduction. *Hospitality and World Politics (Palgrave Studies in International Relations)*, Gideon Baker (ed.), Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 2–6.
- GPRS Lydia – Kurth, D. 2020, *Greek and Roman Provincial Coins – Lydia*, Sunrise Publications, Istanbul and Loxahatchee.
- Hänggi, C. 2009. *Hospitality in the Age of Media Representation*. Atropos Press, 200 p.
- Herman, G. 1987. *Ritualised Friendship and the Greek City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hospitalitas consecrata*, 2003. [red. Kazimierz Wójtowicz] Kraków: Wydawnictwo Zmartwychwstańców "Alleluja", 246 s.
- Hospitality and World Politics (Palgrave Studies in International Relations)*, 2013, Gideon Baker (ed.), Basingstoke: Palgrave Macmillan, 257 s.
- Jones, J. W. 1956. *The Law and Legal Theory of the Greeks: An Introduction Hardcover*, Oxford at the Clarendon Press; First Edition, 327 p.
- Ks. Mikucki, K. CR. 2003. Od obcego do gościa, refleksje socjologiczno-filozoficzne, *Hospitalitas consecrata*, [red. Kazimierz Wójtowicz] Kraków: Wydawnictwo Zmartwychwstańców "Alleluja", s. 56–68.
- Mojsik, T. 2025, *Odyseusz: biografia nieautoryzowana*. Kraków: Homini, 2025, 354 s.
- Monceaux, P. 1886. *Les proxenies grecques*, Paris: E. Thorin. [Online]. Доступно: https://books.google.com.ua/books?id=hTsQMSGGNOIC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата візиту: 26.05.2025).
- Plato. *Plato in Twelve Volumes*, Vols. 10 & 11 translated by R.G. Bury. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1967 & 1968. [Online]. Доступно: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0166%3Abook%3D1%3Apage%3D624> (дата візиту: 26.05.2025).
- Pohl, Chistine D., 1999, *Making Room: Recovering Hospitality as a Christian Tradition*, Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 205 p.
- Reece, S. 1993. *The Stranger's Welcome: Oral Theory and the Aesthetics of the Homeric Hospitality Scene*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 272 p.
- RIC – Sutherland R. A. C. and Carson C. H. V., 1967, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VI: From Diocletian's reform to the death of Maximinus, Spink & Son Ltd, London.
- Ricks, S.D. 2006. Dexiosis and Dextrarum Iunctio: The Sacred Handclasp in the Classical and Early Christian World, *FARMS Review*. 18/1, p. 431–436. [Online]. Доступно: <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1673&context=msr> (дата візиту: 26.05.2025).
- SNG von Aulock – *Sylloge Nummorum Graecorum*, 1957, Sammlung Hans von Aulock Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia, Berlin.
- Węcowski, M. 2023, *Tu jest Grecja!: antyk na nasze czasy*, Wraszawa; Wydawnictwo Iskry, 282 s.
- Wrogościnnosc: podejmowanie obcych = Hostipitality : receiving strangers* 2010, [red. nauk. Jarosław Lubiak ; tł. Anastazja Dwulit, Maciej Świerkocki]. Łódź : Muzeum Sztuki, 83 s. [Online]. Доступно: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0206> (дата візиту: 26.05.2025).
- Xenophon, *Hellenica* <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0206> (дата візиту: 26.05.2025).
- Zucca, R. 2004. *I popoli italici e le origini di Roma*. Jaca Book: WIDE, Milano, 63 s.
- Гомер, 2006, *Іліада*. Пер. Б. Тена, Харків: Фоліо, 404 с.
- Гомер, 2024, *Одіссея*, Пер. П. Байди-Ніщинського, Львів: Априорі, 544 с.
- Плутарх. 2023. *Порівняльні життєписи*, Київ: Стилет і стилос, 480 с.

References

- Apollonius Rhodius. 1912. *Argonautica*. Transl. by Robert Cooper Seaton, London: William Heinemann. (in English).
- Beard, M. 2016. *SPQR: historia starożytnego Rzymu*, przełożył N. Radomski, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 559 s. (in Polish).
- Chamoux, F. 1963. *La civilisation Grecque : a l'époque archaïque et classique*, Paris: Arthaud, 475 s. (in French).

- Claviez, T. 2013. *The Conditions of Hospitality: Ethics, Politics, and Aesthetics on the Threshold of the Possible*. Fordham Univ. Press, 232 p. (in English).
- Cook, E. J. 2006. Hospitality Is Biblical — and It's Not Optional, *This Rock*, Catholic Answers, Inc., El Cajon, CA, February, p. 12–21. URL: <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=6981> (in English).
- de Coulanges, N. D. F. 1901. *The Ancient City: A Study of the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome*. Translated by Small, Willard. Boston: Lee & Shepard. URL: <https://archive.org/details/ancientcitystudy00fust/page/n1/mode/2up> (in English).
- Gideon, B., 2013. *Introduction. Hospitality and World Politics (Palgrave Studies in International Relations)*, Gideon Baker (ed.), Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 2–6. (in English).
- GPRS Lydia – Kurth, D. 2020, *Greek and Roman Provincial Coins – Lydia*, Sunrise Publications, Istanbul and Loxahatchee. (in English).
- Hänggi, C. 2009. *Hospitality in the Age of Media Representation*, Atropos Press, 200 p. (in English).
- Herman, G. 1987. *Ritualised Friendship and the Greek City*, Cambridge: Cambridge University Press. (in English).
- Homer, 2006, *Iliada [The Iliad]*. Per. B. Tena, Kharkiv: Folio, 404 p. (in Ukrainian)
- Homer, 2024, *Odysseja [The Odyssey]*. Per. P. Baydy – Niszchynskogo, Lviv: Apriory, 544 s. (in Ukrainian)
- Hospitalitas consecrata*, 2003. [red. Kazimierz Wójtowicz], Kraków: Wydawnictwo Zmartwychwstańców "Alleluja", 246 s. (in Polish)
- Hospitality and World Politics (Palgrave Studies in International Relations)*, 2013, Gideon Baker (ed.), Basingstoke: Palgrave Macmillan, 257 s. (in English).
- Jones, J. W. 1956. *The Law and Legal Theory of the Greeks: An Introduction Hardcover*, Oxford at the Clarendon Press; First Edition, 327 p. (in English).
- Ks. Mikucki, K. CR. 2003. Od obcego do gościa, refleksje socjologiczno-filozoficzne, *Hospitalitas consecrata*, [red. Kazimierz Wójtowicz], Kraków: Wydawnictwo Zmartwychwstańców "Alleluja", s. 56–68. (in Polish).
- Mojsik, T., 2025, *Odyszeusz: biografia nieautoryzowana*, Kraków: Homini, 2025, 354 s. (in Polish).
- Monceaux, P. 1886. *Les proxenies grecques*, Paris: E. Thorin. URL: https://books.google.com.ua/books?id=hTsQMSGGNOIC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (in French).
- Plato. *Plato in Twelve Volumes*, Vols. 10 & 11 translated by R.G. Bury. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1967 & 1968. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0166%3Abook%3D1%3Apage%3D624> (in English).
- Plutarch. 2023. *Porivnialni zhyttiepy [The Parallel Lives]*, Kyiv: Stylet I stylos, 480 s. (in Ukrainian).
- Pohl, Chistine D., 1999, *Making Room: Recovering Hospitality as a Christian Tradition*, Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 205 p. (in English).
- Reece, S. 1993. *The Stranger's Welcome: Oral Theory and the Aesthetics of the Homeric Hospitality Scene*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 272 p. (in English).
- RIC – Sutherland R. A. C. and Carson C. H. V., 1967, *The Roman Imperial Coinage, Vol. VI: From Diocletian's reform to the death of Maximinus*, Spink & Son Ltd, London. (in English).
- Ricks, S.D. 2006. Dexiosis and Dextrarum Iunctio: The Sacred Handclasp in the Classical and Early Christian World, *FARMS Review*. 18/1, p. 431–436. URL: <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1673&context=msr> (in English).
- SNG von Aulock – *Sylloge Nummorum Graecorum, 1957, Sammlung Hans von Aulock Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia*, Berlin. (in English).
- Węcowski, M. 2023, *Tu jest Grecja!: antyk na nasze czasy*. Wraszawa; Wydawnictwo Iskry, 282 s. (in Polish).
- Wrogościnnosc: podejmowanie obcych = Hostipitality: receiving strangers* 2010, [red. nauk. Jarosław Lubiak; tł. Anastazja Dwulit, Maciej Świerkocki]. Łódź : Muzeum Sztuki, 83 s. (in Polish).
- Xenophon, *Hellenica* <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0206> (in English).
- Zucca, R. 2004. *I popoli italici e le origini di Roma*. Jaca Book: WIDE, Milano, 63 s. (in Italian).

Anastasia Baukova

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archaeology and History of Ancient Civilizations, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

HOSPITALITY, ITS SIGNS AND SYMBOLS IN THE ANCIENT TRADITION

The article is devoted to the study of hospitality as an important cultural and social institution in the ancient world. No other society, except for the ancient Greek one, has offered such an extensive and universal system of rules and mechanisms for maintaining good neighborly relations. Since the times of the Mycenaean culture, hospitality was a way not only to meet the basic needs of travelers, but also a way to form the political map of the ancient world. The oldest written evidence of hospitality is the information from the Iliad and the Odyssey, however, in other works of ancient historians, especially in descriptions of the Greco-Persian wars or the Peloponnesian War, we can find how the duties of proxenia of the families of key historical figures could influence the balance of power. An important and almost elusive aspect for us remains the transformation of the meaning of the term "xenos" from "traveler" to "enemy". Given the moderate number of written sources, historians do not have a sufficient amount of material evidence about the signs of hospitality. Its symbols at different times were certain objects that, even after generations, were demonstrated to confirm the private duty of hospitality. It should also be emphasized that hospitality was a practice of elites, although there was also state hospitality aimed at improving the conditions of trade and tourism. The legal principles of state care in this direction are best illustrated in Plato's "Laws". The danger that foreigners could pose in terms of introducing new, unusual polis orders was manifested, first of all, in control by the prytaneis or agoranomos. In fact, the restriction of the

rights of visitors could result in the so-called "hostile hospitality" (which was peculiarly transformed and restored in war conditions) and in the institution of meteces in Athens. In Roman times, the visualization of hospitality and the deepening of private alliances, changes in the relationships of statesmen, the imperial family, and the alliances of cities and provinces were developed through the gesture of handshakes. The main and most effective means of communication in this case were coins. The handshake also became a form of signs of hospitality, known as tessera hospitalis.

Keywords: *hospitality, history of Greece, antiquity, travel, coins, identity, Roman province of Asia.*

Надійшла до редакції / Received: 06.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2025

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Графіті з Харкова про єдиний вид гостинності для ворогів.

Іл. 2. Tessera hospitalis з Лілібеума [<https://www.facebook.com/sicilythephoenicians/posts/the-tessera-hospitalis-in-roman-times-was-a-document-of-recognition-and-guarante/5032119683501501/>].

Іл. 3. Імператор Геліогабал на знак згоди і божественної опіки потискає руку Аполлону Тиримнейському на монеті з Феатири [GRPC Lydia 352].

Іл. 4. Акт згоди та підтримки, висловлений через рукостискання на монеті Каракалли [RIC 124a].

Іл. 5. Мотив рукостискання на монеті імператора Нерви з легендою CONCORDIA EXERCITVVM [RIC II 3].

МІЖ ВІРОЮ, МИЛОСЕРДЯМ І НАУКОЮ: АПТЕКИ ТА ЛІКУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЗУЇТІВ НА ПРИКЛАДІ ГУМЕННЯНСЬКО-УНГВАРСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1613 – 1773)

Оксана Ферков

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: oksanaferkov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

У статті автор висвітлює малодосліджений, проте важливий аспект діяльності єзуїтів – їхню участь у лікувальній справі та утриманні аптек на прикладі Гуменного та Ужгорода (Унгвар) у період з 1613 до 1773 року. Хоча Товариство Ісуса насамперед асоціюється з релігійною, освітньою та місіонерською діяльністю, єзуїти також активно долучалися до медичної допомоги, демонструючи гуманістичні принципи у своїй практиці. Лікувальна справа та фармакологія, у тому числі утримання аптек не були основною метою ордену, однак стали важливим доповненням до ширшої місії служіння громаді. Єзуїтські колегіуми у Гуменному та Унгарі мали свої інфірмерії, аптеки, вирощували лікарські рослини. Єзуїти застосовували найновіші знання про лікувальні властивості рослин і речовин. Це дозволяло забезпечувати як лікування хворих, так і виготовлення ефективних засобів від поширених захворювань, зокрема інфекційних. У єзуїтських домах працювали кваліфіковані аптекарі, які забезпечували догляд не лише для членів ордену, а й для місцевого населення. Така діяльність сприяла формуванню довіри до єзуїтів як не лише духовних, але й світських лідерів громади. У XVI – XVIII ст. керівництво ордену єзуїтів приділяло значну увагу підготовці аптекарів, обміну сировиною та знаннями між різними місіями. Хоча джерельна база про ці практики є неповною, наявні дані демонструють, що аптеки стали невіддільною частиною функціонування колегіумів. Вони не лише допомагали підтримувати здоров'я єзуїтів та учнів, але й сприяли покращенню медичного забезпечення регіону загалом. Автор статті наголошує на потребі подальших досліджень цього аспекту, адже він дозволяє краще зрозуміти соціальну роль Товариства Ісуса у ранньомодерний період. Єзуїтські аптеки стали прикладом того, як віра, милосердя та наука можуть поєднуватися в єдиному служінні на користь суспільства.

Ключові слова: Товариство Ісуса, гуменянсько-унгварський єзуїтський колегіум, аптеки, лікарські практики.

Постановка проблеми. Товариство Ісуса засноване 1534 р. і затверджене папою Павлом III буллою *Regimini militantis* 1540 р. як новий релігійний орден, мета якого реформування і піднесення церковного життя. Понад два століття єзуїти були активними рушіями католицького відродження в Європі та піонерами місіонерства у віддалених частинах світу. Пріоритетним у діяльності єзуїтів було укріплення і реформування католицької віри, зміцнення позицій Католицької Церкви. Часто зустрічаємо визначення, що єзуїти були інтелектуальним авангардом Католицької Церкви у боротьбі з протестантами та єретиками. Безперечно найбільших успіхів єзуїти досягли в сфері освіти. Поряд з місіонерством і навчанням-вихованням єзуїти займалися різними справами, зокрема і утриманням аптек та шпиталів. Цей аспект історії Товариства Ісуса досліджений слабо. Для цілісності висвітлення минулого єзуїтів варто привернути увагу на цю проблему.

Стан вивчення проблеми. Проблематика функціонування аптек і шпиталів в єзуїтських домах на території Угорщини періодично порушувалася вченими. Іноді це згадки в узагальнюючих працях з історії єзуїтів, або короткі статті стосовно конкретних єзуїтських місій чи аптек [Grabarits, p. 137–160; Szádeczky, pp. 255–269].

Причиною недостатньої уваги вчених до цього

аспекту діяльності закладів єзуїтів є насамперед відсутність конкретного джерельного матеріалу.

Зауважимо, що подібна картина й у вивченні діяльності єзуїтських аптек та інфірмерій на українських землях Речі Посполитої. У монографії, присвяченій єзуїтському шкільництву, Т. Шевченко згадує дати заснування аптек та лікарень при колегіумах єзуїтів [Шевченко, 2005], І. Ціборовська-Римарович проаналізувала медичну літературу, яка зберігалася в бібліотеці Острозького єзуїтського колегіуму і подала коротку інформацію про існування аптеки [Ціборовська-Римарович, 2012]. Більш повну інформацію про функціонування аптек і лікувальних практик єзуїтів на східнослов'янських землях в ранній новий час дізнаємося із публікації А. Папазової [Папазова, 2014]. На цьому практично й обмежується наукова література про цей аспект діяльності єзуїтів в Україні.

Важливі джерела стосовно історії гуменянського, а згодом перенесеного до Унгвара колегіуму єзуїтів, що зберігаються у фондах Державного Архіву Угорщини [Collegium Ungvariense] та Архіву Угорської провінції Товариства Ісуса, зокрема рукопис «Історія Гуменянсько-унгварського єзуїтського колегіуму» [Historia Collegii], праця «Історія Унгарського колегіуму» вчителя Я. Балого [Balogh, 1783] та в інших колекціях [Diarium] опрацьовані тільки частково і наявна інформації поки не дозволяє робити остаточні

висновки про усі аспекти діяльності єзуїтів. Певною мірою відтворити список аптекарів та інших, зайнятих піклуванням за хворими в гуменянському та згодом в унгарському колегіумі, можемо на основі каталогу домів та місії австрійської провінції ордену Товариства Ісуса [Catalogi].

Про існування в ужгородському єзуїтському колегіумі аптеки зустрічаємо короткі згадки у фахових фармацевтичних або медичних журналах [Kótyuk, p. 171–181; Sági, p. 30]. Втім лікувальна діяльність єзуїтів гуменянсько-унгарського колегіуму та функціонування аптеки чи подібного закладу не порушувалася в окремих фахових працях.

Таким чином, метою нашого дослідження є доповнити фрагментарні відомості про лікувальні практики та зокрема функціонування аптеки в гуменянському та унгарському єзуїтському колегіумі до часу ліквідації Товариства Ісуса.

Виклад основного матеріалу. Лікування чи утримання аптек, лікувальних засобів не було серед першочергових завдань новоствореного ордену, швидше воно було умовою належного функціонування домів/колегіумів, а в місіях – допомога населенню під час епідемій. Отож, можемо стверджувати, що необхідність лікування та наявності лікарських препаратів виникла одночасно із заснуванням місії та домів/колегіумів ордену.

Папа Урбан VIII заборонив єзуїтам торгівлю лікарськими засобами. Втім генеральні збори Товариства Ісуса обговорили це питання і постановили, що продаж ліків час від часу (а не на постійній основі) слід вважати благодійністю, виявом любові до ближнього, а не торгівлею [Koch, s. 81].

Єзуїти мають видатні заслуги в галузі відкриття, вдосконалення і використання лікарських засобів. В єзуїтських аптеках можна було знайти різні лікарські засоби, ароматичні речовини, приправи та й навіть алкогольні напої. Сировину отримували здебільшого із зібраних рослин, які мали лікувальні властивості. При колегіумах були спеціально відведені городи, де вирощували пряні та лікарські трави. За картами XVIII ст. знаємо, що унгарський колегіум також мав такий город, позаду теперішньої єпископської резиденції й нижче по схилу гори.

Рідкісні, екзотичні рослини, які не росли в околицях та інші засоби необхідні для виготовлення ліків, єзуїти купували чи привозили з далеких країн.

Відомо, що єзуїти працювали не тільки в межах старого континенту. Вже з перших десятиліть існування Товариства Ісуса отці єзуїти йшли в місії в «Індії», тобто за межі Європи. У далеких краях вони знайомилися з рослинами, що мали лікувальні властивості. Так, бл. 1533 р. відомий єзуїт, соратник Лойоли Франциск Ксав'єр з двома товаришами єзуїтами вирушив до Східної Індії, де виявив мінерали та рослини з лікувальними властивостями. У 1549 р. він відправився до Японії, де також натрапив на цікаві рослини [Tribel, p. 95].

У 1582 р. єзуїт Міхаїл Погер заснував місію в Китаї. Він та його наступники вивчали тамтешню флору, практику використання рослин місцевим населенням, стали виготовляти лікувальні відвари й роздавати хворим. Окремі дослідники вважають, що один з

тамтешніх єзуїтів-місіонерів в Китаї, Матей Річі винайшов лікувальні властивості водного горіха (*розгульник дворогий*). Лікував ним китайців від діареї [Tribel, p. 98]. Цілком можливо, що він запозичив у китайців практику лікування діареї цією рослиною, а Європі ця історія отримала іншу інтерпретацію.

Завдяки єзуїтам в Європі дізналися про лікувальні властивості китайської кори (хініна) або «єзуїтського порошку».

1670 р. до Риму надійшла велика партія хініну, яку роздали між тими єзуїтськими колегіумами, де були аптеки. Хінін був ефективним при лікуванні малярії та інших хвороб, які супроводжувалися лихоманкою.

Відомий був і так званий чай єзуїтів – мексиканський чай (*Chenopodium ambrosioides/ лобода амброзієвидна*), який застосовували насамперед від паразитів. Цей засіб набув особливого поширення в лікувальній практиці раннього модерного часу.

Чимало інших лікарських засобів завезли єзуїти із Нового світу. Вдосконалювали рецепти, роздавали сировину між аптеками ордену. Єзуїти-фармацевти виготовляли також нові ліки із місцевої сировини. Наприклад, єзуїтським винаходом вважається так звана Аква Ергієнсіс / Aqua Agriensis (*Imperium Aqua, Aqua Reginae Hungariae*) – лікувальний розчин від багатьох хвороб для зовнішнього і внутрішнього застосування. В основі лікувального розчину були екстракти із 14 різних трав. Це була спиртова настоянка 70 градусів (з подвійним перегонном). Рецепт відомий із праць XVIII ст. [Sugár, p. 32].

Великою популярністю користувалися і єзуїтські пігулки (*Jesuiten Pillen*), ймовірно це збірна назва різних пігулок, які були в аптеках єзуїтів, виготовлені на основі лікарських трав. Конкретний опис дослідникам поки не вдалося знайти. Відомо, що ці ліки поширення набули з кінця XVI ст. У польській провінції виготовляв їх у Кракові Вільгельм Ламбертус. Ліки були ефективні навіть від моривиці (чуми).

Отож, медичну допомогу єзуїти надавали через аптеки та інфірмерії (кімнати для хворих) колегіумів. За медичною допомогою могли звернутися як самі єзуїти та учні, так і мешканці міста. Лікувальні препарати могли роздавати жителям міста й околиць безплатно, або за фінансову підтримку закладу.

Керували аптеками самі єзуїти. Фах аптекаря належав до такого, що займалися впродовж життя. Підготовка відбувалася у великих колегіумах, на території австрійської провінції ордену у Відні та Тренчині.

Новіціат потрапляв на два роки у так званий *Domus probationis* (Відень або Тренчин), де вивчав звичаї та вимоги до життя в товаристві тощо. Як вказують Каталоги в обох новіціатах діяли аптеки із кваліфікованими аптекарями, тобто була можливість навчатися основ фармакології. Щороку до кожного з *Domus probationis* набирали 1–2 аптекарів-учнів. Наступного, третього року вони вже могли самостійно працювати у віддалених домах, або прикріплювалися до старшого, досвідченого аптекаря у статусі «аптекаря помічника». За ротатійною традицією ордену єзуїтів аптекарі не могли постійно перебувати при одному домі/колегіумі, вони так само як інші отці єзуїти мали

йти або в місії (навіть за межі Європи), або змінювати місце перебування, тобто йти служити в інші дома. Втім, аналіз Каталогу домів і місії австрійської провінції Товариства Ісуса XVII – XVIII ст. свідчить, що були випадки коли один і той самий єзуїт-аптекарь перебував в одному колегіумі десятиріччя з невеличкими перервами в рік-два. Так, в унгарському колегіумі бл. 25 років перебували аптекарі Дехер Христофор і Хілл Матіас.

Отож, яку маємо картину про практики лікування, аптеку та аптекарів в гуменському та унгарському колегіумах? Інформації досить мало. За аналогією інших колегіумів можемо уявляти ситуацію в нашому регіоні.

Первинним джерелом можемо простежити Каталог домів австрійської провінції ордену єзуїтів за різні роки, де окрім простого переліку керівників, вчителів, допоміжного персоналу єзуїтських домів поданий вид заняття усіх хто жив і працював в закладі. Стосовно осіб, які займалися лікуванням, доглядом за хворими, завідували аптекою тощо зустрічаються наступні назви професій, посад: *valetudinarius* (Homonnae 1615, 1619, Ungvarinense, 1668) [Catalogi, II, p. 171, 222.]; *praefectus ecclesiae et sanitatis* (Ungvariense 1659, 1660, 1661, 1664, 1666, 1668, 1670, 1671, 1673, 1674, 1675-81, 1724, 1728-1731) [Catalogi, III, p. 586, 626, 670, IV, p.36, 129, 225, 275, 326, 375, 391, 426, 476, 528, 581, 620, 628, 677, 728, VII, p. 355, 580, 638, 696, 755]; *infirmarius* (Homonnae 1641 і в наступні роки) [Catalogi, III, p. 14], *apothecarius*, *infirmarius* (вже в Гуменному зустрічається 1643 і далі) [Catalogi, III, p. 64]. Цікаво, що така посада чи посади як *dispensator*, *emptor*, *credentiarius* за своїми назвами ніби не мають спільного з лікуванням, втім у працях фахових знавців історії єзуїтів читаємо, що при колегіумах ці особи відповідали за закупівлю, зберігання, облік лікарських і прямих трав, ліків і ймовірно за видачу/роздачу ліків самим єзуїтам чи мешканцям околиць. До прикладу, у 1676 р. в унгарському колегіумі Мартин Белаві (*Martinus Bellavi – ianitor, infirmarius, credentiarius*) – був швейцаром, доглядав хворих, відповідав за лазарет і був своєрідним бухгалтером.

В Гуменному у 1640 – 1643 рр., напередодні переселення закладу, вже була окрема особа, яка доглядала за хворими (*Petrus De Portes*). Ймовірно був і невеликий лазарет або кімната для хворих Ліків могло бути небагато, ймовірно для самих єзуїтів і в крайніх випадках для мешканців міста. В діаріусі колегіуму за 1745 рік, 5 листопада записано, що єзуїтський аптекарь Христофор Хартл виготовляв різні ліки [Sági, p. 30].

Про Христофора Хартла відомо, що часто відвідував хворих у віддалених селах. До того як вступив до ордену він був хірургом. Тобто лікувальні вміння здобув не в ордені. Він залишався головним

аптекарем довший час [Catalogi, IX, p. 5, 114, 181, 249, 317, 385, 877]. Поряд з ним, як своєрідні помічники, в різні роки працювали Штадлер Матіас, Шміхей Карл, Швінгхамбер Адам, Ібандт Фердинанд та Вінклер Йозеф. Харлт у 1767 р. помер і похований в Унгарі.

В цей час в місті та околицях іншої аптеки не було. Тобто в середині XVIII ст. єзуїтська аптека мала бути загального користування і контролювалася владою.

Чи мала аптека належний інвентар, обладнання для виготовлення і зберігання сировини та готових ліків? У XVIII ст. безперечно так. У 1742 р. в унгарському колегіумі певний час перебував Йозеф Коделлі, відомий столяр. Він був тим майстром, хто керував виготовленням меблів для найвідоміших єзуїтських аптек Угорщини XVIII ст.: Кевсегі, Саколці, Секешфегерварі. В Ужгороді згідно записів він керував столярною майстернею колегіуму [Sági, p. 30].

У 1773 р. орден єзуїтів було розпущено. Деякий час аптека продовжувала працювати. Єзуїт, який залишився в аптеці та після розпуску ордену, отримував зарплату і кошти на світське вбрання.

На публічних торгах аптеку було продано, купив її Фрісл Йоганн за 1000 форінтів (також був єзуїтом, провізором колегіуму). Після цього аптека функціонує як світська. У наступні десятиліття ця аптека забезпечує мешканців міста та околиць необхідними лікарськими засобами.

Висновок. Діяльність Товариства Ісуса є важливою складовою історії католицьких орденів. Єзуїти концентрували свою роботу на зміцненні та реформуванні Католицької Церкви у період поширення Реформації. Лікування та утримання аптек не фігурувало серед пріоритетних складових діяльності ордену. Ця сфера доповнювала місіонерську, освітню і виховну роботу єзуїтів. Аптеки, інфірмерії, вирощування лікарських рослин і використання знань, здобутих у місіях, свідчать про високий рівень організації та гуманістичний підхід єзуїтів. У колегіумах діяли кваліфіковані аптекарі, як духовні, так і світські особи, що забезпечували лікування як для членів ордену, так і для місцевого населення. Практика підготовки аптекарів, обмін сировиною, виробництво ефективних засобів від різних хвороб, зокрема інфекційних, демонструють значний внесок єзуїтів у розвиток медичної науки ранньомодерної епохи. Незважаючи на фрагментарність джерел, історія єзуїтських аптек в Угорщині, зокрема в Гуменному та Ужгороді, потребує подальших глибоких досліджень для повнішого розуміння їх ролі в релігійному, освітньому та соціальному житті регіону. Дослідження практик лікування та діяльності аптек у гуменському та унгарському єзуїтських колегіумах дозволяє розкрити маловивчений, але вкрай важливий аспект діяльності Товариства Ісуса.

Список використаних джерел

Balogh, Ioanne, 1783. *Historia Gymnasium Unghvariensis. Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára*, Budapest (далі – JTMRL), D.38, 154 p.

Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., I. 1551–1600. II. 1601–1640. III. 1641 – 1665. IV. 1666 – 1683. V. 1684 – 1699. VI. 1700 – 1717. VII. 1718 – 1733. VIII. 1734 – 1747. IX. 1748 – 1760. X. 1761 – 1769. XI. 1770 – 1773. Index. Coll. eted. Ladislaus LUKÁCS, Romae, Institutum Historicum S. I., 1978 – 1995.

Collegium Ungvariense, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNL OL), E 152, Regestrata.

Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris; anno 1734 – ab annum 1746; anno 1748 Novembris; Anno 1761 – ab annum 1772. Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (далі – ELTE

EKK), AB 126, 127, 128, 129.

Grabarits István–Grabaritsné Ihász Zsuzsanna. 1984. Az osztrák jezsuita rendtartomány patikái és patikusai 1716—1773. *Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 30, p. 137–160.

Koch Ludwig, 1934. Jesuiten – Lexikon. Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt. Paderborn, 1878 p.

Kótyuk Erzsébet, 1999. „A pestis oly iszonyúan pusztítván támadott” ... Adatok Kárpátalja egészségügyének történetéhez a kezdetektől a 18. századig. *Orvostörténeti Közlemények*, p.171–181.

Sági Erzsébet, 1998. Az egykori ungvári jezsuita patika. *Gyógyszerészet*. 42, pp. 30.

Sugár István, 1978. Az Egri víz története. *A Heves Megyei Levéltár közlönye*. 7. Eger., pp. 27–43.

Szádóczky Vera, 2022. Betegség és gyógyítás jezsuita módra. Draskóczy, Eszter; Etlinger, Mihály (szerk.) *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450 – 1760)*. Budapest, Magyarország: Reciti Kiadó, pp. 255–269.

Tribel Emese, 1994. *Szerzetesrendi gyógyszertárak Magyarországon a IX – XX században*. Egyetemi doktori értekezés, Budapest, 1994, 175 p.

Літерати, Т. Цікава історія старовинних ужгородських аптек. [Online]. Доступно: <https://uzhgorod.net.ua/news/92234> (дата звернення: 25.04.2025).

Папазова, А., 2014. Єзуїтські аптеки, лікарні та інфірмерії східнослов'янського регіону в останній третині XVI – першій половині XVII ст., *Схід*, Вип. 6, с. 72–82.

Ціборовська-Римарович, І. О., 2012. Місце і роль медичної літератури в структурі книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму, *Рукописна та книжкова спадщина України*, К., Вип. 15, с. 81–91.

Шевченко, Т., 2005. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.*, Львів: Свічадо, 340 с.

Reference

Balogh, Ioanne, 1783. *Historia Gymnasium Unghvariensis*. [History Gymnasium Unghvariensis]. Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest (dali – JTMRL), D.38, 154 p. (in Latin).

Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., I. 1551–1600. II. 1601–1640. III. 1641 – 1665. IV. 1666 – 1683. V. 1684 – 1699. VI. 1700 – 1717. VII. 1718 – 1733. VIII. 1734 – 1747. IX. 1748 – 1760. X. 1761 – 1769. XI. 1770 – 1773. Index. Coll. eted. Ladislaus LUKÁCS. Romae, Institutum Historicum S. I., 1978 – 1995. (in Latin).

Collegium Ungvariense, [Hungarian College]. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (dali – MNL OL) MNL OL, E 152, Registrata. (in Latin).

Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris; anno 1734 – ab annum 1746; anno 1748 Novembris; Anno 1761 – ab annum 1772. [Diary of the Hungarian College S. J. in 1694 on April 3 – from November 1723; in 1734 – from November 1746; in 1748 November; in 1761 – from 1772.]. Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (dali – ELTE EKK), AB 126, 127, 128, 129. (in Latin).

Grabarits István–Grabaritsné Ihász Zsuzsanna. 1984. Az osztrák jezsuita rendtartomány patikái és patikusai 1716 – 1773. [Pharmacies and pharmacists of the Austrian Jesuit province 1716 – 1773.]. *Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 30, p.137–160. (in Hungarian).

Koch Ludwig, 1934. Jesuiten – Lexikon. Die Gesellschaft Jesuein stund jetzt [Jesuits – Lexicon. The Society of Jesus then and now.]. Paderborn, 1878 p. (in Deutsch).

Kótyuk Erzsébet, 1999. „A pestis oly iszonyúan pusztítván támadott” ... Adatok Kárpátalja egészségügyének történetéhez a kezdetektől a 18. századig [“The plague attacked with such terrible devastation” ... Data on the history of health care in Transcarpathia from the beginning to the 18th century.]. *Orvostörténeti Közlemények*, p. 171–181. (in Hungarian).

Sági Erzsébet, 1998. Az egykori ungvári jezsuita patika [The former Jesuit pharmacy in Uzhhorod], *Gyógyszerészet*, 42, pp. 30. (in Hungarian).

Sugár István, 1978. Az Egri víz története [The history of Eger water]. *A Heves Megyei Levéltár közlönye*. 7. Eger, pp. 27–43. (in Hungarian).

Szádóczky Vera, 2022. Betegség és gyógyítás jezsuita módra [Sickness and Healing in the Jesuit Way]. Draskóczy, Eszter; Etlinger, Mihály (szerk.) *Betegség és gyógyulás a korai újkori irodalomban (1450 – 1760)*, Budapest, Magyarország: Reciti Kiadó, pp. 255–269. (in Hungarian).

Tribel Emese, 1994. *Szerzetesrendi gyógyszertárak Magyarországon a IX – XX században* [Monastic pharmacies in Hungary in the 9th – 20th centuries]. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1994, 175 p. (in Hungarian).

Literati, T. Tsikava istoriia starovynnykh uzhhorodskykh hapterek [Interesting history of ancient Uzhhorod pharmacies] URL: <https://uzhgorod.net.ua/news/92234> (data zverennia 25.04.2025) (in Ukrainian).

Papazova, A., 2014. *Yezuitski apteky, likarni ta infirmerii skhidnoslovianskoho rehionu v ostannii tretyni XVI – pershii polovyni XVII st.* [Jesuit pharmacies, hospitals and infirmaries of the Scythian region in the last third of the 16th – first half of the 17th century], *Skhid*, Vyp. 6, s.72–82. (in Ukrainian).

Tsiborovska-Rymarovych, I. O., 2012. *Mistse i rol medychnoi literatury v strukturi knyhozbirni Ostrozskoho yezuitskomu kolehiumu* [The place and role of medical literature in the structure of the Ostrozsky Jesuit College library], *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, K., Vyp. 15, s. 81–91. (in Ukrainian).

Shevchenko, T., 2005. *Yezuitske shkylnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoi chverti XVI – seredyny XVII st.* [Jesuit schools on Ukrainian lands in the last quarter of the 16th – middle of the 17th century], Lviv : Svichado, 340 s. (in Ukrainian).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК АПТЕКАРІВ УЖГОРОДСЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1746 – 1773)

- 1746 – 1750: Christophorus Härtl
1750: Mathias Stadlers oc. apoth.
1751 – 1752: Carolus Smichelin firm, sub-apoth. és Christophorus Härtl
1753: Christophorus Härtl
1754: Adamus Schwinghaimber (adjunct. apoth. jun. jav.) та Christophorus Härtl
1755 – 1756: Christophorus Härtl
1757 – 1760: Christophorus Härtl та Ferdinandus Ibandt
1761: Christophorus Härtl та Josephus Winkler (adj. apoth. juv. jan.)
1762 – 1767: Ferdinandus Ibandt
1768: Wenceslaus Duckat apoth.
1769 – 1770: Franciscus Tandler apoth. jun. jav.
1771: Matthaeus Rauzzi apoth.
1772 – 1773: Joannes Nep. Friesl apoth, juv. jan.

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

BETWEEN FAITH, CHARITY AND SCIENCE: PHARMACIES AND MEDICAL ACTIVITIES OF THE JESUITS ON THE EXAMPLE OF THE HUMENNÉ-UNGVÁR COLLEGE (1613 – 1773)

In this article, the author highlights a little-studied but important aspect of Jesuit activity – their involvement in medical practice and pharmacy management, based on the example of Humenné and Uzhhorod (Ungvár) during the period from 1613 to 1773. Although the Society of Jesus is primarily associated with religious, educational, and missionary activities, Jesuits also actively participated in providing medical assistance, demonstrating humanistic principles in their practice. Medicine and pharmacology, including the maintenance of pharmacies, were not the main purpose of the order but became an important complement to their broader mission of serving the community. The Jesuit colleges in Humenné and Ungvár had their own infirmaries, pharmacies, and cultivated medicinal plants. Jesuits applied the latest knowledge about the healing properties of plants and substances, allowing them to treat patients and produce effective remedies for common, including infectious, diseases. Qualified pharmacists worked in Jesuit houses, providing care not only to members of the order but also to the local population. This activity helped build trust in the Jesuits as both spiritual and secular leaders of the community. In the 16th–18th centuries, the Jesuit leadership paid considerable attention to the training of pharmacists and the exchange of raw materials and knowledge between different missions. Although the source base on these practices is incomplete, available data show that pharmacies became an integral part of the colleges' functioning. They not only helped maintain the health of Jesuits and students but also contributed to improving the region's overall medical support. The author emphasizes the need for further research into this aspect, as it allows for a better understanding of the social role of the Society of Jesus in the early modern period. Jesuit pharmacies became an example of how faith, mercy, and science could unite in a common service for the benefit of society.

Keywords: Society of Jesus, Humenné-Ungvár Jesuit College, pharmacies, medical practices.

Надійшла до редакції / Received: 29.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.05.2025

СТИПЕНДІЇ ЯК ОСНОВНА ФОРМА ПІДТРИМКИ СТУДЕНТІВ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ДЕРПТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

Наталія Соколова

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національного університету фізичного виховання і спорту України, Київ
E-mail: sokolik_n@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Ігор Олексин

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національного університету фізичного виховання і спорту України, Київ
E-mail: igoroleks@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

У статті розкривається проблема становлення та розвитку порядку призначення стипендій студентам Дерптського університету впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Визначено, що традиція матеріальної підтримки студентства в зазначеному закладі сягає ХVІІ ст., коли шведська влада намагалась залучити до навчання в Дерпті якомога більшу кількість молоді, надаючи їм можливість відвідувати безкоштовну ідальню. Влада Російської імперії також запровадила стипендії для здобувачів вищої освіти відновленого Дерптського університету. Відзначено, що студенти отримували як державні, так і приватні стипендії. Державні стипендіати зобов'язувались впродовж визначеного терміну (від півтора до шести років) відпрацювати на державній посаді. Молодь, яка мала грошові виплати із приватних фондів, таких зобов'язань не несла. З'ясовано, що з 1865 р. встановлено чітку регламентацію процедури виплати стипендій вихованцям університетів Російської імперії, а з 1868 р. – ці нововведення закріплено в нормативно-правових актах Дерптського університету. Окремо виплачувались кошти для студентів, котрі демонструють значні успіхи в навчанні та молоді, яка опинилась в скрутних матеріальних обставинах. На державні виплати мали право розраховувати лише студенти християнського віросповідання. На підставі аналізу щорічних звітів університету, встановлюється, що впродовж ХІХ – початку ХХ ст. сформувався вагомий приватний фонд для допомоги студентству (24 благодійники надали частину статків на підтримку талановитої молоді). Запроваджувались окремі вимоги для одержання кожної іменної стипендії. Автор прийшов до висновку, що через постійно зростаючу кількість здобувачів вищої освіти в Дерптському університеті, особливо вихідців із різночинців та селянства, наявність низки стипендій не дозволяла розв'язати проблему з бідністю студентів. Уряд Російської імперії не приділяв належної уваги вирішенню даної проблеми.

Ключові слова: стипендії, університет, студент, статут, матеріальна допомога.

Постановка проблеми. Спроби розв'язувати нагальні проблеми українських університетів повертають нас в історичне минуле, де прагнемо віднайти переваги та недоліки тогочасних систем вищої школи. Безумовно, на різних етапах розвитку університетської освіти сильні та слабкі сторони бачились по-різному. Однак, із впевненістю можна стверджувати, що традиція нагородження студентів стипендіями та надання їм матеріальної допомоги ніколи не втрачала своєї актуальності. Досвід Дерптського університету ХІХ – початку ХХ ст. щодо призначення і виплат студентських стипендій може зацікавити не лише істориків, а і стати корисним під час проведення стипендіальних реформ в Україні.

Мета статті полягає у вивченні порядку призначення стипендій студентам Дерптського університету впродовж ХІХ – початку ХХ ст.; визначенні особливостей отримання державних та приватних грошових винагород.

Завданнями статті є дослідження нормативно-правової бази, що встановлює процедури призначення

стипендій та порядку їх зміни урядом впродовж вказаного періоду; визначення розміру виплат та кількості студентів, котрі одержали стипендії; вивчення основних вимог до претендентів та зобов'язань, що накладались на стипендіатів.

Стан вивчення проблеми. В українській історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені процедурі призначення стипендій студентам Дерптського університету впродовж ХІХ – початку ХХ ст. На особливостях студентської субкультури наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на теренах Російської імперії зацентрував увагу харківський історик І. Посохов [Посохов, 2006; Посохов, 2013]. Проблеми функціонування української громади в стінах Дерптського університету висвітлюється в статтях О. Купчика та С. Ісакова [Купчик, 2023; Ісаков, 2005]. Особливості фахової підготовки студентів Дерптського університету розглянуто в роботах Н. Соколової [Соколова, 2017; Соколова, 2018].

Виклад основного матеріалу. Дерптський (з 1893 р. Юр'євський), нині Тартуський університет

(Естонія) – один з найстаріших вищих навчальних закладів Східної Європи та найстаріший на території Шведського королівства у склад якого до початку XVIII ст. входили землі нинішньої Естонії. Заснований шведським королем Карлом Густавом II Адольфом в 1632 р., заклад припинив свою роботу в період Північної війни (1700 – 1721 рр.) з Московським царством. Майже століття жителі окупованої росіянами новоствореної Лівонської губернії змушені були здобувати вищу освіту за кордоном, надаючи перевагу німецьким університетам. Лише в 1802 р. за наказом імператора Олександра I, з метою виховання відданої царському режиму остзейської еліти, відновлено роботу єдиного в імперії німецькомовного вищого навчального закладу. Дерпт перетворився на студентське місто не випадково. Він знаходився досить близько до столиці – Санкт-Петербургу, розміщений на перетині трьох губерній, із гарними кліматичними умовами та невисокими цінами на харчові продукти.

Новостворений університет намагався зберегти свої історичні традиції. Європейське минуле закладу і спроби порозумітися з місцевою шляхтою змусили владу надати вищій школі Дерпту право на широку автономію, що передбачала самостійне вирішення внутрішніх справ, власну адміністрацію та суд, цензуру [Сборник, 1864, с. 125–126]. Студентам дозволили організувати корпорації за територіальним принципом і продовжили багаторічну традицію матеріальної підтримки юнацтва з боку влади та університетської адміністрації. Стипендіальний фонд університету було сформовано ще в XVII ст., коли на території Лівонії велися московсько-шведські війни. З метою залучити до навчання якомога більшу кількість молоді, влада запровадила пільги та стипендії. Студенти отримали право безкоштовно користуватися їдальнею. Слід зазначити, що меню їдальні не завжди припадало до вподоби юнакам, які неодноразово скаржились ректору щодо недотримання санітарно-гігієнічних та морально-етичних норм персоналом і брудні приміщення [Путеводитель, 1904, с. 13].

З моменту відновлення роботи закладу в 1802 р., запроваджено грошові виплати студентам. Варто зазначити, що стипендії, які отримували студенти Дерптського університету впродовж XIX – початку XX ст., слід ділити на державні та приватні. Отримувачі державних коштів у переважній більшості мали обов'язок відпрацювання певного терміну на державній службі за направленням. Стипендіати, які одержували виплати з іменних фондів, подібних зобов'язань не несли.

Перший Статут Дерптського університету від 18 травня 1803 р. передбачив низку стипендій для незаможних студентів. Обдаровані здобувачі могли розраховувати на приватні стипендії, започатковані графинею Лесток, що формувалась внаслідок відсотків із фонду номіналом 15 тисяч карбованців та графом Сіверсом (16 тисяч карбованців) [Сборник, 1864, с. 155]. З фондів університету виділялись 5 тисяч карбованців на утримання 4 студентів шляхетного походження, які продемонстрували «здібності, старанність і доброзичливість». Перевага у

присудженні стипендії надавалась вихованцям загального Учительського Інституту, що діяв при філософському факультеті. Додатково університетська адміністрація виділяла кошти на 12 стипендій (одна в розмірі 250 карбованців; дві – 200; чотири – 150; 5 – 100 карбованців). Як виключення, деякі студенти могли скористатись правом отримувати одночасно декілька виплат або, навпаки, стипендія ділилась на декілька частин [Сборник, 1864, с. 156]. Претендувати на грошову винагороду юнаки могли лише через пів року після початку занять за умови належної поведінки та доведених фактів скрутного матеріального становища (надавалась довідка від пастора та шкільного вчителя). В разі подачі неправдивих даних, студент позбавлявся права отримувати кошти від університету впродовж року [Сборник, 1864, с. 156–157]. Варто зазначити, що в перші роки функціонування університету вагома кількість студентів могла скористатись правом отримати стипендії, адже в 1802 р. кількість здобувачів становила 46 осіб, наступного року – 95 [Статистические, 1902, с. 4]. В наступні роки, коли кількісні показники зросли (з 1810 р. – більше 200 осіб; з 1821 р. – більше 300; 1827 р. – в межах 500–600 студентів; з 1871 р. – більше 700; з 1879 р. – в межах 1000–1900 чол.), на матеріальну підтримку могли розраховувати як студенти, які демонстрували успіхи у навчанні, так і ті, котрі мали фінансові труднощі, що підкріплювалось документально [Статистические, 1902, с. 4–8].

Згідно 139 параграфу Статуту Дерптського університету від 1820 р. збільшено суми 12 стипендій для студентів університету. Тепер молодь могла розраховувати на виплати в розмірі: 1 стипендія – 500 карбованців; 2 – 400; 4 – 300; 5 – 200 карбованців [Устав, 1820, с. 78]. Для стипендіатів додатково ввели піврічні іспити у лекторів, які стали важливою умовою для подальшого отримання фінансової підтримки [Устав, 1820, с. 80].

«Правила для навчання в Дерптському університеті» (1838 р.) передбачили запровадження матеріального утримання частини вихованців окремих підрозділів закладу, а саме: Богословської семінарії, Медичного інституту та Філологічно-педагогічної семінарії. В університеті впроваджено інститут казеннокоштных студентів, який існував в усіх інших вищих навчальних закладах Російської імперії. Молоді люди за наявності довідки про нестачу коштів на власне утримання могли претендувати на наступні річні стипендії: Богословської семінарії – 200 карбованців сріблом; Медичного інституту – 750 карбованців асигнаціями; Філологічно-педагогічної семінарії – 400 карбованців асигнаціями [Правила, 1838, с. 16]. Отримав допомогу, вони брали на себе зобов'язання відпрацювання певних строків на посадах у державних установах. Так, випускники Богословської семінарії повинні після закінчення навчання пропрацювати 4 роки в одному з протестантських приходів імперії; колишні вихованці Медичного інституту мали відслужити 6 років на посаді лікаря на військовій чи громадянській службі. 6 років слід було учителювати у казенних закладах колишнім студентам Філологічно-педагогічної семі-

нарії [Правила, 1838, с. 16].

Уряд виділив додаткові кошти у розмірі 3500 карбованців на утримання незаможних студентів, котрі набувають спеціальність, яку не можна отримати в одному з університетських освітніх підрозділів, таких як Богословська семінарія, Медичний інститут, Філологічно-педагогічна семінарія. Розмір допомоги не міг перевищувати 500 карбованців на рік [Правила, 1838, с. 17]. Всі студенти, які отримують грошові виплати на власне утримання обов'язково повинні успішно складати піврічні іспити. На відміну від казеннокоштных студентів, від цих стипендіатів не вимагалось відробітку на державній службі після закінчення навчання.

В 1838 р. в Дерптському університеті збільшилась кількість іменних стипендій на які могли розраховувати всі студенти, котрі демонструють успіхи в навчанні та не мають достатньо грошей на забезпечення побутових потреб. Окрім, стипендій графині Лесток та графа Я. Сіверса, молодь могла претендувати на 200 карбованців іменної стипендії професора Клосіуса; 100 альбертусталерів (срібна нідерландська монета вагою 24,65 г чистого срібла) професора Швешуха; 500 карбованців сріблом асесора фон Вільбуа [Правила, 1838, с. 18].

Університетський Статут 1865 р. вже не передбачив окремих параграфів стосовно розмірів стипендій та їх кількості. Параграфи 64–66 лише гарантують кращим студентам стипендії та грошову допомогу [Устав, 1865, с. 20–21]. Це пояснюється тим, що 30 червня 1865 р. віцедиректор Міністерства народної освіти Н. Гірт затвердив положення про стипендії окремо для кожного факультету Дерптського університету. І їх кількість зростає.

На богословському факультеті, де в цей час навчалось 80 студентів, 12 осіб, здобували право отримувати стипендії в розмірі 300 карбованців впродовж 3-х років. Кандидатури двох вихованців, які мали розпочати пастирську кар'єру в фінських приходах Інгерманландії, визначались Санкт-Петербурзькою Євангелічно-лютеранською концесією. До претендентів висувались досить високі вимоги, а саме: знання фінської мови; не менше однорічного терміну навчання на факультеті; складання екзамену з вітхо- чи новозавітної екзегетики; успішна здача семестрових іспитів; достойна поведінка здобувачів, що не суперечить загальноприйнятим морально-етичним нормам; відсутність фізичних вад [Правила, 1869, с. 27].

Інші 10 стипендіатів готувались до пастирського служіння в німецьких приходах внутрішніх губерній Російської імперії (територія сучасної Білорусі, України, країн Балтії). Саме Рада богословського факультету затверджувала кандидатури студентів, які могли отримувати грошову допомогу в розмірі 300 карбованців впродовж 4-х років навчання. Важливо зазначити, що з вимог до претендентів на отримання допомоги зникла необхідність надавати довідку про скрутний матеріальний стан. Натомість юнак мав демонструвати моральну поведінку, успіхи в навчанні, заборонявся пропуск лекцій без поважної причини; брав зобов'язання вчасно скласти іспити на отримання наукового ступеня [Правила, 1869, с. 27–28].

В «Положенні про стипендії» закріплено правило про повернення усіх коштів, які отримав стипендіат в разі його виключення з університету без поважної причини. За наявності довідки від лікаря про незадовільний стан здоров'я вихованця, гроші не повертались. Студенти, котрі добровільно відрахувались із закладу, мали можливість або компенсувати всі витрати, або знайти на своє місце особу, чия кандидатура мала бути затвердженою Радою факультету, і який брав на себе всі зобов'язання свого попередника [Правила, 1869, с. 28–29]. Це правило розповсюджувалось на стипендіатів всіх факультетів Дерптського університету.

Юридичний факультет, який надавав освіту в середньому 200 студентам, гарантував отримання лише однієї стипендії в розмірі 300 карбованців вихованцем, котрий навчався в університеті не менше 2-х років, успішно складав семестрові екзамени та брав активну участь у практикумі. Роботою стипендіата керував один з професорів факультету [Правила, 1869, с. 30].

На медичному факультеті, де кількість студентів в 90-х рр. XIX ст. досягала 1000 осіб, 20 юнаків мали змогу отримувати стипендію впродовж 4-х років. Матеріальна допомога призначалась Радою факультету виключно підданам Російської імперії, які не мали проблем зі здоров'ям чи фізичних вад, за наявності свідоцтва від проректора про відданість справі та проходженні одного з екзаменів для отримання вченого ступеня. Розмір стипендії, як і на інших факультетах Дерптського університету, становив 300 карбованців. Однак, на відміну від вихованців інших факультетів, слухачі-стипендіати медичного факультету отримували додаткову пільгу та винагороди: розмір грошової допомоги міг зрости до 1200 карбованців за умови дострокового отримання звання лікаря; звільнення від внесення платні за слухання лекцій та на господарські потреби закладу; випускникам додатково виділялось 100 карбованців на екіпіровку та купівлю книг; кишеньковий набір лікарських інструментів та кошти на дорогу від Дерпту до місця майбутньої служби [Правила, 1869, с. 31].

Проте, стипендіати медичного факультету, на відміну від студентів інших підрозділів університету, надавали обіцянку відслужити 6 років після закінчення закладу на державній посаді [Правила, 1869, с. 32].

На історико-філологічному факультеті, де на момент затвердження «Положення про стипендії» навчалось 60 осіб, передбачалась виплата 6 стипендій в розмірі 300 карбованців впродовж 3-х років. До стипендіатів висувались аналогічні вимоги, що і до студентів юридичного факультету [Правила, 1869, с. 34].

Фізико-математичний факультет, де в 1865 р. освіту отримувало 69 осіб, призначав 1 стипендію для студента, котрий 2 роки навчався на факультеті й демонстрував значні успіхи в навчанні та під час складання екзаменів [Правила, 1869, с. 35].

Оскільки, з 1865 р. стипендії призначались виключно студентам, котрі демонстрували високі досягнення в навчанні, попечителем навчального округу графом О. Кейзерлінгом в грудні 1868 р. затверджено «Правила про видачу матеріальної

допомоги студентам на основі § 66 Статуту Дерптського університету» для надання фінансової підтримки незаможним студентам. Для цих потреб виділялось 1200 карбованців (600 – зі штатного кошторису, 100 – від попечителя, 500 – від університету) [Правила, 1869, с. 35]. Стипендії призначались Правлінням університету за наявності спеціального звернення від факультетів. Розглядалися справи здобувачів, які надали Раді факультету необхідні документи, що свідчили про скрутне матеріальне становище останніх, і продемонстрували успіхи у навчанні. Молодь, котра вже отримувала хоча б одну зі стипендій, позбавлялась права на одержання грошової допомоги через бідність [Правила, 1869, с. 36]. Згідно з твердженнями професора Є. Петухова, матеріальна допомога завжди видавалась студентам невеликими частинами впродовж строку її призначення [Петухов, 1902, с. 149].

«Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорських російських університетів» від 16 травня 1885 р. більш чітко регламентували процедуру призначення стипендій для незабезпечених студентів. Саме на основі даного документу в 1893 р. затверджено нові «Правила для студентів та сторонніх слухачів імператорського Дерптського університету». Згідно «Правил», стипендії призначаються Правлінням університету, остаточний список стипендіатів затверджував попечитель навчального округу. Прийнята процедура вимагала від студентів на початку кожного семестру, 1 вересня та 20 січня, подання на ім'я ректора пакета документів, що свідчив про скрутне матеріальне становище юнака та досягнення під час навчання (свідчення про успішне складання семестрових екзаменів та науковий твір за наявності). Після обговорення кандидатур, Рада факультету ухвалила список претендентів, який і розглядається Правлінням університету. Ще одним нововведенням є затвердження чіткого терміну, впродовж якого виплачувались кошти – 1 рік. За умов належної поведінки та виконання навчального плану студентом, виплату стипендії продовжували ще на один рік.

Стипендії, що сплачувались не з фондів університету, а з державної скарбниці, дозволено отримувати виключно здобувачам вищої освіти християнського віросповідання. Державний стипендіат зобов'язувався після закінчення навчання впродовж півтора року перебувати на державній службі за призначенням уряду. Уникнути відпрацювання можна було у двох випадках: в разі важкої хвороби чи повернення суми коштів рівнозначній отримуваній стипендії [Правила, 1893, с. 44–47].

«Правила» чітко не визначили розмір державної стипендії. В середньому студенти отримували від 125 до 250 карбованців. Часто призначались виплати у розмірі від 10 до 30 карбованців, які не накладали на студентів жодних зобов'язань [Путеводитель, 1904, с. 109].

На початку ХХ ст., коли кількість студентів Юр'євського (колишнього Дерптського) університету збільшилась майже до 2000 осіб, зросла і чисельність стипендіатів. Так, в 1912 р. 6 студентів богословського факультету отримували державні виплати в розмірі 200 та 300 карбованців на загальну суму 1400

карбованців. На юридичному факультеті вже 12 осіб удостоїлися державної винагороди, серед яких 2 здобувачам виплатили 62 карбованці 50 копійок; 3 – 250 карбованців, іншим – 125. 21 студент медичного факультету стали лауреатами державних нагород на суму 5079 карбованців 16 копійок. Мінімальний розмір виплат становив 104 карбованці 16 копійок, максимальний – 300 карбованців. 32 студенти історико-філологічного факультету були нагороджені стипендіями загальною сумою 4374 карбованці 97 копійок, де 2 особи отримали мінімальні 20 карбованців 84 копійки, 7 – 250 карбованців максимальних виплат. Студенти фізико-математичного факультету – 13 чоловік розділили між собою 2416 карбованців 65 копійок [Отчет, 1913, с. 67–69].

Окрім державних стипендій, студенти могли претендувати на отримання 24 грошових винагород із приватних фондів. Загальна сума цих виплат на 1900 р. становила 8481 карбованець [Путеводитель, 1904, с. 109]. З фонду графа Я. Сіверса виплачувалось 4 стипендії: 2 по 500 карбованців нащадкам родини, 2 в сумі 57 карбованців 14 копійок талановитим студентам богословського чи медичного факультетів [Отчет, 1914, с. 84].

Студенти богословського факультету отримували стипендії єпископа Ульмана, кількість яких визначалась Радою факультету. Здобувачі медичного факультету, які опинились в скрутному матеріальному становищі, мали змогу претендувати на стипендію таємного радника К. Розенберґера в розмірі 309 карбованців 20 копійок. 300 карбованців виплачувалось з фонду О. Берте вихованцю богословського факультету за успіхи в навчанні [Отчет, 1914, с. 84].

Студенти всіх факультетів нагороджувались стипендією К. Бекмана (190 карбованців), але перевага в отриманні нагороди надавалась родичам померлого. Така ж перевага у родинних зв'язках із дійсним статським радником Ф. Міквіцем дозволяла отримати грошову допомогу (320 карбованців) студентам богословського факультету. Дві стипендії провізора К. Мюллера у розмірі 380 карбованців розподілялись між студентами-фармацевтами медичного факультету. Стипендію ризького купця П. Попова (228 карбованців) могли отримати студенти купецького стану, латиського походження, вихідці з Риги, які планували повернутися в рідне місто після закінчення навчання в Дерпті. Винагорода з фонду таємного радника М. Кристофарі (300 карбованців) очікувала на нащадків лікаря К. Ватсона та родини Созі, за умов відсутності таких, стипендія тимчасово призначалась бідним студентам за гарну поведінку та високі досягнення у навчанні. Нужденні студенти могли подати документи на отримання винагороди від лікаря Ф. Зіґеля у розмірі 300 карбованців. Студенти медичного факультету мали змогу розраховувати на стипендію (228 карбованців) лікаря Г. Циммермана. Дві стипендії асесора Е. фон-Вульффа-Роннебурґа (232 карбованці) розподілялись між студентами шляхетного походження юридичного факультету, вихідців з Ліфляндської губернії. За умов відсутності таких, гроші могли дістатися ліфляндцю з іншого стану. Студент богословського факультету лютеранського віросповідання міг розраховувати на стипендію

відставного штабскапітана артилерії І. фон Штакельберга (122 карбованці). Для здобувачів медичного факультету російського походження та православної віри дійсний таємний радник М. Козлов заснував стипендію у розмірі 228 карбованців [Отчет, 1914, с. 85].

Лікар Ф. фон Дрейер заповів виплачувати 382 карбованці одному із членів студентської корпорації «Лівонія», а за умови розпуску останньої, одному з нужденних студентів німецького походження з Прибалтійських губерній. Дві стипендії відставного колезького радника С. Креславського по 190 карбованців могли отримати студенти-фармацевти. Нужденні студенти-рижани мали змогу претендувати на виплати у розмірі 250 карбованців від колезького радника Ф. фон Зецена. Виплати (380 карбованців) від дійсного статського радника І. Досса призначались юнакам, які активно займалися вивченням політичної економії чи фінансів. Другокурсники медичного факультету із бідних родин мали змогу претендувати на грошову допомогу (304 карбованці) від Д. Шеляря.

Однією з найпрестижніших нагород (471 карбованець 20 копійок) вважалась стипендія лікаря В. Грубера та його дружини А. Грубер, що виплачувалась студенту медичного факультету. Перевага надавалась молоді, яка вивчала анатомію та змогла скласти лікарський чи напівлікарський екзамен в університеті. Також, студенти-медики мали можливість претендувати на стипендію (228 карбованців) таємного радника І. Бертенсона.

Нужденним студентам виплачувались 4 стипендії з фонду С. фон Вільбоа. Талановитій і малозабезпеченій молоді надавалась грошова допомога (2 стипендії по 250 карбованців) від А. фон Перейри. Відставний штабскапітан І. Костемеровський заповів університету грошовий депозит в розмірі 100 карбованців [Отчет, 1914, с. 86].

З метою підтримки університетської молоді в 1894 р. відкрито «Товариство для допомоги нужденним студентам». Згідно зі статутом, затвердженим 24 березня, Товариство мало на меті надавати малозабезпеченим особам одночасні або постійні грошові виплати у вигляді безвідсоткових кредитів; допомагати у пошуках додаткового заробітку; вживати заходів для здешевлення життя студентства [Устав, 1894, с. 1]. Членами Товариства могли стати як співробітники університету, так і всі охочі, окрім учнів, військових та осіб з обмеженими правами у судовому порядку. Всіх учасників зобов'язали вносити грошові внески у сумі 5 карбованців на рік або одноразової суми в 100 карбованців. Товариство планувало існувати коштом членських та благодійних внесків, проведення публічних лекцій, концертів та інших заходів [Устав, 1894, с. 2–3].

Товариство відкрило власну їдальню в будівлі студентського гуртожитку в Домберзі. Так, в 1900 р. студентів забезпечено 30000 дешевих обідів, з них понад 1000 безкоштовно. 141 студент зміг скористатись правом на отримання безвідсоткового кредиту на суму в 2691 карбованець 51 копійка. Борг вихованців перед Товариством склав 9760 карбованців [Краткий, 1901, с. 25]. Така допомога особливо була важлива для студентів інших губерній, які знаходились

далеко від батьків. Також, варто зазначити, що лави студентів все більше поповнювали вихідці з непривілейованих станів, що означало зростання кількості осіб, які страждали від матеріальної скрути. Так, в 1901 р. в університеті навчалось 247 осіб дітей міщан та різночинців, 167 – селян. Загальна кількість студентів становила 1876 чоловік [Статистические, 1902, с. 8; 23]. Тим паче, що вартість навчання і проживання в Дерпті була досить високою. Кожний здобувач мав вносити раз на півріччя внесок на користь університету у розмірі 25 карбованців. Вартість недільного курсу лекцій становив 1 карбованець (окремо за кожену дисципліну). Додатково оплачувались практичні заняття. Так, студенти, які працювали в хімічній лабораторії сплачували 5 карбованців кожні пів року. Кількість студентів, які звільнялись від сплати за прослуховування лекцій не могла перевищувати 15% [Правила, 1900, с. 10–14]. Вартість проживання в гуртожитку становила від 8 до 12 карбованців щомісяця [Путеводитель, 1904, с. 110]. А ще потрібні були гроші на харчування, одяг, побутові потреби.

Статути всіх університетів Російської імперії передбачали проведення конкурсу наукових робіт студентів, що нагороджувались золотими та срібними медалями. Щорічно факультети оголошували теми майбутніх досліджень з різних сфер науки. За сторічний період існування закладу 529 осіб отримали медалі, з них 339 – золоті, 190 – срібні [Соколова, 2017, с. 106]. В Дерптському університеті окрім вручення нагород, передбачались і грошові виплати. Так, в 1802 р. переможці отримували 100 карбованців, з 1820 р. сума премії збільшилась вдвічі [Соколова, 2017, с. 106]. Згодом, грошові виплати були замінені на золоті медалі коштом колишнього попечителя Дерптського навчального округу Є. фон Брадке та колезького радника С. Креславського для авторів найкращих наукових творів, лауреатів, які удостоїлись золотих нагород [Отчет, 1914, с. 91–92]. Видача даних відзнак мала сприяти не лише поліпшенню фахової підготовки студентів, а і вирішенню матеріальних проблем найталановитішої молоді.

Слід зазначити, що попри наявність значного капіталу в стипендіальному фонді університету, проблему матеріального забезпечення студентів не вирішено. Висока вартість навчання (близько 200 карбованців), додаткові витрати на облаштування побуту, товари першої необхідності змушували студентську молодь шукати інші джерела прибутку, а не зосереджувати увагу на навчанні. На жаль, влада не поспішала виправляти становище, яке погіршилось із початком Першої світової війни.

Висновки. Отже, в Дерптському університеті вже у XVII ст. існувала традиція виплати студентських стипендій, продовжена на початку XIX ст. із моменту відновлення роботи закладу. Порядок призначення стипендій регламентувався низкою нормативно-правових документів, а саме: Статутами Дерптського (згодом Юр'євського) університету 1803, 1820, 1865 рр.; «Правилами для навчання в Дерптському університеті» 1838, 1869 рр.; «Положенням про стипендії» 1865 р. та положеннями, встановленими благодійниками, які виділили кошти для сплати

приватних стипендій.

Молодь мала можливість, за умови виконання певних вимог, встановлених нормативними актами університету, претендувати на стипендії з державних коштів та приватних фондів. Кількість державних стипендій постійно збільшувалась. Якщо в 1820 р. кошти виплачувались 12 особам, то в 1865 р. кількість стипендіатів зросла до 40 чоловік. В 1912 р. 84 студенти отримували гроші від держави. Розмір державних стипендій в середньому становив від 100 до 250 карбованців. З приватних фондів виплачувалося 24 стипендії у розмірі від 122 до 471 карбованця. Слід підкреслити, що за умови отримання грошової допомоги від держави, на студентів накладалося

зобов'язання дотримуватись порядку і процедури розподілення на державну службу, на строк від півтора до шести років.

На жаль, високий кількісний показник студентів (з кінця XIX ст. їх кількість в середньому становила близько 1500 осіб) не дозволяв реально вирішити проблему скрутного становища значної кількості вихованців Дерптського університету.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей функціонування інституту казеннокоштных студентів в Дерптському університеті, котрі, на відміну від студентів-стипендіатів, перебували на повному державному утриманні.

Список використаних джерел

- Ісаков, С. Г., 2005. Українські студенти в Тартуському університеті XIX – початок XX ст., *Український історичний журнал*, № 1, с. 70–82.
- Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1900 год, 1901, Юрьев, 26 с.
- Купчик, О., 2023. Діяльність студентів-українців у Дерптському університеті на початку XX ст. (за матеріалами газети «Рада»), *Європейські історичні студії*, № 25, с. 38–48. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.25.3>
- Отчет о состоянии и деятельности Императорского Юрьевского университета за 1912 год*, 1913, Юрьев, 201 с.
- Отчет о состоянии и деятельности Императорского Юрьевского университета за 1913 год*, 1914, Юрьев, 267 с.
- Петухов, Е. В., 1902. *Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802 – 1902)*, Юрьев, Т. 2, 211 с.
- Посохов, С. І., 2006. *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публіцистиці та історіографії*, Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 368 с.
- Посохов, І. С., 2013. *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*, Х.: Раритети України, 275 с.
- Правила для учащихся в Дерптском университете*, 1838, Дерпт, 43 с.
- Правила для студентов Императорского Дерптского университета*, 1869, Дерпт, 73 с.
- Правила для студентов и посторонних слушателей Императорского Дерптского университета*, 1893. *Ученые записки Императорского Юрьевского университета*, № 1, с. 21–51.
- Правила для студентов и посторонних слушателей Императорского Юрьевского университета*, 1900, Юрьев, 32 с.
- Путеводитель и справочная книжка по Юрьеву и Юрьевскому университету*, 1904, Юрьев, 274 с.
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, 1864, Т. 1. Царствование императора Александра I, СПб.: Тип. им. Академии наук, с. 125–186.
- Соколова, Н., 2018. Фахова підготовка студентів у Дерптському університеті (1803 – 1917 рр.), *Часопис української історії*, Вип. 37, с. 102–109.
- Соколова, Н., 2017. Медальні роботи студентів історико-філологічного факультету імператорського Дерптського університету (1803 – 1917 рр.), *Часопис української історії*, Вип. 36, с. 105–112.
- Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому, университету (1802 – 1901)*, 1902, Юрьев, 40 с.
- Устав Императорского Дерптского университета*, 1820, Дерпт, 137 с.
- Устав Императорского Дерптского университета*, 1865 года, 1865, Спб., 31 с.
- Устав Общества для пособия нуждающимся студентам Императорского Юрьевского университета*, 1894, Юрьев, 8 с.

References

- Isakov, S., 2005. Ukrainski studenty v Tartuskomu universyteti XIX – pochatok XX st. [Ukrainian students at the University of Tartu in the nineteenth and early twentieth centuries], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1, s. 70–82 (in Ukrainian).
- Kratkyi otchet Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta za 1900 hod [Brief Report of the Imperial University of Yuryev for 1900.], 1901, Yurev, 26 s. (in Russian).
- Kupchik, O., 2023. Diialnist studentiv-ukraintiv u Derptskomu universyteti na pochatku KhKh st. (za materialamy hazety «Rada») [Activity of Ukrainian students at the University of Derpth in the early twentieth century (based on the materials of the newspaper «Rada»)], *Yevropeyski istorychni studii*, № 25, s. 38–48 (in Ukrainian).
- Отчет о состоiануу у деiателносту Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta за 1912 год [Report on the state and activities of the Imperial University of Yuryev for 1912], 1913, Yurev, 201 s. (in Russian).
- Отчет о состоiануу у деiателносту Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta за 1913 год [Report on the state and activities of the Imperial University of Yuryev for 1913], 1914, Yurev, 267 s. (in Russian).
- Petukhov, E., 1902. *Ymperatorskyi Yurevskiy, bivshyi Derptskyi, unyversytet за sto let eho sushchesstvovaniya (1802 – 1902)* [Imperial Yuryevsky, formerly Derptsk, University for one hundred years of its existence (1802 – 1902)], Yurev, T. 2, 211 s. (in Russian).
- Posokhov, I., 2013. *Studentstvo unyversytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Students of the Universities of the Russian Empire of the XIX – early XX centuries: formation and evolution of subculture], Kharkiv, 275 s. (in Ukrainian).
- Posokhov, I., 2010. *Studenty unyversytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st. i mistseve suspilstvo* [Students of the Universities of the Russian Empire of the XIX – early XX centuries and the local society.], *Istorychnyi arkhiv*, № 5, s. 38–43 (in Ukrainian).
- Pravyla dlia uchashchykhsia v Derptskom unyversytete [Rules for students at the University of Dorpat], 1838, Derpt, 43 s. (in

Russian).

Pravyla dlia studentov Ymperatorskoho Derptskoho unyversyteta [Rules for Students of the Imperial University of Dorpat], 1869, Derpt, 73 s. (in Russian).

Pravyla dlia studentov y postoronnykh slushatelei Ymperatorskoho Derptskoho unyversyteta [Rules for students and outsiders of the Imperial University of Dorpat], *Uchenie zapysky Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta*, 1893, № 1, s. 21–51. (in Russian).

Pravyla dlia studentov y postoronnykh slushatelei Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta [Rules for Students and Outside Listeners of the Imperial University of Yuryev], 1900, Yurev, 32 s. (in Russian).

Putevodytel y spravochnaia knyzhka po Yurevu y Yurevskomu unyversytetu [Guidebook and reference book on Yuriev and Yuriev University], 1904, Yurev, 274 s. (in Russian).

Sbornyk postanovlenyi po Mynysterstvu narodnoho prosveshcheniya [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education], 1864, T. 1. Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra I. SPb.: Typ. ym. Akademyy nauk, s. 125–186. (in Russian).

Sokolova, N., 2018. Fakhova pidhotovka studentiv u Derptskomu unyversyteti (1803 – 1917 rr.) [Professional training of students at the University of Derpt (1803 – 1917)], *Chasopys ukrainskoi istorii*, № 37, s. 102–109 (in Ukrainian).

Sokolova, N., 2017. Medalni roboty studentiv istoriko-filolohichnoho fakultetu imperatorskoho Derptskoho unyversytetu (1803 – 1917 rr.). [Medal Works of Students of the Faculty of History and Philology of the Imperial University of Derpt (1803 – 1917)], *Chasopys ukrainskoi istorii*, № 36, s. 105–112 (in Ukrainian).

Statystycheskye tablytsi y lychnie spysky po Ymperatorskomu Yurevskomu, bivshemu Derptskomu, unyversytetu (1802 – 1901) [Statistical tables and personal lists of the Imperial University of Yuryev, formerly Derpt University (1802 – 1901)], 1902, Yurev, 40 s. (in Russian).

Ustav Ymperatorskoho Derptskoho unyversyteta [Statutes of the Imperial University of Dorpat], 1820, Derpt, 137 s. (in Russian).

Ustav Ymperatorskoho Derptskoho unyversyteta 1865 hoda [Statutes of the Imperial University of Dorpat in 1865], 1865, Spb., 31 s. (in Russian).

Ustav Obshestva dlia posobyia nuzhdaiushchymisia studentam Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta [Charter of the Society for the Benefit of Needy Students of the Imperial University of Yuryev], 1894, Yurev, 8 s. (in Russian).

Nataliia Sokolova

PhD in History, Associate Professor,

Associate Professor of Social and Humanitarian Disciplines Department, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv

Igor Oleksyn

PhD of Philosophy, Associate Professor,

Associate Professor of Social and Humanitarian Disciplines Department, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv

SCHOLARSHIPS AS THE MAIN FORM OF STUDENT SUPPORT IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF THE UNIVERSITY OF DERPHTH)

The article deals with the issue of formation and development of the procedure for awarding scholarships to students of the University of Derpt during the nineteenth and early twentieth centuries. It is determined that the tradition of financial support for students at this institution dates back to the seventeenth century, when the Swedish authorities tried to attract as many young people as possible to study in Derpt by providing them with the opportunity to attend a free canteen. The authorities of the Russian Empire also introduced scholarships for students of the restored University of Derpt. It is noted that students received both state and private scholarships. State scholarship holders were obliged to work in a public office for a specified period (from one and a half to six years). Young people who received cash payments from private funds were not obliged to do so. It has been found that since 1865, a clear regulation of the procedure for paying scholarships to students of universities of the Russian Empire was established, and since 1868 - for the University of Derpt. Separate funds were paid for students who demonstrated significant academic success and young people in difficult financial circumstances. Only students of the Christian religion were eligible for state payments. Based on the analysis of the university's annual reports, it is established that in the nineteenth and early twentieth centuries a significant private fund was formed to help students (24 benefactors provided part of their wealth to support talented young people). Separate requirements were introduced for each scholarship. The author concludes that due to the constantly growing number of higher education students at the University of Derpt, especially those from the different classes and peasantry, the availability of a number of scholarships did not solve the problem of student poverty. The government of the Russian Empire did not pay due attention to solving this problem.

Keywords: scholarships, university, student, statute, financial aid.

Надійшла до редакції / Received: 24.02.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2025

HISTORY OF THE PROVINCIAL ORGANIZATION OF THE CZECHOSLOVAK TRADERS' PARTY IN SLOVAKIA IN THE YEARS 1920 – 1938

Pavel Marek

Doctor of Philosophy and Pedagogy, Professor, Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts, Palacký University, Czech Republic, Olomouc

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<http://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

The Czechoslovak Traders' Party formed an integral part of the party-political system of the first Czechoslovak Republic between 1918 and 1938. In the Czech environment, it followed on from older attempts, when several political parties gradually and separately emerged in Bohemia and Moravia from the 1890s, but they did not gain a foothold in political life due to their marginality. They faced a great amount of competition from a broad and differentiated system of non-political professional organizations, capable of satisfying most of the economic interests and needs of their membership base, and at the same time from a network of so-called satellite organizations, which offered traders the opportunity to rehabilitate their political ambitions; affiliated professional organizations were founded by all relevant political parties. Therefore, after the end of the Great War and the establishment of the independent Czechoslovak Republic, the political parties of traders and merchants merged into one organizational unit with the vision of creating a strong and influential political unit. The party unified and at the same time expanded its activities to the territory of Slovakia and gradually to Subcarpathian Ruthenia. Given that the aforementioned competitive environment in which it operated before the war remained essentially the same after 1918, the party remained an ambitious but relatively small political grouping without significant political influence even during the years of the First Republic. On the other hand, the Traders' Party was part of all government coalitions from 1925 (with the exception of the period between 1932 and 1935) and its policies contributed to strengthening the democratic character of the government regime, so it cannot be completely trivialized. This study is devoted to the evocation of the activities of the Slovak provincial organization of this party. It was established and formed after the parliamentary elections in 1920. Slovak traders and merchants decided to resign from the joint action with the Slovak National and Peasant Party, merged with the Czechoslovak Traders' Party and create a single organization with it. They adopted its agenda and organizational rules and elected their own provincial executive committee. The way the provincial party branch was established was thereby reflected in the fact that the Slovak party faction, unlike all (Czechoslovak) political parties operating on a nationwide scale, maintained relatively significant autonomy and independence from the headquarters in managing its structures, without, however, any fundamental or insurmountable differences between the party leadership and the provincial organization. The Prague party headquarters tolerated the different position of the provincial organization both towards the problem of Slovak autonomy and also Czechoslovakism, the solution of the national question in Czechoslovakia and to a certain extent also towards religious issues. In the partial party-political system of Slovakia, the provincial branch of the Czechoslovak Traders' Party did not gain ground. The reasons are mainly found in the inability to face the competition of Hlinka's Slovak People's Party, the Slovak National Party and the provincial faction of the National Democrats, which, thanks to their better financial standing, not only had a larger and more flexible apparatus developing more effective agitation and organizational activities, but the parties were able to offer mainly material benefits to traders. The lukewarm attitude towards the key issue of the country's autonomy also plays a role. In addition, it is necessary to bear in mind the fact that Slovak members of this social class were confronted with the interests of their economically relatively stronger Hungarian, Jewish, and even German colleagues.

Keywords: Czechoslovakia, political party, middle classism, press, autonomy.

Formulation of the issue. One of the deficits of the history of Czech, but also Slovak, political parties is the insufficient knowledge of several features of the activities of Czechoslovak political parties in Slovakia during the years of the first Czechoslovak Republic between 1918 and 1938. It is true that the basic contours of their activities are known, which primarily concern the most important ones, such as the Republican Party of Farmers and Peasants (the so-called Agrarian Party) or the anti-systemic but substantially voter-supported Communist Party of Czechoslovakia, but if we intend to analyze in more depth and reconstruct in more detail the history of the provincial

organizations of both socialist parties or, for example, the Czechoslovak National Democracy (National Unity), we still find ourselves on thin ice. A synthesising overview of political parties operating in Slovakia during the period under review is contained in a collection entitled Political Parties in Slovakia 1860 – 1989, compiled by Lubomír Lipták (1930 – 2003) and published in 1992 in Bratislava by the Archa publishing house. Since its publication, new research into the history of political parties creating their organizations not only in Slovakia but throughout the entire territory of the then republic has moved forward only slowly.¹ In addition to the works dedicated to the

¹ We are referring here to monographic studies devoted to the analysis of internal party life, not the entry of organizations and their officials into

the interwar political system, which we understand as one of the segments of political party activity.

Communist Party of Czechoslovakia [Benko, Šuchová, Zemko], we can only mention, without claiming a detailed list, the publication of a collective monograph dedicated to social democracy *demokracii* [Sikora, Hotár, Laluha, Zala], a collection of works created by, among others, the Department of History of the Faculty of Arts of the Catholic University in Ružomberok, whose authors elaborate on the activities of the provincial organization of the Czechoslovak People's Party [Pehr; Marťák; Maruniak; Zmátlo; Olexák] and the collections edited by Miroslav Pekník and dedicated to various prominent figures in Slovak politics [Pekník, 1994, 2012, 2022]. Our effort is to expand the portfolio of this interest with research devoted to the Czechoslovak National Socialist Party [Marek, 2022, 2023a, 2023b, 2023c] and currently the Czechoslovak Traders' Party (ČZOSS).

Study objectives. A political party with the ambition to unite one of the important segments of the so-called old middle class, i.e., small-time entrepreneurs, craftsmen, tradesmen and merchants, into one entity, was established in 1919 by the merger of traders' parties in Bohemia and Moravia, whose tradition reached back to the turn of the 20th century. Its leading elites had the concept of building a political organization operating throughout the territory of the Czechoslovak Republic, including Slovakia and gradually also Subcarpathian Ruthenia, which, along with other class parties of workers and peasants, would be an influential spokesman and defender of the interests of small traders facing large capital in economic competition [Mlčoch]. In the short period of the existence of the first Czechoslovak Republic, the party leaders working around the personalities of the chairmen Rudolf Mlčoch (1880 – 1948) [Rudolf Mlčoch, 1930] and Josef Václav Najman (1882 – 1937) [Josef Václav Najman, 1932; Marek, 1997a; Jakubec, 2007b] failed to fulfill this vision and the organization remained a relatively small political party (in the absence of precise data, estimates regarding the size of the membership base on a nationwide scale range between 50,000 and 100,000 members), which did not have a large electorate and the number of votes obtained in parliamentary elections placed it in the top ten on the list of political party success rates.

The reasons for the failure lay in the enormous heterogeneity and fragmentation of small business owners, which had characterized this social class since the advent of industrial society and had not been overcome even after the establishment of an independent state. In addition, small business owners were overwhelmingly members of a very diversified non-political system of professional organizations that satisfied their professional interests, and therefore they mostly refused to enter political structures and perceived it as a negative factor discouraging part of the public from using their work and services. At the same time, since the 1890s, when witnessed the process of political differentiation of Czech society, virtually all relevant political parties showed interest in expanding their membership base to include traders and created special sections for them in their organizational structures, which resulted in the fact that those small business owners who were interested in engaging in politics became members of various political parties. Therefore, the idea of building a purely class-based party of small traders ran into objective limits resulting from the described situation, but it also

caused tension in the party-political system, with other political parties rejecting it as redundant and treating it accordingly [Marek, 1996a, 1999]. However, it should be objectively noted that the party's credibility was weakened often by the behavior of some of the organization's leading elite.

On the other hand, the importance of the Traders' Party should not be underestimated. It formed an integral part of the party-political system of the First Republic, and its assessment would not be complete without a reflection on its activities. The same applies to the knowledge of the history of Czechoslovak parliamentarism. With the exception of the years 1932 – 1935, when part of its then leadership was tactical and went into opposition in the hope of gaining a larger number of votes in the next parliamentary elections, the Traders' Party was part of all government coalitions in the years 1925 – 1938, and its representatives held ministerial positions. The party's policy, following in the footsteps of the agrarians, contributed to the consolidation of the Czechoslovak democratic regime. In the party-political structure of the 1930s, the party had the potential to offer the middle class an organizational alternative to its inclination towards the extreme right. Electoral gains in the First Republic's parliamentary elections signaled the gradual but steady rise of the Traders' Party, which was only stopped by the events of the late 1930s.

We managed to compile the history of the Czechoslovak Traders' Party in the years 1918 – 1938 in the Czech lands in the form of a monograph in 1995 [Marek, 1995]. In the following years, we elaborated and supplemented this theme. [Marek, 1996b, 1998, 2000, 2005]. The aim of the presented study is to complete the research by reflecting on the activities of the provincial organization of the party in Slovakia and thereby expand the knowledge contained in the above-mentioned compendium edited by Ľ. Lipták [Lipták].

Analysis of sources and literature. A fundamental problem limiting the study of the history of ČZOSS is the absence of an archive resource containing documents originating from the activities of the party headquarters. We must also note the deficits regarding the personal resources of leading party officials. Exceptionally, only archival resources mapping the activities of lower organizational units of the party are available, but their informative value has a local scope. Therefore, the researcher is dependent on collecting information contained in various national archives in Prague and Bratislava, in the provincial, regional and district archives of the Czech and Slovak Republics, but also in the Archives of the Office of the President of the Republic, the T. G. Masaryk Institute, the National Museum in Prague, etc. Their detailed list is given in our monograph from 1995 [Marek, 1995, p. 159]. However, printed sources are of far greater importance for research on the theme, including both periodicals published by the party itself and mostly by state institutions documenting various areas of life in interwar Czechoslovakia, and periodicals published primarily by the party itself, but also by other political entities that critically monitored the activities of ČZOSS. We consider periodicals to be a key source enabling reflection on the history of the party. In this case too, we refer to the relatively extensive list of periodicals given in

our monograph. [Marek, 1995, pp. 160–161]. Information on the history of the party is also contained in secondary literature. The problem, however, is that these are periodical titles whose authors are party functionaries themselves [Čekl; Mlčoch; Pekárek, Zimák], so their conclusions must be taken critically. The second difficulty lies in the fact that the vast majority of these are overview works that are limited to the general characteristics of the Traders' Party, or touch on it only marginally. The following works are only attempts to summarize the history of the party: Jana Fejfarová focused on Moravia [Fejfarová] and included the results of her research in a handwritten diploma thesis defended at the University of Olomouc in 1969. Furthermore, Josef Harna prepared an overview of the history of the party in the Czech lands [Harna] in 2012, relying on our results of research on this theme. The author of the only work published about the party in Slovakia is the aforementioned Ľ. Lipták [Lipták, pp. 172–178], who created a sketch of its activities in the east of the then republic. Our work dedicated to the provincial organization of the party in Slovakia, using the results of our previous research on the theme, relies on the sources listed below, among which the periodical Hlásnik dominates.

Research results. ČŽOSS was one of the nationwide, Czechoslovak organizations and also had its provincial branches in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia. Its Slovak part was constituted on the initiative of Slovak tradesmen and merchants on 14 November 1920 at the congress in Turčianský Sv. Martin. [Rozmach našeho hnutí na Slovensku, 1921; Vytrvať, 1922; Slamený oheň, 1922; Kianička, 1927]. The establishment of the provincial structure was decisively influenced by the results of the first parliamentary elections, when activists of this social class tried to gain representation in the National Assembly on the candidate lists of the Slovak National and Peasant Party. When this plan failed [Všenárodní strana na Slovensku, 1920; Naše slovenské věci, 1921], in the mid-1920s they established closer contacts with the leaders of ČŽOSS and decided to join it as its provincial organization. [Slovenské remeslníctvo a obchodníctvo se probudilo, 1920; Nová politická strana na Slovensku, 1920]

Autonomous status of the provincial organization

The fact that it was a free choice of Slovak small traders had a fundamental influence on the position of this regional unit within the entire party. Although it was an integral part of it, on the other hand, unlike the provincial branches of socialist parties, for example, it had considerable autonomy and was tied to the Prague headquarters through representation in national units, but the party center provided it with freedom both in terms of managing the organization and taking positions on various issues. A large part of this model of the organization's functioning was due to the fact that the Slovak regional organization was financially independent of the party headquarters, the expected influx of subsidies from Prague did not come, and therefore it had to rely on its own resources [Slovenskí živnostníci a naša strana, 1929], and in addition, the officials at the head of the regional organization, the vast majority of whom were Slovaks, made it clear to their Prague colleagues from the very beginning that they were not sufficiently qualified to solve problems related to the needs of Slovak traders, that they had not penetrated the

local specifics and conditions, and that therefore the final decision should be left to the Slovak authorities.

The issue of Slovak agenda specifics

This autonomy of the Slovak party faction was reflected both in the fact that the party in Slovakia held a different opinion to the party leadership on some fundamental issues (e.g., the problem of Slovak autonomy, Czechoslovakism, the language question, the provincial system, the relationship to small traders of other nationalities than Czech or Slovak), and in the fact that, up until the parliamentary elections in 1925, it to a certain extent flirted (or strategized) with the efforts of national democracy or the Slovak National Party after the merger of these parties in Slovakia [Uvažujme!, 1924; Zasadnutie ústredného výkonného výboru, 1925] and the party leadership set conditions as a prerequisite for maintaining the existing model of cooperation.

The provincial party organization did not formulate a special Slovak agenda and adopted the Czech, all-party one [Marek, 2021]. Understandably, given the time of its creation, it did not contain the passage concerning Slovakia. The visions of Slovak craftsmen and traders are therefore formulated on the pages of their press, or the central periodical of the provincial organization, the weekly Hlásnik. Their reflection shows that in its basic features the agenda of Slovak small traders was identical to the intentions of their Czech colleagues (protection from big capital, provision of advantageous loans for small traders, reform of the tax system, innovation of the trade licensing code, introduction of old-age and disability insurance, establishment of trade licensing education, etc.), only the emphasis and elaboration with regard to Slovak needs and conditions were new: support for the concept of building professional organizational structures based on the existence of trade licensing associations, trade committees and their provincial headquarters; development of the cooperative movement; optimization of the transport system with emphasis on the road and railway network (Košice-Bohumín railway); priority allocation of state contracts to Slovak small traders; staffing the administrative apparatus in all spheres with Slovak officials, etc. [Hore sa do obecných volieb, 1923; Voľby sa určite blížia, 1925]

The Traders' Party's agenda therefore prioritized issues related to the economic and social status of small business owners and formulated demands for changes that would ensure prosperity and stability for the middle class. The aforementioned, albeit narrow view of the development of society, did not mean that the party's leaders and spokespeople avoided formulating positions on sensitive or fundamental issues of national, political and social life in the country. However, the truth is that their frequency on the pages of the party press is still lower than in other political parties. The explanation for this fact is found in the tactics of Mlčoch's party leadership in particular, which wanted to create an image of the party as a subject serving the interests of all middle classes regardless of the political opinions of individuals within or outside its ranks. As if the party wanted to be "on good terms" with everyone and thereby set itself apart from the pillar structure of society. We identify this tactical maneuver, for example, in the different views of the Czech and Slovak parts of the party

on the issue of relations between Czechs and Slovaks and on matters concerning doctrinal and religious issues forming one of the priorities of the First Republic's political events; different positions did not become a cause of discord in the party and the party press essentially suppressed them.

Statements to the effect that there was one "Czechoslovak nation with two branches" penetrated the party periodicals of traders published in the Czech lands to a very limited extent, for example, we know that they were already heard at the founding congress of the Slovak organization in November 1920 and then also at the Brno party congress in 1923 from K. Anděl [Slovenské řemeslnictvo a obchodnictvo se probudilo, 1920; Fildan, 1931]. However, from the beginning of the 1920s, criticism of state and Czech party policy towards Slovakia was given relatively wide space, which sought reasons for the discord in Czech-Slovak relations identified mainly in the ranks of the Slovak People's Party. The Czechoslovak daily wrote: the behavior of Hlinka's party is a reaction to Czech policy, which, with its ruthlessness towards Slovakia, has inflamed "misunderstandings between the two fraternal branches." Initially, Czechs were welcomed in Slovakia, "but now we see hatred due to looting, rape and other excesses." [Hlinka, 1919]. In one year, the government made so many mistakes in Slovakia that it will take at least ten years to correct them. We must pursue a sensible policy towards Slovakia "so that we do not raise traitorous Hlinkas". People must be instilled with love for the Czechoslovak Republic. Of course, this cannot be achieved through Karabáč or Dykov chauvinism [Z republiky, 1920]. In the mid-1920s, the party leader Mlčoch declared that the Slovak question is an economic and social problem. By solving it, we will erase the Czech-Slovak question. The cure for discontent and emigration is to give Slovaks work in Slovakia. In the cultural direction, we need to focus on the Slovak identity and culture, not to provoke the people with anti-religious agitations, and to use the natural talent and art of the Slovak people for the revival of our national art, and eventually to use it in crafts and industry. We will solve the differences in the field of Czech-Slovak understanding by ourselves and calmly. Let's not call those who have hunger and poverty querulants. They are not Czech masters and Slovak subjects [Minister Mlčoch o slovenskej otázke, 1926].

The Slovak regional organization of the Traders' Party, immediately after joining the Czech organization, sharply defined itself against the idea of Czechoslovakism [Rychlík, 1993, 2002, 2017; Galandauer]. It described the claim that there is one Czechoslovak nation with two branches and two languages as a confusing and ridiculous fact, which, thanks to the fact that it is proclaimed on the official stage, discredits the country in the world. Until 1918, Slovaks were perceived as a separate tribe among the Slavs and as such they also entered Czechoslovakia. From a political point of view, Czechs and Slovaks do form one common state and we must be united if we want to maintain it, but the concept of Czechoslovak, just like Czech-Russian or Czech-Polish, is purely comical. Siamese twins are attached to each other without taste and their own will. It is a phenomenon that is not only unhealthy, imperfect, but also unnatural. The claim that Slovaks need to be Czechized so that they become

Czechoslovak in the next generation is the most fatal mistake [Hubocký, 1924].

Likewise, immediately upon the creation of the national party organization, its Slovak elites, in an addendum to the party agenda of 14 November 1920, endorsed the idea of Slovak autonomy within the Czechoslovak Republic. Its acceptance is justified in the congress resolution: we demand the creation of a self-government of the country that will enable Slovaks to maintain their own identity, "so that every loyal Slovak, regardless of profession, can apply himself throughout Slovakia, so that agitation directed against Czechoslovak unity and its efforts is thereby made impossible. To establish the equality of Czechs and Slovaks". It was essential, however, that the congress postponed the implementation of the demand for Slovak autonomy to the future, not today or tomorrow [Slovenská samospráva, 1921]. Michal J. Hubocký justified this position in 1923 on the pages of Hlásnik with the following words, "It will be better to demand and stand up for a gradual autonomy, than in a fevered mood to chase something that would do nothing for the nation, only to help some glory-worshipping individuals to satisfy their ambition and to wealth". Autonomy of a politically underdeveloped, economically weak nation cannot by itself become salvation and a cure for its wounds from which it is bleeding... "Although the spokespersons of the Slovak party organization did not publish a specific idea of the form of autonomy, they knew one thing that it could not take the form that some extremists of Hlinka's party want to imprint on it: "Yes, we are not autonomists of the same style as they are, which is the freedom of our Slovak nation of Hecuba [the mythological queen Hecuba] and even at this price they want to transfer the autonomy, whose spirit would be Tuka!" People of this kind must disappear from Slovakia and the country's politics must be put in the hands of "reliable Slovaks" who "have a Slovak past behind them" [Prečo sú proti nám, 1925] "The Slovak question must be solved [...] not by provoking Czechs. The Slovak question is a question of two brothers, to be solved fraternally and in harmony." The idea of Slovak autonomy would be appealing to every conscious Slovak if it were not for the exponents of the Hungarian regime and Slovak Hungarians standing behind it. The discussion on the form of administrative reform at the end of the 1920s showed that the Slovak provincial party organization preferred the county system to the provincial system. It considered it a centuries-old form of administration that, thanks to the existence of three instances, gave small traders more certainty than the untested provincial authorities. It did not agree with the claim that the provincial system was the answer to the call for Slovak autonomy, because the idea itself could supposedly be implemented even under the conditions of the county system [Nové župy, 1922; Zemská samospráva, 1927; Naša strana a reforma verejnej správy, 1927].

Organizational development of the provincial organization

The Slovak provincial organization of the Traders' Party took over not only the party-wide agenda, but also the organizational rules. Its organizational development was relatively slow, the first district organizations were established only at the turn of the 1930s. Initially, the party agenda was handled by the central secretariat in Turčianský

Sv. Martin, where the headquarters of the provincial organization was located, which was assisted from the mid-1920s by the county secretariats in Košice (established in 1926 with a full-time secretary) and in Bratislava (from January 1927). Local organizations in the early 1920s were established mainly in southwestern and central Slovakia. The party penetrated the east of the country to a greater extent only from the late 1920s, and from its center in Košice it also directed the activities of party organizations emerging in Subcarpathian Ruthenia. The ground for the establishment of organizations in the territory of western Slovakia was prepared by the activities of the Slovak Craftsmen's (from 1924 also Merchants') Union, founded in Turčianský Sv. Martin in 1919 [Živnostenské hnutie na Slovensku, 1920; Slovenská remeselnícka jednota, 1923; Valné zhromaždenie, 1923; Päť rokov, 1924]. It was a non-political trade union structure with its own press in the form of the Martin fortnightly newspaper Slovenský remeselník a obchodník (in English: Slovak Craftsman and Merchant) (1919 – 1941), which had its branches in a number of urban and rural locations and was involved in the establishment of trade associations and trade committees of Slovak traders and merchants and recruited them for the development of the professional self-help movement (trade production, consumer and building cooperatives and savings banks). This linking and interweaving of the activities of both entities, which can be described as a characteristic feature of the building of the party organization in Slovakia throughout its existence, was made possible by the fact that a number of members of the provincial central executive committee of the party simultaneously held leading positions in the unit e.g., Igor Thurzo (1884 – 1926), Gustáv Šimko (1860 – 1937), Ján Hlavaj (1879 – 1963), M. Schmidt, etc. Similarly, since the mid-1920s, the party elites sought to penetrate the leadership of the Trade and Trade Union for Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, the Provincial Union of Trade Unions, the Provincial Union of Trade Unions and Unions, the Union of Trade Union Credit Unions and Cooperatives for Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, the Provincial Trade Union Council for Slovakia, provincial professional unions (e.g., the Provincial Union of Innkeepers), Chambers of Commerce and Industry, etc. The slow pace characterizing the emergence of party organizations was caused not only by the lack of financial resources limiting the expansion of the party apparatus and the scope of the party's agitation activities, primarily its periodical press, but above all by the national or religious composition of this social stratum, which was dominated by Jewish, Hungarian and German small traders.

The Slovak Party Traders' Organization managed to gather in its ranks only a small part of the allegedly more than one hundred thousand Slovak and small traders. A certain breakthrough in the principle of admitting only Slovaks to the party, to which the nationalistically oriented Czech elites adhered relatively strictly, occurred after 1926, when the provincial executive committee resisted permission to admit traders of other nationalities than Slovaks to the organization. In the second half of the 1930s, a county executive committee and party secretariat were established in Nové Zámky [Živnostníci v Nových Zámkoch, 1924; Marek, 1995, p. 71], which managed the activities of party organizations composed of small traders

of Hungarian nationality emerging in the territory of southern Slovakia. Its central figure was a trader from Parkán (today Modrý Kameň) Artur Menczel, who also became a member of the presidium of the provincial executive committee of the party in Slovakia. The acceptance of members of different nationalities led to an increase in the number of party members in Slovakia, but on the other hand, their coexistence was not without problems and in the second half of the 1930s it resulted in ethnic friction in party organizations in several places (e.g., Bratislava, Košice) [Nespokojenosť medzi bratislavskými živnostníkmi, 1937].

Overall, the process of establishing the Traders' Party in Slovakia may be characterized as relatively very gradual, albeit slightly upward. This was also reflected in the fact that we do not have any detailed information about the existence of satellite organizations of the party. From 1926, the Czechoslovak Traders' Academy, headed by J. Liška, was to develop activities in Slovakia. In the 1930s, several of its branches were established. One of the headquarters of the trade union Headquarters of the Czechoslovak Commerce operated in Bratislava. We hear only sporadically about the activities of the Purple Legions. We do not yet know anything about the establishment of special women's or youth branches of the party. In mid-June 1937, the first provincial congress of the young generation of the Traders' Party in Slovakia was held in Skalica, at which the organization was represented by Š. Širchich (Chairman).

Press of the provincial party organization

We have already mentioned that the press of the Traders' Party was considered by the newspaper publishers themselves as a "sad chapter" of its existence. The party's central weekly, Hlásnik, published in Turčianský Sv. Martin in 1920 – 1929, was even the private property of M. Schmidt in the initial phase of publication. He edited the periodical between 1919 and 1928 and alternately lent it first to the Slovak Craftsmen's Union and then to the party's executive committee. From 1929, the editorial office was managed by Senator B. Kianička. The paper was heavily in debt, which is why we also register several interruptions in its publication. It had few subscribers (most of whom didn't pay) and readers, and it was not possible to use financial resources from membership fees to cover costs, since most party members in Slovakia did not pay them. In 1929, the publication of the newspaper had to be stopped and the provincial executive committee was unable to replace Hlásnik. Apparently, episodically, in the early 1930s (1934), a mutation of the Prague National Center was published in Bratislava under the title Slovak Center. In 1925 – 1926, the party's county executive committee in Nitra attempted to launch a regional weekly called Obrana remeselníctva a obchodníctva na Slovensku (in English: Defense of Crafts and Commerce in Slovakia). The local party organization in western Slovakia in Holič also published the weekly Hlásateľ stredného stavu (in English: Announcer of the middle state) in 1928 – 1929 [Marek, 1999b; Encyklopédia Slovenska, 6, p. 659].

Problems of managing a provincial organization

A look into the internal party life of the provincial organization, which in 1927 had 12,365 members associated in 56 organizations, confirms the dominant role of the Martin executive committee in the management of

the party in Slovakia, which initially relied on local craftsmen and merchants [Slovenské remeslnictvo a obchodnictvo se probudilo, 1920] and in fact only from the first Slovak provincial party congress (1927) did officials from other areas, mainly from the Bratislava and Košice party centers, significantly penetrate its composition [Velkolepý sjezd, 1927; Veľkolepý zemský sjezd, 1927]. This body of more than thirty members was renewed three times, always after provincial congresses. From the pleiad of its members, we can only point out selected individuals.

The position of Chairman of the Provincial Executive Committee was held in the years 1920–1938 by B. Kianička, who was also the only representative of Slovaks in the Prague party leadership and from 1930 served as third Vice-Chairman of the First Elected National Executive Committee of ČŽOSS. He trained as a butcher and sausage maker and from the parliamentary elections in 1925 until his death (1938) he served in the National Assembly as a senator. The organizational work of the member of the executive committee and owner of a stove factory, I. Thurzo, who was elected mayor of Martin in 1921, was of great importance for the establishment of the party in the initial phase of its existence. The third key figure standing at the cradle of the provincial organization is represented by the First Secretary of the party M. Schmidt. He came from a patriotically passionate family that was traditionally involved in the national, economic, educational and cultural work. He trained as a baker, but he worked primarily as a book publisher and editor.

The connection between the party and the class movement was guaranteed by another prominent figure among the members of the executive committee, the builder J. Hlavaj. We cannot forget the figure of the Martin saddler and upholsterer G. Šimek, whose contributions to the establishment of the Martin centre of the trades movement and the professional structures were recognized by his colleagues in 1931 by appointing him Honorary Chairman of the Provincial Executive Committee of the ČŽOSS in Slovakia [Velkolepá manifestace, 1931]. From the end of the 1920s, when he became a member of parliament (in 1929–1939), J. Liška asserted himself in the leadership of the provincial executive committee as its Vice-Chairman (in 1931–1938). After Kianička's death, he took over the position of provincial chairman and in 1938, after the signing of the Žilina Agreement, he transferred the party to Hlinka's People's Party – the Party of Slovak National Unity [Živnostníci, obchodníci, podnikatelé!, 1938; Čarnogurský, p. 126]. Kianiček's mandate in the Senate was taken over by Juraj Vyskočil (1881–1951), a businessman, brewery and soda factory owner, and long-time mayor of Trnava from 1922–1927 and 1931–1938. Like Liška, he joined the Hlinka People's Party in December 1938. Among the functionaries of the Košice party center, Milan Maxoň (1890–1943), Director of the Slovak Bank branch, Chairman of the Chamber of Commerce and Industry, and Mayor of Košice in the 1930s (between 1933 and 1938, with a pause), made a significant impact. His name is associated with one of the largest internal party crises that the party went through in its history. Disputes with the then party Chairman J.

V. Najman between 1935 and 1937, caused, among other things, by also his omission in filling the parliamentary mandate in the second round of parliamentary elections, [Slovenská živnostenská strana?, 1935] resulted not only in his expulsion from the party and temporary departure from the position of mayor of the city, but also in national discord within the party in the east and at Košice city hall.

The entry of the provincial organization into the political system

A probe into the issue of the provincial organization's involvement in the political system shows that the organization entered it most significantly through municipal, district, county, provincial and parliamentary elections. We have already mentioned the results of the last two elsewhere in this commentary. It first entered the competition between political parties in the municipal elections of 1923. The organization's leadership evaluated the gain of about a hundred mandates throughout Slovakia as a failure. The fact is that over the years the party's gains in municipal elections grew (for example, in 1927 it won 9098 votes), but rather from a general point of view, otherwise it had an average of two to three representatives in municipal committees (far from all). In the county elections of 1923, the party fielded candidates in only two of the six counties (in Považská and Bratislava). The number of votes received (2325–2729) was not enough to gain an elected mandate, and the traders had two representatives appointed by the government (J. Hlavaj and the factory owner, former member of the Revolutionary National Assembly Milan Žuffa).

The provincial organization first participated in parliamentary elections in 1925 with high hopes in six electoral districts for the Chamber of Deputies and in three for the Senate. Its expectations were not fulfilled, the number of votes cast did not correspond to its wishes, and moreover, the post-election disillusionment among the elites was so great that the provincial executive committee officially considered the alternative of secession from ČŽOSS. It seemed to the hotheads that the Slovak organization of the party had been "cheated" by the Czechs in contrast to the promises, because instead of the mandate of a deputy and senator in the second round of voting, it only received the post of senator, which they considered completely inadequate. [Dúfali sme..., 1925] After the parliamentary elections in 1929 and 1935, the provincial organization had one of its members in each of the representative bodies. Although the number of votes cast in favor of the party in Slovakia had an upward trend, the overall result was never enough to win a mandate in the first round of elections. Essentially the same applied to provincial elections, and the party won representatives through government appointment (1928 J. Liška; 1935 businessman Ľudovít Mayer); the exception of the election of Pavol Ušiak, a railway station restaurateur in Košice, in 1935 only confirms the rule (Ušiak, as a substitute for the deceased M. Schmidt, had already been a member of the council in 1934–1935). In the elections to district councils in 1928, the party won 13 mandates in Slovakia (i.e., 1.24%) and was the tenth most successful among the parties.

1. Election results of ČŽOSS in the elections to the Chamber of Deputies and the Senate of the National Socialist Party in the years 1920–1935 on a nationwide scale. The table shows the number of votes cast for the party on a nationwide scale in absolute numbers and in percentages, the number of mandates obtained and the ranking among the parties in terms of winning votes first for the Chamber of Deputies (PS) and then for the Senate

Rok	PS	v %	mandáty	Pořadí	Senát	v %	mandáty	Pořadí
1920	122 813	2,89	6	14	107 674	2,06	3	8
1925	286 058	4,1	13	10	257 171	4,22	6	1
1929	291 209	3,9	12	11	274 085	4,3	6	11
1935	495 726	5,9	17	9	393 732	5,41	8	9

2. Election results for the Chamber of Deputies in Bohemia, Moravia and Silesia, Slovakia and Subcarpathian Ruthenia in the years 1920 - 1935 in absolute numbers and in percentages

Rok	Čechy	v %	Morava a Slezsko	v %	Slovensko	v %	pořadí na Slov.	Podkarpatská Rus	v %
1920	80 757	3,62	42 056	2,91	0	0	0	0	0
1925	194 162	9,3	80 320	7,7	11 574	1,2		0	0
1929	176 188	4,56	77 539	4,25	30 134	2,1	10	7 348	2,76
1935	274 673	6,43	122 703	6,06	42 002	2,58	7	8 677	2,8

3. Election results for the Senate in Bohemia, Moravia and Silesia, Slovakia and Subcarpathian Ruthenia in the years 1920 - 1935 in absolute numbers and in percentages

Rok	Čechy	v %	Morava a Slezsko	v %	Slovensko	v %	Podkarpatská Rus	v %
1920	72 779	3,8	34 895	4,1	0	0	0	0
1925	173 506	9,5	72 433	8,1	11 232	1,4	0	0
1929	157 705	7,8	68 307	6,8	39 197	4,4	8 876	5,4
1935	241 718		104 934		37 726		9 354	

4. Results of the provincial elections in 1928

Země	počet získaných hlasů	v %	počet zastupitelů zvolených	v %	počet zastupitelů jmenovaných
Čechy	162 213	4,6	4	5	3
Morava a Slezsko	68 729	4,2	2	5	1
Slovensko	15 489	1,2	0	0	1
Podkarpatská Rus	11 465	4,7	1	8,3	1
Celkem	257 596	3,8	7	4,2	6

5. Results of the provincial elections in 1935

Země	počet získaných hlasů	v %	počet zastupitelů zvolených	počet zastupitelů jmenovaných
Čechy	254 086	6,35	5	3
Morava a Slezsko	116 032	6,14	3	2
Slovensko	31 641	2,09	1	1
Podkarpatská Rus	3 703	1,24	0	0
Celkem	405 462		9	6

Research conclusions. The subject of our interest was the evocation of the history of the provincial organization of ČŽOSS in Slovakia. Its entry into the provincial party-political system was delayed, given the fact that all political parties operating in Slovakia showed interest in the organizational support of small traders, but on the other hand, we evaluate the decision of its elites to form a provincial faction of the national party in conditions where there was no Slovak tradition of a trade union political movement and a network of state-ordered and voluntarily

created organizations was absent. The building of the provincial organization was influenced by several factors, which, considering the context of the current state and development of Slovak interwar society, cannot be evaluated as completely unambiguously favorable. The party's construction was managed from the Martin Center, whose aim was to deal with the great deficit of the trades movement in Slovakia, which was the absence of organizational structures (trades associations, business committees and their higher organizational units -

provincial unions) resulting from the dictation of the Trades Act. The protagonists linked these activities with agitation work in favor of the politicization of the trades movement, which can be evaluated as a positive, since a number of support structures for the establishment of party organizations were created.

At the same time, however, it is impossible not to see that the relatively small group of organizers could not fully cope with both demanding tasks without the help of a larger professional apparatus, for the creation of which there was a lack of financial resources. The provincial organization of the party was built under the influence of the Prague headquarters on the Slovak (Czechoslovak) national principle. Small traders of Hungarian and Jewish origin thereby remained outside its interests, which, considering the national composition and economic potential of members of this social class in Slovakia, definitely weakened the party. However, overcoming this tendency by the will of the Slovak leadership of the organization resulted in the emergence of national frictions.

One of the essential motives for the fusion of the political structures of Slovak and Czech tradesmen and merchants was the expectation of help for Slovaks from a more advanced Czech environment. However, these assumptions were not fully fulfilled. There can be no doubt about the moral and methodological help and support of the Czech branch of the party to the Slovak provincial organization, although complaints in the press indicate the existence of reserves. However, Slovak officials had the

idea that the Prague headquarters would also distribute financial subsidies to Slovakia in an amount that would allow covering a significant part of the needs of the provincial component of the party. This assumption was not confirmed in practice, so the party in Slovakia was underfunded in the long term, and in addition suffered from a very poor payment morale of its membership base; the vast majority of party members did not pay membership fees. The Prague party leadership cannot be blamed for its attitude, because the funds obtained were barely enough to cover the needs arising in the Czech lands. The lack of funds significantly limited the development of the party's activities in Slovakia.

Although over time we reflect on the gradual, moderate expansion of the size of the party's membership base and its electorate, which was interrupted by the events of the late 1930s and World War II, the limit to its growth was set by the fact that it was unable to address a larger mass of traders with its class agenda and policy. Most of them remained politically indifferent, and those who wanted to get involved politically remained fragmented and mostly headed for Hlinka's Slovak People's Party, or among the Hungarian Christian Socials, in the cities to the national democratic and in the countryside to the agrarian political formations. ČŽOSS was not able to compete with these forces in Slovakia and remained only a marginal political force, successful more locally than on a national scale. Therefore, further research into its history should focus on studying the situation in selected regions.

References

- Ako hovorí a ako zastupuje remeselnícko-obchodnícky zástupca remeselníkov na Slovensku v zákonodárnom sbore. Reč senátora Bohuša Kianičku k štátnemu rozpočtu, povedaná v senáte dňa 15. novembra 1928, 1928, *Hlásnik*, r. 9, č. 47, 23. novembra, s. 1–3.
- Benko, J., 2015. Maďarská komunistická emigrácia a jej pôsobenie v rokoch 1919 – 1921, *Historický časopis*, r. 63, č. 4, s. 605–628.
- Bohuš Kianička, 1979, *Encyklopédia Slovenska*, 3, K–M, Bratislava: Veda, s. 68.
- Bohuš Kianička, 2002, Klímová, A., Némethová, M. a kol. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255 – 2000*, Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica, s. 94.
- Cekl, J., 1938. *30 let růstu, zápasů a úspěchů Československé živnostensko-obchodnické strany středostavovské 1908 – 1938*, Olomouc: Živnostenský závod tiskařský a vydavatelský, 175 s.
- Čarnogurský, P., 1993. *6. október 1938*, Bratislava: Veda, 327 s.
- Členské shromaždenie miestnej organizácie čl. živnostensko-obchodníckej strany stredostavovskej v Košiciach, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 8, 25. februára, s. 2–3.
- Důfali sme ..., 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 49, 4. decembra, s. 1–2.
- Đuriška, Z., 2007. *Národní cintorín v Martine. Pomníky a osobnosti*, Martin: Slovenská národná knižnica, 331 s.
- Encyklopédia Slovenska*, zv. 1–6, 1977 – 1982, Bratislava: Veda.
- Fejfarová, J., 1969. *Dějiny Československé živnostensko-obchodnické strany středostavovské na Moravě v letech 1918 – 1938*, Olomouc: rkp. diplomové práce na FF UP, 76 s.
- Fildan, J., 1931. Slovenské živnostníctvo nositelem československé jednoty, *Československý deník*, r. 13, č. 129, 6. června, s. 1.
- Galandauer, J., 1998. Českoslovačism v proměnách času. Od národovotvorné tendence k integrační ideologii, *Historie a vojenství*, r. 47, č. 2, s. 33–52.
- Halaša, P., Bukovská, Ž., 1981. *Spríevodca po národním cintoríne*, 3. vyd., Martin: Matica slovenská, 242 s.
- Harna, J., 2012. Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská, *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. 3, č. 2, Praha: Historický ústav AV ČR, s. 121–124.
- Hlavaj, J., 1922. Sůvaha, *Hlásnik*, r. 3, č. 4, 27. januára, s. 1.
- Hlinka, 1919, *Československý deník*, r. 1, č. 326, 6. prosince, s. 1.
- Hlinka v Martine, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 19, 12. mája, s. 2–3.
- Hore sa do obecných volieb!, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 35, 31. augusta, s. 1–2.
- Hubocký, M. J., 1927. Konfúzia, *Hlásnik*, r. 8, č. 22, 3. júna, s. 2.
- Hubocký, M. J., 1924. Naše pomery, *Hlásnik*, r. 5, č. 4, 25. januára, s. 1.
- Hubocký, M. J., 1925. Pastiersky list katolíckych biskupov na Slovensku, *Hlásnik*, r. 6, 1925, č. 9, 13. marca, s. 1–2.
- Chaos, 1924, *Hlásnik*, 5, č. 44, 31. októbra, s. 1.
- Churaň, M. a kol., 1994. *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století*, Praha: Libri, 687 s.
- I na Podkarpatské Rusi střední stav uznává potřebu vlastní politické organizace, 1925, *Československý deník*, r. 7, č. 247, 25. října, s. 3.
- Igor Thurzo, 2000, Klímová, A., Némethová, M. a kol. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255 – 2000*, Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica, s. 197–198.
- Igor Thurzo mrtvy, 1926, *Hlásnik*, r. 7, č. 37, 10. septembra, s. 1–2.

- Jakubec, I. 2007a. A. Krofta, J. V. Najman, J. Urban. *Tri podnikatelské osudy*, Hájek, J. – Šedivý, I. – Filip, T. (eds.). Na pozvání Masarykova ústavu, 3, Praha: Masarykův ústav AV ČR, s. 102–109.
- Jakubec, I., 2007b. Josef Václav Najman, představitel české a československé obchodnické a živnostenské elity první poloviny 20. století, *Ekonomická revue*, r. 10, č. 1, s. 72–79.
- Ján Liška, 2013, *Biografický lexikón Slovenska*, 5, KM–L, Martin: Slovenská národná knižnica, s. 775.
- Ján Liška, 1979, *Encyklopédia Slovenska*, 3, K–M, Bratislava: Veda, s. 377.
- Josef Václav Najman. *Jeho život a veřejná práce. 1882 – 1932*, 1932, ed. A. J. Beneš, Praha: Čechie, 170 s.
- J. V. Najman mrtev, 1937, *Venkov*, r. 32, č. 286, 5. prosince, s. 1–6.
- Juraj Vyskočil, 1994, *Slovenský biografický slovník*, 6, T–Ž, Martin: Matica slovenská, s. 330.
- K nášmu programu, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 41, 20. októbra, s. 1–2.
- Kandidátka našej remeselnícko-obchodníckej strany stredostavovskej, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 43, 30. októbra, s. 2.
- Kianička, B., 1924. Riman Rimanovi, *Hlásnik*, r. 5, č. 20, 16. mája, s. 1–2.
- Kianička, B., 1927. Vzkriesenie!, *Hlásnik*, r. 8, č. 15, 15. apríla, s. 1.
- Kianička, B., 1927. Zemská samospráva, *Hlásnik*, r. 8, č. 7, 18. februára, s. 1.
- Kianička, M., 1928. Klofáč a spisovná slovenčina, *Hlásnik*, r. 9, č. 50, 14. decembra, s. 2–3.
- Kolář, F. a kol., 1998. *Politická elita meziválečného Československa 1918 – 1938. Kdo byl kdo*, Praha: Pražská edice, 302 s.
- Kolega Bohuš Kianička, predseda, 50-ročný, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 35, 11. septembra, s. 1.
- Kol. Bohuš Kianička, predseda zemského výkonného výboru na Slovensku – senátorom, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 48, 27. novembra, s. 2.
- Kolega Bohuš Kianička, predseda našej strany na Slovensku, padesátnikom, 1925, *Československý deník*, r. 7, č. 211, 12. září, s. 2.
- Kol. Igor Thurzo mrtev, 1926, *Československý deník*, r. 8, č. 209, 8. září, s. 1.
- Koľko je remeselníkov a obchodníkov v našej republike, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 17, 28. apríla, s. 1.
- Krechler, V., 1967. *Politické strany v předmnichovském Československu*, Praha: Vysoká škola politická ÚV KSČ, 117 s.
- Kubiček, J., 1982. *Politický tisk na Moravě a ve Slezsku v letech 1918 – 1938*, Brno: Blok, 315 s.
- Lipták, L. (ed.), 1992. *Politické strany na Slovensku. 1860 – 1989*, Bratislava: Archa, 312 s.
- Lubomiersky, I., 1927. Michal J. Hubocký 50-ročný, *Hlásnik*, r. 8, č. 41, 7. októbra, s. 2–3.
- M. Schmidt vedie našu kandidátku do krajského zastupiteľstva, 1928, *Hlásnik*, r. 9, č. 46, 16. novembra, s. 1.
- Malíř, J. 1982. K politizaci českého živnostenského hnutí na Moravě do roku 1909. *Časopis Matice moravské*, r. 101, č. 3 – 4, s. 283–309.
- Malíř, J., 1996. *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848 – 1914*, Brno: Masarykova univerzita, 373 s.
- Marek, P., 2000. Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská, Marek, P. a kol. *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861 – 1998*, Olomouc: Katedra politologie a evropských studií FF UP v nakladatelství Gloria, s. 185–197.
- Marek, P., 2005. Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská, Malíř, J., Marek, P. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 793–819.
- Marek, P., 1995. *Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská v politickém systému ČSR v letech 1918 – 1938*, Olomouc: Univerzita Palackého, 167 s.
- Marek, P. 1998. Čeští živnostníci a meziválečná Evropa, *Mezinárodní politika*, r. 22, č. 5, s. 38–40.
- Marek, P., 2022. Defender of Czechoslovak unity. A probe into the politics of the Czechoslovak National Socialist in Slovakia between 1918 and 1938, *Науковий вісник Ужгородського університету [Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History]*, серія Історія, 2022, вип. 2 (47), s. 119–129. DOI: [https://doi.org/10.24144.2523-4498.2\(47\).2022.267340](https://doi.org/10.24144.2523-4498.2(47).2022.267340)
- Marek, P., 1999a. K politické organizaci českých středních vrstev, Valenta, J., Voráček, E., Harna, J. (eds.). *Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*, Praha: Historický ústav AV ČR, s. 258–263.
- Marek, P. 1997a. K politickému profilu J. V. Najmana, *Východočeské listy historické*, b. r., č. 11 – 12, s. 35–43.
- Marek, P., 1994. K politickému profilu senátora Pastýřika, *Zpravodaj Muzea Kroměřížska*, b. r., č. 1, s. 29–34.
- Marek, P., 2023a. K problematice organizační výstavby Československé strany národně socialistické na Slovensku v letech první Československé republiky, *Historica Olomucensia*, r. 64, č. 2, s. 164–183.
- Marek, P. 1997b. K problematice včleňování českých středních vrstev do politického systému ČSR v letech 1918 – 1938, *Masarykova filozofie pojetí demokracie a existence pluralitního politického systému 1. republiky*, Hodonín: Muzeum T. G. Masaryka, s. 58–73.
- Marek, P., 2023b. K reflexi pastýřského listu slovenských biskupů z roku 1924 Československou stranou národně socialistickou, *Kulturní dějiny*, 14, Supplement, s. 122–146.
- Marek, P., 2023c. K slovenským národně-emancipačním snahám na půdě ČSNS, *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy*, r. 14, č. 2, s. 149–169.
- Marek, P., 1998. K vnitřním poměrům v českém živnostenském hnutí 1918 – 1938, *Soudobé dějiny*, r. 5, č. 1, s. 66–75.
- Marek, P., 1998. Mezinárodní kontakty ČŽOSS ve 20. a 30. letech, *Moderní dějiny*, r. 6, s. 123–142.
- Marek, P., 2009. Moravští „politici“ živnostníci v letech 1918 – 1938, Ambrožová, H., Dvořák, T., Chochořlák, B., Ján, L., Pump, P. (eds.). *Historik na Moravě. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu Filozofické fakulty MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám*, Brno: Matices moravská s. 527–537.
- Marek, P., 1996. Počátky politizace českého živnostenského hnutí, *Pocta Josefu Poliškému*, Ostrava: Repronis, s. 113–116.
- Marek, P., 1993. Pod zelenou a fialovou vlajkou, *Mezinárodní politika*, r. 17, č. 8, s. 27–28.
- Marek, P. 2021. *Politické organizace a programové dokumenty českého živnostenského hnutí na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc: Univerzita Palackého, 323 s.
- Marek, P., 1996a. *Politicko-organizační aktivity českých středních vrstev v letech 1918 – 1938*, Olomouc: Univerzita Palackého, 219 s.
- Marek, P., 1996b. Politicko-organizační vývoj českého živnostenského hnutí, *Moderní dějiny*, r. 4, s. 115–130.
- Marek, P., 1999b. Stranický tisk a periodika pod vlivem ČŽOSS v letech 1919 – 1938, Marek, P. (ed.). *Současný stav a perspektivy zkoumání politických stran na našem území. Sborník referátů přednesených na vědecké konferenci v Olomouci ve dnech 20. – 21. října 1998*, Rosice – Olomouc: Gloria pro Katedru politologie a evropských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, s. 89 – 109.
- Mart'ák, M., 2018. Martin Mičura v slovenskej i českej historiografii. *Disputationes scientificae*, r. 18, č. 1, s. 99–107.

- Maruniak, M., 2018. Pokusy o príchod Československej strany ľudovej na Slovensko do roku 1925 a postoje Slovenskej ľudovej strany pohľadom dobovej tlače, *Studia theologica*, r. 20, č. 4, s. 179–197.
- Miloslav Schmidt, 1981, *Encyklopédia Slovenska*, 5, R–Š, Bratislava: Veda, s. 225.
- Minister Mlčoch o slovenskej otázke, 1926, *Hlásnik*, r. 7, č. 2, 8. januára, s. 2–3.
- Mlčoch, R., 1925. *Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská, její úkoly, směr a cíl*, Olomouc: Živnostensko-obchodnická strana, 90 s.
- Najbližšia úloha strany, 1926, *Hlásnik*, r. 7, č. 39, 24. septembra, s. 1.
- Národná demokracia a ľudovci chcú uvaliť na živnostníctvo ohromné bremená, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 51, 22. decembra, s. 1–2.
- Národná demokracia terorizuje, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 38, 2. 10., s. 1.
- Národní archiv Praha, f. Ministerstvo vnitra – prezídium, sig. 1831-35, XŽS, kart. 225-981-2; 225, 981-4.
- Národní archiv Praha, f. Ministerstvo vnitra – prezídium, sig. Ž 8, kart. 25-1325-3.
- Národnej demokracii záleží na vlastním prospechu a nie na prospechu živnostníctva, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 31, 14. augusta, s. 3.
- Náš skvelý volebný úspech, 1929, *Hlásnik*, r. 10, č. 47, 1. novembra, s. 1–2.
- Náš volebný úspech v Pukanci, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 38, 21. septembra, s. 3.
- Naša strana a pozemková reforma, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 26, 30. júna, s. 2.
- Naša strana a reforma verejnej správy, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 27, 8. júla, s. 1–2.
- Naša živnostenská strana je za náboženskú snášanlivosť, 1926, *Hlásnik*, r. 7, č. 27, 2. júla, s. 1.
- Naše pomery, 1924, *Hlásnik*, r. 5, 1924, č. 4, 25. januára, s. 1.
- Naše slovenské věci, 1921, *Československý deník*, r. 3, 1921, č. 53, 4. března, s. 1.
- Nespokojenosť medzi bratislavskými živnostníkmi, 1937, *Lidové noviny*, 9. června – novinový výstřižek, NA Praha, f. VA MZV, kart. 2410.
- Nosek, E., 1928. Kedy nastúpia pravú cestu remeselníci, obchodníci a hostinskí?, *Hlásnik*, r. 9, č. 48, 20. novembra, s. 1.
- Nová politická strana na Slovensku, 1920, *Čas*, r. 30, 5. listopadu, s. 2.
- Nové župné sriadenie dňom 1. januára, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 45, 10. novembra, s. 2.
- O našom prvom slovenskom živnostenskom poslancovi inž. Jánovi Líškovi, 1929, *Hlásnik*, r. 10, č. 49, 15. novembra, s. 2.
- Občiansky blok, 1922, *Hlásnik*, 3, č. 29, 21. júna, s. 1–2.
- Olejček, J., 1931. Miloslav Schmidt 50-ročný, *Československý deník*, r. 13, č. 26, 1. února, s. 2.
- Olexák, P., 2023. Politická spolupráca Andreja Cvinčeka a Jana Šrámka vo svetle nespracovanej osobnej korešpondencie z rokov 1927 – 1929, *Kultúrne dejiny*, r. 14, suppl., s. 164–176.
- Organizačná činnosť v Bratislave, 1926, *Hlásnik*, r. 7, č. 47, 19. novembra, s. 3–4.
- Organizovanie sa národne-demokratickej strany na Slovensku, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 22, 1. júna, s. 2.
- Otravovanie studní, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 21, 26. mája, s. 1.
- Päť rokov, 1924, *Hlásnik*, r. 5, č. 8, 22. februára, s. 1.
- Pehr, M., 2006. Československá strana lidová na Slovensku (1925 – 1938) a Hlinkova slovenská ľudová strana, Letz, R., Mulík, P., Bartlová, A. (eds.). *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*, Martin: Matica slovenská, s. 233–241.
- Pekárek, J., 1931. *Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská*, Praha: Tiskový odbor Ústředního svazu československého studentstva, 12 s.
- Pekník, M. (ed.), 2022. *Dr. Pavel Blaho politik a národnoosvetový pracovník*, Bratislava: Veda, 368 s.
- Pekník, M. (ed.), 1994. *Milan Hodža, štátnik a politik. Materiály z vedeckej konferencie, Bratislava 15. – 17. septembra 1992*, Bratislava: Veda, 188 s.
- Pekník, M. (ed.), 2012. *Vavro Šrobár: politik, publicista a národnoosvetový pracovník*, Bratislava: Veda, 826 s.
- Plávka, A., 1927. Výborové zasadnutie košickej organizácie remeselnícko-obchodníckej strany, *Hlásnik*, r. 8, č. 7, 18. februára, s. 3–4.
- Po voľbách, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 40, 5. októbra, s. 1.
- Poslanec kolega J. V. Najman, 1935, *Moravský deník*, r. 30, č. 34, 9. února, s. 2.
- Poslanec Pastyřík na Slovensku, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 37, 14. septembra, s. 3.
- Požadavky slovenského živnostníctva a obchodníctva, 1927, *Československý deník*, r. 9, č. 204, 2. září, s. 1.
- Požadavky živnostníku a obchodníku na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi, 1927, *Československý deník*, r. 9, č. 63, 16. března, s. 1.
- Práca našej strany v Košiciach, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 42, 14. októbra, s. 4.
- Prečo sú proti nám?, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 23, 19. júna, s. 1.
- Predčasná radosť, 1929, *Hlásnik*, r. 10, č. 34, 16. augusta, s. 1.
- Program a organizační řád Československé živnostensko-obchodnické strany středostavovské*, 1929, Praha: ČŽOSS, 44 s.
- Prvý krok, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 38, 21. septembra, s. 1.
- Reč nášho senátora Bohuša Kianičku, povedaná v senáte v stredu dňa 13. júla 1927 pri pojednávaní zákona o reforme verejnej správy, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 28, 15. júla, s. 1; č. 29, 22. júla, s. 2.
- Reč nášho živnostenského senátora Bohuša Kianičky, povedaná v senáte dňa 14. decembra 1927 v záujme slovenského živnostníctva a podporenia slovenských kultúrnych ústavov, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 51, 16. decembra, s. 1–2.
- Referát zemského tajomníka Miloslava Schmidta, prednesený na zemskom sjazde našej strany dňa 28. augusta 1927 v dvorane Sokolovne v Turčianskom Sv. Martine, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 35, 2. septembra, s. 4–5; č. 36, 9. septembra, s. 1–2.
- Rezolúcia prijatá na krajskom sjazde čl. živnostensko-obchodníckej strany sredostavovskej na Slovensku, v Turčianskom Sv. Martine dňa 28. augusta 1927, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 35, 2. septembra, s. 1.
- Rezolúcia prijatá zemským výborom Československej živnostensko-obchodníckej strany *stredostavovskej na Slovensku v zasadnutí dňa 26. marca 1922 v Turčianskom Sv. Martine, týkajúca sa predmetu navrhutej kooperácie inej politickej strany*, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 13, 31. marca, s. 2.
- Ročenka Československé republiky*, 1930. Praha: Tiskový odbor čl. národní demokracie, 350 s.
- Rozmach nášho hnutí na Slovensku, 1921, *Československý deník*, r. 3, č. 30, 5. února, s. 1.
- Rozpory v živnostenských stranách v Košicích, 1936, *Lidové noviny*, r. 44, č. 371, 26. července, s. 2.
- Rudolf Mlčoch, zakladatel živnostensko-obchodnické strany středostavovské 1880 – 1930*, 1930, Olomouc: Živnostenský závod tiskařský a nakladatelský, 94 s.
- Rychlík, J., 2002. Česloslovanství a čechoslovakismus, Koschmal, W., Nekula, M., Rogall, J. (eds.). *Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*, Praha: Paseka, s. 64–74.

- Rychlík, J., 2017. Idea českoslovakismu versus dotváření svěbytného slovenského politického národa v první československé republice, *Studia Historica Nitrensia*, r. 21, č. 2, s. 431–440.
- Rychlík, J., 1993. Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v 1. republice, *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin. Sborník příspěvků*, Praha: Ústav T. G. Masaryka, s. 69–77.
- Senátor B. Kianička zemřel, 1938, *Národní listy*, r. 78, č. 149, 31. května, s. 2.
- Sen. kol. Bohuš Kianička mrtev, 1938, *Moravský deník*, r. 33, č. 127, 31. května, s. 2.
- Sikora, S., Hotár, V. S., Laluha, I., Zala, B. (eds.), 1996. *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*, Bratislava: T. R. I. Médium, 499 s.
- Slamený oheň, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 23, 9. júna, s. 1.
- Slovenská otázka, 1926, *Hlásnik*, r. 7, č. 2, 8. januára, s. 1.
- Slovenská politika, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 47, 23. novembra, s. 1–2.
- Slovenská remeselnícka jednota, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 12, 24. marca, s. 1.
- Slovenská remeselnícka jednota, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 9, 2. marca, s. 1–2.
- Slovenská samospráva, 1921, *Československý deník*, r. 3, č. 150, 1. července, s. 1.
- Slovenská živnostenská strana?, 1935, *Lidové noviny*, r. 43, č. 435, 31. srpna, s. 2.
- Slovenské řemeslnictvo a obchodnictvo se probudilo, 1920, *Československý deník*, r. 2, č. 280, 16. listopadu, s. 1–2.
- Slovenské živnostnictvo a naša strana, 1929, *Hlásnik*, r. 10, č. 33, 9. augusta, s. 2.
- Sriadenie ústredného výboru strany ŽOS pre Čs. republiku, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 22, 11. júna, s. 1.
- Stanovisko živnostenskej strany k vojenským předlohám, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 14, 8. apríla, s. 1–2.
- Statistická ročenka Republiky československé*, 1936, Praha: Státní úřad statistický, 299 s.
- Škandík, R., 2013. Ján Hlavaj – činovník Matice slovenskej a jeho účast na národním živote, Matica slovenská v národných dejinách. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Matica slovenská v národných dejinách, 26–27. 2. 2013, Martin, Martin: Matica slovenská, s. 247–261.
- Škandík, R., 2015. Vznik a vývoj organizačnej štruktúry Slovenskej remeselníckej a obchodníckej jednoty 1919–1938, *Historický zborník*, r. 25, č. 2, s. 75–95.
- Suchová, X., 2004. Organizačná štruktúra KSČ na Slovensku v rokoch 1921–1938. Tézys, *Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu*, 10, Praha: Ústav soudobých dějin, s. 49–54.
- Trapl, M., 1960. Živnostenská strana, Bartoš, J. a kol. *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960, 1. Územně správní vývoj státních a společenských institucí a organizací na Moravě a ve Slezsku v letech 1848–1960*, Ostrava: Profil, s. 206–207.
- Trapl, M., Konečný, K., 1990. *Studijní materiály k novodobým dějinám*, Olomouc: Univerzita Palackého, 88 s.
- Uvažujme!, 1924, *Hlásnik*, r. 5, č. 37, 19. septembra, s. 1.
- Valné shromáždenie Slovenskej remeselníckej jednoty v Turčianskom Svätom Martine, 1922, *Hlásnik*, č. 13, 31. marca, s. 1–2.
- Valné shromáždenie Slovenskej remeselníckej jednoty, 1923, *Hlásnik*, r. 4, 25. mája, s. 2–3.
- Velkolepá manifestace Slovenska pro myšlenku politického sjednocení živnostníků a obchodníků, 1931, *Reforma*, 1. září – výtřížek z novin. NA Praha, f. MZV-VA, kart. 2409.
- Velkolepý sjezd uvědomělého živnostnictva a obchodnictva na Slovensku, 1927, *Československý deník*, r. 9, č. 201, 30. srpna, s. 1.
- Velkolepý sjezd živnostensko-obchodnické strany středostavovské v Praze, 1930, *Československý deník*, r. 12, č. 217, 21. září, s. 1.
- Velkolepý zemský sjezd strany živnostensko-obchodnické středostavovské, 1927, *Hlásnik*, r. 8, č. 25, 2. septembra, s. 2–3.
- Vítězné pronikání středostavovské myšlenky na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi, 1927, *Československý deník*, r. 9, č. 62, 15. března, s. 1–2.
- Volby do Národního shromáždění Československé republiky. Historický přehled výsledků voleb za období 1920–1935*, 2006, Praha: Český statistický úřad 60 s.
- Volby do zákonodárných orgánů Československa a České republiky 1920–2006*, 2008, Praha: Český statistický úřad, 310 s.
- Volby do zemských zastupitelstev roku 1928, 1929*, Praha: Státní úřad statistický, 40 s.
- Volby sa určite blížia. Aká je povinnosť remeselníctva a obchodníctva?, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 31, 14. augusta, s. 1–2.
- Všennárodní strana na Slovensku a živnostnictvo, 1920, *Československý deník*, r. 2, č. 224, 9. září, s. 1.
- Všetkým příslušníkom strednéhohonstavu na Slovensku, 1923, *Hlásnik*, r. 4, č. 32, 10. augusta, s. 1.
- Vytrvať, 1922, *Hlásnik*, r. 3, č. 10, 10. marca, s. 1.
- Wende, F. (ed.), 1981. *Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa*, Stuttgart: Verlag Körner, 890 s.
- Z Hané do ministerského křesla, 1994, *Hanácké noviny*, r. 5, č. 18, 22. října, s. 10.
- Z republiky, 1920, *Československý deník*, r. 2, č. 12, 13. ledna, s. 1–2.
- Za Igorom Thurzom, 1926, *Hlásnik*, č. 38, 17. septembra, s. 1.
- Zasadnutie ústredného výboru stredostavovskej strany na Slovensku, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 21, 5. júna, s. 2–3.
- Zasadnutie zemského výkonného výboru živnostensko-obchodníckej strany stredostavovskej na Slovensku, 1928, *Hlásnik*, r. 9, č. 42, 19. októbra, s. 2.
- Zemko, M., 2004. Voličstvo strán národnostných menšín a komunistickej strany na Slovensku v parlamentných voľbách za predmnichovskej republiky, Bystrický, V., Zemko, M. (eds.). *Slovensko v Československu 1918–1939*, Bratislava: Veda, s. 179–198.
- Zemko, M., Bystrický, V. (eds.), 2004. *Slovensko v Československu (1918–1939)*, Bratislava: Veda, 687 s.
- Zemský sjezd ŽOS na Podkarpatské Rusi, 1928, *Československý deník*, r. 10, č. 193, 18. srpna, s. 2.
- Zimák, A., 1927. *Živnostenský dorost a Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská*, Olomouc: Zemský sekretariát dorostu ŽOS, 1927. 15 s. Knižnice dorostu ŽOS, sv. 1.
- Zmätlo, P., 2019. Katolíci v politike. Martin Mičura ako poslanec Národného zhromaždenia, *Studia theologica*, r. 21, č. 3, s. 143–176.
- Židovské politické pokusy, 1925, *Hlásnik*, r. 6, č. 5, 13. februára, s. 1–2.
- Živnostenské hnutí na Slovensku, 1920, *Československý deník*, r. 2, č. 183, 23. července, s. 1–2.
- Živnostníci, obchodníci, podnikatelé!, 1938, *Moravský deník*, r. 33, č. 244, 16. října, s. 1.
- Živnostenská strana se tlačí na Podkarpatskou Rus, 1935, *Lidové noviny*, r. 43, č. 51, 29. ledna, s. 2.
- Živnostníci v Nových Zámkoč (Maďari), 1924, *Hlásnik*, r. 5, č. 7, 15. 2., s. 1.

prof. PhDr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D.

почесний професор кафедри історії, філософський факультет, Університет Палацького в Оломоуці, Оломоуц, Чехія

ДО ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКО-ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПАРТІЇ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СЛОВАЧЧИНІ У 1920 – 1938 РОКАХ

Чехословацька підприємницько-торговельна партія середнього класу в 1918 – 1938 роках була невіддільною частиною партійно-політичної системи Першої Чехословацької Республіки. У чеському середовищі вона стала продовженням попередніх спроб, коли з 90-х років XIX століття у Богемії та Моравії поступово й окремо виникло кілька політичних партій, які, однак, не набули ваги в політичному житті через свою маргінальність. Велику конкуренцію для них становила широка та диференційована система неполітичних станових організацій, здатних задовольнити більшість економічних інтересів і потреб своїх членів, а також мережа т. зв. сателітних організацій, які пропонували підприємцям і комерсантам можливість задовольнити їхні політичні амбіції, афілійовані станові організації засновували всі релевантні політичні партії. Тому після закінчення Першої світової війни та створення незалежної Чехословацької Республіки політичні партії підприємців і комерсантів об'єдналися в одну організаційну структуру з метою створення сильного та впливового політичного утворення. Партія згуртувалася і водночас розширила свою діяльність на територію Словаччини та поступово і Підкарпатської Русі. Оскільки згадане конкурентне середовище, в якому вона діяла до війни, після 1918 року було, в принципі, тим самим, партія і в роки Першої Республіки залишалася амбітним, але відносно невеликим політичним угрупованням без значного політичного впливу. З іншого боку, підприємницька партія з 1925 року входила до складу всіх урядових коаліцій (за винятком 1932 – 1935 років) і своєю політикою сприяла зміцненню демократичного характеру державного режиму, тому її роль не можна недооцінювати. Представлене дослідження зосереджується на відтворенні діяльності словацької земської організації цієї партії. Вона виникла і сформувалася після парламентських виборів 1920 року. Словацькі підприємці та комерсанти тоді вирішили відмовитися від спільних дій зі Словацькою національною та селянською партією і об'єдналися з Чехословацькою торговельно-підприємницькою партією, щоб створити одну організацію. Вони перейняли її програму та організаційні положення і обрали власний земський виконавчий комітет. Тож спосіб формування земського партійного осередку відбився на тому, що словацька партійна фракція, на відміну від усіх (чехословацьких) політичних партій, що діяли в національному масштабі, зберегла відносно високий ступінь автономії та незалежності від штабу в управлінні своїми структурами, не маючи, однак, жодних принципових чи нездоланих розбіжностей між керівництвом партії та земської організації. Празький штаб партії толерував інший погляд земської організації як на проблему автономії Словаччини, так і на чехословакізм, вирішення національного питання в Чехословаччині, а також певною мірою на релігійні питання. В межах партійно-політичної системи Словаччини земський осередок Чехословацької підприємницько-торговельної партії середнього класу (ČZOSS) не набув значного впливу. Причини цього можуть полягати передусім у нездатності витримати конкуренцію з боку Глінкової словацької народної партії, Словацької національної партії та земської фракції націонал-демократів, які завдяки кращому фінансовому становищу не тільки мали більш розгалужений і гнучкий апарат, що вів ефективнішу агітаційну та організаційну діяльність, але й могли запропонувати підприємцям і комерсантам переважно матеріальні пільги. Має значення і прохолодніше ставлення до ключової проблеми автономії країни. Крім того, треба пам'ятати, що словацькі представники цієї соціальної верстви зіштовхувалися з протистоянням інтересів економічно відносно сильніших угорських, єврейських або навіть німецьких колег.

Ключові слова: Чехословаччина, політична партія, середній клас, автономія, преса.

Надійшла до редакції / Received: 31.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 04.04.2025

АМЕРИКАНСЬКА ДОПОМОГА ЄВРЕЯМ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ: АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ДЖОЙНТ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Златослава Керечанин

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: zlatoslava.kerechanyn@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0752-0327>

Стаття присвячена вивченню діяльності Американського єврейського розподільчого комітету («Джойнт») в Підкарпатській Русі як організації з найширшим функціоналом наданої допомоги у міжвоєнний період. Розглядаються основні напрями гуманітарної роботи комітету: соціально-економічна підтримка єврейських громад, розвиток системи охорони здоров'я, освітні проекти, розбудування інфраструктури соціального забезпечення. Особливу увагу ми приділили тому, як «Джойнт» організував місцеві кухні, медичні установи, навчальні програми та підтримував створення сиротинців, сприяючи не тільки виживанню, а й модернізації локальних єврейських спільнот. Аналізується взаємодія «Джойнт» з іншими міжнародними організаціями, зокрема WIZO, ICO, HICEM, що дозволило забезпечити комплексний підхід до вирішення соціальних проблем громади. Підкреслено, що у 1920-х роках діяльність організації була спрямована переважно на подолання гуманітарної кризи, тоді як у 1930-х акцент змістився на інституційну підтримку, професійну освіту та модернізацію у довготривалій перспективі. Аналізується взаємодія між представниками «Джойнт» та місцевим єврейським самоуправлінням, що забезпечувало адаптацію загальноєвропейських програм до специфічних локальних потреб регіону. Автор підкреслює, що вивчення діяльності «Джойнт» здебільшого фрагментарне і зосереджене на окремих аспектах, тоді як комплексний підхід до цієї тематики потребує подальших досліджень. Окреслено значення «Джойнт» як важливого соціального та економічного чинника у виживанні єврейських громад регіону в умовах економічної кризи і політичної нестабільності. Зібраний фактаж може слугувати основою для розробки комплексних наукових праць про вплив міжнародної гуманітарної допомоги не лише на соціально-економічний розвиток єврейських громад, але й на загальний стан місцевого населення Підкарпатської Русі у міжвоєнний період. Це дає змогу досліджувати, як міжнародні гуманітарні організації допомогли розбудові місцевої інфраструктури, інтеграції різних соціальних груп, а також становленню соціальних зв'язків між єврейськими громадами та іншими етнічними спільнотами.

Ключові слова: єврейські громади, Підкарпатська Русь, Американський єврейський розподільчий комітет, гуманітарна допомога, Джойнт, міжвоєнний період.

Постановка проблеми. Окреслюючи проблематику нашого дослідження, варто відзначити, що Закарпаття увійшло до складу Першої Чехословацької Республіки в досить важкому стані в економічному, культурному та політичному планах. Томашем Гаррігом Масариком це було взято до уваги, і ним була прийнята низка рішень щодо покращення становища краю, в тому числі дозвіл на приїзд представників різних громадських організацій із їхньою місіонерською роботою. Серед них важливу ланку займали єврейські асоціації та комітети, які, впритул до початку Другої Світової війни, надсилали у Підкарпатську Русь допомогу різних категорій (харчування, медикаменти, одяг тощо). Від моменту свого заснування у 1914 році, «Джойнт», як філантропічна громадська єврейська організація, розгорнув свою діяльність у всіх доступних йому на той момент регіонах світу. Не оминув його увагу і закарпатський край, до якого ця організація отримала доступ і офіційний дозвіл на початок діяльності після входження Закарпаття до складу Першої Чехословацької Республіки. Новоутворена держава прийняла цей край у достатньо важкому стані та схвально відреагувала на запропоновану допомогу у його покращенні. У ході такої підтримки обома сторонами укладались сотні документів, які ставали

об'єктом дослідження десятків науковців. Про діяльність «Джойнт» на Підкарпатській Русі у міжвоєнний період свідчить чимала частка джерельного матеріалу, який зберігається як у місцевих, так і в закордонних архівних установах. Однак, проблема аналізу активності «Джойнт» на території Підкарпатської Русі у міжвоєнний період була і є майже не дослідженою серед вчених.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діяльність «Джойнт» була у полі зору іноземних науковців із середини ХХ століття, проте географічний фокус досліджень обмежувався такими державами як Палестина, Ізраїль, Франція, Італія, Німеччина тощо. Окреслення такої активності також вдовольнялось, більшою мірою, лише залучення організації в алії (повернення євреїв до Землі Ізраїльської). Ситуація змінилась на початку ХХІ століття, коли поширеною стала тематика функціонування «Джойнт» на території міжвоєнної Чехословацької Республіки. Дослідженню історії євреїв на території Чехословаччини присвятили свої роботи такі науковці як Мартін Веїн [Wein, 2015], Катержіна Чапкова та Гілель Й. Кієвал [Čapková, Kieval, 2021]. Найбільш ґрунтовне вивчення історії єврейських громад саме закарпатського краю здійснив Єшаягу Єлінек у своїй праці «Карпатська діаспора: Євреї Підкарпатської Русі та Мукачева (1848 – 1948)»

[Jelinek, 2007], у якій він чи не найбільше з інших науковців розповідає про діяльність та перебування представників «Джойнт» у Закарпатті. Він охопив такі аспекти як: соціально-економічна допомога, освітні та культурні ініціативи, медична допомога, роль організації в еміграційних процесах та політичний і соціальний контекст. Одночасно проблематика діяльності «Джойнт» у міжвоєнному Закарпатті має достатньо не досліджених сторінок, зокрема співпраці з іншими міжнародними єврейськими громадськими організаціями, взаємодія з офіційною владою Першої Чехословацької Республіки тощо.

Метою дослідження є вивчення процесу надання різного виду допомоги американською філантропічною організацією «Джойнт» підкарпатським євреям у міжвоєнний період через призму наукових досліджень із даної проблематики, виявлення схожих і відмінних поглядів дослідників на одні й ті ж процеси, виокремлення конкретних видів допомоги, ґрунтуючись на відзначені дослідження переважно іноземних вчених.

Виклад основного матеріалу. Перша половина ХХ століття стала періодом надзвичайно динамічних змін у Центральній-Східній Європі. Закарпаття, як багатоетнічний регіон, опинилось на перехресті політичних інтересів новоутворених держав та стало територією, де переплелися геополітична невизначеність, соціально-економічна криза та культурна багатошаровість. Єврейська громада регіону, яка історично формувалась у період існування Угорського королівства як достатньо ортодоксальна і соціально диференційована спільнота, вступила у добу модернізації, що була ускладнена війною, зміною політичного суверенітету та економічним занепадом. Для єврейської громади цей період означав переосмислення традиційних форм самоорганізації, освітніх програм та методів збереження власної ідентичності.

Після завершення Першої світової війни та юридичного оформлення входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької Республіки (за Сен-Жерменським 1919 р. та Тріанонським 1920 р. договорами), єврейське населення Закарпаття мало пристосуватись до нових адміністративно-правових умов та соціокультурного простору. Хоча чехословацька влада узгодила демократичні засади управління та рівні права для національних меншин, у реальності регіон залишався одним із найбільш вразливих. Євреї, що становили до 30–40% населення у більших містах (Мукачево, Хуст, Ужгород), займалися переважно дрібною торгівлею та ремеслами, проте переважна більшість з них проживала за межею бідності. Відсутність доступу до базової медичної допомоги, освітніх ресурсів та соціальної інфраструктури, особливо у сільській місцевості, дали поштовх демографічним та гуманітарним кризам. Держава не завжди була здатна вчасно та ефективно реагувати на ці проблеми, особливо в умовах післявоєнного фінансового дефіциту та адміністративної невизначеності.

У такій критичній ситуації вагому роль відіграли міжнародні гуманітарні ініціативи, насамперед діяльність Американського єврейського розподільчого

комітету (American Jewish Joint Distribution Committee, далі – «Джойнт»). Створений у 1914 році як реакція на гуманітарну кризу, він поступово розширював свою присутність по всьому світу. Як слушно зазначає Єшаягу Єлінек у праці «Карпатська діаспора: Євреї Підкарпатської Русі та Мукачева (1848–1948)», «Джойнт» звернув увагу на цей край ще під час Першої світової війни, коли допомагав евакуювати місцевих єврейських дітей до безпечних міст [Jelinek, 2007, р. 136]. Вже тоді комітет не обмежував свою діяльність лише короткостроковими видами допомоги (як цей приклад), але й прагнув впровадити довготривалі гуманітарні програми.

У контексті аналізу соціально-економічного становища єврейської спільноти цього регіону надзвичайно вагомим і цінним джерелом є статистичні дані, зібрані «Джойнт» на початку 1920-х років. Ці матеріали, інтегровані у ґрунтовне дослідження Пітера Дж.Потічного та Говарда Астера «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі», ілюструють одну з найбільш систематизованих картин про соціальну структуру єврейського населення регіону в означений період. Автори вказують, що за підсумками оцінки близько 60% єврейського населення Підкарпатської Русі (а це 55 900 із 92 000 осіб), понад половини цієї групи була зайнята у фізичній праці, зокрема у таких галузях, як сільське господарство (12 500 осіб), ремесло (6 900 осіб), транспорт (6 000 осіб), дрібна торгівля (7 500 крамарів та 1 500 торговців), а також у сфері обслуговування (5 900 шинкарів) [Howard, Potichnyj, 1990, р. 166].

Зазначений соціальний розподіл демонструє переважання малозабезпечених прошарків у межах єврейської громади, що, своєю чергою, свідчить про її вразливість до економічних коливань і високий рівень бідності. Проте, водночас ця статистика охоплює широку соціальну інтеграцію євреїв у традиційні сфери закарпатського господарства, зокрема в сільське господарство та дрібну торгівлю. Висвітлені цифри також дозволяють зрозуміти масштаби гуманітарної допомоги, яку мав організувати «Джойнт», беручи до уваги не лише кількісні показники, але й специфіку економічної зайнятості.

У Підкарпатській Русі єврейські громади традиційно мали власні органи самоврядування, які займалися різноманітними питаннями соціальної допомоги, освіти, релігійного життя та іншими аспектами управління єврейською спільнотою. Однак через економічну кризу та загальне зубожіння регіону після Першої світової війни ці органи влади були надзвичайно обмежені у своїх ресурсах і можливостях. У 1920-х роках діяли місцеві єврейські органи самоврядування – громади (*кегилі*) та громадські ради в містах і містечках, таких як Мукачево, Ужгород, Берегове, Хуст, Ясіня. Ці інституції відповідали за соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, релігійне життя і виконували функції самоврядних органів єврейського населення. Після Першої світової війни та з огляду на глибоку економічну кризу, їхня здатність ефективно функціонувати суттєво зменшилась. Саме ці органи стали ключовими партнерами «Джойнт» у реалізації гуманітарних і соціальних програм у регіоні. Організація надавала підтримку

через локальні єврейські комітети, зокрема у Мукачеві через місцеву *Jüdische Gemeinde*, яка координувала роботу громадських кухонь, шкіл, сиротинців і лікарень. Вона забезпечувала не лише фінансування, а й методичний супровід, зокрема у сфері бухгалтерського обліку, інвентаризації майна та контролю за розподілом допомоги. Наприклад, у звітах «Джойнт» за 1921 – 1922 роки зазначено, що фінансова підтримка надходила не індивідуальним особистостям, а саме місцевим громадам, які мали відповідні органи управління, як-от кухонні комітети у Мукачеві, Ужгороді, Волівці, Тячеві та інших населених пунктах [Schweitzer, 1922, p. 3].

Перші місії представників «Джойнт», які знову відвідали Підкарпатську Русь у 1919 році, засвідчили катастрофічну гуманітарну кризу регіону. Міськове населення – зокрема єврейська громада – перебувало у надзвичайно складних умовах: голод, бідність та епідемії стали характерними рисами повоєнного повсякдення. За словами Єхуди Єлінека, «мешканці були голодними, одягненими у лахміття... регіон охопили численні епідемії, включаючи холеру», а «до кінця війни з'явилися тисячі вдів та сиріт, серед яких значну частину становили євреї» [Jelinek, 2007, p. 121].

У тому ж 1919 році, після консультації із д-ром Юліусом Гольдманом, до Праги прибув д-р Леон Векслер, уповноважений від Центрального офісу у Вашингтоні, для аналізу діяльності «Джойнт» на території Чехословацької Республіки за останні два роки та реорганізації всієї гуманітарної допомоги. Саме він, одним із перших, описав антисемітські погроми, економічну дискримінацію, масові звільнення євреїв із державних посад, що значно ускладнювало їхнє соціальне становище у новоутвореній республіці. У своєму звіті він відзначив, що популяція місцевих підкарпатських євреїв становить 80 000 осіб, і акцентував на негайному постачанні медикаментів, харчової продукції та одягу для них [Wechsler, 1921, p. 19]. Йому вдалось налагодити структуру «Джойнт» у Братиславі та Ужгороді, який був обраний центром для організації місцевого незалежного комітету «Джойнт» у регіоні, що підтверджує стратегічне міркування щодо цього міста як логістичного центру допомоги. «Джойнт» надав 60 000 доларів у березні 1919 року, та ще 30 000 доларів у грудні та додаткові кошти для допомоги біженцям з Угорщини та Галичини. З цих коштів 15 000 доларів виділялась для Підкарпатської Русі, що дорівнювало таким же сумах, як і для всієї Словаччини та Праги [Wechsler, 1921, p. 8]. Д-р Векслер, за весь час свого візиту, провів десятки зустрічей, конференцій та нарад як з представниками адміністрації, так і місцевими євреями, які не були залучені до роботи комітету. Особливо важливими були зустрічі із губернатором Підкарпатської Русі Григорієм Жатковичем, який підтвердив катастрофічний стан єврейської громади та закликав до якнайшвидшої допомоги. Зі свого боку, він пообіцяв повну підтримку адміністрації для організації гуманітарних місій [Wechsler, 1921, p. 18].

Під час свого звітування у 1921 році, Леон Векслер виділив кілька важливих перешкод, що суттєво ускладнювали діяльність «Джойнт» на території

Чехословаччини, в тому числі і Підкарпатської Русі. Насамперед він акцентував на відсутності систематичного обліку воєнних біженців, що утруднювало точне планування і розподіл допомоги. У документах часто бракувало точних даних щодо кількості прибулих, їхнього соціального становища, місця тимчасового проживання та потреб. Тому значна частина допомоги надавалась нерівномірно і через це менш ефективно. Другою проблемою була складна логістична ситуація, яка була зумовлена поганим транспортним сполученням, зокрема залізничним. Це призводило до затримки постачання, ненадійністю маршрутів і ускладнювало переміщення як представників організації, так і доставляння гуманітарних вантажів до віддалених районів, таких як Підкарпатська Русь. Ще одним суттєвим недоліком Векслер вважав низький рівень комунікації з місцевими єврейськими громадами, які б змогли ефективно допомагати у виявленні потребуючих і у забезпеченні логістичної підтримки на місцях. Натомість ці громади часто не контактували із представниками комітету, або ж не були проінформовані про механізми співпраці із «Джойнт» [Wechsler, 1921, p. 18–19].

Подібну місію у цей період очолив інший офіційний представник «Джойнт» Генрі Г. Альсберг. Він описав Підкарпатську Русь як «найбідніший регіон нової Чехословацької Республіки... із кількістю євреїв у 80 000 осіб, більшість з них були надзвичайно бідні та ізольовані» [Alsberg, 1919, p. 7]. На відміну від д-ра Векслера, який виконував функції адміністратора та координатора, будуючи реальну інфраструктуру розподілу допомоги та фінансового управління на місцях, Альсберг зосередився на дипломатичній взаємодії з урядом та перших етапах формування системи допомоги. Він також мав зустріч із губернатором Жатковичем, де заручився офіційною підтримкою місцевої адміністрації. Альсберг співпрацював із Векслером у таких проєктах як створення регіонального центру в Ужгороді та субцентру в Хусті, та поступовому налагодженні гуманітарної системи постачання [Alsberg, 1919, p. 7–8].

Як відзначалось вище, особливо загрозливою була ситуація у сфері охорони здоров'я. Як свідчить доповідь «Джойнт» за 1922 рік, серед поширених на той час інфекційних захворювань, фіксувалися випадки тифу, скарлатини, дизентерії, трахоми, туберкульозу та сифілісу, який, за твердженнями Мартіна Вейна, могли діагностувати навіть у немовлят – вияв того, що інфекція передавалась внутрішньо-утробно [Wein, 2015, p. 139]. Дослідник наголошує на цілому комплексі факторів, що посприяли розгортанню епідемій: відсутність чистої питної води, критичний стан санітарії, дефіцит ліків та базової гігієнічної культури. У поєднанні із загальним занепадом економіки та високою дитячою смертністю, ці умови спричинили катастрофічне падіння рівня життя. Типові хвороби антисанітарного середовища, як дизентерія та червоний тиф, уражали, у першу чергу, найбільш вразливі верстви – дітей, сиріт, жінок, літніх людей.

Для того, щоб покращити це становище, «Джойнт» активно співпрацював із представниками неєврей-

ських благодійних та соціальних інституцій. Вагомою була взаємна підтримка між комітетом та Чехословацьким Червоним Хрестом, яка дала змогу поєднати фінансові можливості «Джойнт» та медичні кадри Червоного Хреста для кращого координування своїх зусиль через мобільні медичні пункти, створення притулків і надання продовольчої допомоги [Павлишин, 2024, р. 2].

Робітників «Джойнт» привітно приймали не тільки єврейські громади, але й неєврейські філантропічні організації, які активно співпрацювали з ними на тлі важкої соціально-економічної ситуації в Закарпатті. Останні підкресливали, що страждання населення не мали етнічних або релігійних меж і охоплювали всі верстви суспільства, незалежно від національності, віку або статі. Зокрема, зазначали про критичний стан єврейських громад, які через релігійні переконання, включаючи дотримання кошерних норм, часто відмовлялися від їжі, що загострювало проблему голоду до межі фізичного виживання [Jelinek, 2007, р. 136]. Цей аспект відображає не тільки матеріальні труднощі, але й глибоку релігійність єврейського населення, яке, навіть в умовах криз, зберігало прихильність до своїх релігійних законів. Звітуючи про свої поїздки Закарпаттям, представники «Джойнт» неодноразово висловлювали здивування глибиною релігійної самосвідомості місцевого єврейського населення. Під час такої своєї поїздки, один із репортерів «Джойнт» у своїх записах зауважував, що, попри скрутне економічне становище, єврейські громади демонстрували високу відданість вивченню Тори та релігійній освіті [Mendelsohn, 1983, р. 142]. Це підкреслювало глибокий духовний зв'язок громади з традиціями та водночас розкривало складність забезпечення гуманітарної допомоги, яка мала враховувати не лише фізичні потреби, але й культурні та релігійні особливості. До діяльності емісарів «Джойнт» місцеве населення, як єврейське, так і неєврейське, здебільшого ставилось із довірою та повагою. Єлінек, на основі архівних документів «Джойнт», зазначає, що альтруїстична діяльність організації отримувала позитивний відгук не тільки серед євреїв, але й серед місцевого християнського населення [Jelinek, 2007, р. 137]. Це підтверджує, що допомога, надана «Джойнт», мала ширший вплив, охоплюючи різні групи населення та сприяючи побудові міжетнічного діалогу і співпраці в складних історичних умовах.

Побачивши соціально-економічну реальність Підкарпаття – зокрема важчі проблеми у сфері санітарії та важкі умови життя місцевого населення – представники «Джойнт» почали шукати ефективні шляхи для досягнення своїх цілей. Однак навіть амбітні спроби впровадити масштабні проекти зі значними інвестиціями зіткнулися з численними труднощами. Зокрема, після невдачі зі створенням центрального госпітально разом з Мукачівською єврейською похоронною організацією в 1920–1921 роках, «Джойнт» спробував запропонувати більш конкретний і потенційно ефективний проект – заснування клініки для дітей та молоді, а також навчання медсестер. Ця ініціатива мала на меті не лише покращити медичні послуги в регіоні, але й

забезпечити довготривалий ефект через навчання медичного персоналу.

Проте даний проект виявився надто складним і потребував великих інвестицій, яких організація не могла забезпечити в умовах загальної економічної та політичної нестабільності в Європі. Це призвело до того, що «Джойнт» прийняв рішення відмовитися від реалізації довготривалих програм і зосередитися на короткострокових, менш затратних ініціативах. Зокрема, організація вирішила підтримувати локальні громади через надання термінової гуманітарної допомоги, а не займатися великими інфраструктурними проектами, що потребували значних фінансових та людських ресурсів.

Важливим чинником, що вплинув на це рішення, було внутрішнє протистояння між працівниками «Джойнт» в кількох країнах, зокрема в Чехословаччині. Це протистояння загострило ситуацію в організації та змусило нью-йоркське керівництво переглянути пріоритети діяльності в Європі. У середині 1922 року «Джойнт» почав поступово скорочувати свою присутність у регіонах, де великі проекти виявилися надто складними для реалізації, і намагався сконцентрувати зусилля на термінової допомозі найбільш вразливим верствам населення [Jelinek, 2007, р. 139]. Окрім цього, у цей період «Джойнт» також почав більше приділяти увагу адаптації своїх програм до місцевих реалій. Програми мікrokредитування, підтримка малих господарств та надання базової гуманітарної допомоги стали основними напрямками діяльності організації у Підкарпатській Русі. Ці ініціативи мали більш локальний характер, і, хоча вони не могли розв'язати всі соціально-економічні проблеми регіону, допомогли зменшити навантаження на найбідніші верстви населення.

Однією із найнагальніших проблем в регіоні була ситуація із харчуванням. Перший із представників «Джойнт», який прибув до Підкарпатської Русі, знайшов цей регіон постраждалим від голоду. Оскільки місцеві євреї дотримувались норм кашруту, яку доставляли сюди інші американські комітети допомоги, виникла гостра потреба у її постачанні. «Джойнт» зайнявся доставками кошерних харчів для єврейського населення [Jelinek, 2007, р. 140]. Особливу увагу було приділено створенню їдальнь для дітей, які функціонували як осередки продовольчої безпеки. Надалі діяльність «Джойнт» в регіоні включала співпрацю з іншими міжнародними організаціями, зокрема з Американською адміністрацією допомоги (A.R.A.), яка, після згорання безпосередньої присутності «Джойнт» у Підкарпатській Русі, забезпечувала постачання як харчових продуктів, так і кухонного обладнання. Через те, що цілю посилення надання їжі була допомога групам із підвищеною соціальною вразливістю – інвалідам війни, жінкам та дітям – наявне фінансування з центру не було достатнім. Варто згадати, що «Джойнт» також отримував допомогу від Чехословацького державного агентства та від Міжнародного комітету Червоного Хреста, але цього було не достатньо для покриття його витрат (навіть на окремо взятий проект з харчуванням).

Єлінек також вказує на цікавий факт співпраці

«Джойнт» та державного філантропічного агентства «Піклування про дітей» («Péče o dítě») щодо забезпечення потреб дітей, в тому числі й у молоді [Jelinek, 2007, p. 149]. Про діяльність таких харчових проєктів від «Джойнт» вказує й науковець Михайло Делеган: «Організація «American Joint Distribution Committee» у 1920 році створила 14 кухонь, в основному для дітей та сиріт, надала допомогу одягом і взуттям хворим та інвалідам, а вдови й сироти одержали безплатну медичну допомогу» [Делеган, 1997, с. 88].

Найактивніше допомога з даного пріоритетного відгалуження впроваджувалась саме у Мукачеві. З самого початку діяльності «Джойнт» в цьому місті, його робота була спрямована на вирішення найгостріших соціальних проблем, що виникли внаслідок Першої світової війни. З 1922 року «Джойнт» взяв під свою опіку 2000 зареєстрованих сиріт, які потребували негайної допомоги. Це підкреслює масштаби гуманітарної катастрофи, з якою стикалася єврейська громада, особливо на території Підкарпатської Русі, що була одним із найбільш вразливих регіонів Чехословаччини. Мукачево було обране в якості центру, оскільки воно мало вигідне географічне положення і стало центром єврейського життя регіону. Водночас гуманітарна діяльність «Джойнт» поширилась і на інші регіони, зокрема Мармарошину, де ситуація була не менш гострою. У Мармарошині американська організація опікувалась близько 350 сиротами. Було організовано навчання, нагляд за їхнім здоров'ям, забезпечено одягом, харчуванням та навчальними матеріалами. Створення у 1923 році «Єврейської спілки опіки сиріт на Підкарпатській Русі» з центром у Мукачеві дало можливість систематизувати надання допомоги [Beskyd, 1929, p. 247]. Мережа місцевих осередків, зокрема у Хусті, Тячеві, Воловому, Нересниці та Рахові, дозволила координувати роботу у багатьох населених пунктах регіону, забезпечуючи більш ефективний і швидкісний розподіл ресурсів.

Важливим досягненням стала побудова у 1926 році сиротинця, де утримувалися 25 дівчат-сиріт. Діяльність сиротинця виходила за рамки просто забезпечення базових життєвих потреб дітей, таких як харчування і притулок. Тут організувалися майстерні, де дівчата отримували професійні навички, зокрема швейну справу і в'язання. Це свідчить про інноваційний підхід до благодійної діяльності «Джойнт», який полягав у тому, щоб не лише допомогти сиротам вижити, але й підготувати їх до самостійного життя, забезпечивши необхідні знання і навички для майбутньої економічної самостійності. Окрім 25 дівчаток, сиротинець також забезпечував харчуванням ще 35 дітей – учнів ремісничих майстерень, які працювали при закладі. Це підкреслює комплексний характер допомоги: сиротинець не обмежувався лише сиротами, а став важливим елементом підтримки для ширшого кола дітей, які були пов'язані з ремеслом.

Одним із ключових аспектів діяльності «Джойнт» була фінансова підтримка, яка дозволила реалізувати різні соціально-оздоровчі заходи. Як зазначається Делеганом, американська організація «Джойнт» разом

із місцевою єврейською спільнотою виділили на ці потреби 14 мільйонів чехословацьких крон [Делеган, 1997, с. 88]. Це значне фінансування підкреслює масштабність допомоги, яка мала довготривалі наслідки для єврейської громади.

Слід також високо оцінити заслуги Чехословацького Червоного Хреста, який, хоча і невеликим внеском, підтримав Єврейське товариство опіки над сиротами, особливо у регіоні Мармарошини, а саме у Хусті, Терновому та Воловому, куди він щороку надсилав 24 000 крон для утримання пунктів допомоги. Щороку організувалися літні колонії для оздоровлення та харчування дітей, де їх чисельність варіювалась від 64 до 104 осіб [Beskyd, 1929, p. 249]. Ці кошти були спрямовані не лише на забезпечення основних потреб дітей-сиріт, але й на розробку програм, що сприяли їх соціальній інтеграції та фізичному оздоровленню. Це важливий момент, оскільки свідчить про комплексний підхід до підтримки дітей, який враховував не лише їхні матеріальні потреби, але й соціально-психологічні аспекти.

Попри економічні труднощі, Мукачево продовжувало відігравати важливу роль у єврейській благодійності й волонтерській роботі. На це вказує і Єшаягу Єлінек: «Пожеертвування і продукти харчування, зібрані у західніших частинах республіки, стикалися в Мукачеві і звідси розподілялися по районах, які страждали від голоду і дефіциту продуктів» [Jelinek, 2007, p. 140]. Мукачево виступало координаційним центром, звідки ці ресурси розподілялися по різних районах Підкарпатської Русі, особливо в ті, що найбільше страждали від голоду і дефіциту продуктів. Це свідчить про те, що навіть у період економічних труднощів Мукачево зберегло свою центральну роль у гуманітарній діяльності, ставши вузловим пунктом для надання допомоги.

У міжвоєнний період діяльність «Джойнт» на території Підкарпатської Русі стала особливо важливою у контексті подолання соціально-економічної маргіналізації єврейського населення. Одним із найвизначніших напрямів роботи була організація і підтримка мережі кооперативних банків, що, своєю чергою, стало відповіддю на посилення дискримінаційної політики у сфері торгівлі та фінансів. Антиєврейська спрямованість кооперативних асоціацій, магазинів і навіть банків змушувала євреїв шукати альтернативні методи економічної самоорганізації. «Джойнт» ініціював створення фінансових структур, які дозволяли б євреям отримувати доступ до ресурсів на рівноправних умовах [Jelinek, 2007, p. 154–155]. Цікавою особливістю цього підходу було впровадження акціонерної форми організації, що забезпечувала правовий захист і водночас знімала перешкоди для участі євреїв в економіці регіону. Акціонерна форма організації давала можливість євреям діяти в межах закону, отримувати прибуток і контролювати свій фінансовий капітал. У той час, коли традиційні кооперативні асоціації дискримінували євреїв і ускладнювали їхній доступ до фінансових ресурсів, акціонерні компанії пропонували законні механізми економічної діяльності, що, як зазначає Єлінек, давало єврейській

громаді відчуття свободи та економічної незалежності. Цей підхід дозволив уникнути негативних наслідків антисемітської дискримінації в кооперативах і магазинах, створюючи паралельну фінансову структуру, яка забезпечувала підтримку єврейському бізнесу. Акціонерна форма дозволила уникати конфліктів, що могли виникати в межах традиційних банківських кооперативів, та сприяла розвитку єврейських підприємств, зокрема у сфері торгівлі та землевладіння.

Спостереження Бескида, зафіксовані в книзі «Marmagoš», узгоджують описану Єлінеком соціально-економічну діяльність. Автор пригадує численні випадки, коли єврейські ремісники та торговці, позбавлені доступу до кредитів у державних чи кооперативних установах, були змушені звертатись до власних, внутрішньогромадських ініціатив [Beskyd, 1929, p. 249]. Так описи підтверджують необхідність створення незалежних фінансових установ, які працювали б на користь самої громади.

Проект кооперативних банків був не лише успішним, а й масштабним. До 1924 року було організовано 14 кредитних асоціацій, які функціонували завдяки підтримці «Джойнт». До 1930 року обсяг фінансування з боку центрального офісу перевищила 5 мільйонів доларів [Jelinek, 2007, p. 157]. Ці кредити відіграли важливу роль у збереженні соціальної рівноваги: вони дозволяли малим підприємцям утримувати справу у кризових умовах, зберігати робочі місця та підтримувати мінімальний рівень життя у бідніших верствах населення. Кредити могли отримати представники різноманітних професій. Це були не лише бізнесмени та крамарі, але також землевласники, промисловці та інші. Така широка економічна база сприяла диверсифікації та зміцненню економіки єврейської громади Підкарпатської Русі. Ці установи діяли продуктивно насамперед у гірських поселеннях, де не було доступу до банків та інших кредитних установ, і мешканці були змушені звертатися до приватних осіб із високими ставками. «Спершу кооперативи сприймалися як щось чужорідне, однак завдяки пропаганді Союзу єврейських кредитних товариств ідея кооперації поступово прижилась у ширших верствах населення», – зі спогадів відзначає Костянтин Бескид [Beskyd, 1929, p. 250]. Кредитування дозволило багатьом підприємцям розширити свої справи та підвищити їхню конкурентоспроможність на ринку, що мало позитивний вплив на загальний економічний стан громади.

Для реалізації цього проекту вагомим стало співробітництво «Джойнт» та Американської єврейської колонізаційної асоціації (ICA), завдяки якому фактично діяли згадані вище фінансові інституції, хоч вони й не завжди мали формальну реєстрацію. Асоціація змогла ефективно надавати кредити та через сформовані місцеві структури. Прикладом є кредитна ініціатива «Úvěřová akce», яка мала ширший економічний характер й видавала довгострокові кредити під мінімальні відсотки – лише 2,5–3% річних (переважно підприємцям, які постраждали від війни або були на межі банкрутства) [Beskyd, 1929, p. 249].

У структурі кредитування особливо важливим був його соціальний аспект. Єлінек слушно підкреслює, що діяльність «Джойнт» сприяла покращенню не лише економічної стабільності, але й зміцненню почуття солідарності всередині громади [Jelinek, 2007, p. 156]. Така взаємопідтримка проявлялась у спільному фінансуванні шкіл, лікарень та допомоги сиротам – часто за посередництва самих банків та кооперативів.

Іншим ключовим напрямом діяльності «Джойнт» у Підкарпатській Русі стало створення спеціалізованого бюро з підтримки єврейських емігрантів, а також відкриття регіонального відділення Філантропічної організації для єврейських емігрантів (НІСЕМ). Цей проєкт став особливо актуальним на початку 1920-х років, коли еміграційні процеси стали потужною та демографічною тенденцією. У цей період на території Підкарпаття сформувались декілька окремих груп мігрантів, кожна з яких мала свої мотиви, траєкторію пересування та потреби [Jelinek, 2007, p. 157–159]:

1) Воєнні біженці із Поділля, Галичини, Буковини, Молдови та Угорщини. Потоки цієї імміграції були нелегальними, через що чехословацька влада намагалась їх депортувати; вони стали жертвами поліцейських переслідувань і адміністративного тиску, в той час, як місцеві єврейські організації здійснювали занадто мало спроб захисту цієї групи переселенців. Через звернення, «Джойнт» допомагав їм повернутись додому, оплачуючи дорожні витрати. У своїй праці «Сіоністи в міжвоєнній Чехословаччині: націоналізм меншин і політика приналежності» дослідниця Тетяна Ліхтенштейн висвітлює також факти організації притулку, забезпечення харчуванням та знаходження тимчасового житла закордоном для цих біженців [Lichtenstein, 2016, p. 105]. Паралельно з аналізом благодійної діяльності, Ліхтенштейн звертає увагу на позицію чехословацького уряду щодо єврейського населення на початку 1920-х років. Як зазначає дослідниця: «Прояви антисемітизму в офіційній політиці не лише обмежували права єврейських меншин, а й шкодили міжнародному іміджу Чехословаччини, що прагнула утвердитись як правова та демократична держава» [Lichtenstein, 2016, p. 105].

2) Хасиди із міста Белз та їх рабин. На відміну від попередньої групи, вони намагались осісти у Підкарпатській Русі, хоч і зустріли супротив мукачівського рабина Шпіри. В їхньому випадку, «Джойнт», разом з іншими єврейськими релігійними та світськими організаціями, намагався допомогти отримати чехословацьке громадянство, або, хоча б, дозволи на роботу, сприяючи їхній інтеграції до нового середовища.

3) Євреї-емігранти, які, через ряд певних причин (релігійні, соціальні, економічні тощо), переселялись із території Закарпаття до різних куточків світу:

- США (до 1924 року, коли прийняли жорстокіші еміграційні закони)
- Палестина
- Аргентина та інші країни Південної Америки,
- Франція
- Бельгія
- Біробіджан (Єврейська автономна область у складі РСФСР)
- Інші частини Чехословаччини (Словаччину),

Моравію та Богемію). Цей напрям рахується внутрішньою міграцією.

Міграційні процеси євреїв у цей період демонструють наскільки складною була їхня адаптація до нових політичних реалій після розпаду імперій та утворення нових держав. Допомога організацій на зразок «Джойнт» була життєво важливою, однак її ефективність часто залежала від політичної волі новостворених національних урядів, яка не завжди була прихильною.

Представники «Джойнт», які хотіли з'ясувати місцеві проблеми та допомогти у таких сферах, як охорона здоров'я, соціальна допомога і банківська справа, швидко зрозуміли, що їм буде важко знайти партнерів для своїх зусиль, як відзначає Єшягу Єлінек. Вони хотіли створити регіональну гілку своєї організації на зразок чеського філіалу у Празі. Однак, цей план не було втілено і центрального комітету підкарпатських євреїв так і не було створено. Проте, в деяких пунктах (Хуст та Білки) Джойнту вдалось створити комітети та навіть розв'язувати деякі місцеві проблеми (продукти й одяг).

«Джойнт» піклувався і про підняття освітнього рівня місцевих євреїв. Про це у своїх працях нам повідомляють Єшягу Єлінек та Тетяна Ліхтенштейн. Зокрема, вони відзначають пару шляхів такої допомоги [Lichtenstein, 2016, p. 405–406]:

1) фінансування певних юнацьких освітніх організацій (як от «Тарбут» та інші) для проведення навчальних бесід, літніх спортивно-освітніх таборів тощо;

2) безпосередня оплата необхідних заходів для будівництва та організації єврейських шкіл.

Єшягу Єлінек підкреслює цю фінансову допомогу від «Джойнту»: «Однак, значна підтримка для єврейських шкіл прийшла зі сторони Єврейського розподільчого комітету (Джойнту)» [Jelinek, 2007, p. 249]. У результаті експертних оцінок (у тому числі й лідера Мізрахі – рабина Меїра Берліна), які відмічали високий рівень освіти у єврейських школах, особливо у Мукачівській івритській гімназії, «Джойнт» погодився надати допомогу у розмірі 12% бюджету освітньої системи, тобто близько 3600 доларів. Ця підтримка значно покращувала шанси євреїв не тільки на здобування у майбутньому кращої закордонної освіти та професії, але вона і відбилась на їхньому сприйнятті себе як повноцінних представників світової єврейської спільноти.

Підйом у фізичному, духовному та розумовому аспектах життя місцевих євреїв перервала Велика депресія у 1929 – 1933 роках. Єшягу Єлінек порівнює декілька звітів про тогочасний стан речей у Підкарпатській Русі: «Після повернення із Підкарпатської Русі у кінці 1932 року Гамільтон Фіш Армстронг (США) і Людвіг Ренн (Німеччина) відмічали, що вони не бачили настільки жахливу бідність навіть у Китаї, Індії, у найбідніших і голодніших районах Африки й Азії». Цей звіт був опублікований на піку економічної депресії. Дослідник вказує і на такий факт, як заморозки взимку 1928 – 1929 років, які прирекли жителів регіону, включаючи євреїв, на голод. Автор, проаналізувавши звіти з архівів «Джойнту» з 1928 по 1936 роки, [Jelinek,

2007, p. 223] підтверджує слова Армстронга та Ренна.

Варто зазначити, що, не зважаючи на важкі умови, у 1930-х роках розгорнулася масштабна співпраця між «Джойнт» та іншою філантропічною єврейською організацією – Міжнародна жіноча сіоністська організація (WIZO). Співпраця організації WIZO з Американським єврейським розподільчим комітетом у міжвоєнній Підкарпатській Русі є важливим аспектом вивчення соціального і гуманітарного впливу єврейських організацій у цей період. Історики, що досліджують цю співпрацю, зосереджені на аналізі того, як ці дві організації координували свою діяльність, які програми реалізовувалися, та який вплив мали їхні ініціативи на місцеві єврейські громади.

Їхня діяльність у Підкарпатській Русі привернула увагу міжнародних єврейських груп допомоги. Починаючи з 1933 року, «Джойнт» тісно співпрацював із Марі Шмолкою (членом WIZO), щоб фінансово підтримати ці зусилля, виділяючи невеликі суми грошей на програми харчування голодних дітей або пропонуючи професійне навчання євреям [Brade, 2017, p. 87]. У 1935 році їхні зусилля привели до створення школи домашнього обслуговування для дівчат і майстерень для шкіл для хлопчиків по всьому регіону, які пропонували сільськогосподарську та іншу професійну підготовку. Як типово для політики «Джойнт» того часу, місцева організація (у цьому випадку Комітет допомоги єврейським жінкам у Чехословаччині (Hilfskomité Jüdischer Frauen in der ČSR), очолювана Марі Шмолкою та Ханною Штайнер) керувала створенням цих шкіл і проводила місцеву акцію зі збору коштів (у 1935 році Джойнт виділив 15 130 доларів США), а місцева організація збрала 12 000 доларів). Між 1934 і 1936 роками «Джойнт» виділив 1 080 000 доларів на роботу в Чехословаччині. Більшість пішла на оплату програм харчування, догляду за дітьми, відкриття професійних шкіл, шкіл для дівчат і сиротинців, але 30 000 доларів було призначено на «допомогу біженцям і репатріацію» [Brade, 2017, p. 87–88]. Дослідниця зауважує вкрай важливу роль і допомогу «Джойнт» у перевезенні євреїв із Підкарпатської Русі у 1939 році до безпечніших не нацистських держав.

Важливою стала фінансова підтримка та організаційна координація. На початку міжвоєнного періоду «Джойнт» був основним джерелом фінансової допомоги для багатьох єврейських організацій у Центральній Європі, включаючи WIZO. У Підкарпатській Русі співпраця між цими двома організаціями базувалася на взаємному розумінні ролей і завдань. WIZO фокусувалася на соціальній та освітній роботі, зокрема на допомозі жінкам і дітям, тоді як «Джойнт» забезпечував необхідні фінансові ресурси для реалізації цих ініціатив. Ківел підкреслює, що без фінансової підтримки «Джойнт», WIZO не змогла б впровадити більшість своїх програм на території Підкарпатської Русі [Kieval, 2012, p. 112–115].

WIZO, зі своєю сильною концентрацією на покращенні умов життя жінок та дітей, реалізовувала різноманітні освітні та соціальні програми, такі як дитячі садки, школи та навчальні курси для жінок. У

книзі Ківел пояснює, що ці програми, зокрема у Підкарпатській Русі, були можливі завдяки підтримці «Джойнт», який забезпечував не лише фінансування, а й консультації та організаційну допомогу. Це дозволило розширити мережу освітніх і соціальних установ для єврейських дітей та жінок у регіоні, які постраждали від соціальних потрясінь після Першої світової війни [Kieval, 2012, p. 135–140].

Співпраця між WIZO та «Джойнт» включала медичні програми, спрямовані на покращення санітарних умов та забезпечення базових медичних послуг для єврейських громад. Особливо важливими були ініціативи з надання медичної допомоги дітям, включаючи відкриття клінік, де можна було отримати консультації лікарів і базове лікування. WIZO залучала місцевих жінок до навчання медсестринським навичкам, а «Джойнт» фінансував ці ініціативи та забезпечував ресурсами [Kieval, 2009, p. 135–140].

У своєму доробку Ківел також аналізує складнощі, які виникали у процесі співпраці між WIZO і «Джойнт». Однією з ключових проблем було те, що фінансування та організаційна допомога «Джойнт» не завжди могла відповідати специфічним потребам різних регіонів, зокрема Підкарпатської Русі. Часто виникала потреба адаптувати програми під місцеві умови та ресурси. Ківел зазначає, що попри ці труднощі, співпраця WIZO і «Джойнт» була надзвичайно успішною у контексті розвитку місцевих єврейських громад і поліпшення умов життя для найвразливіших верств населення [Kieval, 2009, p. 150–154]. Ця співпраця дозволила реалізувати багато важливих програм соціальної допомоги, що були спрямовані на поліпшення умов життя єврейських громад, особливо жінок та дітей. Попри певні труднощі в співпраці між організаціями, їхній спільний внесок відіграв вирішальну роль у виживанні єврейських громад в регіоні під час економічної кризи та соціальної нестабільності.

Деякі дослідники відзначають характерну рису політики «Джойнт» щодо своєї діяльності у Підкарпатській Русі – фінансування менших організацій і передання їм деяких повноважень від свого імені. Катержина Чапкова та Гілець Й. Ківел у своїй праці «Прага та за її межами: євреї в богемських землях» підтверджують цей факт, зокрема вказуючи, що «...за підтримки Об'єднаного розподільчого комітету вони (інші єврейські філантропічні організації – авт.) в основному розподіляли матеріальну допомогу численним підкарпатським селам і містечкам...» [Šarková, Kieval, 2021, p. 183].

Висновки та перспективи подальших досліджень

Діяльність Американського єврейського розподільчого комітету («Джойнт») у Підкарпатській Русі в міжвоєнний період є прикладом комплексної гуманітарної присутності у нашому регіоні, яка поєднувала елементи екстреної допомоги та довгострокової інституційної підтримки. «Джойнт» не лише забезпечував базові потреби єврейських громад у часи гуманітарної катастрофи 1920-х років, але й активно сприяв модернізації місцевої соціальної інфраструктури у 1930-х роках шляхом підтримки систем охорони здоров'я, освіти та професійної підготовки молоді. Діяльність «Джойнт» в регіоні показує, як транснаціональні інтервенції можуть змінити локальні соціальні структури, зберігаючи водночас релігійну ідентичність та стимулюючи мобільність.

Сильними сторонами діяльності організації слід вважати її гнучкість у співпраці з місцевими єврейськими самоврядними структурами, здатність адаптувати глобальні стратегії до локальних реалій, а також прагнення формувати довготривалі механізми самопомоги. Важливо підкреслити, що «Джойнт» успішно координував свої дії з іншими міжнародними гуманітарними структурами, зокрема WIZO, ICO та НІСЕМ, що дозволило забезпечити різномірну підтримку громад.

Разом з тим, слабкими сторонами діяльності залишались обмеженість ресурсів у масштабах загальних потреб регіону, труднощі у повній інтеграції допомоги з традиційною громадською структурою, а також певна нерівномірність розподілу ресурсів між різними групами всередині єврейського населення. В окремих випадках це призводило до посилення соціальної стратифікації та напруги у суспільстві, що, певною мірою, погіршило рівень довіри місцевих єврейських громад до комітету.

Наукове осмислення діяльності «Джойнт» досі залишається фрагментарним. Найменш дослідженими напрямами є питання реальної взаємодії між представниками організації та місцевими громадами (особливо рабинами), регіональні відмінності у впровадженні програм, а також довгостроковий вплив гуманітарної допомоги на процеси соціальної інтеграції та міжетнічних відносин. Подальші дослідження повинні мати на меті не лише реконструкцію допомогових практик, але й аналіз гуманітарної діяльності як ґрунтового чинника трансформації периферійних єврейських спільнот у ширшому контексті міжвоєнної Центрально-Східної Європи.

Список використаних джерел

- Alsberg, H.G., 1919. *Czecho-Slovakia: The Relief Work in 1919*. American Joint Distribution Committee. [Online]. Доступно: [https://search.archives.jdc.org/pdf_viewer.asp?lang=ENG&dlang=ENG&module=search&page=pdf_viewer&rsrv=ADMIN@ADM IN¶m=%3Cpdf_path%3Emultimedia/Documents/NY_AR1921/00014/NY_AR1921_00973.pdf%3C/%3E%3Cbook_id%3E217 787%3C/%3E¶m2=&site=ideaalm](дата візиту: 01.03.2025).
- Beskid, K. M., 1929. *Marmaroš, 1919 – 1929, Užhorod*, 312 s.
- Schweitzer, D. J., 1922. *Letter from D. J. Schweitzer to Mr. Morris C. Troper, Subject: Report - Munkao Czecho-Slovakia*. American Joint Distribution Committee, European Executive Offices, Paris. [Online]. Доступно: [https://search.archives.jdc.org/notebook.asp?lang=ENG&dlang=ENG&module=search&page=criteria&rsrv=ARCLEV¶m=%3 Csrsvr_ser%3E@@4@@@2@@@9@@@8@@@NAMES%3C/%3E%3Csearch_type%3Eglobal%3C/%3E%3Cdlang%3EENG%3C/%3E% 3Cnrsvr%3EY%3C/%3E%3Csort%3ERE@A%3C/%3E%3Cdispq%3E1z3zLetter%20from%20D.%20J.%20Schweitzer%20to%20 Mr.%20Morris%20C.%20Troper,%20Subject:%20Report%20-%20Munkao%20Czecho-

Slovakia%3C/%3E%3Ces_query_reuse_id%3E9%3C/%3E%3Cquantity%3E10%3C/%3E%3Cstart_entry%3E1%3C/%3E%3Cnum_of_items%3E1669579%3C/%3E%3Cquery_index%3E@global%3C/%3E%3Cthumb%3E0%3C/%3E%3Csmode%3Edts%3C/%3E%3Cnob%3E-1%3C/%3E%3Cfirst_item%3E1%3C/%3E%3Cbook_id%3E322268%3C/%3E%3Cview%3Erecords%3C/%3E¶m2=%3Cnvr%3E5%3C/%3E%3Csearch_type%3Eglobal%3C/%3E&site=ideaalm] (дата візиту: 18.03.2025).

Wechsler, L., 1921. *Report on the Relief Work of the Joint Distribution Committee in the State of Czechoslovakia*. Translated from German. American Joint Distribution Committee. [Online]. Доступно: [https://search.archives.jdc.org/pdf_viewer.asp?lang=ENG&dlang=ENG&module=search&page=pdf_viewer&rsvr=ADMIN@ADMIN¶m=%3Cwords%3ECzecho-

Slovakia:135;@The!35;@Relief!35;@Work!35;@in!35;@1919%3C/%3E%3Cpdf_path%3Emultimedia/Documents/NY_AR1921/0014/NY_AR1921_00990.pdf%3C/%3E%3Cbook_id%3E217837%3C/%3E¶m2=&site=ideaalm] (дата візиту: 17.02.2025).

Делеган, М. В. Євреї на Закарпатті: громадське та релігійне життя (1919 – 1929 рр.). [Online]. Доступно: https://libraria.ua/issues/1288/103674/?PageNumber=86&ArticleId=3470890&Search=%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%8C%20%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%97&__cf_chl_tk=2iN0T229Q5mae46fJt3SL026Zv5Myd2mTp8PkJxWHZk-1675867237-0-gaNycGzNDHs (дата візиту: 18.01.2023).

Павлишин, Л., 2024. Становлення та діяльність представництва Чехословацького Червоного Хреста у Підкарпатській Русі у 20-х рр. XX століття, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 1(50), с. 19–28. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.304819*

Brade, E. L., 2017. *Networks of Escape: Jewish Flight from the Bohemian Lands, 1938 – 1941*, University of North Carolina at Chapel Hill, 296 p.

Čapková, K., Kieval, Hillel J., 2021. *Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands*, Philadelphia, 384 p.

Howard, A., Potichnyj, P. J., January 1, 1990. *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 531 p.

Jelinek, A. Y., 2007. *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Translated by Joel A. Linsider. Assisted by Paul Robert Magocsi. (Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, number 13; East European Monographs, number 721) Boulder, Colo.: East European Monographs, 412 p.

Kieval, Hillel J., 2012. *Charity and Crisis: The Jewish Welfare System in Central Europe, 1919 – 1939*, Oxford University Press, 320 pp.

Lichtenstein, T., 2016. *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging*, Indiana University Press, 306 p.

Mendelsohn, E., 1983. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, 300 p.

Wein, M., 2015. *History of the Jews in the Bohemian lands*, Leiden : Brill, 342 p.

References

Alsberg, H.G., 1919. *Czecho-Slovakia: The Relief Work in 1919*. American Joint Distribution Committee. URL: [https://search.archives.jdc.org/pdf_viewer.asp?lang=ENG&dlang=ENG&module=search&page=pdf_viewer&rsvr=ADMIN@ADMIN¶m=%3Cpdf_path%3Emultimedia/Documents/NY_AR1921/00014/NY_AR1921_00973.pdf%3C/%3E%3Cbook_id%3E21787%3C/%3E¶m2=&site=ideaalm](дата візиту: 01.03.2025) (in English).

Beskid, K. M., 1929. Marmaroš, 1919 – 1929, Užhorod, 312 s. (in Czech).

Schweitzer, D.J., 1922. *Letter from D. J. Schweitzer to Mr. Morris C. Troper, Subject: Report - Munkao Czecho-Slovakia*. American Joint Distribution Committee, European Executive Offices, Paris. URL: [https://search.archives.jdc.org/notebook.asp?lang=ENG&dlang=ENG&module=search&page=criteria&rsvr=ARCLEV¶m=%3Crsrv_ser%3E@@4@@2@@9@@8@@@NAMES%3C/%3E%3Csearch_type%3Eglobal%3C/%3E%3Cdlang%3EENG%3C/%3E%3Cnsvr%3EY%3C/%3E%3Csort%3ERE@A%3C/%3E%3Cdispq%3E1z3zLetter%20from%20D.%20J.%20Schweitzer%20to%20Mr.%20Morris%20C.%20Troper,%20Subject:%20Report%20-%20Munkao%20Czecho-

Slovakia%3C/%3E%3Ces_query_reuse_id%3E9%3C/%3E%3Cquantity%3E10%3C/%3E%3Cstart_entry%3E1%3C/%3E%3Cnum_of_items%3E1669579%3C/%3E%3Cquery_index%3E@global%3C/%3E%3Cthumb%3E0%3C/%3E%3Csmode%3Edts%3C/%3E%3Cnob%3E-1%3C/%3E%3Cfirst_item%3E1%3C/%3E%3Cbook_id%3E322268%3C/%3E%3Cview%3Erecords%3C/%3E¶m2=%3Cnvr%3E5%3C/%3E%3Csearch_type%3Eglobal%3C/%3E&site=ideaalm] (дата візиту: 18.03.2025) (in English).

Wechsler, L., 1921. *Report on the Relief Work of the Joint Distribution Committee in the State of Czechoslovakia*. Translated from German. American Joint Distribution Committee. URL: [https://search.archives.jdc.org/pdf_viewer.asp?lang=ENG&dlang=ENG&module=search&page=pdf_viewer&rsvr=ADMIN@ADMIN¶m=%3Cwords%3ECzecho-

Slovakia:135;@The!35;@Relief!35;@Work!35;@in!35;@1919%3C/%3E%3Cpdf_path%3Emultimedia/Documents/NY_AR1921/0014/NY_AR1921_00990.pdf%3C/%3E%3Cbook_id%3E217837%3C/%3E¶m2=&site=ideaalm] (дата візиту: 17.02.2025) (in English).

Delehan, M. V. Yevrei na Zakarpatti: hromadske ta relihiine zhyttia (1919 – 1929 rr.) [Jews in Transcarpathia: public and religious life (1919 – 1929)] URL:https://libraria.ua/issues/1288/103674/?PageNumber=86&ArticleId=3470890&Search=%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%8C%20%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%97&__cf_chl_tk=2iN0T229Q5mae46fJt3SL026Zv5Myd2mTp8PkJxWHZk-1675867237-0-gaNycGzNDHs (дата візиту: 18.01.2025) (in Ukrainian).

Pavlyshyn, L., 2024. Stanovlennia ta diial'nist' predstavnytstva Chekhoslovats'koho Chervonoho Khresta u Pidkarpats'kii Rusi u 20-kh rr. XX stolittia [Establishment and Activities of the Representative Office of the Czechoslovak Red Cross in Subcarpathian Rus in the 20th of the XX century], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 1(50), pp. 19–28. (in Ukrainian).

Brade, E. L., 2017. *Networks of Escape: Jewish Flight from the Bohemian Lands, 1938–1941*, University of North Carolina at Chapel Hill, 296 p. (in English).

- Čapková, K., Kieval, Hillel J., 2021. *Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands*, Philadelphia, 384 p. (in English).
- Howard, A., Potichnyj, P. J., January 1, 1990. *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 531 p. (in English).
- Jelinek, A. Y., 2007. *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. Translated by Joel A. Linsider. Assisted by Paul Robert Magocsi. (Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, number 13; East European Monographs, number 721) Boulder, Colo.: East European Monographs, 412 p. (in English).
- Kieval, Hillel J., 2012. *Charity and Crisis: The Jewish Welfare System in Central Europe, 1919 – 1939*, Oxford University Press, 320 p. (in English).
- Lichtenstein, T., 2016. *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging*, Indiana University Press, 306 p. (in English).
- Mendelsohn, E., 1983. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, 300 p. (in English).
- Wein, M., 2015. *History of the Jews in the Bohemian lands*, Leiden : Brill, 342 p. (in English).

Zlatoslava Kerechanyn

PhD student at the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

AMERICAN AID TO THE JEWS OF SUBCARPATHIAN RUS': AN ANALYSIS OF THE JOINT'S ACTIVITIES DURING THE INTERWAR PERIOD

The article is devoted to the study of the activities of the American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) in Subcarpathian Ruthenia, viewed as the organization with the broadest range of humanitarian assistance during the interwar period. The main directions of the committee's work are examined, including socio-economic support for Jewish communities, the development of healthcare systems, educational projects, and the building of social welfare infrastructure. Special attention is paid to how the JDC organized local soup kitchens, medical institutions, educational programs, and supported the establishment of orphanages, thus contributing not only to the survival but also to the modernization of local Jewish communities. The article also analyzes the JDC's cooperation with other international organizations, including WIZO, ICO, and HICEM, which enabled a comprehensive approach to addressing the social problems of the population. It is emphasized that during the 1920s, the committee's activities were primarily focused on overcoming humanitarian crises, whereas in the 1930s the emphasis shifted towards institutional support, professional education, and long-term modernization strategies. The study highlights the interaction between JDC representatives and local Jewish self-governing bodies, which ensured the adaptation of broader European programs to the specific local needs of the region. The author stresses that current research on the JDC's activities remains mostly fragmented and concentrated on individual aspects, whereas a comprehensive approach to this topic requires further investigation. The article outlines the importance of the JDC as a major social and economic factor in the survival of Jewish communities during times of economic crisis and political instability. The collected material can serve as a foundation for developing comprehensive studies on the impact of international humanitarian aid not only on the socio-economic development of Jewish communities but also on the overall condition of the local population in Subcarpathian Ruthenia during the interwar period. This approach allows further exploration of how international humanitarian organizations contributed to the development of local infrastructure, the integration of different social groups, and the formation of social ties between Jewish communities and other ethnic groups.

Keywords: Jewish communities, Subcarpathian Rus', American Jewish Distribution Committee, humanitarian relief, Joint, interwar period.

Надійшла до редакції / Received: 25.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 01.05.2025

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 623.444-2(477):94:93«1350/1450»

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.332840](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.332840)

ДОВГИЙ МЕЧ № I – 418 З КОЛЕКЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМ. Т. ЛЕГОЦЬКОГО У СВІТЛІ «ДЕКЛАМАЦІЇ» ЙОГАНЕСА ЛІХТЕНАУЕРА ТА ЇЇ КОМЕНТАТОРІВ¹

Володимир Гуцул

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.hutsul@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56333447800

<https://orcid.org/0000-0002-1126-1746>

Основне завдання статті полягає у дослідженні функціональних та конструктивних особливостей довгого меча № I – 418 з колекції Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Згідно даних книги надходжень Закарпатського краєзнавчого музею меч I – 418 був знайдений 1956 р. в Ужгороді на вул. Соборницькій у будинку під 9 номером. Предмет кородований, скоріше за все певний час перебував в землі, тому можна висувати обережне припущення про його локальне побування. Загальна довжина предмету 122,7 см, вага 1745 г. Точка балансу знаходиться на відстані 15 см від хрестовини. Меч I – 418 є так званим «довгим мечем» типу XVIa, за типологією Еварта Окшотта. Цей тип меча з'явився в Західній і Центрально-Східній Європі в першій третині XIV ст. як продукт реакції тогочасних мілітарних технологій на появу латного обладунку, вдосконалення і поширення тактики пішого бою в обладунку та кризи рицарської тактики кінного бою. Численні конструктивні аналогії меча I – 418, що походять з Чеського королівства доби правління Люксембургів дозволяють датувати меч другою половиною XIV – першою половиною XV ст., та припускати його німецьке або богемське походження. Аналіз функціональних особливостей меча I – 418, здійснений на підставі фехтбуху Штаремберга (Cod.44.A.8) або так званого «кодексу Петера з Данцигу», націлює на висновки про його багатофункціональність та здатність до виконання широкого спектру фехтувальних прийомів як пішого, так і кінного бою. Меч, попри значні розміри та вагу, відмінно збалансований. Порівняно значна ширина клинка при субтильному перетині дозволяла завдавати ефективні січний та рубляче-ріжучий удар. Виразне вістря меча I – 418 забезпечувало ефективність при колольному ударі. Судячи з лінійної заточки обох лез основне призначення меча I – 418 полягало у прониканні крізь багатощаровий тканинний та кольчужний обладунок, в пізньосередньовічній Центрально-Східній Європі популярний серед нижчих прошарків мілітарної спільноти. Але при потребі з мечем I – 418 можна було ефективно протидіяти і противнику у «плитах» або білих латах, оскільки баланс та конфігурація клинка передбачає точні колольні удари в слабкі місця такого обладунку (зорові та дихальні отвори шолому, плечові вирізи кіраси, долони, пах тощо). З огляду на таку універсальність мечі типу XVIa, подібні предмету I – 418, були широко розповсюджені посеред мілітарних спільнот Центрально-Східної Європи доби Пізнього середньовіччя.

Ключові слова: довгий меч, фехтувальний трактат, європейські бойові мистецтва.

Постановка проблеми. Фондові зібрання українських регіональних музеїв містять чимало непоказних (на погляд дилетанта), предметів, котрі насправді мають велике культурно-історичне значення. Меч № I – 418 належить саме до таких. Завдання статті полягає у дослідженні функціональних та конструктивних особливостей предмету.

Джерела та література. Анджей Надольський зауважив свого часу, що атрибуція середньовічної зброї потребує комплексної джерельної бази, у такій діяльності за можливості, належить користуватися трьома основними видами історичних джерел: текстовими, візуальними, речовими. Корпус середньовічних європейських мечів XIV – XV ст., який складається з музейних експонатів, архео-логічних,

випадкових знахідок тощо містить тисячі екземплярів і є репрезентативним полем для атрибуції та порівняльного аналізу окремих артефактів. Такою самою багатою є і середньовічна іконографія цього періоду. Особливої уваги вартують фехтувальні трактати німецького та італійського походження к. XIV – XV ст., часто ілюстровані. Вони мають унікальне значення, для дослідження мечів доби пізнього Середньовіччя, оскільки є продуктами аналітичної думки, котра розважала виключно практичні техніки застосування меча і способи передачі традиції його використання [Anglo, 2000, 40 passim].

З такого роду «пам'яток дидактичної думки» найближчим хронологічно до предмету нашого

¹ Автор висловлює щире подяку колективу та дирекції Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького, а також Валерії Русин та Анастасії Хомі особисто за підтримку і сприяння у роботі з головним героєм цього тексту – мечем I – 418 з фондової групи «історія» вказаного музею. Особливо дякує автору належить Володимирі Мойжесу за працю над графічною фіксацією меча.

дослідження є римований текст з лаконічною назвою «Декламація» („*Recital*”). Авторство твору приписують загадковому німецькому майстру Йоганесу Ліхтенауеру (жив, можливо, у середині XIV – поч. XV ст.). Про його існування повідомляє ймовірний учень митця, клірик Ханко Добрінгера, один з авторів *Нюрнберзької домової книги* (написаної після 1389 р.).¹ Ханко пише, що майстер Йоганес довго подорожував світом аби навчатися давньому і шляхетному мистецтву меча у різних фахівців і врешті звязав викласти свій досвід на папері. Аби правдиве знання не потрапило в руки профанів і шахраїв, Ліхтенауер компопував свій текст темним, герметичним стилем, недоступним розумінню дилетанта, надавши послідовникам простір для численних інтерпретацій та коментарів. Найбільше місця Ліхтенауер відвів під поради стосовно роботи «довгим мечем», предметом нашого дослідження.

Безперечним історичним фактом є те, що загадковий майстер Йоганес мав багато послідовників, які продукували власні тексти, коментуючи таємну науку вчителя. *Кодекс Петра з Данцига*, манускрипт Cod.44.A.8, котрий відомий в літературі предмету, як «Фехтбух Штаремберга», рукописна пам'ятка середини XV ст., є найдавнішим збірником такого роду коментарів та інтерпретацій «Декламації» Ліхтенауера, вчинених майстрами, що жили в першій половині XV ст.: Андреаса Легнітцера, Мартіна Гундсфельда, Отто Юдея, і самого Петра з Данцига, який єдиний на момент створення кодексу в 1452 р. ще був живим [Danzig, 2016, s. 18–19]. Основний акцент учасники «Ліхтенауєрового кола» так само зробили на «довгий меч». Прагматизм, простоту і непретензійність викладу цієї колективної праці, де ефективність побиває елегантність на кожній сторінці, можна було б пояснити міщанським походженням авторів. Проте в перших рядках своїх писань вони регулярно звертаються не до своїх «братів по стану», але до збірного образу «молодого рицаря» [*Iunk ritter*], наголошуючи на тому, що саме бойова наука поряд із любов'ю до Бога і повагою до дам веде його найпевнішим шляхом честі та слави. Проте, попри такі куртуазні реверанси, майстри не забувають ознайомити уявного адресата із «прийомами ... забороненими серед мудрих майстрів меча, котрих чоловік не повинен відкрито навчати на фехтувальних заняттях ба навіть дозволити комусь їх побачити оскільки належать вони поєдинку судовому. А то є ламання рук і ніг, удари в коліна та пах, виривання пальців та виколупування очей. За допомогою таких штурм вдається перемогти сильного, аби той своєю силою не втішався» [Danzig, 2016]. Саме цей манускрипт використаний для інтерпретації функціональних особливостей меча I – 418.

Основою для сучасних наукових досліджень середньовічних мечів є праці Еварта Окшотта. Британський вчений розробив універсальну класифікацію мечів, котра враховує основні конструктивні деталі зброї (клинок, хрестовина, наверш) та

сформулював методологічні засади інтерпретації матеріалу у роботі «*Меч у добу рицарства*» [Oakeshott, 1964]. Окшотт вертався до теми мечів неодноразово, уточнюючи та розширюючи свої висновки [Oakeshott, 1999]. Природно, його роботи наповнені західно-європейськими артефактами, головно британського, італійського, німецького, скандинавського та французького походження. Більшою чи меншою мірою методологічні засади Окшотта використані в працях польських, румунських, угорських та сербських дослідників, котрі працювали з мечами центрально-східно та південно європейського походження.

Меч № I – 418 опублікований у роботі автора цих рядків [Гуцул, 2008], проте з часу її публікації дослідження середньовічної зброї пішли далеко вперед, тому предмет потребує нової інтерпретації у світлі актуальних джерел та літератури.

Опис та атрибуція предмету. Загальна довжина 122,7 см, вага 1745 г. Точка балансу знаходиться на клинку на відстані 15 см від хрестовини. Клинок довжиною 95,9 см, у сильній половині порівняно широкий (6,5 см біля хрестовини), шестикутний у перетині (товщина при руків'ї 0,6 см) має двосторонній дол довжиною 37 см. У слабій частині клинок має лінзовидний перетин, в точці, що розташовується за 11 см перед вістрям, має ширину 3,5 см, товщину 0,3 см. Клинок має п'ятдесяти-відсоткове дистальне звуження. Вістря виразне, плавно загострене, порівняно з іншими частинами збереглося найгірше, має втрати, тому зараз неможливо визначити чи було воно підсилене (як у більшості мечів цього типу). Ефес утворений хрестовиною, хвостовиком та навершом. Хрестовина довжиною 23,2 см квадратна в перетині (1/1 см), має легкий вигин у бік вістря. Належить до типу 7 за класифікацією Окшотта [Oakeshott, 1991, p. ix]. Хвостовик плаский, довжиною 21,5 см, прямокутний в перетині. Наверш восьмикутний, типу II за Окшоттом, має несиметричний профіль і круглі заглиблення для прикраси по обидва боки, розташовані так само несиметрично відносно одне одного. Меч добре збалансований і відмінно надається до маніпуляцій як двома, так і однією рукою (Іл. 1).

Предмет за своїми конструктивними ознаками належить згідно західноєвропейської середньовічної термінології до так званих «довгих мечів», типу зброї, котрий з'явився в першій третині XIV ст., як реакція на еволюціонування рицарського обладунку від кольчужної до пластинчатої конструкції [Oakeshott, 1991, s. 147; Blair, 1958, p. 53–66]. Поява його співпала з кризою рицарської тактики кінного бою і різким ростом ефективності піхоти. «Довгий меч» з'явився в результаті запиту західноєвропейської мілітарної спільноти на клинкову зброю, котра б давала більше можливостей і простору для маневру пішому комбатанту (як армованому, так і неармованому), ніж мечі, що з'явилися в «добу Хрестових походів», проте підходила і до застосування верхи.

З появою «довгого меча» меч, як вид зброї, втратив

¹ «Домова книга» (Hausbuch) – вид середньовічних і ранньомодерних манускриптів, куди вписувалися кухонні рецепти, таблиці мір та

ваги, курси перерахунку валют та добрі поради, в тому числі і щодо поводження із зброєю.

свою «соціальну ексклюзивність» і перестав бути неодмінним атрибутом воєнної та політичної еліти рицарства. Але став доступним усім членам європейської мілітарної спільноти, незалежно від їх походження, статусу та економічного становища. Про це яскраво сигналізує той факт, що переважна більшість фехтувальних майстрів, котрі формували, фіксували та передавали нащадкам традицію фехтування довгим мечем, не мали шляхетного походження, але утворювали колоритну спільність дрібної шляхти, міщан, найманців, вихрещених іновірівців і просто людей темного походження [Anglo, 2000, p. 11–17].

За класифікацією Еварта Окшотта меч належить до типу XVI а. Окшотт писав про нього так. *«Довгий звужений клинок, широкий коло руків'я, з гострим, часто підсиленним вістря. Дол добре помітний, часто досить короткий, (біля однієї третини довжини клинка), рідше трохи більше половини. Нижня половина клинка не є ромбовидною у перетині (як у типу XVI), має міцну шестикутну форму. Руків'я довге, хвостовик чотирикутної форми, часто із долом до половини довжини. Наверх може бути будь-якого типу...»* [Oakeshott, 1964, p. 63]

Тип XVIa широко побутував у XIV – XV ст. на території усього тогочасного Християнського світу, але особливо популярним він був у Центрально-Східній Європі. Скоріше за все тому, що цьому регіону був притаманний плюралізм у мілітарних технологіях, а відповідно і велика строкатість захисного обладунку. Тому універсальність типу XVIa ставала в пригоді носіям рицарської мілітарної технології, коли вони стикались з представниками племінних чи кочових воєнних культур. На підставі підрахунків Марціана Глоסקа, це можна стверджувати майже напевне: на 491 позицію каталогу з його праці «Центрально-європейські мечі з X – XV ст.» (він працював з матеріалом з Чехії, Словаччини, Східної Німеччини, Польщі, Угорщини) на тип XVIa припадає 131 екземпляр, тобто приблизно четвертина [Glosek, 1984, s. 29]. Щоправда, екземплярів з восьмикутним наверхом польський дослідник нарахував 4, причому на тип XVIa з них припадає лише один [Glosek, 1984, s. 34].

Мечі аналогічних пропорцій та будови клинка, з подібними восьмикутними наверхами, хрестовинами квадратними в перетині, іноді вигнутими донизу, опубліковані в працях Анджея Надольського [Nadolski, 1990, s. 499], Едуарда Вагнера [Wagner, 1975, p. 58–59], Карла Зено Пінтера [Pinter, 2007, pl. 37], Девіда Ніколля [Nicolle, 1999, p. 51], Марко Алексіча [Aleksić, 2007, p. 51–53].

Згідно з даними книги надходжень Закарпатського краєзнавчого музею, меч I – 418 був знайдений 1956 р. в Ужгороді на вул. Собранецькій у будинку під 9 номером. Предмет кородований, скоріше за все певний час перебував у землі, тому можна висувати обережне припущення про його локальне побутування. Це припущення підтверджує іконографія. Подібна зброя була добре відома фахівцям, що працювали в регіоні

протягом XIV – XV ст. у жанрі сакрального живопису. Зображення «довгих мечів» з впізнаваними пропорціями типу XVIa та наверхами типу II містяться на фресках другої половини XIV ст. з парафіяльної церкви села Вишково Хустського району Закарпатської області, де зображають взяття під варту Христа (Іл. 2–4).

Найчисельніші аналогії мечу I – 418 походять з Чеського королівства доби Люксембургів, це група з п'ятнадцяти одиниць довгих мечів з восьмикутними наверхами (кожне з них має по два круглих заглиблень для прикраси) типів XIVa, XVa [Hošek etc, 2019, p. 72 passim]. Виходячи з цього, можна припускати, що меч I – 418, має німецьке або богемське походження. Більшість з цієї групи має довжину трохи більше метра і вагу 1200–1400 г. Порівняно з цією групою меч I – 418 є найдовшим і найважчим.

Наскільки можна судити з фото ефесу та верхньої частини клинка, близька аналогія мечу I – 418, містилася в розграбованій комуністами колекції румунського письменника та етнографа Барбу Слатіану (1895 – 1959), закатованого тамтешнім тоталітарним режимом. На жаль і сам предмет і каталог колекції втрачено [Pinter, 2007, pl. 37].¹

Функціональні особливості меча I – 418 у світлі «Декламації» Йоганнеса Ліхтенауера. Основна цінність «довгого меча», в тому числі і предмету I – 418, на фоні інших видів холодної зброї доби пізнього середньовіччя полягала в його універсальності. «Довгий меч» використовувався в якості січної та колольної зброї (в цих випадках робочою частиною був клинок), а також ударної (тоді працював наверх та кінці хрестовини). Крім того, меч міг послужити важелем для виведення противника з рівноваги, а його хрестовина надавалася до використання у якості своєрідного гаку, яким можна було зачепити частини тіла чи зброю противника.

В силу своєї універсальності «довгий меч» був неодмінною частиною спорядження обох найпоширеніших воєнних спеціальностей Центрально-Східної Європи XIV – XV ст.: рицаря-копійника, що користувався технікою кінного таранного удару списом, та кінного стрільця-арбалетника. Крім того, «довгі мечі» мали найширше застосування в актах «повсякденного» збройного насильства: судових та турнірних поєдинках, приватних дуелях, наїздах тощо. Коротше кажучи, «довгий меч» користувався сталою популярністю в середовищі європейських мілітарних спільнот XIV – XV ст.

Найважливішим показником ефективності меча був його баланс. Пітер Джонсон зауважив таке. *«Якість меча часто визначається по черз металургічні кондиції: чистоту сталі, гостроту, твердість та пружність клинка. Це, природно, важливі якості зброї. Однак те яким чином вона зводить себе під час руху, як відповідає під час різких змін його напрямку, так само або навіть більш важливе. Швидкість дії та реакція, а рівно як точність і розрахунок часу є життєво необхідними для фехтувальника в бою. Меч виготовлений з м'якого*

¹ Щиро дякую професору Зено Карлу Пінтеру за консультацію з приводу меча Барбу Слатіану.

заліза, але добре збалансований буде кращою зброєю за неповороткий та громіздкий меч відмінного гартування і якісної сталі» [Das Schwert, 2015, s. 28].

Меч I–418 хоча і не вирізняється ретельністю виконання та особливою елегантністю пропорцій, є непересічно добре збалансованим і має високі динамічні характеристики, незважаючи на солідну вагу.

Ліхтенауер розрізняє сильну (від хрестовини до центру) та слабу (від центру до вістря) частини меча, а також коротке (те, яке обернено до власника меча) і довге (те, яке обернено до противника) лезо.

Данцигський кодекс подає три основних способи застосування довгого меча. I. В пішому бою, без обладунку. II. В пішому бою, в обладунку. III. В кінному бою.

I. Розділ «Декламації» Ліхтенауера, котра стосується пішого бою довгим мечем без обладунку і коментарі до нього займають найбільшу, приблизно четверту частину усього манускрипту. Це зрозуміло, адже комбатант на власних ногах мав куди більше простору для маневру і можливостей для імпровізації ніж у сідлі, а відсутність обладунку на противнику не обмежувала його у виборі цілі. Проте це був найнебезпечніший вид збройного зіткнення, оскільки всякий пропущений удар віщував комбатанту смерть або тяжке поранення.

Наука Ліхтенауера починається із з базових рекомендацій про пересування. А одразу за ними сформульовано головний принцип використання довгого меча. «Той хто б'є опісля (Nach) – не опанує мистецтва» [Danzig, 2016, s. 30, 54]. Його коментатори одностайні в інтерпретації цієї максими: манера поступатися ініціативою противнику, і спочатку чекати на його дію, а потім реагувати – є найкоротшим шляхом до могили. Сідні Енглоу писав про це так. «Захоплення ініціативи, а не очікування опонентового руху – є вирішальним. Атакуючи першим ви негайно змушуєте противника до оборони і запорука ефективного володіння мечем полягає у здатності тримати його там, під зливою безперервних ударів з усіх боків. В ідеалі, під час цієї напасті у противника не повинно знайтися паузи для контратаки і перехоплення ініціативи. Звичайно, Ліхтенауер міркує про те, що повинен робити фехтувальник, змушений до оборони, йому рекомендовано не парувати, але вдаватися до так званого «удару майстра», котрий відбивав атаку і вражав противника одночасно [Anglo, 2000, p. 113].

Цей «принцип випередження», поєднаний із високими динамічними характеристиками довгого меча, призводив до того, що, зазвичай, поєдинок «на ногах» без обладунку тривав лічені секунди, тому здатність до жвавої реакції і швидкість та руху були для комбатанта найважливішими.

Характерним прикладом контратакуючого прийому з арсеналу Ліхтенауера є «удар гніву» (Zornhau), до якого меч I–418 надається відмінно. Це січний удар довгим вістрям з-за правого плеча по діагоналі униз, найсильніший удар у праворукого бійця [Danzig, 2016, s. 363]. Анонімний коментатор (можливо сам Петер з Данцигу) пише про нього так. «Удар гніву поборює своїм вістрям усі удари згори. Він

є нічим іншим як злою хлопською рубкою. А виконуй його так: якщо ти взявся з ним фехтувати, а він тне тебе з правого боку в голову, так само рубани гнівно з свого правого боку одночасно з ним у його меч, не закриваючись, і якщо він слабкий на мечу, то сунь вістря прямо і далеко вперед і встроми йому в лице або в груди» [Danzig, 2016, s. 63]. Це силовий прийом, початковою ціллю якого є зброя противника. Порівняно велика вага та довжина меча I–418 служила при його виконанні додатковою перевагою.

Ліхтенауер для пішого бою без обладунку рекомендує п'ять базових стійок, які називає «Дахом», «Волом», «Плугом» і «Дурнем» та «Балакучою вдовою», котрі різняться рівнями дворучного утримання меча та спрямуваннями вістря. Саме з них виконуються усі удари та контрудари, як січні, так і колольні [Danzig, 2016, s. 36]. Ліхтенауер рекомендує цілитися неармованому противнику виключно в голову, торс та руки, визначаючи чотири частки тіла людського, куди належить спрямовувати атаку (Ploss): «перша частка то правий бік, а друга – лівий бік людини вище поясу, а наступних два – правий і лівий бік нижче поясу» [Danzig, 2016, s. 66]. Характерною особливістю традиції Ліхтенауера є відсутність прийомів, які б уражали ноги противника.

Порівняно значна ширина клинка разом із субтильним перетином і лінзоподібна заточка меча I–418 сприяла ефективному виконанню рубаюче-ріжучих ударів. Останні згідно з термінологією Ліхтенауера називався Schnitt: лезо після удару по незахищеному обладункові противника протягувалося через його тіло, основними цілями були руки та шия [Danzig, 2016, s. 362].

Хрестовина довгого меча у поєдинку без обладунку мала важливі захисні функції: на неї приймали деякі удари, прикривали голову та руки, за її допомогою змінювали траєкторію руху опонентового клинка.

II. Наявність у противника латного обладунку повністю змінювала правила гри довгим мечем. Металеві пластини, які від другої половини XIV ст. захищали усе тіло комбатанта від ніг до голови, позбавляли ефекту, а отже і сенсу, всякий січний чи рубаюче-ріжучий удар. Вразити армованого противника можна було лише потужним колольним ударом, завданим точно у слабе місце армування. Коментатор Ліхтенауера докладно перелічує такі місця на тілі противника. «Міркуй де найкраще можна пробити обладунок: під обличчям [коментатор має на увазі горло], під пахвою, внутрішня сторона долоні, руки під армованою рукавицею, ззаду коліна або знизу стопи, лікоть, між ногами [коментатор має на увазі пах], або ж усі з'єднання, які має його зброя на його суглобах» [Danzig, 2016, s. 184]. На перший погляд, це був безпечніший вид збройного зіткнення, адже лати значно знижували ефективність довгого меча. Більше того, усі вище перелічені ділянки тіла додатково прикривалися кольчужним плетивом, тому удар туди повинен був бути не лише точним, але і винятково потужним, а такого ефекту в динамічному зіткненні було досягти надзвичайно важко.

Ліхтенауер усвідомлював проблему, а тому радив у бою в обладунку за першої ж можливості переходити до борцівських прийомів. Його коментатор пише про

це так. *«Міркуй, якщо не можеш ударити в вищеописані місця, пантруй як перейти до тих прийомів боротьби, які заборонені усіма мудrimi майстрами меча, котрих не повинно відкрито навчати на фехтувальних заняттях, і навіть дозволити побачити... А то ламання рук і ніг, удари в коліна, удари в пах, виривання пальців та очей»* [Danzig, 2016, s. 184].

Інший спосіб збільшити ефективність довгого меча проти латного обладунку полягав у застосуванні техніки так званого «короткого меча» (*Kurtzen schwert*). Видавці Данцигського кодексу пишуть про це так. *«Визначення «короткий меч» не повинно розуміти в його сучасному «зброезнавчому» значенні, але як меч, що утримується лівою рукою за середину клинка, а правою – за руків'я»* [Danzig, 2016, s. 31]. Такий дворучний хват дозволяв краще контролювати вістря, точніше цілитися і завдавати потужні проламуючі та проникаючі удари, особливо з близької дистанції. Для цієї техніки найкраще надавався меч з гранчастим, ромбовидним у перетині клинком, або принаймні, з підсиленням вістрям, про яке пише Еварт Окшотт.

Меч I – 418 через лінзовидний перетин і загальну субтильність «слабої половини» клинка як до колольних проникаючих і проламуючих обладунків ударів, так і до «вкорочування меча», а отже і до бою проти армованого противника, надавався гірше за своїх родичів серед довгих мечів типів XIVa, XVa. та XVII. Куди ефективніше в силу своєї довжини та ваги він підходив до використання у якості важеля (а його вигнута хрестовина у якості гаку) для виведення противника з рівноваги. Один із авторів кодексу, Мартін Гундсфельд радить таке. *«Схопи меч в обидві руки, тримай його над коліном і нападай. Якщо пхає тобі знизу, не захищайся, але встроми йому в обличчя. А якщо пхає згори чи в обличчя чи куди інде, відсунь його вістря передньою частиною свого меча і встроми йому в лице, або в горлянку, затисни свій меч під пахвою і відіпхни його від себе. Або закинь йому наверх за шию, перечепи його правою ногою і так його повали»* [Danzig, 2016, s. 274].

Існував прийом «короткого меча», ефективність котрого не залежала від конструкції клинка. *«...Навершом ти повинен бити у висунуті вперед суглоби, в котрі маєш ретельно цілитися аби добре попасти. А бити маєш так: тримай свій меч високо над головою ніби хочеш його ударити або встромити в обличчя. Потім випусти свій меч з правої руки, допоможи нею лівій на середині клинка і бий його навершом в коліно виставленої вперед ноги, або висунуту вперед долоню, котра тримає меч на середині клинка. Так само можеш ударити його в голову, в лікоть або в плече, якщо він однакий [зростом] тобі»* [Danzig, 2016, s. 220]. В цьому випадку довгий меч працював як ударна зброя. Масивний наверш меча I – 418 до шоківих ударів надавався відмінно і працював як своєрідна булава на довгому держаку, а його гранчаста форма концентрувала енергію удару в точці зіткнення з ціллю.

III. Фехтувальні майстри, котрі завдали собі праці викласти власну бойову премудрість на письмі, сходилися на тому, що бій у сідлі потребує від комбатанта перш за все вправності вершника, а вже

потім фехтувальної майстерності. Перша полягала не лише у вмінні втриматися в сідлі, підкорити коня і керувати ним в бою, але і в умінні перетворити рух коня на засіб підсилення удару зброї [Anglo, 2000, p. 255–256]. Скоро як вершник мусив вести коня та оперувати мечем одночасно, з сідла неможливо було завдавати потужних замахових дворучних ударів на зразок «удару гніву». Можливо саме тому поради Ліхтенауера і його коментаторів стосовно бою верхи адресовані однаково що армованим, що неармованим комбатантам.

Так само як і пішому фехтувальнику, Ліхтенауер та його коментатори пропонують вершнику п'ять способів тримання меча, чотири з них – лише правою рукою (клинок покладений на ліву руку; меч піднятий високо над головою з правого боку, вістря направлено в обличчя противнику; меч біля правої ноги; вістря направлено на противника; меч впертий навершом у передню луку сідла, вістря направлено на противника). П'ята – це «вкорочення меча», клинок перехоплено в центрі лівою рукою і розташовано впоперек сідла. Ліхтенауер радить вершнику приблизно ті самі принципи і техніки роботи з довгим мечем, що і пішому комбатанту, включно з приматом нападу над обороною: січні та колольні удари, використання меча як важеля для того аби висадити противника з сідла, а також низку борцівських прийомів та захватів як з мечем, так і без для тої самої цілі. Вартою уваги є така порада: *«як рубаш його згори мечем, а він затуляється високо, то посунь йому хрестовину меча під руку за ліктем і відіпхни його догори від себе. Правою стопою посунь його праву стопу, піднімаючи догори, так він впаде з коня»* [Danzig, 2016, s. 126 passim, s. 140].

Ліхтенауер переймається ще й тим, як бійцю з мечем захиститися від таранного удару списа: тут в пригоді стає якраз «короткий меч». *«Міркуй, як ідеш до нього, тримаючи меч на середині, а він до тебе із списом, цілячись у твій правий бік, то коли дійде до зіткнення посунь свій півмеч на свій правий бік проти спису, відсунь удар і встроми йому у лице...»* [Danzig, 2016, s. 167].

В описаних вище ситуаціях конфігурація клинка навіть у випадку зустрічі з армованим противником, не мала такого значення як у пішому бою, натомість значна довжина і добрий баланс меча I – 418 надавав його власнику неабияку перевагу.

Один із коментаторів Данцигського кодексу, Мартін Гундсфельд певно мав бойовий досвід служби кінним арбалетником, тому не пофатигувався дати кілька порад своїм колегам по фаху, чії проблеми і страхи, судячи з Мартінового тексту, були добре відомі автору. Найбільше Мартіна переймали способи, яким чином комбатанту озброєному довгим мечем захиститися від таранної атаки рицаря копійника. Ситуації звична на європейських битевних полях XV ст., в яку, певно, втрапляв і Мартін. Він радить серед іншого і таке. *«Меч проти спису: закрийся мечем так аби твоє вістря йшло до його шиї. Як іде на тебе із списом, закрийся півмечем, дозволь спису ковзнути по мечу і пхай його в шию»* [Danzig, 2016, s. 314]. Мартін єдиний з авторів цитованого фехтбуху, хто звернувся до кінних стрільців безпосередньо. *«Міркуй,*

якщо мусиш фехтувати на коні з арбалетом і мечем і хочеш їх зберегти обох, то аби їх не впустили, одну зброю мусиш заховати. Міркуй, якщо вистрілив і схибив, а не маєш змоги знову натягнути арбалета, притисни його лівою рукою і берись за меч, або візьмись лівою рукою із поводом за спуск [арбалету], вчини з нього собі щита і працой мечем. А якщо хочеш натягнути арбалет, то засунь меч під ліву ногу і під путлице, або в проріз плаща, так натягнеш арбалет і збережеш усю зброю, користуючись кожною за потреби» [Danzig, 2016, s. 314]. Меч I – 418 відмінно надавався до оруди в таких трафунках. А вигин його хрестовини забезпечував певніше зачеплення за путлице і плащ.

Висновки. Меч I – 418 є так званим «довгим мечем» типу XVIa, за типологією Еварта Окшотта. Такий тип меча з'явився в Західній і Центрально-Східній Європі в першій третині XIV ст. як продукт реакції тогочасних мілітарних технологій на появу латного обладунку, вдосконалення і поширення тактики пішого бою в обладунку та кризи рицарської тактики кінного бою. Численні конструктивні аналогії меча I – 418, що походять з Чеського королівства доби правління Люксембургів, дозволяють датувати меч другою половиною XIV – першою половиною XV ст. та припускати його німецьке або богемське

походження. Аналіз функціональних особливостей меча I – 418, здійснений на підставі фехтбуху Штаремберга (Cod.44.A.8) або так званого «кодексу Петера з Данцигу», настановує на висновки про його багатофункціональність та здатність до виконання широкого спектру фехтувальних прийомів як пішого, так і кінного бою. Меч, попри значні розміри та вагу, відмінно збалансований. Порівняно значна ширина клинка при субтильному перетині дозволяла завдавати ефективнісічній та рубляче-ріжучий удар. Виразне вістря меча I-418 забезпечувало ефективність при колольному ударі. Судячи з лінзовидної заточки обох лез, основне призначення меча I – 418 полягало у прониканні крізь ватований та кольчужний обладунок. В пізньосередньовічній Центрально-Східній Європі популярний серед нижчих прошарків мілітарної спільноти. Але при потребі з мечем I – 418 можна було ефективно протидіяти і противнику у «плитах» або білих латах, оскільки баланс та конфігурація клинка передбачає точні колольні удари в слабкі місця такого обладунку (зорові та дихальні отвори шолому, плечові вирізи кіраси, долоні, пах тощо). Внаслідок такої універсальності мечі типу XVIa, подібні предмету I – 418, були широко розповсюджені посеред мілітарних спільнот Центрально-Східної Європи доби Пізнього середньовіччя.

Список використаних джерел

- Aleksić, M., 2007. *Medieval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade: Dedraplast, 205 p.
- Anglo, S., 2000. *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London: Yale University Press, 384 p.
- Blair, C., 1958. *European Armour circa 1066 to circa 1700*, London: B. T. Batsford LTD, 248 p.
- Glosek, M., 1984. *Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w.*, Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 186 s.
- Glosek, M., Nadolski, A., 1970. *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, *Acta Archaeologica Lodziensia*, № 19, Łódź: PAN, s. 7–104.
- Hošek, J., Košta, J., Žákovský, P., 2019. *Ninth to Mid-Sixteenth Century Swords Ffrom the Czech Republic in Their European Context Part I The Finds*, Prague – Brno, The Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology, 424 p.
- Nadolski, A. (ed.), 1991. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 – 1450*, Łódź: PAN, 530 s.
- Nicolle, D., 1999. *Arms and Armour of the Crusading Era 1050 – 1350. Western Europe and Crusading States*, London: Greenhill Books, 636 p.
- Oakeshott, E., R., 1964. *Sword in the Age of Chivalry*, London & Melbourne: Arms and Armour Press, 156 p.
- Oakeshott, E., R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge: the Boydell Press, 306 p.
- Peter von Danzig, 2016. *Średniowieczne sztuki walki według XV – wiecznego traktatu szermierczego*, Warszawa-Oświęcim: Napoleon V., 370 s.
- Pinter, K., Z., 2007. *Spada și sabia medievala în Transilvania și Banat (secolele IX – XIV)*, Sibiu, 273 pl.
- Wagner, E., 1975. *Swords and daggers: an illustrated handbook*, New York: Hamlyn, 254 p.
- Гуцул, В., 2008. Бойові мечі з музейного зібрання Ужгородського замку, Львів: Просвіта, 74 с.

References

- Aleksić, M., 2007. *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade: Dedraplast, 205 p. (in English).
- Anglo, S., 2000. *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London: Yale University Press, 384 p. (in English).
- Blair, C., 1958. *European Armour circa 1066 to circa 1700*, London: B. T. Batsford LTD, 248 p. (in English).
- Glosek, M., 1984. *Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w.*, Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 186 s. (in Polish).
- Glosek, M., Nadolski, A., 1970. *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, *Acta Archaeologica Lodziensia*, № 19, Łódź: PAN, s. 7–104. (in Polish).
- Hošek, J., Košta, J., Žákovský, P., 2019. *Ninth to Mid-Sixteenth Century Swords Ffrom the Czech Republic in Their European Context Part I The Finds*, Prague – Brno, The Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology, 424 p. (in English).
- Nadolski, A. (ed.), 1991. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 – 1450*, Łódź: PAN, 530 s. (in Polish).
- Nicolle, D., 1999. *Arms and Armour of the Crusading Era 1050 – 1350. Western Europe and Crusading States*, London: Greenhill Books, 636 p. (in English).
- Oakeshott, E., R., 1964. *Sword in the Age of Chivalry*. London & Melbourne: Arms and Armor Press, 156 p. (in English).
- Oakeshott, E., R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge: the Boydell Press, 306 p. (in English).
- Peter von Danzig, 2016. *Średniowieczne sztuki walki według XV – wiecznego traktatu szermierczego*, Warszawa-Oświęcim: Napoleon V., 370 s. (in German, Polish).
- Pinter, K., Z., 2007. *Spada și sabia medievala în Transilvania și Banat (secolele IX – XIV)*, Sibiu, 273 pl. (in Romanian).
- Wagner, E., 1975. *Swords and daggers: an illustrated handbook*, New York: Hamlyn, 254 p. (in English).

Hutsul, V., 2008, *Boiovi mechi z muzeinoho zibrannia Uzhhorodskoho zamku* [War Swords from Uzhhorod Castle Museum Collection], Lviv: Prosvita, 74 s. (in Ukrainian).

Volodymyr Hutsul

Candidate of History, Docent of Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE LONG SWORD № I-418 FROM THE TIVADAR LEHOCZKY MUSEUM OF TRANSCARPATHIAN LOCAL STUDIES IN THE PERSPECTIVE OF JOHANNES LIECHTENAUER'S «RECITAL» AND ITS INTERPRETERS

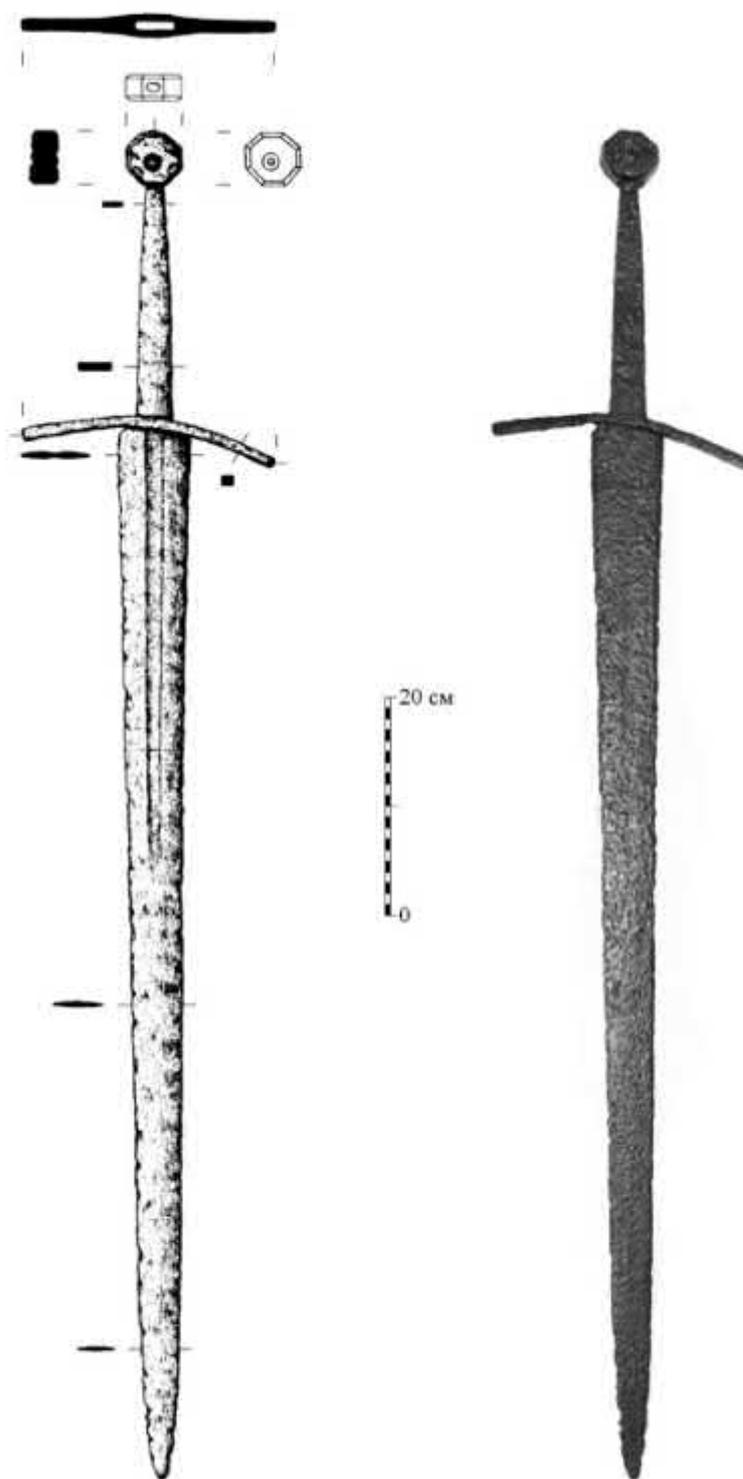
The article's main objective is to study the functional and constructive features of the long sword No. I-418 from the collection of the Tivadar Lehotskyi Museum of Transcarpathian Local Studies. According to the book of museum acquisitions, the sword I-418 was found in 1956 in Uzhhorod on Sobranetska Street in house number 9. The object is corroded, most likely in the ground for some time, so it is possible to make a cautious assumption about its local usage. The total length of the object is 122.7 cm, and the weight is 1745 g. The balance point is located at a distance of 15 cm from the crossguard. The sword I-418 is a so-called long sword of type XVIa, according to the typology of Evert Oakeshott. This type of sword appeared in Western and Central-Eastern Europe in the first third of the fourteenth century as a product of the reaction of military technologies of that time to the emergence of armour, the improvement and spread of tactics of foot armored combat, and the crisis of knightly tactics of mounted combat. Numerous constructive analogies of the sword I-418, originating from the Kingdom of Bohemia during the Luxembourgish rule, allow us to date the sword to the second half of the 14th to the first half of the 15th century, and to assume its German or Bohemian origin. The analysis of the functional features of the sword I-418, based on the Starhemberg fencing book (Cod. 44. A. 8) or the so-called 'Peter of Danzig's codex', leads to the conclusion that it was multifunctional and capable of performing a wide range of fencing techniques for both foot and mounted combat. Despite its considerable size and weight, the sword is perfectly balanced—its relatively large width with a subtle cross-section allowed for effective slashing and cutting blows. The distinctive point of the I-418 sword ensured effectiveness in stabbing attacks. Due to the lenticular sharpening of both blades, the primary purpose of the I-418 sword was to penetrate cotton-padded and mail armour, which was still popular among the lower strata of the military community in late medieval Central-Eastern Europe. However, the I-418 sword could also be used effectively counter an enemy wearing “coat of plate” or full plate armour, as the balance and configuration of the blade allows for precise stabbing attacks in the weak points of such armour (the helmet's openings, shoulder cuts of the cuirass, palms, groin, etc.). Due to this multipurposeness, swords of type XVIa, such as the sword I-418, were widespread among Central and Eastern European military communities in the Late Middle Ages.

Keywords: long sword, fencing book, European martial arts.

Надійшла до редакції / Received: 20.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 07.05.2025

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Меч I – 418 з фондів Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Малюнок Володимира Мойжеса, фото Володимира Гуцула.

Іл. 2. Фрески другої половини XIV ст. з парафіяльної церкви у села Вишково Хустського району Закарпатської області.

Іл. 3. Фрески другої половини XIV ст. з парафіяльної церкви у села Вишково Хустського району Закарпатської області.

Іл. 4. Фрески другої половини XIV ст. з парафіяльної церкви у села Вишково Хустського району Закарпатської області.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА (1910 – 1960) – ЧЛЕНА УГОРСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА, СПІВРОБІТНИКА ПОДКАРПАТСЬКОГО ОБЩЕСТВА НАУКЪ, ДОЦЕНТА ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Володимир Фенич

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ

«Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

У даній статті автор намагається привернути увагу до постаті етнографа, фольклориста, письменника, поета, перекладача, філософа, археолога та історика Федора Потушняка, якому в лютому цього року виповнилося 115 років з дня народження та 65 років з дня смерті. Федір Михайлович Потушняк був типовим місцевим інтелектуалом із драматичною долею трагічного ХХ століття. Уродженець звичайної сільської русинської родини мав добру фінансову підтримку від батьків, закінчив Карлівий університет у Празі, короткий час учителював, став свідомим українофілом. Незважаючи на його національно-політичні погляди угорський уряд підтримав освіченого інтелектуала, в результаті чого Ф. Потушняк став членом Угорського королівського етнографічного товариства та співробітником державного Подкарпатського Общества Наукъ, котре разом з угорською владою у 1941 – 1944 рр. творило на Підкарпатській території самостійну русинську етнічну ідентичність, і від якого ще в кінці грудня 1944 р. він отримав гонорар за свої публікації. Через кілька місяців після мобілізації до угорської армії Ф. Потушняк здається в радянський полон, після чого, за підтримки місцевих друзів-комуністів П. Лінтура та І. Керчі, звільняється з табору для військовополонених і влаштовується на державну роботу. Найдовший період життя і діяльності Ф. М. Потушняка був пов'язаний із роботою на Історичному факультеті УжДУ (1946 – 1960). За цей час добрий вчений і улюбленець студентів пережив різне: з одного боку кар'єрний ріст – членство в Спільці письменників УРСР та отримання і збереження вченого звання доцента без наукового ступеня кандидата історичних наук, а з другого – постійні публічні ідеологічні цькування в антирадянщині та навішування ярлика «ворога народу». Апогеем з летальним фіналом нелюдської діяльності кількох колег на факультеті та в університеті стала т. зв. «справа Кушніра» на зламі 1959 – 1960 р., під час якої «сексотів» Вольфсон, Межберг, Чубуков та інші «добродії» домоглися свого: Ф. Потушняк передчасно помер, не доживши до 50 років... Після себе Федір Потушняк залишив солідну наукову спадщину: бібліографія його праць налічує 267 позицій. З них понад 100 найбільш якісних за змістом досліджень були написані та опубліковані в угорський період життя і діяльності вченого, коли він був членом Угорського етнографічного товариства та співробітником ПОН. Ф. Потушняк став жертвою (не першою і не останньою) своїх колег-«сексотів», а Історичний факультет, на якому ніколи не припинялася ідеологічна боротьба з «ворогами народу», назавжди увіковічнив про себе не добру славу інтелектуального середовища, де зводять рахунки з інакдумцями, які не бажали йти «в ногу» з «генеральною лінією» партії, влади, держави, титульної нації...

Ключові слова: Федір Потушняк, Угорське королівське етнографічне товариство, Подкарпатське Общество Наук, етнограф, фольклорист, письменник, поет, перекладач, археолог, філософ, історик, учитель, викладач, інтелектуал, Підкарпаття, Закарпаття, Ужгородський державний університет, Історичний факультет, «справа Кушніра».

Присвячується 115-ї річниці з дня народження
та 65-ї річниці з дня смерті

«Те, що тут, в радянських умовах признають непридатним, я впевнений, що на Заході, скажімо в Празі чи Будапешті, обов'язково опублікують. Більш того, кожен твір написаний мною, влюбій країні Європи безумовно надрукують»

Федір Потушняк, травень 1947 р.

Постановка проблеми. Кожний рік, що минає, багатий на ювілейні дати історичних подій та визначних діячів краю, відомого з 1945 р. під не рідною назвою «Закарпаття». Одним із таких діячів є Федір Михайлович Потушняк – етнограф, письменник, перекладач, учитель, історик, філософ, археолог, викладач, який у цьому році має одразу два ювілеї: 115 років з дня народження (27 лютого) та 65 років з дня смерті (12 лютого).

Перегляд інформаційних ресурсів та соціальних мереж засвідчив прикру картину забуття імені Ф. Потушняка як на факультеті та в Університеті, на якому він працював останні 14 років свого життя, так і в Закарпатській обласній універсальній науковій бібліотеці, яка носить його ім'я, та у «високих» кабінетах обласної і міської влади. Прямим доказом такого становища є відсутність публікацій про Ф. Потушняка на сторінках «Календаря краєзнавчих

пам'ятних дат Закарпаття. Рекомендаційного бібліографічного посібника» (виходить з 2002 р.), який видає Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека імені Ф. Потушняка, котра, як Коштовне підприємство, перебуває у власності та в підпорядкуванні Закарпатської обласної ради. За останні 23 роки (2002 – 2025) Ф. Потушняк удостоївся честі бути поцінованим дописувачами календаря двічі: у 2004 р., коли до його 95-річчя написав статтю відомий карпаторусинський письменник і літературний критик Іван Петровіч [Петровіч, 2004, с. 97–102], та у 2009 р., коли до його 100-річчя написав статтю відомий закарпатоукраїнський історик літератури та видавець Дмитро Федака [Федака, 2009, с. 64–75]. Обидвох авторів, звісно, цікавив Потушняк-письменник.

У даній публікації автор спробує укласти колективний портрет одного з найбільш освічених інтелектуалів в історії Підкарпаття / Закарпаття середини ХХ ст. Федора Михайловича Потушняка, людини багатьох талантів, який народився і помер при двох імперіях, хоч прожив не цілих 50 років, залишивши після себе близько 270 публікацій з етнографії, фольклористики, філософії, літератури, поезії, археології, історії.

Стан дослідження. Багатогранна творчість Ф. Потушняка (письменника, поета, етнографа, археолога, філософа, історика, вчителя, викладача) цікавила багатьох дослідників різних галузей знань і наук. Перша праця присвячена спеціально усій творчості Ф. Потушняка з'явилася одразу по його смерті в далекому 1961 р.: її автором є відомий літературознавець Василь Микитась, якого, звісно, цікавив Потушняк-письменник [Микитась, 1961]. В українській діаспорі Ф. Потушняк удостоївся замітки обсягом ледь помітного одного абзацу від історика і політолога Василя Маркуся в 11-томній «Енциклопедії українознавства», що виходила в Парижі та Нью-Йорку під редакцією професора Володимира Кубійовича у 1955 – 1995 рр. [Закарпаття в Енциклопедії, 2003, с. 123].

З того часу пройшло 35 років, коли постать освіченого інтелектуала європейського рівня привернула увагу одразу кількох науковців. Із усіх творчих і дослідницьких досягнень талановитого науковця і письменника увагу вчених привернули найперше його філософські погляди. У 1994 р. з'явилися одразу три публікації присвячені постаті Ф. Потушняка: досвідчений викладач вищої школи доцент Михайло Тиводар публікує в університетській газеті оглядову статтю [Тиводар, 1994], молодий історик Роман Офіцинський пише статтю про його філософські погляди [Офіцинський, 1994, с. 56–66], а ужгородське видавництво «Гражда» видає окремою книжечкою (зі зміненою назвою) «Короткий нарис філософії Підкарпаття» Ф. Потушняка [Потушняк, 1994].

Творчість Ф. Потушняка стали вивчати з різних кутів зору: літератури [Хланта, 1995, с. 592–603], культури Підкарпаття / Закарпаття [Довганич, 1995, с. 555–560; Чучка, Маркусь, 1999, с. 88–119], поезії [Голомб, 2001] тощо. У 2000 р. світ побачила колективна брошура Михайла Потушняка, Івана

Поповича та Йосипа Кобаля про археологічні дослідження Ф. Потушняка [Потушняк, Попович, Кобаль, 2000].

У жовтні 2000 р. на Історичному факультеті з ініціативи професора М. Тиводара було проведено наукову конференцію присвячену 90-річчю з дня народження Ф. М. Потушняка, на якій заслухано 25 доповідей. Матеріали конференції опубліковано у 2001 р. в черговому випуску наукового збірника «Carpatica – Карпатика» (ІХ-й), що видає Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету (УжНУ) [«Carpatica – Карпатика», 2001]. До збірника увійшли публікації 33 авторів, половина з яких була присвячена аналізу народознавчих (М. Тиводар), археологічних (М. Потушняк), історичних (П. Пеняк), філософських (І. Андрусак, М. Блецкан, В. Логойда, О. Хоменко), обрядових (І. Сенько), літературознавчих (Л. Голомб, Е. Балла, Ю. Туряниця, С. Рошко) та інших тем, пов'язаних із творчістю Ф. Потушняка [Carpatica – Карпатика, 2001, с. 9–70, 179–230].

У 2003 р. історик Р. Офіцинський разом із видавництвом «Гражда» повертаються до філософських поглядів Ф. Потушняка, в результаті чого виходить друком скромна збірка його творів під назвою «Я і безкінечність...». До неї увійшли десять філософських праць вченого, опублікованих в часописах ПОН або рукописи, написані ним у дорадянський час [Потушняк, 2003].

Поза всякої конкуренції найбільшим дослідником життя і творчості Ф. Потушняка (особливо його етнографічного наукового доробку) є історик та етнограф, професор УжНУ М. Тиводар (1936 – 2017). Окрім кількох історико-біографічних нарисів про Ф. Потушняка, часто однакових за змістом републікацій [Тиводар, 1994; Тиводар, 1995, с. 41–46; Тиводар, 1997, с. 86–90; Тиводар, 2001, с. 9–70, 170–219; Тиводар, 2007, с. 262–263], у 2005 р. М. Тиводаром підсумовано власне потушняківознавство окремою книжкою, в якій, окрім розлогого історико-біографічного нариса про свого наукового керівника в студентські роки, автор публікує фото і листи із сімейного архіву вченого, документи з особової справи, уривки із виступів, рішень і постанов місцевих партійних організацій КІПРС, републікації його статей опублікованих у крайових періодичних виданнях, публікацію (вперше) рукопису праці Ф. Потушняка «Закарпатська українська етнографія...» та укладення і публікацію бібліографії його наукових праць [Тиводар, 2005]. Автор часто звертатиметься до текстів М. Тиводара як до найбільшого і останнього біографа життя і творчості Ф. Потушняка та опублікованих ним джерел двадцять років тому.

Разом з тим, не можу не зауважити, що М. Тиводар часто помиляється, маніпулює фактами, робить упереджені інтерпретації та висновки, а найприкрішим є те, що виклад подій часто не відповідає опублікованим ним же документам і матеріалам із життя і діяльності самого Ф. Потушняка. Шкода, що цих недоречностей не помітив академічний учень М. Тиводара Михайло Зан, автор об'ємної рецензії на книгу свого наукового керівника [Зан, 2006, с. 215–

221]. Посторінкова етнізація життя і творчості Ф. Потушняка М. Тиводаром жодним чином не додає його головній книзі та іншим публікаціям на тему потушнякознавства науковості.

Життя і творчість талановитого інтелектуала знайшли своє висвітлення в статтях професора Івана Попа – колишнього студента Ф. Потушняка та, як і його улюблений викладач, невинної жертви в т. зв. «справі Кушніра», якого у 1960 р. було відраховано зі складу студентів Історичного факультету. Мова йде про статті опубліковані на сторінках російськомовної «Енциклопедії Підкарпатської Русі» [Поп, 2006, с. 301–302] та на сторінках англомовної і україномовної «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів» [Pop, 2005, p. 395; Поп, 2010, с. 610–611].

Зрештою постать Ф. М. Потушняка висвітлена на сторінках загальної історії Історичного факультету, який має про себе декілька науково-довідкових видань та свого неофіційного літописця доцента Миколу Олашина [Під покровительством, 2005, с. 5, 12, 17; Олашин, 2007, с. 6, 12, 16; Олашин, 2010, с. 6, 10, 12, 16, 27, 30, 69, 200–202, 227, 293, 303, 316, 319, 399, 402]. Щоправда, у цій «білій» історії факультету, написаній езоповою мовою позитивістської історіографії, відсутні чорні сторінки його життя.

Загалом складається враження, що існуючий історіографічний образ Ф. Потушняка з легкої руки дослідників його творчої діяльності філологів та істориків (М. Тиводара, Р. Офіцинського) відчутно етнізований виключно до українського національного гранд-нарративу. Насправді освічений інтелектуал із підкарпатського села Осою мав типові ознаки центральноевропейського виховання, освіти, світогляду та культурної ідентичності. Його мікросвіт включав у себе все – і русинський, і угорський, і український, і навіть радянський макросвіти. Федір Потушняк мав селянське карпаторусинське етнічне походження, українську національну свідомість та чехословацьке, угорське і радянське громадянство. Щоб вижити, а це було, є і буде головною життєвою стратегією будь-якої розумної людини, Ф. Потушняк мусив бути (і був) конформістом-приспосованцем рівно настільки, щоб не переступити свої «червоні лінії».

Мета і завдання публікації. З огляду на те, що дослідниками життя і творчості Ф. М. Потушняка більша увага присвячувалася його літературній творчості та філософським поглядам, метою і завданням даної публікації буде написати інтелектуальну біографію людини багатьох талантів, сформовану в нього з кінця 1930-х – початку 1940-х років. Для цього спробуємо: 1) акцентувати на деяких його біографічних аспектах життя та діяльності, які були проігноровані або неправильно інтерпретовані дослідниками вченого, та 2) аналізувати і дати оцінку його народознавчим, філософським, історичним та археологічним поглядам, в яких найкраще прочитується криза освіченого на західних культурних традиціях інтелектуала, зміна менталітету вільної людини Центральної Європи на східний менталітет радянської, комуністичної, української невилітної людини.

Виклад основного матеріалу.

Освіта та учителювання (1910 – 1939). Федір Потушняк народився 27 лютого 1910 р. в с. Осою Іршавського округу комітату Берег Угорського королівства Австро-Угорської монархії першою дитиною в заможній селянській русинській родині Михайла Потяшняка та Анни Варцаби. Його батько заробив гроші в США (тут змінилося його прізвище на Потушняк), де важко працював 10 років на шахтах і залізницях. Після Федора в сім'ї Потушняків народилося ще троє синів: Василь, Петро і Михайло. По закінченні початкової школи (1922) Ф. Потушняк пішов учитися до Берегівської руської (української) гімназії, яку закінчив у 1930 році. На відміну від більшості талановитих земляків-однолітків Федорові неймовірно поталанило: у 1930 – 1937 рр. він навчався на Філософському факультеті Карлового університету в Празі (у 1930 – 1934 рр. на спеціальності українська мова та література), після чого вивчав філософію, поезику, соціологію, етнографію, порівняльні науки, релігію, історію, фольклористику [Потушняк, 2005, с. 123–124].

Після закінчення університету Ф. Потушняк повернувся додому, де учителював в іршавських школах у селах Білки (осінь 1937 – лютий 1938), Нижній Шард / Нижнє Болотне (2.03.1938 – 30.06.1938) та був професором гімназії василіян у Великому Бичкові, куди її було перенесено з Ужгорода (з 31.12.1938 до 1.03.1939) [Тиводар, 1997, с. 86; Тиводар, 2005, с. 77–78, 82, 85–86].

1 березня 1939 р. Ф. Потушняк був мобілізований до чехословацької армії. Військову службу почав проходити в м. Брно, котре 15 березня опинилося під німецькою окупацією. Тут, на території Протекторату Богемії і Моравії Третього Райху, Ф. Потушняк трохи працював бібліотекарем в місцевому Університеті (березень–травень 1939 р.), де його заарештувало гестапо. Як потенційного офіцера (бо мав вищу освіту) його відправили до трудового табору чехословацьких військовополонених під Берлін. Тут він кілька місяців працював стрілочником на залізничній дорозі, а у вільний від роботи час їздив до берлінських бібліотек (!). Восени 1939 р. нацисти відпустили Ф. Потушняка, після чого він повернувся до рідного Осою. Звідти весною 1940 р. він переїхав до Великого Бичкова, де 10 червня 1940 р. женився на Анні Руснак [Тиводар, 1997, с. 86; Тиводар, 2005, с. 16–20]. В «Автобіографії», написаній у 1947 р., про свій піврічний німецький полон з весни до осені 1939 р. Ф. Потушняк звісно нічого не написав. «У советську добу, – пояснює цей епізод життя Ф. Потушняка його біограф М. Тиводар, – він замовчував факт свого перебування у німецькому таборі військовополонених, бо не зумів би пояснити, чи був звільнений як громадянин Чехословаччини, чи як громадянин Угорщини» [Тиводар, 2005, с. 17]. Жодного угорського громадянства станом на осінь 1939 р. громадянин Ч-СФР мати не міг.

«Небажаний елемент» в уяві університетського професора. Усупереч зізнанню Ф. Потушняка в автобіографії (1947), що після повернення до В. Бичкова він був «більше півроку без заняття» (без роботи), збираючи в той час етнографічний матеріал про гуцулів [Потушняк, 2005, с. 124–125], його біограф

М. Тиводар робить з нього політичну жертву угорського режиму: «За свої погляди та етнонаціональну орієнтацію Ф. Потушняк уже в 1939–1941 рр. потрапив у списки «небажаних осіб» угорського окупаційного режиму» [Тиводар, 2001, с. 10], або в іншому місці пише: «Цілком зрозуміло, що Ф. Потушняк потрапив до списку «небажаних елементів», і упродовж майже двох років він не міг одержати постійного місця праці» [Тиводар, 2005, с. 17]. Що то були за списки «небажаних осіб / елементів» і чи дійсно прізвище Ф. Потушняка фігурувало в них?

З початком встановлення на Підкарпатській території регентського комісаріату цивільної угорської адміністрації (так називався край з 17 липня 1939 до 23 жовтня 1944 р.) почалися перевірки на лояльність старих місцевих кадрів до нової влади. Цього вимагав урядовий закон від 27 червня 1939 р. про політичну амністію всім, хто мав підкарпатське походження і українські політичні погляди. Мова йшла про учителів, лікарів, інженерів та управлінців. Для перевірки їхньої лояльності створювалися *Комісії з виправдання*, які мали функціонувати за місцем роботи і проживання осіб, які претендували на відповідні державні посади. Членів комісії призначав відповідний міністр за згодою прем'єра після консультацій з регентським комісаром краю. У спірних питаннях комісію скликав компетентний міністр відповідно до інформації, наданої регентським комісаром Підкарпатської території. Особа, зацікавлена в зайнятті відповідної державної посади, заповнювала анкету угорською та русинською мовою (в краї діяла офіційна двомовність), яка розглядалася комісією та регентським комісаром. При неповнерненні чи незаповненні заяви у виправданні особі відмовлялося, про що складала відповідний протокол. Список осіб, які претендували на виправдання, оприлюднювався, і будь-хто міг надати компроментуючу їх інформацію на протязі 8-ми днів. Розгляд справи комісією був усним і закритим. Відсутність претендента не припиняла розгляду його справи. Хто мав претензії щодо претендента на посаду, повинен був з'явитися й надати реальні докази. Рішення комісії приймалося більшістю голосів, а відмова у виправданні пояснювалася відмовником. Регентський комісар у разі незгоди з позитивним рішенням комісії мав право витребувати справу й окремо доповісти по ній компетентному міністру. Останній, за згодою прем'єра, виносив остаточне рішення. В разі відсутності претензій у регентського комісара, особа на протязі 8-ми днів отримувала від комісії позитивну довідку про благонадійність для працевлаштування на державну службу. При проведенні процедури виправдання діяли три інстанції: першою була комісія з виправдання на місці, другою – міністр внутрішніх справ, третьою – Вищий адміністративний суд. Останній, як правило, брав до уваги не партійну приналежність чи зовнішнє вираження прочеських настроїв, а реальну анти-угорську діяльність особи [Розпорядження, 1939, с. 4–12].

Комісії з виправдання брали до уваги вік особи, оскільки вважалося, що молодша генерація (яка виховувалася в Чехословаччині – авт.) не мала

можливості виховуватися в угорському дусі, отож і не могла бути настільки відповідальною за своє минуле, як старше довоєнне покоління, що народилося і виховувалося до 1914 р. [Оправдательныя комісії, 1939, с. 2]. Поведінка тих осіб, до моменту приєднання краю до Угорщини (18.03.1939) розглядалася з точки зору «інтересів держави, моральної надійності та чесності у виконанні звання» [Об'явлення вь дБлГБ оправданія, 1939, с. 33–34].

Членами комісій були: для учителів – «угороруські» освітяни та священники на чолі з міністерським радником, керівником відділу освіти Регентського комісаріату греко-католицьким священником, д-ром Юлієм Мариною [На предложеніе школьнаго, 1940, с. 2]; для управлінців – адвокати, лікарі, священники й селяни на чолі з радником міністерства внутрішніх справ [Члены оправдательной комісії, 1940, с. 2]; для чиновників міністерства землеробства – греко-католицькі та римо-католицькі священники, депутати місцевих зібрань, адвокати, лісничі на чолі з міністерськими радниками [Были назначены комісії, 1940, с. 2]; перевірку на благонадійність лікарів та аптекарів проводила Кошицька виправдальна комісія [Об'явлення, 1940, с. 49–50]. З 1 квітня 1940 р. уряд припинив виплату зарплати чиновникам, призначеним ще старою владою, а перепризначення не робилося без проходження процедури виправдання [Что будет съ чинниками, 1940, с. 3].

Початок роботи комісій з виправдання учителів було анонсовано на період після Різдва 1939 р., а точніше з кінця січня 1940 р. [Оправданіе учителей, 1939, с. 2; Оправданія подкарпатских учителей, 1940, 21. януаря]. Були створені чотири Комісії з виправдання для 2,5 тис. народних учителів і гімназійних професорів краю (з них понад 1 тис. припадала на один комітат Мараморош): три для народних учителів в Ужгороді, Мукачеві і Хусті та одна для гімназійних професорів в Ужгороді. Кожна комісія складалася з голови і заступника, яких уже призначив уряд, та чотирьох дійсних і чотирьох почесних членів. 22 січня 1940 р. в Міністерстві віросповідань та освіти в Будапешті голови цих комісій прийняли присягу [Оправдательныя комісії, 1940, с. 2; Оправданія подкарпатских учителей, 1940, 21. януаря].

Комісії очолили: головою Ужгородської комісії з виправдання професорів став Людвіг Бешшеней, а його заступником Олександр Чуга; головою Ужанської комісії для учителів став д-р Людвіг Контарик, а його заступником о. Теодор Когутич; головою Березької комісії для учителів став Людвіг Колумбан, а його заступником Йосиф Шереш; головою Мараморошської комісії для учителів став Адальберт Сабов, а його заступником д-р Стефан Будаї. Комісії з виправдання підкарпатських учителів і професорів, перед тим як приступили до своєї роботи з 1 лютого 1940 р., відвідали регентського комісара барона Жігмонда Перенія та начальника відділу освіти Ю. Марину, де отримали наступні інструкції: 1) розпочати роботу з 1 лютого; 2) виправдання мають пройти всі без винятку учителі та професори Підкарпаття, які повинні якнайшвидше заповнити заяви (Nyilatkozat); 3) комісії завжди мають керуватися

найкращою волею і кожному справу об'єктивно розглянути [КомісіїТ для оправдання, 1940, 4. фебруаря].

Не встигли Комісії запрацювати як уже лунали пропозиції спростити їхнє проходження [Упрощеніє производства?, 1940, с. 2] та ширилися розмови про те, чи буде можливість провести ревізію рішень тих комісій [Будет-ли произведена ревизия, 1940, с. 2].

На початку листопада 1940 р. Комісії з виправдання закінчили свою роботу. В шкільному відділі регентського комісара пройшли через виправдання 2 519 учителів і професорів, із яких лише 23 не було виправдано. Ще у 35 випадках провадиться процес виправдання (з них 12 у Березькій комісії), а ще в 12 випадках має місце апеляція. Ще залишилися виправдання службовців і урядників соляних копалень та пенсіонерів [Закончилися оправдания, 1940, 10. новембра].

В закарпато-українській історіографії усталилася думка, що в підсумку Комісії з виправдання звільнили з державної роботи близько двох тисяч службовців чехословацького періоду. Це були фахівці чотирьох професій: урядовці, вчителі, лікарі та інженери. Їх могло б бути значно більше, якби не втручання державного секретаря королівського уряду у справах національностей д-ра Тібора Патакі та регентського комісара Підкарпатської території вітязя Міклоша Козми, які приборкували керівників кадрових люстрацій [Офіцинський, 1997, с. 27. Пор.: Мазурок, 2010, с. 75]. На яких підставах ужгородські історики роблять такі висновки, не вказуючи джерела, важко сказати, але якщо бл. 2 тис. безробітних це правда, то з них учителів було лише 35, а ще 37 залишалися у невизначеному правовому становищі.

Під кадрові чистки Комісії з виправдання потрапляли в основному ті особи русинської чи іншої національності, які були афільовані або з українським рухом (націоналістичним або комуністичним). Переважно це були члени Комуністичної партії Чехословаччини, члени уряду Карпатської України, Карпатської Січі та Українського Національного Об'єднання (УНО). Як відомо, освічений, інтелегентний русин-українофіл Ф. Потушняк, який згідно чинного угорського законодавства належав до молодшої генерації, яка здобула освіту і була вихована за чехословацької влади, щойно повернувшись на Підкарпаття восени 1939 р. із німецького ув'язнення, не був членом жодних політичних організацій. Та й сам він ніде у своїх еґо-документах (листах, автобіографії тощо) не згадує про майже дворічне (1939 – 1941) перебування «у списках «небажаних елементів / осіб» і ніде не називає себе жертвою угорського політичного режиму. Навпаки, саме йому він завдячуватиме своїм визнанням як ученого та сімейним благополуччям у лихі роки війни.

Більш того списків «небажаних осіб» на Підкарпатській території ніколи не існувало, а якби такі були, їх би давно українські історики опублікували. Про т. зв. списки не пише жодний серйозний вітчизняний історик (про угорських та зарубіжних мовчу), який досліджував історію Підкарпаття років другого угорського панування. Навпаки, одні пишуть про політичний розвиток, а не

занепад Закарпаття у складі Угорщини в 1939 – 1944 рр. [Офіцинський, 1997], а інші не вважають Регентський комісаріат Підкарпатської території з правової точки зору окупаційною адміністрацією у 1939 – 1944 рр. [Мазурок, 2010], за що справедливо отримують від української держави наукові ступені та вчені звання. Безперечною правдою є те, що на місцях діяли чотири *Комісії з виправдання* для перевірки на благонадійність 2,5 тис. управлінців, учителів, лікарів, інженерів колишнього чехословацького режиму, що є абсолютно нормальною міжнародною правовою практикою для будь-якого іншого наступного політичного режиму на здобутій території, однак жодних люстраційних списків ці комісії не складали.

Станом на жовтень 1943 р., як зазначив міністерський радник Гейза Галас, кадрова політика в краї була толерантною: 5 із 6 усіх державних службовців та 7 із 10 нотарів – є родом із Підкарпаття [Уряднична политика, 1943, с. 2]. Таким чином, поширена в українській історіографії думка про масове звільнення гортистською владою підкарпатських учителів через їхню начебто українську свідомість є не більш ніж ще однією не правдою.

Член Угорського королівського етнографічного товариства (1940 – 1944). Робота і визнання до українофіла русинського походження Ф. Потушняка прийшли звідти, звідки він їх вочевидь не чекав. Визнання Ф. Потушняка як ученого (конкретно етнографа) сталося після 1939 р. під час перебування Підкарпатської території в складі Угорського королівства. До 1940 р. Ф. Потушняк мав декілька опублікованих статей: про різдвяні звичаї та повір'я у русинів на Підкарпатті у збірнику «Подкарпатська Русь» (1929) [Олашин, 2010, с. 201; Алмашій, 2011, с. 138]; збірка поезій «Далекі вогні» (Іршава, 1934 під псевдонімом: Вільшицький); оповідання «Земля» (Ужгород, 1938), збірка поезій «Таємничі вечори» (Іршава, 1938), збірка поезій «Можливості» (Севлюш / Виноградів, 1939) [Библиография подкарпатской, 1943, с. 522; Падык, 2016, с. 114]. Укладач бібліографії наукових праць Ф. Потушняка М. Тиводар жодну із вище наведених публікацій у список не вніс, а почав Бібліографію із статті Ф. Потушняка опублікованої в Науковому збірнику товариства «Просвіта» (1938) [Тиводар, 2005, с. 269], певно для того, аби показати, що свою першу статтю вчений надрукував саме у збірнику українського товариства.

29 грудня 1940 р. до знаного на Підкарпатті етнографа, письменника і поета Ф. Потушняка звернувся з листом відомий угорський етнограф, викладач Кафедри етнографії в Католицькому університеті ім. кардинала Пийтера Пазманя та працівник Угорського королівського національного етнографічного музею в Будапешті д-р Бейла Гунда. Він запропонував безробітному на той час Ф. Потушняку наукову співпрацю за грошову винагороду [Лист Б. Гунди, 2005, с. 86–88]. Ф. Потушняк погодився. Він був обраний членом Угорського королівського етнографічного товариства [Потушняк, 2005, с. 125].

Бейла Гунда був ровесником Ф. Потушняка: він народився 25 грудня 1911 р. в с. Темешфівеш;

університетську освіту здобув в Будапештському технічному університеті ім. Йозефа Надора та в Католицькому університеті ім. Пийтера Пазманя; тут у 1936 р. успішно закінчив докторат і залишився викладачем на кафедрі етнології; з 1939 р. Б. Гунда працює науковим співробітником Етнографічного музею; у 1943 р. його призначили завідувачем кафедри етнології в Коложварському університеті; з 1949 р. він переїхав до університету в Дебрецен, де очолював кафедру етнології до кінця життя; основні його праці з етнографії Трансільванії, Карпатського басейну та Балкан були опубліковані у 1940 – 1979 рр. [Ур, 2001, с. 44–45].

У наступному листі від 18 квітня 1941 р. Б. Гунда запропонував Ф. Потушняку взяти участь у зборі етнографічного матеріалу з 20–25 сіл двох районів Підкарпатської території для «Етнографічного атласу Угорщини». Атлас готувала до видання його Кафедра, за що Ф. Потушняк міг отримати від Інституту угрознавства фінансовий гонорар у сумі 100 або 200–230 пенге (залежно від обсягу виконаної ним роботи) [Лист Б. Гунди, 2005, с. 91–92]. 6 липня 1941 р. Б. Гунда повідомив Ф. Потушняка, що йому переведено 200 пенге для проведення польових робіт у 58 селах, що лежать по лінії Собранці – Ужгород – Мукачево – Іршава – Хуст – Мараморш – Борша. Етнографічний матеріал слід зібрати до 10-го, найпізніше до 15 вересня 1941 р., після чого його належить надіслати на адресу Інституту угрознавства до Будапешта [Лист Б. Гунди, с. 2005, с. 98–99].

Тимчасові заробітки не могли влаштувати Ф. Потушняка і він шукав більш стабільної роботи: у випадку освіченого інтелектуала це могла бути тільки державна посада. 22 березня 1941 р. товариш Ф. Потушняка секретар і редактор Подкарпатського Общества Наукъ (ПОН було засновано 26 січня 1941 р.) історик Микола Лелекач, який сам недавно 18 місяців був без роботи, писав у листі, що запропонував його кандидатуру як співробітника ПОН на розгляд угорській владі [Лист М. Лелекача, 2005, с. 90–92]. Недоліком Ф. Потушняка на той час було те, що він не знав досконало угорської мови.

У листі від 22 квітня 1941 р. М. Лелекач пише Ф. Потушняку, що сам напише листа угорською мовою на адресу виконавчого директора ПОН д-ру Івану Гарайді, а він (Потушняк) відправить лист по адресу як «хитрий хохол» наче його сам написав. «*Листмо нікому не показуй і не згадуй навіть мені*», – наказував старший товариш молодшому [Лист М. Лелекача, 2005, с. 92–93]. 5 липня 1941 р. виконавчий директор ПОН І. Гарайда особисто повідомив Ф. Потушняка, що регентський комісар Підкарпатської території вітає із Левелду Міклош Козма дав дозвіл взяти його на роботу до канцелярії ПОН з 1 серпня 1941 р. з місячною зарплатою 100–120 пенге з умовою, що він вивчить в Ужгороді державну угорську мову та здобуде професорський гімназійний диплом [Лист І. Гарайди, 2005, с. 97].

Секретар-редактор Подкарпатського Общества Наукъ (1.10.1941 – 20.09.1944). Університетський професор М. Тиводар помиляється, коли пише, що Ф. Потушняка «*прийняли коректором ПОН з місячною оплатою 100–120 пенгів*» з 1 вересня 1941 року

[Тиводар, 2005, с. 24]. В листі до Ф. Потушняка від 17 липня 1941 р. І. Гарайда тішиться тим, що той узвез за написання поеми про угорського національного короля Матяша Гуньяді Корвіна, а також радий за свого кореспондента, що прийняв запропоновану посаду в ПОН з 1 серпня [Лист І. Гарайди, 2005, с. 99]. Певно через якісь бюрократичні нюанси лише з 1 жовтня 1941 р., як писав у листі І. Гарайда Ф. Потушняку, він був узятий на роботу секретарем і редактором ПОН з обов'язками «*кончення редакторських діл і з ними звязаною кореспонденції*» з місячною платнею 250 пенге [Лист І. Гарайди, 2005, с. 100].

Зловживши, таким чином, службовим становищем шляхом обману свого безпосереднього начальника д-ра І. Гарайди, М. Лелекач допоміг своєму молодшому другові Ф. Потушняку отримати постійну державну посаду з пристойною місячною зарплатою від угорського режиму, причому удвічі більшу, ніж про неї пише М. Тиводар.

В «Автобіографії» (1947) про свою роботу в ПОН Ф. Потушняк пише не зовсім правду: «*...коли було засновано Підкарпатське товариство наук я був направлений туди на роботу як науковий працівник і письменник. Пізніше працював я як секретар цього товариства. Тут я працював тільки по лінії науки і літератури. На мене дивилися як на значного письменника і наукового працівника, і іншого від мене не вимагали. Як тільки міг, свою працю повертав на благо закарпатоукраїнського народу*» [Потушняк, 2005, с. 125]. Насправді ніяких посад «наукового працівника і письменника» в ПОН ніколи не було (таких не передбачав штатний розпис), а працював Ф. Потушняк на благо своїх угорських русинів (угорусів), в чому полягала головна місія ПОН, як її окреслив регентський комісар М. Козма у листі до прем'єр-міністра королівського уряду Угорщини графа Пала Телекі від 11 січня 1941 р. та під час урочистого відкриття товариства 26 січня 1941 р. [Лист М. Козми, 2009, с. 268; Р'бчъ регентського комиссара, 1941, с. 6–14, 7–15; Чучка, Маркусъ, 1999, с. 102].

«*Роки роботи Ф. Потушняка в ПОН, – справедливо наголошує М. Тиводар, – були найбільш плідними в його житті. Упродовж 1941 – 1944 рр. він підготував понад 110 етнографічних, фольклорних, літературознавчих, мовознавчих, краєзнавчих статей*». Успіх Ф. Потушняка (як і багатьох інших його співвітчизників) М. Тиводар пояснює тим, що він «*зрозумів, що слід приховувати свої погляди і переконання, обманювати офіційні власті і працювати на добро свого народу та його культури*» [Тиводар, 2001, с. 11; Тиводар, 2005, с. 26]. Насправді угорська влада добре знала про українофільські погляди Ф. Потушняка, але цінила його як вченого і не піддавала обструкції за його погляди, як це буде робити із освіченими інтелектуалами-інакодумцями радянська та пострадянська влада.

Так, 2 жовтня 1941 р. М. Козма у довгому листі (на 58 стр.) інформував прем'єр-міністра Ласло Бардоші про становище на Підкарпатській території та свою роботу на посаді регентського комісара. В ньому він згадав і про мовну проблему в ПОН, а саме, що

товариство друкує різні видання чистою українською мовою. Зокрема М. Козма згадує прізвище Ф. Потушняка, який пише по-українськи. *«Маємо зрозуміти, – інформує він міністра, – що той малоруський народ ближче стоїть до українців, ніж до росіян, але українська країна перебуває з росіянами в складі однієї держави. Тому у політиків не має іншого вибору як підтримувати той мовний напрямок, який називають таким вульгаризмом як «по нашому»»* [Цит. за вид.: Votlik, 2022, old. 132]. Незважаючи на проукраїнські погляди та українську мову творів Ф. Потушняка угорська влада взяла його з 1 жовтня 1941 р. на державну посаду і тримала до 20 вересня 1944 р., а гонорари за статті, як переконаємося нижче, виплачувала аж до 31 грудня 1944 року.

Уся робота ПОН за неповні чотири роки його діяльності трималася насправді на кількох співробітниках: виконавчому директорові і редакторові майже всіх видань І. Гарайді, двох секретарях і редакторах – М. Лелекачеві (з квітня 1941 до 30 вересня 1942 р.) і Ф. Потушнякові (з 1 жовтня 1941 до 20 вересня 1944 р.) та двох друкарках. Перший дослідник ПОН та творчості його директора І. Гарайди університетський професор Йосип Дзензелівський писав: *«...і хоч увесь штат платних посад ПОН складався всього з п'яти осіб, у тому числі й трьох технічних працівників, проте уже на першому році його існування І. Гарайда зумів це товариство серйозно розбудувати у поважну культурно-освітню і наукову організацію»* [Дзензелівський, 1993, с. 143–144. Пор.: Тиводар, 2005, с. 62, фото].

«Діяльність ПОНу, – пише один із кращих знавців літературної спадщини підкарпатських письменників Валерій Падак, – продемонструвала можливість наближення позицій колишніх ідейних противників – носіїв русинської свідомості та поміркованих українофілів. В умовах хортистської Угорщини діяльність перших владою підсилювалась, інспірувалась, діяльність же других не заперечувалась, особливо після амністії від 27 червня 1939 року. Ось чому вже на ранішньому етапі організації ПОНу його кістяк склали учораїні помірковані українофіли М. Лелекач, Ф. Потушняк, Л. Дем'ян, О. Маркуш, Ю. Станинець, Андрій Ворон, В. Маркус, Юлій Боршош-Кум'ятський, Кирило Галас, Юрій Керекеш, В. Пінаш-Косівський, Марко Бараболя, молодий Ю. Мейгеш та інші, які у своїй ідейно високій, одухотвореній творчості перейшли до актуальних тем русинської дійсності, намацали больові точки суспільства, шукали виходу та, так би мовити, європеїзації русина «Юри Чорного» і при цьому не ганьбилися вживати місцеву говірку як основу для формування літературної мови русинів Підкарпаття. Невідомо, наскільки б ці талановиті літератори і науковці з часом збагатились у розвитку русинства (не як антиукраїнства, а як відгалуженої частки ранньоукраїнської свідомості), якби не наступні події та зміни» [Падак, 2000, с. 189–190].

12 грудня 1942 р. в скляній залі Регентського комісаріату по вулиці Жупанатській ПОН організувало і провело Літературний та мистецький вечір, присвячений річниці смерті свого засновника та благодійника Міклоша Козми. На урочистому заході,

з-поміж багатьох гостей, було чимало українофілів. Тут свої вірші на честь вітязя із Левелду декламував і Ф. Пасічник (Потушняк) [Літературний и мистецький вечір, 1942, 20 грудня].

В газеті «Недѣля», що спочатку виходила у 1935–1938, а відтак у 1941–1944 рр. і була покликана, за задумом влади, публікувати статті «по-нашому», тобто, по-русинськи, Ф. Потушняк опублікував у 1941–1944 рр. декілька серйозних наукових нарисів. Обізнаний, ерудований, освічений інтелектуал підняв такі теми як:

- соціологія села, проявивши глибоку поінформованість в сучасній американській соціології, з якої на початку ХХ ст. виокремився самостійний напрямок соціології села [Потушняк, 1941, 5 жовтня; Русинський дайджест 1939–1944. І., 2008, с. 101–108];

- філософія мови професійно висвітлена від згадок про Сократа, Платона та Арістотеля до Августина і Томи Аквінського, та від Гердера, який започаткував філософське дослідження мови, до сучасних суперечок між граматикую і логікою [Потушняк, 1941, 22 лютого; 1 березня; Русинський дайджест 1939–1944. І., 2008, с. 108–115];

- тему утопії майстерно викладає від класиків Томаса Мора, Томазо Кампанелли і Френсіса Бекона до Етьєна Кабота, Сен-Сімона, Шарля Фур'є та письменників ХІХ ст. [Потушняк, 1942, 22 лютого; 1 березня; Русинський дайджест 1939–1944. І., 2008, с. 115–123];

- походження назв «Мараморош» і «Сигот» вчений виводить – Мараморош – від кельтів і даків (так як і другі назви рік Тиса, Самош тощо), а Сигот – від руської назви «сигіт» – назви рослини «сигут», тобто верболози, з якої плетуть кошики [Потушняк, 1942, 10 травня; Русинський дайджест 1939–1944. І., 2008, с. 123–126];

- тему популяції підкарпатський етнограф починає із спростування закону Томаса Роберта Мальтуса викладеного в «Есе про принципи популяції» (1798), суть якого полягає в тому, що зростання популяції в геометричній прогресії, а продуктів харчування в арифметичній прогресії призведе до катастрофи, а щоб до цього не дійшло, людство змушене буде обмежити кількість народжень і постійно їх регулювати. Однак цього не сталося: абстрактний закон Мальтуса мав би шанси на успіх, якби людство було гомогенним, а не соціальним організмом. В Угорщині, наприклад, помітний спад популяції за останні 40 років: на 1000 жителів припадає: 1911–1913 рр. – 34,3 народження, 1921–1925 рр. – 29,4 народжень, 1931–1935 рр. – 22,4 народжень, 1937–1938 рр. – 20,1 народжень, 1939 р. – 19,1 народжень, 1940–1942 рр. – 20,2. Проте на Підкарпатті спостерігається навпаки приріст населення в рік на 2,2%: від 1920–1930 рр. чисельність населення зросла на 136 тис., тобто на 22%; негативно впливає на популяцію – еміграція та рання смертність [Потушняк, 1943, 7 лютого; 14 лютого; Русинський дайджест 1939–1944. І., 2008, с. 139–142].

«Короткий нарис філософії Підкарпаття» (1943). Ще з часів видатного Платона освіченість кожного народу проявляється у його мудрості,

здатності філософствувати. Досягнення народної філософії підкарпатських русинів вперше зібрав і опублікував на сторінках «Літературної Неділі Подкарпатського Общества Наукъ» у 1943 р. його редактор, секретар і активний дописувач Ф. Потушняк у праці «Короткий нарисъ філософіѢ Подкарпатя» [Потушняк, 1943, с. 17–20, 32–34, 43–47, 54–56, 68–70]. На його думку, «Філософія Підкарпаття – се прояв одиниць, але все таки прояв, на дні якого також лежать своєрідні народні знаки, чим може вона стати підвалиною до нашої філософічної думки» [Потушняк, 1994, с. 3].

«Правдиві філософічні стремління з'являються в нас тільки наприкінці XVIII століття і стоять вповні під впливом західної течії мислення, чим здобувають собі провідне становище у філософії європейського сходу». «Перші початки філософічного думання сягають у нас у добу кантіанства. І нашої філософії припала роль бути поширювачем нових думок на сході Європи, класти підвалини під її нову філософію» [Потушняк, 1994, с. 4]. Містами, в яких підкарпатські русини прищеплювали західну філософію, були Львів, Краків, Петербург, Харків... Тими підкарпатськими філософами, на думку Ф. Потушняка, були (за хронологією): проф. Петро Дмитрович Лодій (1764 – 1829), життєвому і творчому шляхові якого він присвячує найбільше уваги [Потушняк, 1994, с. 4–11, 13–16]; Андрій Іванович Дудрович (1782–), у 1814 р. захищає дисертацію; у 1815 і 1819 рр. опублікував дві праці з філософії [Потушняк, 1994, с. 11–12]; був учнем професора філософії Харківського університету Йогана Баптиста Шада (з 1804 до 1816 р.), а Шад був учнем самого Йоганна Готліба Фіхте (1762 – 1814). Був також інший русин із Підкарпаття – Авксентій Гавелич (між 1813 і 1825), який у 1818 р. видав у Петербурзі книжку «Объ Изящномъ» [Потушняк, 1994, с. 12–13].

Серед тих філософів, хто працював на батьківщині, Ф. Потушняк називає: Миколу Теодоровича (6.XII.1755–) [Потушняк, 1994, с. 16–20], Василя Довговича (1783–1851), член-кореспондента Угорської академії наук (з 1831 р.), якому присвячує ще більше уваги, ніж П. Лодію [Потушняк, 1994, с. 20–41]. Зокрема він пише: «...значення Довговича для підкарпатської науки велике і сміло можемо поставити його поруч великих його сучасників, хоча його почасти і забули. У Довговичеві відображається і характер його народу – стремління до величавого і загального – більше, як в інших наших славних мужів» [Потушняк, 1994, с. 41].

«По Довговичеві і Лодієві філософічна думка і ширші наукові стремління зупиняються. Приходить доба інших інтересів – доба після 1848 року...». «Починається доба національного усвідомлення, а звідти – звернення до просвіти народу, пробудження ширших народних мас, де бере перевагу наука про народ», – пише Ф. Потушняк [Потушняк, 1994, с. 42] (певно мав на увазі науку етнологію). В цій добі Ф. Потушняк зупиняється на двох постатях: Олександрові Духновичу і його «Нічних роздумах...» та інших творах [Потушняк, 1994, с. 42–43], і Василеві Гаджезі (1864 – 1936) – «авторові двох визначних підручників релігійної філософії» (1903, 1909) [Потушняк, 1994, с. 43–47].

Серед філософів сучасної доби Ф. Потушняк називає ім'я д-ра Стефана Фенцика, автора книги «Свята гора Геллерт та історія філософії» (Будапешт, 1918), а з наймолодшої генерації – лише себе. З чужих філософів, які працювали якийсь час на Підкарпатті як емігранти, Ф. Потушняк називає соціологів А. Сорокіна та І. Шаповала (автора книги «Основи суспільності») [Потушняк, 1994, с. 47].

Завершує свій короткий філософський огляд Ф. Потушняк таким висновком: «Підкарпатська філософія, як цілість хоча і є проявом одиниць, які часто не знали один про другого, та все таки має у собі окремішні знаки, що характеризують народ. Це – стремління до вищого (свого роду містицизм) з перевагою розуму над серцем і стремління до широкого горизонту людської думки. Загально можемо її характеризувати як припадкове, не групове явище, яке вповні виростає із пня окцидентальної філософії, як прямий, без посторонніх впливів її прояв, та при цьому самостійний, незалежний від інших народних філософій. На тій основі можна говорити про самостійну Підкарпатську філософію» [Потушняк, 1994, с. 47–48].

Микола Лелекач, під псевдонімом «Леми Мишилко», звернувся до редакції «Літературної Неділі» (а насправді до її головного редактора І. Гарайди, свого колишнього протеже і шефа) з листом-відгуком на статтю Ф. Потушняка «Короткий нарис філософії Підкарпаття» в тому ж 1943 році. «Пильно читаю всѢ числа Литературной Неділі и тѢшитъ мене, что такъ красно развиваея и могутъѢ наша литаратура подъ Вашимъ веденьемъ». Разом з тим М. Лелекач висловлює деякі зауваження стосовно публікації деяких статей «не зъ злого намѢру». А саме: «Читаю статью Ф. П. «Короткий нарисъ филозофіѢ Подкарпатя. Не могу на дивоватися, якъ могла сеяя статья перейти до друку. Статья выгядае, якъ коли бы была только такъ собѢ накинена на папѢрь, якобы авторъ робивъ собѢ только замѢтокъ. Много бы туй можъ говорити про змѢсть, стиль и грамматицнѢ неточности. Однако [одне слово не прочитується] же лишаю для автора». «Всюды на свѢтѢ «ученѢ» приняи такое основное правило, что коли говорятъ про якийсь рукопись и недоступну книгу, то подають откуды черпали своѢ вѢдомости [одне слово не прочитується], де той рукопись находитья». Друге зауваження Леми Мишилко (М. Лелекача) стосується написання імен русинських філософів. «Чому Ф. П. подае руськихъ филозофовъ въ великорусской формѢ? (Петро Дмитріевичъ Лодій, Андрій Івановичъ Дудровичъ). А то тому, что такъ подававъ сихъ двохъ Яворскій и НедзѢльскій. Авторъ ани столько не постарався, чтобы основнѢише подивився на способъ писаня имени, хоть уже Вознякъ, Мирчукъ пишуть просто: Петро Лодій, Андрій Дудровичъ. Лодій и Дудровичъ не были москалями. А коли вже сихъ двохъ написавъ московскимъ способомъ, то чому вже такъ не подавъ и Гавелича, Довговича и Теодоровича?» [Відгук-лист М. Лелекача, 2000, с. 212].

Є всі підстави вважати, пише дослідник життя і творчості М. Лелекача філолог В. Падык, що критичну статтю «Леми Мишилко» проти свого друга

Ф. Потушняк не дав до друку редактор «Літературної Неділі» І. Гарайда. Доказом тому також є й те, що в «Загальній бібліографії Подкарпаття» М. Лелекача і І. Гарайди (1944), де під № 879 описано статтю Ф. Потушняка «Короткий нарис філософії Подкарпаття», не зазначено жодної рецензії чи рецензента. М. Лелекач знав автора «Короткого нарису філософії Подкарпаття», однак Ф. Потушняк ніколи не знав, яку рецензію написав про його велику статтю його колега і товариш, який шляхом обману свого прямого керівника І. Гарайди та регентського комісара М. Козми, допоміг йому влаштуватися на державну роботу в ПОН.

Критично про філософські погляди Ф. Потушняка висловився і перший дослідник його літературної творчості В. Микитась: «...дослідник слабкий там, де він намагається філософськи осмислити ті чи інші народні вірування, а також у філософських статтях, скажімо, «Короткий нарис філософії Підкарпаття», «Песимізм» тощо» [Микитась, 1961, с. 33].

У зв'язку з цим, не можемо погодитися із тезою Р. Офіцинського, що «...серед сучасників не знайшлося жодного, який, принаймні для видимості, завів би полеміку з автором. ... До Потушняка і після нього за таку синтетичну роботу ніхто не брався» [Офіцинський, 2003, с. 112]. По-перше, як бачимо, були такі сучасники, і не хто небудь, а приятель, колега і протеже Ф. Потушняка історик М. Лелекач. По-друге, Ф. Потушняк не скористався багатьма джерелами, наприклад, описом «славних мужів» Мукачівської єпархії авторства о. Михайла Лучкая (1843), освічених угро-руських письменників від о. Калмана Юрія Жатковича (1896) та д-ра Ореста Сабова (1913), в яких міститься чимало інформації про філософські погляди попередників Ф. Потушняка. Не проаналізував Ф. Потушняк і основної філософської праці найбільшого освіченого інтелектуала угорських русинів XIX ст. каноніка Капітули Пряшівської греко-католицької єпархії Олександра Духновича «Естественно духовныя разсужденія» (Пряшів, 1855. 205 с. Рукопису), а також лише побіжно книгу С. Фенцика «Свята гора Геллерт та історія філософії» (Будапешт, 1918). По-третє, після Ф. Потушняка за таку синтетичну роботу взявся і виконав доволі успішно Юрій Кашула (1993) – доцент кафедри філософії УжДУ [Кашула, 1993].

Попри беззаперечно сильні сторони нарису, на мою думку, найбільшим недоліком короткого викладу філософії Підкарпаття Ф. Потушняка є те, що під поняття «філософія Підкарпаття» він етнізував тільки угорських / підкарпатських русинів, тоді, як відомо, на історичному Підкарпатті жили в різний час не лише 350–500 тис. русинів, але й сотня тисяч угорців та десятки тисяч інших корінних народів – німців, волохів (румунів), словаків, емігрантів євреїв, котрі всі теж мали своїх філософів.

«Сусідні народи в світогляді нашого народу» (1943/1944). У 1943 або в 1944 р. Ф. Потушняк написав статтю «Сусідні народи в світогляді нашого народу», яку передрукував десь наприкінці 1940-х років. У 2001 р. її вперше опублікував М. Тиводар під суттєво зміненою назвою (без згоди, звісно, з автором): «Сусідні народи в світогляді українців Закарпаття».

Аналогічні втручання спостерігаємо і в змісті статті: народ він змінив на етнос, русинів – на українців (на щастя неухважний науковець місцями забув це зробити, чим себе і прозрадив), Підкарпаття на – Закарпаття, а ще приписав Ф. Потушнякові вислів «гуцульський субетнос» [Потушняк, 2001, с. 231–244]. Тож під «нашим народом» слідом за Ф. Потушняком розуміємо підкарпатських русинів, а у версії М. Тиводара – закарпатських українців.

«Кожен народ знає себе, вирізняє себе як цілісність. Водночас він добре знає свої особливості, що сформувалися в його часовопросторовій екзистенції, відокремлює себе від інших рас і народів, зокрема своїх сусідів та тих, з якими живуть разом. Найкраще це виражається в поетичних словесних образах, анекдотах, піснях, а не в поняттях. Вони розкривають характер народної душі. Найкраще вона розкривається в народному гуморі. Народ легко розрізняє своїх від чужих як за зовнішніми ознаками, так за психологічними, соціальними, релігійними та ін. рисами. Ці знання набувалися в результаті трудового досвіду. Мало який народ чи окрема його частина, що населяє таку малу територію як Закарпаття, зазнав стільки еміграційних та історичних впливів, був би розділений гірськими хребтами на групи, так як наш. Це значною мірою вплинуло на розвиток особливого характеру українців Закарпаття. Тут, що не річкова долина, то новий спосіб життя. [...] Загалом погляди на себе і на інші раси складають велику частину народного світогляду. Свої відмінності від інших народів чи інших власних груп власного народу, найповніше відображаються в піснях, анекдотах, приказках, прислів'ях і т. ін.» [Потушняк, 2001, с. 231].

«Три народи постійно привертало до себе увагу українців Закарпаття: мадяри, жиди, цигани, а крім них – частково поляки, румуни та ін. Перші (мадяри) межують з етнічною територією українців, мають з ними прямі контакти. Два інші (жиди і цигани) живуть з українцями разом на одній території, але їм чужі, жиди – релігією, цигане – кольором шкіри» [Потушняк, 2001, с. 232].

«Мадяри у світогляді нашого народу є заможнішими людьми, багатими і у всіх соціальних аспектах стоять вище за русинів. Тому часто русини ставлять їх у приклад. [...] Все мадярське вважалося русинами кращим... Часто слово «мадярський» означає «ліпший». Тому у наших русинів помітне бажання пристосуватися до мадярської культури, прагнуть вони переселитися на рівнину. Засвоєння мадярської культури стосується переважно господарського життя. Нашої міської культури не маємо, вона мадярська. Хоча чехи соціально і політично стояли вище за русинів, посідали більшість урядових посад, були носіями культури західної цивілізації, але вони не викликали у селян такого інтересу як мадяри. Русини не прагнули стати подібними до чехів». «Релігійно і духовно русини вважають себе значно вищими за маляр. Мадяр – невірний, не шанує бога, грішить, паскудно лається, а головне – не дотримується постів, яких строго дотримуються русини... Мадяри й тілесно слабші за русинів: «де один русин, там треба двох малярів чи сто жидів». Безбожну людину у нас називають

«мадяром». Мадяри сприймаються як пани, такими визнавали їх наші русини» [Потушняк, 2001, с. 232].

«З народів, які живуть поруч з нами привертають увагу цигане і жиди. Цигани стали об'єктом народного гумору, але ніколи не були об'єктом ненависті». «Цигани живуть як окрема ізольована група народу». «Цигани поділяються на «шатрові» і осілі, або «валькові»» [Потушняк, 2001, с. 233, 234].

«Жиди з релігійного і соціального боку стоять щодо русинів дуже далеко, навіть сприймаються русинами якоюсь мірою вороже. Вони часто говорять: «В жиді не є душі, лише пара». «Все, що є недосконалим приписується жидові: невдалі руки і слабке горбате тіло – це «жидівське тіло»...». «Жид не вважається за чоловіка, тому ганьбитися його немає чого... Яки жид не був одягнутий чи багатий він лише Гершко, Шльома, Ицько і т. п... «Жид хоч і по панськи одягнеться, а все жидом вонить»». «Таке відношення до євреїв слід шукати в релігійній ненависті, яку поширювала церква. Вона називала їх лихварями і судила безпощадним судом» [Потушняк, 2001, с. 242–243].

На жаль, жодних своїх узагальнень чи висновків щодо народознавчої характеристики русинів / українців, мадярів / угорців, циганів / ромів та жидів / євреїв Ф. Потушняк не залишив. Аналогічним чином поступив і академічний професор: місцями расистські, ксенофобські та надміру етніцистські міркування Ф. Потушняка М. Тиводар залишив без жодних коментарів.

У 1942 і 1943 рр. Микола Лелекач та Іван Гарайда надрукували на сторінках наукового журналу ПОН «Зоря-Најnal» дві самостійні бібліографії: «Бібліографія подкарпатської руської історії і літератури» та «Бібліографія подкарпатської руської літератури». У другій бібліографії за 1943 р. було розміщено 8 публікацій Ф. Потушняка з літератури опубліковані ним у 1934 – 1943 рр. [Бібліографія подкарпатської, 1943, с. 522].

У 1943 р. М. Лелекачем та І. Гарайдою було завершено укладення «Загальної бібліографії Подкарпаття», яка буде надрукованою у жовтні 1944 р. перед приходом Червоної армії СРСР. У ній наводяться 11 публікацій Ф. Потушняка: 8 із філософії за 1941 – 1943 рр. і 3 по соціології за 1939 – 1940 рр. [Загальна бібліографія, 1943, с. 56–57, 108].

Служба в угорській армії, перехід на бік СРСР, радянський полон та повернення до Ужгорода (20.05.1944 – кінець лютого 1945). 20 травня 1944 р. Ф. Потушняк був мобілізований до угорської армії і відправлений на війну на Східний фронт. Як «добрий знавець угорської мови», пише М. Тиводар, він став писарем 45 піхотного полку, «і участі в бойових діях не брав». Бачачи неминучість поразки Німеччини та Угорщини, 13 серпня 1944 р. Ф. Потушняк перейшов лінію фронту біля м. Богородчани (суч. містечко в Івано-Франківській обл.) і 27 серпня 1944 р. здався в полон до Червоної армії. Військовополоненого відправили до табору № 304, що знаходився на околицях м. Станіславів (суч. Івано-Франківськ) [Тиводар, 2005, с. 29; Потушняк, 2005, с. 125].

20 вересня 1944 р., під час перебування в радянському полоні, Ф. Потушняк був звільнений з

посади секретаря і редактора ПОН. Чотири місяці дружина отримувала зарплату свого чоловіка після його мобілізації до угорської армії. І лише тоді, коли до угорського уряду дійшла звістка про те, що Ф. Потушняк перейшов на радянський бік, йому перестали виплачувати місячну зарплату в ПОН.

Одного осіннього дня 1944 р. на привокзальній площі в м. Станіславів полонений Червоної армії Ф. Потушняк «випадково» зустрівся із партійними функціонерами Закарпатського обкому КП(б)У Петром Лінтуром та Іваном Керчою, які їхали до Києва у «державних справах». Вони порадили йому написати заяву про вступ до Червоної армії, а самі звернулися до відповідних органів НКВС з проханням звільнити Ф. Потушняка з ув'язнення. Так і сталося. Як випливає із тексту довідки, підписаної начальником табору № 304 майором НКВС Д. Аньшіним, Ф. Потушняк знаходився в таборі для військовополонених з 13 серпня до 25 листопада 1944 р., після чого, за його бажанням, був відправлений в розпорядження міського військкомату м. Станіславів для відправки у відповідні військові частини Червоної армії [Потушняк, 2005, с. 29]. Для істориків залишається відкритим питання, як міг військовополонений ЧА СРСР, який перебував у таборі, зустрітися на привокзальній площі у Станіславі з закарпатськими комуністами.

Однак, замість служби в радянській армії, Ф. Потушняка дивним чином уже наступного дня (26 листопада 1944 р.) прийняли на роботу секретаря місцевої контори «Заготзерно» в Станіславі. Через кілька місяців наприкінці лютого 1945 р. він повернувся до Ужгорода. Завдяки клопотанню своїх комуністичних покровителів русофілів П. Лінтура та І. Керчі вже з 1 березня 1945 р. Ф. Потушняк почав працювати завідувачем відділу побуту і культури комуністичної газети «Закарпатська Україна» (працював до кінця 1945 р.) [Тиводар, 2005, с. 29–30; Потушняк, 2005, с. 125]. Ця сторінка біографії звільненого з радянського полону подкарпатського інтелектуала теж потребує додаткового дослідження.

Як це не парадоксально, але за весь час служби в угорській армії, перебування в радянському полоні та роботі в Станіславі (разом сім місяців!) Ф. Потушняк залишався дописувачем у часописах ПОН. Із списку співробітників та письменників, яким ПОН виплатив гонорар 31 грудня 1944 р. (всіх 49 осіб), значаться і прізвища братів Потушняків: Федора під 4-им, а Петра під 28-им номером [Список кореспондентів і співробітників, 31 грудня 1944 р., арк. 1].

Доцент без кандидатської дисертації Історичного факультету Ужгородського державного університету (1946 – 1960). Наказом ректора УжДУ Аркадія Михайловича Курішка (1945 – 1949) за № 23 від 1 січня / 1 лютого 1946 р. Потушняка Ф. М. було призначено на посаду старшого викладача Кафедри загальної історії, на якій він викладав археологію та етнографію [Потушняк, 2005, с. 125; Тиводар, 2005, с. 31]. Того ж 1946 р. його прийняли до складу Спілки радянських письменників УРСР [Тиводар, 1995, с. 42; Тиводар, 1997, с. 87; Потушняк, 2005, с. 125]. Не важко здогадатися, завдяки кому талановитий вчений-етнограф Ф. Потушняк опинився на викладацькій

роботі в щойно заснованому радянськими комуністами державному університеті в Ужгороді.

5 червня 1947 р. Вища атестаційна комісія (ВАК) у Москві присвоює Ф. Потушняку вчене звання доцента по Кафедрі археології і етнографії (так записано в дипломі) [Тиводар, 2005, с. 32; Потушняк, 2005, с. 125–126]. Його біограф М. Тиводар слушно заперечує, що «*Кафедри археології і етнології в УжНУ за весь час його існування ще не було*» (така кафедра буде створена після смерті М. Тиводара в січні 2019 р. замість ліквідованої кафедри історії України – авт.), а Ф. Потушняк «*був лише доцентом Кафедри загальної історії та обіймав посаду завідуючого кабінетом*» [Тиводар, 2005, с. 33]. Разом з тим не можемо погодитися із формулюванням «*лише доцентом*», адже Ф. Потушняк його отримав і мав до смерті нізачо (без наукового ступеня кандидата чи доктора наук), тим більше, що на той момент (5.06.1947) увесь викладацький колектив двох кафедр (історії СРСР, ств. 1945 р. і загальної історії, ств. 1946 р.) Історичного факультету УжДУ складався лише із шести викладачів, з яких тільки двоє були доцентами з науковими ступенями: це завідувач кафедри загальної історії кандидат історичних наук (березень 1941 р.) Іван Гаврилович Коломієць (обіймав посаду з вересня 1946 до серпня 1948 р.) та завідувач кафедри історії СРСР кандидат історичних наук (січень 1946 р.) Петро Кіндратович Сміян (обіймав посаду з квітня 1946 до серпня 1947 р.) [Під покровительством, 2005, с. 5–6, 40; Олашин, 2010, с. 5–6, 46, 142–143].

22 жовтня 1947 р. керівництво УжДУ направляє доцента Ф. Потушняка у двомісячне наукове відрядження та просить прикріпити його до Інституту історії Академії наук СРСР у Москві, а також до Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова «*для прослуховування циклу лекцій по археології і етнографії, що допоможе йому в його подальшій роботі при читанні цього курсу*» [Лист тимчасово виконуючого обов'язки ректора від 22 жовтня 1947 р.]. Біограф Ф. Потушняка М. Тиводар додає, що він проходив курси підвищення кваліфікації педагогічних кадрів на кафедрах археології й етнографії Московського університету під керівництвом відомих вчених – археолога О. Арціховського і етнографа С. Токарева, від яких дістав високу оцінку [Тиводар, 2005, с. 32]. Насправді мова йде про відомого радянського археолога та славіста-історика, члена-кореспондента АН СРСР Артемія Володимировича Арціховського (1902 – 1978) та професора-історика давніх релігій Сергія Олександровича Токарева (1899 – 1985) [Вікіпедія].

Одночасно із стрімким кар'єрним ростом доцента УжДУ Ф. Потушняка у 1947 р. проти нього почалася масштабна кампанія цькування: 21 травня на сторінках «Закарпатської України» першим виступив російськомовний письменник М. Тевельов, який звинуватив Ф. Потушняка в ігноруванні радянської дійсності [ДАЗО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 15; Міщанин, 2018, с. 312]. У свій захист Ф. Потушняк заявив: «*Те, що тут, в радянських умовах признають непридатним, я впенений, що на Заході, скажімо в Празі чи Будапешті, обов'язково опублікують. Більш того, кожен твір написаний мною, влюбій країні Європи безумовно*

надрукують» [ДАЗО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 16; Міщанин, 2018, с. 312–313]. Отож безпідставною є теза М. Тиводара, мовляв Ф. Потушняк ніколи не відповідав своїм критиканам.

У червні 1947 р. секретар обкому КП(б)У з пропаганди й агітації О. Я. Карпенко в доповідній записці до Києва «Про деякі факти прояву ворожої ідеології в Закарпатській області» вказав прізвище кандидата історичних наук, завідувача кафедри історії СРСР, декана історичного факультету Петра Кіндратовича Сміяна за його статтю «Українські націоналісти – вороги українського народу» [ДАЗО, ф. п.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 16; Міщанин, 2018, с. 313], а через кілька місяців домігся звільнення його з УжДУ. Виступаючи на захист П. Сміяна, Ф. Потушняк заявив, що «*в Європі уряд вчених не критикує і не вмішується у їх справи*» [ДАЗО, ф. п.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 16; Міщанин, 2018, с. 312]. Цього було достатньо, щоб в умовах «ждановщини» звинуватити Ф. Потушняка у «низькопоклонстві перед західноєвропейською культурою».

На захист Ф. Потушняка став Петро Лінтур – у той час завідувач відділу культури Закарпатського облвиконкому. Він заявив, що у Потушняка «*немає нічого ні марксистського, ні антимарксистського*», він «*ідеаліст в найкращому розумінні слова*». Потушняк звинувачувався в тому, що відстоював «*самостійність підкарпатської філософії*», а Лінтур – у відстоюванні «*самостійності закарпатської літератури*» [ДАЗО, ф. п.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 16–17; Міщанин, 2018, с. 313].

16 липня 1947 р. редакційна стаття «Закарпатської України» під назвою «Рішуче боротися з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології» накинута на членів Спілки радянських письменників П. Лінтура і Ф. Потушняка [Закарпатська Україна, 1947, с. 3]. 22 липня 1947 р. проти Ф. Потушняка виступив секретар обкому КП(б)У з пропаганди й агітації О. Я. Карпенко [Міщанин, 2018, с. 313]. 2 серпня 1947 р. секретар партійної організації УжДУ Майданик на загальноуніверситетських партійних зборах вказав на недоліки «*індивідуального виховання студентства і професорсько-викладацького складу*» [ДАЗО, ф. п.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 16; Міщанин, 2018, с. 312]. 1 серпня 1947 р. Ф. Потушняка, П. Лінтура, А. Патруса-Карпатського критикували на Зборах інтелігенції м. Ужгорода [ф. п.-1, оп. 1, спр. 377, арк. 50–51; Міщанин, 2018, с. 313–314]. 15 серпня 1947 р. секретар обкому КП(б)У Іван Туряниця відкрито звинуватив Ф. Потушняка в тому, що в минулому був «*заряжений буржуазно-націоналістичним чадом, блудив у полоні національної обмеженості*» [Міщанин, 2018, с. 315]. 28 серпня 1947 р. П. Лінтур опублікував на сторінках «Закарпатська Україна» статтю під назвою: «Боротьба з плазуванням перед заходом – найважливіша ділянка ідеологічної боротьби в Закарпатті», в якій критикував Ф. Потушняка. А Петро Сова-Гмітров писав: «*Участь групи інтелігенції Закарпаття в роботі Подкарпатського общества наук нічим не може бути виправдана*» (в якій сам брав участь), хіба що «*свою провину ми можемо спокутувати лише самовідданою працею на добро великого радянського народу*» [Цит. за вид.: Тиводар, 2005, с. 32–35].

У 1948 р. цькування проти Ф. Потушняка продовжилось: 24 лютого проти нього виступив уповноважений Союзу радянських письменників УРСР в Закарпатській обл.; у жовтні – Ю. Гойда; 13 грудня в. о. ректора І. І. Колюшев видав Ф. Потушняку негативну характеристику [Тиводар, 2005, с. 36]. У той же час з 1 вересня 1948 р., як пише М. Тиводар, ректор УжДУ «*перевів завідуючого кабінетом археології і етнографії доц. Потушняка на посаду доцента*» [Тиводар, 2005, с. 36]. Загалом треба сказати, що Ф. Потушняка в перші роки після війни критикували як письменника і поета, а не як історика, викладача факультету.

У 1949 р. цькування доц. Ф. Потушняка здійнялася з новою силою: 9 січня проти нього виступив секретар обкому КП(б)У Іван Компанець; у березні – газета «Закарпатська правда». Огульна обструкція Ф. Потушняка перемістилася в стіни Історичного факультету та Університету. Тепер «пальму першості» взяли: Яремчук Василь Тарасович – з 1945 до 1948 р. працював керівником лекторської групи Закарпатського обласного комітету комуністичної партії, з 1 вересня 1946 р. – викладачем кафедри історії КПРС, з 1949 до 1960 р. – старшим викладачем кафедри історії КПРС, а у 1948 – 1953 рр. – деканом історичного факультету [Під покровительством, 2005, с. 42]; Вольфсон Бенціон Менделевич – старший викладач заочного відділення Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б) у Москві (1947 – 1948), старший викладач (1949 – 1950) і доцент (1950 – 1957) кафедри загальної історії УжДУ та секретар партбюро Університету [Олашин, 2010, с. 100]; Чубуков Яків Арсенович – декан історико-філологічного факультету (1947 – 1948) та завідувач кафедри історії СРСР (1947 – 1958), доцент (1958 – 1963), професор (1963 – 1968) [Олашин, 2010, с. 48].

20 березня 1950 р. доцент М. Лелекач написав рецензію на стенограму лекції доцента Ф. М. Потушняка, прочитану студентам І-го курсу історичного факультету УжДУ 25 листопада 1949 року. Крім формально позитивного відгуку прозвучала і формально негативна оцінка свого давнього друга. Мою увагу привернуло четверте за чергою зауваження, в якому рецензент лекції зазначає, що лектор «*мало уваги звертає на ясність і чіткість стилю і мови*», «*лекцію трудно зрозуміти навіть і в друкованій формі*». «*Мова і стиль лекцій тов. Потушняка мало доступні студентам першого курсу*». «*У лекціях тов. Ф. М. Потушняка мають місце й інші недоліки. Вони властиві йому з самих початків його викладацької роботи. Ф. М. Потушняк кілька разів нам обіцяв, що в майбутньому він постарается ці недоліки виправити. Проте вони і сьогодні повторюються*». «*В цілому лекція доц. Ф. М. Потушняка не заслуговує посередньої оцінки*» [Лелекач, 2001, с. 248–250]. Зі слів кон'юнктурного історика М. Лелекача можна зробити висновок, що Ф. Потушняк, усупереч твердженням його не менш кон'юнктурним пізнішим біографам та дослідникам, української літературної мови попросту не знав.

Особливо вправлявся в ідеологічному словоблудстві секретар партійного бюро УжДУ Я. Чубуков, який 24 січня 1951 р. дійшовши до висновку, що

«*доцента Потушняка потрібно звільнити, як поганого викладача*». 14 квітня 1952 р. до критиканів підключився декан історико-філологічного факультету, філолог, доцент Микола Семенович Антошин (1948 – 1952), який вимагав теж відсторонити Ф. Потушняка від роботи. У 1948 – 1949 рр. Ф. Потушняк працював над темою кандидатської дисертації «*Народна магія Закарпаття*», за ненауковість якої його теж критикували [Тиводар, 2005, с. 37–42, 51–52]. Тоді тимчасово крапку над «і» поставив своїм позитивним враженням від прочитаної лекції Ф. Потушняком на першому курсі у 1951 – 1952 навч. році на тему «*Праця Ф. Енгельса «Про походження сім'ї, приватної власності і держави» та її місце в етнографії*» ректор УжДУ, біолог, доцент Григорій Володимирович Ткаченко (1949 – 1957) [Тиводар, 2005, с. 42].

Під час ідеологічної обструкції, на думку М. Тиводара, його герой сформувався як викладач і педагог: «*В час 1948 – 1953 рр. склались основні погляди Ф. Потушняка як викладача вищої школи*» [Тиводар, 1997, с. 42], або: «*Упродовж 1948 – 1953 рр. сформувалися основні погляди Ф. Потушняка на роль і місце педагога в системі вищої школи*» [Тиводар, 2005, с. 45]. Іншими словами, викладач-педагог вищої школи Ф. М. Потушняк сформувався в умовах жорсткого сталінського режиму. Саме в цей час він пише свої філософські статті, які залишалися в рукописі аж до 2003 р., та велику, незавершену «*Закарпатоукраїнську етнографію*», яка залишалася в рукописі до 2005 року.

«*Світлогляд закарпатського народу*» із циклу «*Філософічні стат[т]і*» (кінець 1940-х – кінець 1950-х). В кінці 1940-х – кінці 1950-х рр. Ф. Потушняк написав «*Філософічні стат[т]і*»: останні рукописні записи датуються 25 листопадом 1958 р. [Офіцинський, 2003, с. 119]. У 2003 р. із цього рукописного зшитка історик Р. Офіцинський та видавництво «*Гражда*» опублікували деякі нариси у збірнику майже кишенькового формату під назвою «*Я і безкінечність*». Наведемо деякі думки Ф. Потушняка із тієї сталінської доби. У статті «*Сковорода і Закарпаття (Перший період його творчості)*» читаємо: виходячи зі слів російського філософа Володимира Ерна (1912), що «*в особі Сковороди походить народження філософського розуму в Росії*», які цитує Ф. Потушняк, нова філософська думка приходить до України та Росії із Закарпаття, Угорщини, де в Токаї у 1750 – 1755 рр. Г. Сковорода працював дяком місцевої православної церкви, звідки він приніс до Росії та України філософію Рене Декарта («*картезіанство*»). З цього Ф. Потушняк приходить до висновку: Сковорода «*перший філософ Східної Європи, що проявив своє дійсне філософічне «я»... А своїм філософічним пробудженням зв'язаний він частково із Закарпаттям*» [Потушняк, 2003, с. 45–59].

У статті «*Андрій Іванович Дудрович*» Ф. Потушняк пише про основну причину еміграції угорських інтелектуалів до Росії та України (І. Орляя, П. Лодія, В. Кукольника, М. Балудянського, Ю. Гуци-Венеліна, А. Дешка, А. Дудровича та ін.): «*Закарпатський українець завжди глядів на Східну Слов'яницину як на свою велику, а на Закарпаття – як на малу вітчизну*».

«Тільки в усвідомленні єдності треба шукати першопричину еміграції закарпатських учених на схід. Не за заробками йшли вони туди, але йшли, щоб своєю науковою працею, своїми здібностями та, безперечно, своїм знанням допомогти своїй великій вітчизні, йшли туди, бо думали, що коли будуть працювати там, то будуть працювати для свого народу» [Потушняк, 2003, с. 60]. Під «Східною Слов'ящиною» Ф. Потушняк розумів українців, росіян та білорусів.

У нарисі під назвою «Світогляд закарпатського народу» Ф. Потушняк пише: «*Закарпатський народ, як цілість має свою територію, історію, суттєві антропологічні та психологічні риси. Він мусить мати і свою філософію-світогляд. Вона творить заодно зі світоглядом слов'янським, але має свої суттєві риси.* «Характеризувати закарпатського українця можна тільки із вивчення його життя, фольклору, вірувань. Важлива при цьому література і філософія у нас незначна. Все-таки і вона відбиває характерні риси душі народу. Це – вищий прояв народної душі. У Духновича як поетові виразилась характерна риса закарпатців, їх народний світогляд». «З філософів проявили себе більше оригінальними Довгович і Теодорович». «*Закарпатські українці – це переважно пастирі і земледільці. Майже весь народ, включаючи і невеличку долинянську смугу*» [Потушняк, 2003, с. 76–77, 79]. Під «закарпатським народом» Ф. Потушняк мав на увазі тільки «закарпатських українців», що є виключно етніцистським розумінням етнографів. Аналогічним чином під «етнографією Закарпаття» його біограф проф. М. Тиводар розуміє лише «українців Закарпаття» [Тиводар, 2011]: а де закарпатські русини, угорці, румуни, німці, словаки, роми, євреї?!

Такий погляд мало того, що є антинауковим, адже майже половина всіх жителів історичного Підкарпаття / Закарпаття площею 17 945 кв. км. були не русинами (в іншій версії – українцями), він є ще і ксенофобським, адже виключає із поняття «закарпатський» усі інші народи, які у версії Потушняк-Тиводара наче тут ніколи не жили. Прямою протилежністю таким етніцистським, ексклюзивістським поглядам є концепція відомого угорського етнографа, недавнього голови Угорського етнографічного товариства, професора Університету ім. Лоранта Етвеша, академіка Угорської академії наук Ласло Коша. У підсумковій книзі про угорську етнографію під назвою «Чиї ви сини?» [Коша, 2001], вчений розуміє під «угорською етнографією» всі народи, що жили чи живуть нині на теренах Угорщини, а не лише етнічних угорців / мадярів.

Текст нарису Ф. Потушняк «Світогляд закарпатського народу», на думку Р. Офіцинського, був «натхненний прекрасними трактатами «*Нариси історії філософії на Україні*» (1931) Дмитра Чижевського та «*Світогляд українського народу*» (1942) Івана Мірчука, провідних представників української діаспорної філософії» [Офіцинський, 2003, с. 117]. З подібною етнізацією (=українізацією) тексту Ф. Потушняк важко погодитися, адже ані в його статті, ані в інших джерелах не має й натяку на те, щоб він був «натхненний» нарисами згаданих українських авторів. Чи міг бути Ф. Потушняк знайомий із працями

Д. Чижевського та І. Мірчука, – відповідь неоднозначна. Гіпотетично можна припустити думку, що з працею Д. Чижевського (1931) він міг бути знайомим, але з нарисом І. Мірчука (1942) – ні. По-перше, ще М. Лелекач у 1943 р. зауважив у неопублікованій рецензії, що праць М. Возняка та І. Мірчука Ф. Потушняк не читав. А, по-друге, працюючи над своїми «Філософічними стат[т]ями» в кінці 1940-х – кінці 1950-х рр. мало ймовірно, щоб підданий постійному публічному цькуванню Ф. Потушняк наважився черпати «натхнення» від «провідних представників української діаспорної філософії», в термінології радянської марксистсько-ленінської ідеології, не інакше як «українських буржуазних націоналістів».

З 1952 р. Ф. Потушняк працював над новою темою дисертаційної роботи «*Географічне розміщення етнографічних елементів на Закарпатті*». Результатом дослідження стала монографічна робота, рукопис якої він здав до друку, але через черговий ярлик «антирадянщика» мусив його забрати. До захисту і другої теми дисертації теж не дійшло [Тиводар, 2005, с. 52].

Не зважаючи на майже щоденну обструкцію, яку довелося терпіти Ф. Потушняку, змінюватися він не збирався. З цього приводу головний доповідач на засіданні партбюро УжДУ від 14 квітня 1952 р. про роботу кафедри загальної історії доцент М. Лелекач сказав: «*Потушняк працювати так, як ми бажаємо, ніколи не буде, тобто не виправиться, він так і залишиться завжди Потушняком*» [Цит. за вид.: Тиводар, 2005, с. 136]. Напротивагу йому, М. Лелекач гнучко виправився.

9 травня 1953 р. критика на адресу Ф. Потушняк пролунала з вуст заступника директора Закарпатського краєзнавчого музею Костянтина Берняковича, який на сторінках газети «Советское Закарпатье» звинуватив вченого (з яким ще рік тому проводили спільні археологічні розкопки) «у співпраці з угорським фашистським режимом та з ПОН і його часописами» [Тиводар, 2005, с. 43–44].

У 1952 – 1955 рр., на думку М. Тиводара, Ф. Потушняк завершив 120-сторінкову працю під назвою «*Закарпатоукраїнська етнографія (значення, історія, задачі, проблеми та їх рішення, елементи та їх розміщення)*». Вона була публікована лише у 2005 р. [Потушняк, 2005, с. 163–254]. У назві та у змісті нарису Ф. Потушняк користується офіційними (політичними та академічними) радянськими назвами «*українці Закарпаття*», «*закарпатоукраїнці*», однак у вступі пише: «*Щодо поділу, то українців Закарпаття прийнято, за галицьким зразком, ділити на верховинців, бойків і лемків, а за домашнім поділом – на верховинців, долинян, лемаків, гуцулів і т. п. Народ вважає всі ці назви лише прозівками. Народ по сьогодні користується назвою русин*» [Потушняк, 2005, с. 166]. Попри те, що у 1946 р. підкарпатських русинів радянська влада записала в паспортах українцями за національністю, переслідуваний з травня 1947 р. Ф. Потушняк написав у 1952 – 1955 рр., що «*закарпатоукраїнці*» / «*українці Закарпаття*» насправді називають себе русинами та користуються назвою русин.

Вважаючи, що з «Граматики слов'яно-руської» («Grammatica Slavo-Ruthena») о. Михайла Лучкая 1830 р. (Ф. Потушняк помилково датує її 1850 р. – авт.) всі вивчали «народну культуру українців Закарпаття» [Потушняк, 2005, с. 167–191], Ф. Потушняк починає перший параграф «Загально-український контекст традиційної культури українців Закарпаття» другого розділу «Традиційна духовна культура» із заяви, що в історії наступають такі переломні, коли нижчі форми життя (старі етнографічні традиції) поступають вищим, новим. «Західна Європа такої перелом пережила ще наприкінці XIX ст. Жовтнева революція в Росії була такою переломною добою. На Закарпатті переломними були 1920 і 1944 роки. Саме в ці часи культура і цивілізація інтенсивно проникали в народні маси» [Потушняк, 2005, с. 192].

З цих слів випливає, що чехословацька (після 1919 р.) і радянська комуністична українська культура та цивілізація (після 1944 р.) стали тими переломами, які замінили нижчі, старі форми етнографічного життя (традиції) на вищі, нові. Це було типове мислення освіченої інтелігентної людини, яка змінила свій інклюзивний центральноєвропейський менталітет вільної людини на ексклюзивістську радянську комуністичну українську свідомість. Насправді перелом, який має на увазі Ф. Потушняк, стався на Підкарпатті в останній чверті XIX і перших двох десятиліттях XX ст.: залізниця, телеграф, масова еміграція та Велика війна назавжди змінили старий світ угорських русинів на новий. Живі свідки тих подій – о. Калман Юрій Жаткович (1896) та д-р права Орест Сабов (1913) – навіки зафіксували ті зміни у своїх працях-пам'ятниках про кризу ідентичності угорських русинів у Старому краї та у Новому світі.

На Історичному факультеті УжДУ Ф. Потушняк читав три навчальні дисципліни: археологію, етнографію та історію первісного суспільства. У 2001 р. професор Григорій Павленко (родом із Київської області) з дружиною Мартою Павленко (в дівоцтві Товт, родом із найдавнішого мікрорайону Ужгорода – Горян) залишили свої враження про першу зустріч з доц. Ф. Потушняком на першому курсі 1954 р. на парі з археології: «Читав він якось мляво, час від часу заглядаючи у свої папірці, часто вживав місцеві діалектизми, латинізми, чехізми і т. д., а тому ми з подивом дивилися на нового лектора. Пізніше твердження літературознавців, що ті, котрі знали письменника, спостерігали значні зрушення у його мовній практиці, що Ф. М. Потушняк значно наблизився до сучасних літературних норм, не зовсім точні» [Павленко, Павленко, 2001, с. 39].

Прикметно, що для уродження центральної Наддніпрянської України, органічного носія багатой української мови Г. Павленка (багатолітнього професора, завідувача двох кафедр та декана Історичного факультету) [Під покровительством, 2005, с. 54–55; Олашин, 2010, с. 67–69], спроби літературознавців українізувати мовні практики Ф. Потушняка «не зовсім точні». Людина, народжена і вихована в мовному розмаїтті рідної (русинської) мови та кількох державних мов (чеської, української і угорської) в центрі Європи у міжвоєнний та воєнний

час, закономірно не могла інакше говорити як «місцевими діалектизмами, латинізмами, чехізмами і т. д.», тобто лінгвістичним міксом рідної русинської мови (як зауважив наддніпрянець Г. Павленко, далекої від норм української літературної мови) з іншими давніми та сучасними центральноєвропейськими мовами.

«Від старшокурсників ми чули, – продовжують свою думку Г. і М. Павленки, – що Ф. М. Потушняк і його колега М. М. Лелекач пройшли спеціальну перепідготовку в Московському університеті ім. М. В. Ломоносова, де вивчали марксизм-ленізм. Заради справедливості скажемо, що марксизму Федір Потушняк не знав» [Павленко, Павленко, 2001, с. 40]. Це найбільше і мулило очі ідеологічним критикам освіченого інтелектуала. Сумніви з приводу нав'язування Ф. Потушняку сучасними українськими національними вченими надмірного українства висловлює і його студент, а пізніше відомий академічний історик, професор Іван Поп: «Потушняк в дійсності не прийняв радянську українізацію русинів, лекції в університеті демонстративно читав на русинській мові. Саме це було причиною травлі вченого комуністичними ідеологами» [Поп 2006, с. 302].

Восени 1956 р. на історико-філологічному факультеті жваво розбирали «справу» студентів Каміла Найпавера та Юлія Когутки, на яких зробив донесення в КДБ «шістьорка» «Ю. Д.». Суть доносу полягала в тому, що ці «відщепенці» наважилися назвати події в Будапешті «народною революцією». Після довгих зборів-осудів обох студентів було відраховано з університету [Pop, 2018, old. 62].

У 1957–1958 рр. до старої гвардії критиканів Ф. Потушняка – В. Яремчука і Б. Вольфсона, приєдналися щойно прибулі «червоні професори» із великих міст України: з Києва Міщенко Сергій Олексійович – старший викладач (1955–1959) і доцент (1959–1986) кафедри історії СРСР [Під покровительством, 2005, с. 47; Олашин, 2010, с. 57] та з Одеси Межберг Наум Ісакович – старший викладач кафедри історії СРСР (1956–1961) [Олашин, 2010, с. 167].

У 1958 р. в Ужгороді вийшла друком перша та остання велика праця Ф. Потушняка за всю його 14-річну науково-педагогічну роботу на Історичному факультеті УжДУ: «Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті» обсягом 144 стр. тексту та 86 таблиць з рисунками і фотографіями пам'яток [Потушняк, 1958]. Крім того, неопублікованим залишився рукопис праці Ф. Потушняка під назвою «Слов'янські археологічні пам'ятки на Закарпатті» [Федака, 2009, с. 67]. Перші фахові оцінки наукового рівня археологічних пошуків Ф. Потушняка з вуст професійних археологів з'явилися аж у 2000-х роках.

Так, син Федора – Михайло Потушняк, писав у 2001 р., що дослідження археологічних пам'яток на Закарпатті у 1947–1959 рр. велися переважно його батьком. «У результаті щорічних розвідок і розкопок на археологічній карті Закарпаття з'явилося понад півсотні невідомих до того часу різночасових пам'яток. Серед них близько половини належить до кам'яної доби – палеоліту, мезоліту, неоліту та

енеоліту». Загалом Ф. Потушняк виявив та дослідив 19 пам'яток кам'яного віку, на підставі яких його син Михайло склав список та карту [Потушняк, 2001, с. 18, 32, 33].

Того ж 2001 р. Ф. Потушняк отримав критичну оцінку від одного з найбільших закарпатських археологів, дослідника бронзового віку професора УжНУ Едуарда Балагури: «У вивчення бронзового віку Закарпаття помітний внесок вніс і Ф. М. Потушняк, який проводив з 1948 до 1958 рр. широку пошукову роботу по вивченню старожитностей Закарпаття. Він проводив невеликі розкопки на поселеннях пізньобронзового віку...» у восьми селах. Матеріали цих розкопок опубліковані в монографії, присвяченій пам'ятникам бронзового віку Закарпаття (1958). «Книга написана на рівні аматорських праць кінця XIX і початку XX століть, в ній відсутня елементарна наукова документація. Тим не менше, вона має значення, оскільки в науковий обіг введено значну кількість археологічних джерел епохи бронзи». «Працями Ф. М. Потушняка фактично завершується перший період вивчення пам'ятників Закарпаття і всього Верхньопотиського регіону» [Балагури, 2001, с. 18].

Інші двоє професійних археологів виявилися ще більш скупими на адресу Ф. М. Потушняка щодо його внеску у вивчення давніх старожитностей краю. Так, Іван Попович (2006), добрий дослідник доби раннього залізного віку, взагалі не згадав постать Ф. Потушняка між археологами Костянтином Берняковичем та Іваном Ленделом [Попович, 2006, с. 18–19]. Вячеслав Котигорошко, ще один визначний закарпатський археолог, у своїй підсумковій праці про Верхне Потисся у давнину (2008), пише наступне: «Вже в 1957 році опублікована узасальнююча стаття про слов'янські старожитності Закарпаття, автором якої був перший дипломований археолог К. В. Бернякович (1957), а наступного року виходить зведення пам'яток епохи бронзи-заліза у викладі Ф. М. Потушняка» [Котигорошко, 2008, с. 3].

«Справа Кушніра» та доведення до смерті «віруючого комуніста» Ф. М. Потушняка (23.11.1959 – 12.02.1960). Восени 1959 р. кампанію цькування проти Ф. Потушняка «університетські ідеологічні провокатори» Я. Чубуков, Н. Межберг, Б. Вольфсон, А. Гончаренко, В. Маськов пов'язали із т. зв. «справою Кушніра» [Кушнір, 2002, с. 49–62], витоки якої слід шукати кілька років до того.

У 1956–1958 рр. в студентському гуртожитку УжДУ по вул. Кремлівській (суч. Капітульна) у величезній прохідній кімнаті мешкало 13 студентів, переважно істориків і філологів, усі комсомольці або комуністи. У кімнаті жили ветерани війни М. Єрмаков і В. Білецький, В. Кушнір із Черкащини, Микола Макара із Перечинщини та інші. Звісно склад зильців з року-в-рік змінювався: наприклад, до 1958 р. там жив і Михайло Тиводар із Тячівщини. Одного листопадового дня 1959 р. В. Кушнір виклав на стіл разом із наїдками листівку чеською мовою з карикатурою на Сталіна і Хрущова, які запихували до вагона товарного потяга «зеків». Про те, як вона до нього «випадково» потрапила від молодшого брата-школяра він залишив запис у щоденнику ще

10.11.1956 р.: «Я дістав листівку чеською мовою, яку викинули з американської повітряної кулі. Мені її повинні перекласти» [Кушнір, 2002, с. 56].

Не знаючи чеської мови, карикатуру, втім зрозумів кожний, хто встиг бачити цю листівку, в т. ч. бачив її й М. Макара [Кушнір, 2002, с. 57], студент історико-філологічного факультету з 1957 р. [Олашин, 2010, с. 160]. У 1957 р. в одній кімнаті нового гуртожитку проживали В. Кушнір, Іван Поп із Мукачівщини, Володимир Піхало та Віктор Федоров, син загиблого енкаведиста чи кадебіста. З чеської на українську мову цю листівку переклав І. Поп [Кушнір, 2002, с. 57–58]. Через короткий час хтось зі студентів доніс на В. Кушніра в КДБ.

Тим часом Ф. Потушняк у 1959 р. приїхав в рідне село Осой, де з дитинства ріс його дуб – «дуб Федора». Він побачив, що брат Петро, який жив на батьківському обійсті, зрізав того дуба. Федор накинувся на нього: «Як Ти смів зрізати дуба? Я ж на ньому виріс!» [Тиводар, 2005, с. 53]. Це був не добрий знак.

23 листопада 1959 р. студентів 4 курсу історико-філологічного факультету УжДУ В. Кушніра та В. Федорова під час лекції викликав до себе завідувач кафедри загальної історії доцент Марченко Григорій Васильович (1956 – 1961). Кушнір помилково називає його «завідуючим кафедрою історії КПРС», ким Г. Марченко ніколи не був. В кабінеті, за спогадами В. Кушніра (2002), сиділи співробітник КДБ, випускник історико-філологічного факультету Ю. Денисов та Чекрій (лейтенант?). Після короткої розмови В. Федорова відпустили, а В. Кушніра привезли до гуртожитку в кімнату, де він жив, для проведення обшуку. Під «гарячу руку» потрапив співмешканець В. Кушніра Іван Поп. «Несподіваний візит Івана Попа дорого йому коштував, – згадує у 2002 р. В. Кушнір. – Йому інкримінувалось звину-вачення в тому, що він хотів сховати мій щоденник. Обшук нічого не дав. Було вилучено лише один записник та кілька конспектів» [Кушнір, 2002, с. 53; Поп, 2018, old. 62–63]. Згадуваним «лейтинантом Чекрієм» міг бути Петро Семенович Чекрій (1929 р. н.), офіцер Управління КДБ по Закарпатській області, син Чекрія Семена Дорофійовича та рідний брат майбутнього проректора УжДУ проф. Чекрія Григорія Семеновича [Чекрій, 2000, арк. 57–58].

Щоденник, який шукав Чекрій, насправді був знайдений 2 листопада 1959 р. під час обшуку та арешту батька В. Кушніра Павла Кириловича Кушніра в с. Балаклея Смілянського району Черкаської області, про що, звісно, його син в Ужгороді нічого не знав. У щоденнику, який черкаські кадебісти передали ужгородським, містилися власні думки та погляди, які таємно вів для себе студент В. Кушнір всі роки навчання на факультеті. В ньому, крім іншого, містилася оцінка про рівень викладання та ерудицію ряду викладачів факультету, серед яких схвальні характеристики від студента отримали лише доценти кафедри загальної історії М. Лелекач, Ф. Потушняк та Леонід Антонович Коваленко [Кушнір, 2002, с. 50; Тиводар, 2005, с. 45–49].

30 листопада 1959 р. партійне бюро УжДУ, секретарем якого був фізик Дмитро Венедиктович

Чепур, створило комісію по перевірці роботи історичного і філологічного факультетів у складі 36 осіб під головуванням проректора Головатого В. П. Загальне керівництво роботою комісії було покладено на Гончаренка А. О. Комісія працювала упродовж грудня 1959 і першої половини січня 1960 року. За цей час члени комісії Коллюшев І. І. та Маськов В. А. перевіряли роботу кафедр двох факультетів; Ткаченко Г. В. і Куценко К. А. – роботу партійних бюро факультетів; Марченко Г. В. – роботу профспілкових і комсомольських організацій факультетів; Міщенко С. О. – роботу студентів п'ятого курсу історичного факультету; Безручко І. М. – перевіряв склад і роботу агітаторів академгруп; Лакіза М. П. – роботу багатотиражки та стінних газет факультету; Голдовський – перевіряв наукові праці викладачів факультетів, опубліковані в Наукових записках УжДУ; Адмайкін М. В. – провів перевірку користування спецфондом університетської бібліотеки; Бабенко Ф. М. – роботу теоретичних семінарів факультетів. Комісія виявила групу дискутантів на заборонені теми в складі студентів п'ятого курсу істфаку: Кушнір, Піхало, Поп, Іваницький, Басенко, Федоров та інші; найближчими приятелями та однодумцями Кушніра були Піхало і особливо Поп, які всі троє жили в одній кімнаті в гуртожитку; симпатії і захоплення в цих студентів мають викладачі Коваленко Л. А., Шульга І. Г. Остаточне рішення партбюро УжДУ під керівництвом Д. В. Чепура прийняло 25 січня 1960 р. [Тиводар, 2005, с. 138–146].

Свою версію про час і причину арешту В. Кушніра подає Михайло Тиводар, який у 1958 р. закінчив історико-філологічний факультет і відправився учителювати в школу с. Дубове Тячівського району Закарпатської області (1958 – 1966). Правда описує він цю подію дуже плутано. У своїх ранніх працях про Ф. Потушняка (1995 і 1997) М. Тиводар пише: «У січневі дні 1960 р. один із студентів-сексотів, риючись у речах свого колеги В. Кушніра, виявив щоденник останнього» [Тиводар, 1994; Тиводар, 1995, с. 44; Тиводар, 1997, с. 88]. Незважаючи на істотні відмінності в описі однієї й тієї ж події, жодний із наведених М. Тиводаром фактів не відповідає дійсності, – обурюється у своїх спогадах В. Кушнір. Річ у тому, що з листопада 1959 до січня 1960 р. йшов третій місяць слідства у «справі Кушніра», котре вели слідчі КДБ «комі-перм'як і алкогольік» А. Увін та В. Погорілий [Кушнір, 2002, с. 54].

Написані 19 червня 2002 р. та опубліковані у тому ж році спогади В. Кушніра, припускаю вплинули на «підкорегування» датування фактів у пізнішій і останній праці М. Тиводара про Ф. Потушняка (2005), який з легкістю і без вибачень за неправдиві попередні свідчення «переміщає» описувані події з січня 1960-го в листопад 1959 р.: «Метушня навколо Ф. Потушняка, М. Лелекача та Л. Коваленка продовжувалася, їхні імена пов'язували з групою «студентів-антисоветчиків», очолюваних В. Кушніром – «...запеклим українським буржуазним націоналістом». Ще в листопаді 1959 р. Кушніра та ще кількох студентів виключили з університету, а над В. Кушніром провели ще й ганебне закрите судилище» [Тиводар, 2005, с. 48].

Підозрюючи під отим безіменним «студентом-

сексотом» Михайла Тиводара [Кушнір, 2002, с. 54], котрий, нагадаю, жив у гуртожитку з В. Кушніром до 1958 р., а під час описуваних подій в листопаді 1959 р. – учителював далеко від Ужгорода в с. Дубовому на Тячівщині, що робить подібні підозри не переконливими, В. Кушнір пише: «*всім цим партійно-комсомольським психозом керувало партбюро університету на чолі з проректором Чепуром та комсомольське бюро на чолі з Макарою М. П.*» [Кушнір, 2002, с. 55].

З усіх наявних офіційних біографій впливає, що Чепур Дмитро Венедиктович працював в УжДУ з 1956 р. без наукового ступеня і вченого звання три роки: у 1956 – 1957 рр. був деканом фізико-математичного факультету, від 1957 р. – завідувачем кафедри загальної фізики, у 1959 р. став кандидатом наук(!), у 1961 – 1962 рр. – проректором з навчальної роботи, а з 18 червня 1962 р. – ректором УжДУ [Енциклопедія, літера Ч]. На жаль ніхто з офіційних біографів Д. В. Чепура не пояснив, чим зумовлений такий стрімкий кар'єрний ріст 34–39-річного фізика із Полтавщини, який за п'ять років із завідувача кафедри та кандидата наук став ректором університету! Відповідь на це питання проста: посада секретаря партбюро КПУ УжДУ, яку обіймав Д. В. Чепур у 1958 – 1960 рр. [Ленарський, Лакіза, 1983, арк. 57], і про яку всі його біографи сором'язливо промовчали. Та, як відомо, все таємне стає явним. В. Кушнір помилюся у своїх спогадах тільки в тому, що назвав Д. В. Чепура в подіях 1959 – 1960 рр. *проректором*, ким він насправді буде у 1961 – 1962 рр., не в останню чергу завдяки правильній ідеологічній позиції на посаді секретаря партбюро університету під час «справи Кушніра». Секретарем бюро комітету комсомолу УжДУ під час «справи Кушніра» був 25-річний студент історико-філологічного факультету, уродженець с. Дубриничі Перечинського району Макара Микола Петрович (обіймав посаду у 1959 – 1962 рр.) [Олашин, 2010, с. 160].

Чому «справу» студента В. Кушніра потрібно було роздмухати за межі УжДУ? 7–8 грудня 1959 р. із Будапешта до Ужгорода прибув Перший секретар ЦК КПРС та Голова Ради Міністрів СРСР Микита Хрущов, якого супроводжував Перший секретар УСРП Янош Кадар [Пумпинець; Історичні кадри]. Місцеві партійні та радянські органи влади вирішили проявити політичну пильність над «ворогами народу».

9–11 лютого 1960 р. в Ужгороді відбувся суд під головуванням судді Мартина над «українськими буржуазними націоналістами» в УжДУ. Василь Кушнір отримав п'ять років позбавлення волі «за зберігання та розповсюдження антирадянської листівки на чеській мові». Свідки у справі, однокурсники Іван Поп і Володимир Піхало та студентка фізико-математичного факультету Тетяна Немеш, отримали громадський осуд за «неправильні» свідчення в суді. По лінії УжДУ студентів-істориків І. Попа і В. Піхало було відраховано, а студентку фізико-математичного факультету Т. Немеш, як згадує В. Кушнір, «за наполяганням секретаря комсомольського бюро Макари М. П. було провалено на екзамені з марксистсько-ленінської філософії» [Кушнір, 2002, с. 55, 56, 58].

Про атмосферу на історико-філологічному факультеті УжДУ в 1959 – 1960 рр. згадує у своєму інтерв'ю-спогаді й Іван Поп (2018). На історико-філологічному факультеті були «...свої тямущі голови – чудові викладачі, знавці своєї справи. Це був Лелекач М., ренесансний тип інтелігента. Далі – письменник-епік, поет-символіст, археолог, етнограф і великий знавець культури Риму Потушняк Ф. М., випускник Дебреценського університету. Із молодшого покоління слід виділити Гранчака І. М. і Лька В. І. Серед східних українців добру пам'ять залишили про себе професори Коваленко Л. А. і Шульга І. Г. Але в цілому, якщо студент хотів що-небудь пізнати, слід було вперто займатися самоосвітою, тому що рівень інших викладачів був «нижче плінтуса». Це були «списані» партійні діячі або «вирослі» до викладацької роботи колишні комсомольські вожді. Загалом же в університеті царювало середовище повальної підозрливості, боязнь бути притягнутим до відповідальності «запросто так», а серед студентів і навіть викладачів присутнім був дух доносів і заздрощів». Провокації й доноси між студентами та викладачами були звичним явищем [Pop, 2018, old. 62]. Коли ж у 1959 – 1960 рр. розглядалася «справа» студента В. Кушніра, згадує І. Поп, «одним із допитувачів був згаданий Ю. Д., тепер уже в якості штатного співробітника КДБ». В результаті, як співмешканця по кімнаті В. Кушніра та свідка у його «справі», І. Попа та ще одного сокурсника виключили із комсомолу та з університету [Pop, 2018, old. 63].

Одразу після оголошення вироку В. Кушніру (11 лютого 1960 р.), як він пише через чотири десятиліття у 2002 р., старший викладач кафедри історії СРСР Н. Межберг «відправився у лікарню прямо під вікно палати, де лежав тяжкохворий Федір Потушняк, і з великою радістю, голосно, щоб всі чули, повідомив йому про те, що мене, «його вихованця», засуджено на 5 років і як «гаряче» хвалила цей вирок громадськість університету. Цього ж дня 11.02.1960 р. Ф. Потушняк помер» [Кушнір, 2002, с. 55]. З датою смерті свого улюбленого викладача засуджений 11 лютого 1961 р. В. Кушнір помилився через сорок років на один день.

В черговий раз підданий огульному остракізму Ф. М. Потушняк дійсно не витримав ідеологічного тиску з боку своїх колег на факультеті та помер від цукрового діабету та серцевого нападу, не доживши 15 днів до свого 50-літнього ювілею. Після тривожних нічних болів вранці 10 лютого 1960 р. він сам пішов до лікарні, але його лікар був тоді у відрядженні. «Важкий сердечний напад, – пише Д. Федака, – лікарі елітної медичної установи сприйняли як гостре шлункове отруєння, і через два дні при невідповідному лікуванні із вживанням величезної кількості мінеральної води...» 12 лютого 1960 р. Федор Потушняк відійшов у вічність [Федака, 2004, с. 67. Пор.: Тиводар, 1997, с. 87–89; Тиводар, 2005, с. 50].

Зі змісту другого листа (насправді заяви) вдови Ф. М. Потушняка Анни Дмитрівни до Першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова від 1962 р. випливає, що її покійний чоловік мав радянські погляди та вірив у комунізм. «Справу» студента В. Кушніра секретар Закарпатського обкому КП УРСР

по пропаганді і агітації В. А. Шамовський та слідчі органи, на думку А. Д. Потушняк, «вирішили використати як привід, щоб організувати великий і гучний політичний процес і звинуватити групу студентів і викладачів-закарпатців у антирадянських настроях. І ось у зв'язку з цим відповідальні особи із обкому КПУ почали розповсюджувати безвідповідальні чутки про нібито нерадянські настрої Потушняка Ф. М. І це відбувалося в той час, коли вийшла друком його монографія про археологічні пам'ятники Закарпаття [малася на увазі праця «Археологічні знахідки бронзового і залізного віку на Закарпатті», яка побачила світ у 1958 р.] і велике художнє полотно – роман «Повінь» [1959], проникнутий глибоким переконанням і вірою в комунізм» [Лист Ганни Потушняк, 2005, с. 120].

У зв'язку з цим не дуже зрозумілим є обурення біографа Ф. Потушняка з приводу слів із некрологу «групи товаришів» про те, що Ф. Потушняк був «...людиною з палким серцем радянського патріота». Боже! Яка брехня, – пише на емоціях М. Тиводар. – Сам Федір Михайлович вважав себе українським і закарпатським патріотом, а не безнаціональним советським маргіналом» [Тиводар, 2005, с. 50]. Якщо ці слова співставити зі словами листа вдови А. Д. Потушняк про свого чоловіка, то або найкращий дослідник життя і творчості Ф. М. Потушняка університетський професор не читав листа його удови, якого сам опублікував у своїй книзі (!), або дружина збрехала про свого покійного чоловіка, що малоймовірно.

«Потушняк потрібен був, – продовжує Анна Потушняк, – щоб довести, що із заявами Хрущова (про відсутність політичних переслідувань в СРСР – авт.) не все в порядку. Для цього і потрібен був не рядовий робітник, колгоспник і навіть студент, а обличчя з певним іменем, уродженець Закарпаття» [Лист Ганни Потушняк, 2005, с. 120]. У листі до першої особи країни двічі робиться наголос на закарпатстві студентів і викладачів, в т. ч. і насамперед на особі Ф. М. Потушняка. Його дружина-удова прямо звинувачує секретаря Закарпатського обкому партії з пропаганди і агітації В. А. Шамовського – «головного організатора смерті мого чоловіка і переслідувача мене і моєї сім'ї» [Лист Ганни Потушняк, 2005, с. 119–121]. Такою була холодна хрущовська «відлига» на історико-філологічному факультеті УжДУ!

Хто був деканом Історичного факультету під час «справи Василя Кушніра» та передчасної смерті Федора Потушняка? В офіційній версії історії факультету подаються з цього приводу різні відомості: - у 1953 – 1959 рр. деканом історико-філологічного факультету був Ігнат Андрій Михайлович – доктор історії Дебреценського університету (1942), солдат угорської армії (1943 – 1944), перейшов на бік СРСР, розвідник 18-ї армії 1-го і 4-го Українських фронтів Червоної армії (з квітня 1944 – до травня 1945), «за виконання особливих завдань неодноразово нагороджувався військовим командуванням», у травні 1945 р. звільнений з лав Червоної армії і направлений в розпорядження НРЗУ, чудово володів угорською, українською, російською, чеською, словацькою, німецькою, латинською мовами [Під покрови-

тельством, 2005, с. 43];

- у 1953 – 1960 рр. деканом історико-філологічного факультету, а в 1960 – 1961 рр. деканом філологічного факультету був Ігнат Андрій Михайлович – доктор історії (1942), солдат угорської армії (1943 – 1944), сержант Червоної армії (1944 – 1945), інспектор (1945 – 1946) і завідувач (1949 – 1953) Закарпатського обласного відділу народної освіти, викладач (1946 – 1948), доцент (1948), завідувач кафедри класичних мов (1948 – 1965), кандидат педагогічних наук (1955) [Олашин, 2010, с. 53];

- у 1959 – 1965 рр. деканом історичного факультету був Марченко Григорій Васильович – інструктор (1945 – 1946) і завідувач (1946 – 1950) відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП УРСР, викладач історії (1945 – 1950) та завідувач (1953 – 1956) трирічної партійної школи при Закарпатському обкомі КП УРСР, старший викладач (1954 – 1956), завідувач кафедри (1956 – 1961), декан історичного факультету (1960 – 1965), доцент (1961 – 1963), професор (1963 – 1984) кафедри загальної історії [Під покровительством, 2005, с. 46; Олашин, 2010, с. 55].

З вище наведеного можна зробити наступний висновок: у 1959 – 1960 рр. під час «справи Кушніра» та передчасної смерті Ф. Потушняка деканом історико-філологічного факультету добував останній рік доцент Ігнат А. М., після якого (з 1959 – 1960 навч. р.) став доцент Марченко Г. В.

Висновки. Федір Михайлович Потушняк був типовим місцевим інтелігентом із драматичною долею трагічного ХХ ст., що народився в старій Австро-Угорській монархії, освіту здобув в Чехословацькій республіці, визнання як вчений отримав в Угорському королівстві, а мучився і помер в радянській комуністичній Україні. За своє коротке життя Ф. Потушняк жив у складі Угорського королівства в Австро-Угорській монархії (8 років), автономній Руській Країні в складі Угорської республіки (шість місяців), Чехословацькій республіці (19 років), автономній Підкарпатській Русі в складі Чехо-Словацької республіки (4 місяці), самостійній Карпатській Україні (3 дні), Підкарпатській території в складі Угорського королівства (понад 5 років), квазідержаві Закарпатській Україні (14 місяців) та в Закарпатській області Української республіки в складі Радянського Союзу (понад 14 років). Половину з цих держав біограф Ф. Потушняка проігнорував. *«Його етнонаціональні, політичні та ідеологічні погляди співпадали лише з етнічними і політичними інтересами Карпатської України, – заявляє М. Тиводар. – Інші з названих держав були для нього чужими, а тому їх державно-політичні та ідеологічні інтереси ним ігнорувались»* [Тиводар, 2001, с. 10].

Це чергова умисна фальсифікація М. Тиводаром дійсності: Ф. Потушняк служив державним інтересам Угорщини, коли співпрацював із Угорським королівським етнографічним товариством і працював редактором-секретарем у ПОН (1941 – 1944), та державним інтересам комуністичної СРСР, коли працював викладачем-доцентом на Історичному факультеті УжДУ (1946 – 1960): і там і там він отримував заробітну плату не від Карпатської України,

а від «чужих держав», на яку жила його сім'я. *«Упродовж всього свого життя, – робить висновок М. Тиводар, – Ф. Потушняк залишався патріотом свого народу, невтомно вивчав і пропагував як його традиційну, так і професійну культуру, брав активну участь у національно-культурному житті українців Закарпаття. При цьому як у науці, так у творчій праці письменника і поета, він орієнтувався на кращі зразки європейської та національної науки і літератури»* [Тиводар, 2001, с. 10]. Під європейськими звісно треба розуміти насамперед чеські та угорські зразки, під впливом яких він формувався як учений, а під національними, як випливає із мови та думки його творів, – це русинські та українські зразки.

Уродженець звичайної сільської русинської родини мав добру фінансову підтримку від батька, закінчив Празький Карловий університет, короткий час учителював, став свідомим українофілом. Попри його національно-політичні погляди угорський уряд підтримував талановитого етнографа, археолога та історика, в результаті чого Ф. Потушняк став членом Угорського королівського етнографічного товариства та співробітником державного Подкарпатського Общества Наук, котре разом з угорською владою у 1941 – 1944 рр. творило на Підкарпатській території угро-русинську етнічну ідентичність і від якого ще в кінці грудня 1944 р. він отримав гонорар за свої публікації. Під час служби в угорській армії Ф. Потушняк переходить на радянський бік, після чого, за підтримки місцевих друзів-комуністів П. Лінтура та І. Керчі, легко звільняється з радянського полону і влаштовується на державну роботу.

Найдовший період свого життя і творчої діяльності Ф. М. Потушняк був пов'язаний із роботою викладача на Історичному факультеті УжДУ (1946 – 1960). За цей час добрий вчений і улюбленець студентів пережив усяке: з одного боку мав кар'єрний ріст – членство в Спілці письменників УРСР та отримання і збереження вченого звання доцента без наукового ступеня кандидата історичних наук, а з другого – мав постійні публічні ідеологічні цькування в антирадянщині, навішування ярлика «ворога народу», доноси «сексотів» в КДБ та партійні структури. Апогеєм з летальним фіналом нелюдської діяльності ряду колег на факультеті та в університеті стала т. зв. «справа Кушніра» на зламі 1959 – 1960 рр., під час якої «добродії» Вольфсон, Межберг, Чубуков та інші домоглися свого: Федір Потушняк передчасно помер, не доживши до 50 років...

Ф. Потушняк на своїх ідеологічних і політичних критиків, пише М. Тиводар, *«не скаржився і не виправдовувався за несправедливі нападки, не обіцяв виправитись, а реагував на них ледь помітною саркастичною посмішкою, що могла означати: «А чого від них хочете? Вони на інше не здатні, не вистачає інтелекту!»*». На його думку, Ф. Потушняк *«невимушено і неформально спілкувався лише з своїм справжнім другом Миколою Лелекачем»* [Тиводар, 2001, с. 11]. Важко собі навіть уявити як можна було 14 років поспіль працювати на факультеті суцільних підозр і доносів, спілкуючись відверто тільки з однією людиною, котра 20 березня 1950 р. офіційно, публічно та з підписом винесла твоєї лекції присуд: *«не*

заслугує посередньої оцінки».

Добре, що Ф. Потушняк так і не знав, що його друг М. Лелекач написав у 1943 р. нищівну рецензію на його короткий нарис філософії Підкарпаття, котру шляхетний д-р І. Гарайда вирішив не давати до друку, щоб не посварити друзів. А ще не знав Ф. Потушняк (як і не знають до нині інші історики), що 18 вересня 1951 р. М. Лелекач дав неправдиві свідчення у справі каноніка Капітули та пароха Ужгородського кафедрального собору Мукачівської греко-католицької єпархії Віктора Хомі [Протокол допиту, 2018, с. 316–317]. Після цього 31 жовтня 1951 р. КДБ його заарештувало, а 22–24 грудня 1951 р. Закарпатський обласний суд під головуванням судді без юридичної освіти Василя Русина засудив о. В. Хому на 25 років позбавлення волі з поразкою в правах терміном на п'ять років та конфіскацією всього належного йому майна [Архівна кримінальна справа, № 140140-155, арк. 129]. 2 квітня 1953 р. в таборі ГУЛАГ в с. Городище біля м. Рівне В. Хому знайшли мертвим. Ані його дочка Клара Данко, ані церковні історики так і не знають до нині, де поховані тлінні останки колишнього каноніка МГКЄ.

Після себе Ф. М. Потушняк залишив багату наукову спадщину. Біограф його творчості М. П. Тиводар часто пише про «*понад 300 наукових праць та заміток з етнографії, археології, історії, фольклористики, мовознавства, літературознавства та філософії*» [Тиводар, 2005, с. 51], або: «*вченим протягом 1938–1960 рр. опубліковано понад 300 етнографічних, археологічних, фольклорних, літературознавчих, філософських та ін. статей та повідомлень*». Дослідник визначив «*найважливіші публікації Ф. Потушняка*», між якими є лише одна наукова праця, яка з'явилася в радянській період його 14-річної роботи на Історичному факультеті (це книга: *Археологічні знахідки бронзового і залізного віку на Закарпатті*. Ужгород, 1956. 114 с. + 85 табл.), та п'ять статей, чотири з яких з'явилися на сторінках періодичних наукових та літературних часописів ПОН у 1941–1944 рр. «*Роки роботи в ПОН (1942–1944) найбільш плідні у творчості вченого і письменника*», – справедливо наголошує біограф [Тиводар, 2007, с. 263].

На жаль, щодо кількості опублікованих праць Ф. Потушняком проф. М. Тиводар теж помиляється: насправді бібліографія його наукових праць, укладена самим біографом у 2005 р., налічує 267 позицій [Бібліографія, 2005, с. 269–282]. Різниця між «понад 300» і 267 – більш ніж помітна, щоб її не бачити. Із 267 праць понад 100, найбільш фахових за змістом досліджень, були опубліковані Ф. Потушняком в угорський період життя і діяльності, коли він обіймав державні посади в ПОН [Капраль, 2002, с. 30, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 43, 46, 47, 48, 52, 57, 59, 60, 61, 63, 67, 70, 75, 76, 78, 79, 81, 83, 84, 87, 103, 106, 107, 108, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121; Потушняк, 2005, с. 269–275; Русинський дайджест I, 2008, с. 101–168; Русинський дайджест II, 2008, с. 39–82]. Ця бібліографія теж не є повною: М. Тиводаром, як нам вдалося встановити, не враховано щонайменше чотири публікації Ф. Потушняка, надруковані у підкарпатських періодичних виданнях або окремими

книжками в період з 1929 до 1938 року. Під своїми працями Ф. М. Потушняк, окрім власного імені та прізвища, часто підписувався псевдонімами – Beregiensis Theodorus, Вільшицький Ф., Vox clamantis (Волаючий голос), Пас'єчник Ф., П. Селянинович та 5–6 криптонімами.

Вибрана Ф. Потушняком індивідуальна й суспільна поведінка дозволяла, на думку М. Тиводара, «*плідно працювати як етнографу, фольклористу, поету і філософу в 1939–1944 рр., як археологу, етнографу і письменнику – впродовж 1945–1959 рр.*» [Тиводар, 2001, с. 11]. Дослідник життя і діяльності Ф. Потушняка доречно виділяє п'ять основних аспектів його творчості: перший – етнографічні дослідження (з 1929 до 1959), другий – народний фольклор (з 1929 до 1959), третій – археологія (з 1946 до 1959), четвертий – філософія (1941–1959), п'ятий – література (1941–1960) [Тиводар, 2001, с. 12–16]. На мою думку, із усіх своїх наукових захоплень і творчих талантів, Ф. Потушняк був відмінним етнографом і фольклористом, чудовим поетом-символістом, успішним письменником-модерністом та добрим філософом-екзистенціалістом.

Ф. Потушняк став жертвою колег-наклепників, а Історичний факультет, на якому ніколи не припинялася ідеологічна боротьба з «ворогами народу», за весь час його існування (1945–2017), назавжди увіковічнив про себе не добру славу інтелектуального місця, де зводять рахунки з інакодумцями. У цій, темній, без сумніву сторінці історії факультету та університету, є свої світлі рядки: ідеологічні борці з інакодумцями неумисно створили цілу плеяду жертв-дисидентів.

Постійно під публічним прицілом переслідуваний Ф. Потушняк не мав учнів-вихованців. Звісно, він керував курсовими та дипломними роботами студентів, але мати своїх аспірантів не кандидат наук ніяк не міг. З праць М. Тиводара про Ф. Потушняка складається враження, що саме він позиціонує себе єдиним учнем великого вчителя. З цього приводу свідок тих часів і спостережливий історик І. Поп пише: «*Ніяких учнів у нього не було, бо мати їх в умовах всезагального стеження було небезпечно. І якщо Тиводар демонструє себе таким, то його «місія» в якості учня біля такої замкнутої людини, яким був Потушняк, представляється доволі підозрілою*» [Поп, 2006, с. 302]. З подібним твердженням важко погодитися тому, що на відміну від Ф. Потушняка, який так і не підкорився радянській комуністичній українській системі, М. Тиводар її охоче прийняв. Доказом тому може служити кон'юнктура тема кандидатської дисертаційної роботи «Громадський та сімейний побут колгоспників Закарпаття» (написана російською мовою), котру було захищено 17 травня 1968 р. в Академії наук УРСР в Києві [Тиводар, 1968; Олашин, 2010, с. 226, 359] в самий розпал «Празької весни» в Чехословаччині, якою захоплювалися такі студенти-історики як І. Поп, і яку жорстоко придушили радянські танки.

Із усіх дослідників життєвого і творчого шляху Ф. М. Потушняка мені найбільше до вподоби слова, які належать такій саме ідеологічній жертві і дисиденту як він. Це професор І. Поп: «*Ф. Потушняк*

був всебічно обдарованим інтелектуалом і міг легко зробити кар'єру за межами батьківщини. Вірячи в ідею патріотичної самопожертви, він свідомо залишився в провінційному оточенні, переконаний у своїй здатності піднести інтелектуальний та освітній рівень земляків. Проте післявоєнне радянське Закарпаття не відчувало потреби в європейськи освіченому інтелектуалові, більш того, сама його присутність провокувала невдоволення нової комуністичної «інтелігенції» – вчорашнього люмпен-пролетаріату. Зі своєю ментальністю натовпу, принесеного на Підкарпатську Русь зі Сходу, вони методично переслідували Ф. Потушняка і спричинили його передчасну смерть» [Pop, 2005, p. 395; Поп, 2010, с. 610–611].

Життєвий і творчий шлях Ф. Потушняка був складним та неоднозначним. «Уявімо собі, – доречно наголошує історик-етнолог М. Зан, – що ця Людина народилася та соціалізувалася в Австро-Угорщині, навчалася, духовно і творчо зростала в міжвоєнній Чехо-Словаччині, працювала в науковій сфері за часів гортистської Угорщини, переслідувалася за інакомислення в Радянському Союзі. Скільки сили волі, мужності та віри в себе потрібно мати, щоб бути істинним науковцем, аполітичним патріотом рідного краю і за висловом М. Лелекача, «залишитись Потушняком!»» [Зан, 2006, с. 216]. Автору цього вислову залишитися Лелекачем не вдалося, не вистачило духу.

За весь час існування Історичного факультету УжДУ / УжНУ (1945 – 2017) на ньому стало обрядовим ритуалом переслідувати колег за неза-

лежний від ідеологічно-державницького канону науково-критичний погляд на історію. В офіційній історії факультету його неофіційний історіограф Микола Олашин не згадав про такі несумісні в Університеті випадки переслідування та цілі «справи» (насправді розправи), які мали місце на факультеті над деканом Петром Сміяном (1947), студентом Камілом Найпавером (1956), доцентом Федором Потушняком (1947 – 1960), студентом Василем Кушніром (1959 – 1960), студентом (1959 – 1960) і професором (1992 – 1994) Іваном Попом та іншими гучними подіями, котрі так само є частиною історії факультету незалежно від того описані вони його літописцями чи ні.

Михайло Тиводар, який своїми працями звів (не дуже вдалий) академічний пам'ятник багатогранному інтелектуалу Ф. М. Потушняку, у 2016 р. сам зіграв роль Вольфсона-Межберга-Чубукова проти свого колеги-історика [Тиводар, 2016]. Не міг тоді знати автор ксенофобських визначень «етнічні ідіоти», «етнічні потвори», «етнічні маргінали», які містяться у підручнику «Етнологія», рекомендованого Міністерством освіти і науки України «як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів» [Тиводар, 2010, с. 489, 492], що його автопортрет, написаний за комуністичною методичкою ідеологічних інсинуацій та наукоподібних маніпуляцій, стане для нього Лебединою піснею.

«Залишитись Потушняком» чи стати кимось або чимось іншим – право вибору за кожним!

Список використаних джерел

- Botlik, J., 2022. *A ruszin nép vértanúja Bródy András (1895 – 1946)*, Budapest, 389 old.
- Carpatica – Карпатика, Випуск IX: *Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження)*, 2001, Ужгород: Видавництво «Ліра», 264 с.
- Pop Iván gondolatai villág, 2018, Budapest: ARCHI MIND, 125 old.
- Pop, I., 2005. *Potushniak, Fedor, Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, Co-editor: Paul Robert Magocsi with Ivan Pop and author of 524 entries and 13 maps. Revised and expanded edition, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, p. 395.
- Алмашій, М., 2011. *Русинська бібліографія*, Ужгород, 282 с.
- Архівна кримінальна справа № 140140-155 (В. Хома)*. Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області, Справа С-6010, Аркуш 129.
- Атестат доцента*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 32.
- Балагури, Э., 2001. *Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы*, Ужгород: УжНУ, 392 с.
- Бібліографія подкарпатської руської літератури*, Зложили: Н. Лелекач и И. Гарайда, 1943. Зоря-Најнал. Науковий часопис Подкарпатського Общества Наук - A Kárpátaljai Tudományos Társaság Folyóirata, Унгарь, Рочник III, Ч. 1-4, с. 515–524.
- Бібліографія наукових праць Федора Потушняка*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 269–282.
- Будет-ли произведена ревизия рЪшений оправдательных комиссий?*, 1940. Русская правда, № 115, с. 2.
- Были назначены комиссии для оправдания чиновников и служащих, входящих в состав мин. ЗемледЪлия*, 1940. Русская правда, № 40, с. 2.
- Відгук-лист М. Лелекача (Леми Мишилко) до редакції «Літературної НедЪлі» від 1943 року*, Публ. В. Падяка, 2000. Загальна бібліографія Подкарпаття. З додатками: 1. Бібліографія подкарпатської руської літератури. 2. Бібліографія подкарпатської руської історії літератури, Зложили: Лелекач Н., Гарайда И.; передм. Д. Данилюка; післямова В. Падяка, Ужгород: Видавництво В. Падяка, с. 212.
- Голомб, Л., 2001. *Поетична творчість Федора Потушняка*, Ужгород: Гражда, 98 с.
- Державний архів Закарпатської області, фонд П.-1: Закарпатський обком Компартії України, опис 1, спр. 377: Інформації, справки отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельность кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946 – 1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947), аркуш 15–17, 50–51. (86 аркушів).
- Дзендзелівський, Й. О., 1993. *І. А. Гарайда як філолог і громадський діяч*. Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогоденні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992-р.), Ред. кол.; відп. ред. Б. К. Галас, Ужгород: УВБК «Патент», с. 143–144.
- Довганич, О., 1995. *Культура Закарпаття в роки окупації (березень 1939 – жовтень 1944)*, Нариси історії Закарпаття. У

- трех томах, Том II (1918 – 1945), Відп. ред. і керів. авт. кол. проф. І. Гранчак, Ужгород: Закарпаття, с. 555–560. (663 с.).
- Загальна бібліографія Подкарпаття*, Зложили: Н. Лелекачъ и И. Гарайда; Выдана Подкарпатского Общества Наукъ, 1943, Унгварь: Друкарня ПОН, 151 с.
- Закарпатська Україна*, 1947, 16 июля, с. 3.
- Закончилися оправдания*, 1940, Нова Недѣля, 10. новембра.
- Зан, М., 2006. *Рец.: Тиводар М. П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород: Гражда, 2005. 284 с.: іл.*, Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, Випуск 16, Редколлег.: М. Вегеш та ін., Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», с. 215–221.
- Історичні кадри: як у В. Лучках зустрічали Хрущова, а в Ужгороді – угорця Кадара (Відео)*. Mukachevo.net. 16.10.2017. Останнє відвідування: 26.03.2025.
- Капраль, М., 2002, *Подкарпатское Общество Наукъ. Публикації: 1941 – 1944*, Спередслово и редакция: І. Удварі, Вуданя другое, Ужгород: ПоліПрінт, 2002, 172 с.
- Кашула, Ю. І., 1993. *Суспільно-філософська думка на Закарпатті кінця XVIII – середини XIX ст. (Методичні поради до текстів лекцій)*, Ужгород, 56 с.
- КоміссіѢ для оправдания подкарпатских учителей и профессоров 1-го февраля зачали свою дѣяльність*, 1940, Нова Недѣля, 4. фебруаря.
- Котигорошко, В., 2008. *Верхне Потисся у давнину 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е.*, Ужгород: Карпати, 432 с., іл.
- Коца, Л., 2002. *Чий ви сини? Огляд угорської етнографії*, Пер. з угор. Л. Мушкетик, Ужгород: СП «ПоліПрінт», 244 с.
- Кушнір, В., 2002. *Півстоліття до істини: факти і домисли в науковій полеміці*. І ми в Європі! Книга перша: Відповідь опонентам, Ужгород: Вид-во В. Падяка, с. 49–62.
- Лелекач, М. М., 2001. *Рецензія на стенограму лекції доцента Ф. М. Потушняка, прочитану студентам 1-го курсу історичного факультету УжДУ 25 листопада 1949 р.*, Саратіса – Карпатика, Вип. ІХ: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження), Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 248–250.
- Ленарский, И., Лакиза, Н. *Характеристика на и. о. Зав. кафедрой общей физики Ужгородского государственного университета, кандидата физико-математических наук, доцента ЧЕПУРА Дмитрия Венедиктовича*. ДАЗО, УжНУ, Відділ кадрів, Справа № Том 6. Особові справи працівників, звільнених у 1983 році, Ф–Ч, Арк. 57.
- Лист Бейли Гунди до Федора Потушняка від 18 квітня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 91–92.
- Лист Бейли Гунди до Федора Потушняка від 29 грудня 1940 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 86–88.
- Лист Бейли Гунди до Федора Потушняка від 6 липня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 98–99.
- Лист Ганни Потушняк до Микити Хрущова*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 120–121.
- Лист Івана Гарайди до Федора Потушняка від 1 жовтня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 100.
- Лист Івана Гарайди до Федора Потушняка від 17 липня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 99.
- Лист Івана Гарайди до Федора Потушняка від 5 липня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 97.
- Лист М. Козми до прем'єр-міністра Угорщини графа Пала Телекі від 11 січня 1941 р.*, Kozma Miklós: A visszacsatlót Kárpátalja. Nopró, Szerk. Brenzovics, L, 2009, Ungvár: KMKSZ, old. 268.
- Лист Миколи Лелекача до Федора Потушняка від 22 березня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 90–92.
- Лист Миколи Лелекача до Федора Потушняка від 22 квітня 1941 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 92–93.
- Лист тимчасово виконуючого обов'язки ректора Ужгородського державного університету І. Г. Роголя до начальника Управління університетів Міністерства вищої освіти СРСР проф. К. Ф. Жігача від 22 жовтня 1947 р.*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 100–101.
- Литературный и мистецкий вечеръ Подкарпатского Общества Наукъ*, 1942, Недѣля, Унгварь, 20. децембра.
- Мазурок, І., 2010. *Правове становище Закарпаття у 1939 – 1944 рр. (Історико-правове дослідження)*, Ужгород: Карпатська вежа, 308 с.
- Микитась, В., 1961. *Ф. М. Потушняк*, Ужгород: Закарпат. книж.-газет. вид-во.
- Мищанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр.: Монографія*, Ужгород: РІК-У, 644 с.: фото.
- На предложение школьного отдѣленія Регентскаго Комиссаріата въ УжгородѢ*, 1940, Русская правда, № 16, с. 2.
- Объ оправдательныхъ комиссіяхъ*, 1939, Русская правда, № 34, с. 2.
- Объявление въ дѣлѢ оправданія аптекарей, аптекарскихъ кандидатов и практикантов, несостоявшихъ въ мадыарской общественной службѢ, проживающихъ въ возсоединенной подкарпатской области*, 1939, Kárpátaljai közlöny - Подкарпатский вѣстник, № 17, с. 33–34.
- Объявление. По дѣлу оправданія аптекарей, аптекарскихъ кандидатовъ и аптекарскихъ практикантовъ, не состоящихъ на общественной службѢ, пребывающихъ на обратно присоединенной подкарпатской территории*, 1940, Kárpátaljai közlöny - Подкарпатский вѣстник, № 28, с. 49–50.
- Олашин, М. В., 2007. *Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945 – 2007). Короткий історичний нарис та довідкові матеріали*, Ужгород: Видавництво «Гражда», 124 с.
- Олашин, М. В., 2010. *Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник*, Ужгород: Вид-во Гражда, 426 с.
- Оправданіе учителей послѢ Рождества*, 1939, Русская правда, № 51, с. 2.
- Оправданія подкарпатскихъ учителей и профессоров зачнеся концемъ януаря*, 1940, Нова Недѣля, 21 януаря.
- Оправдательныя комиссіи назначены*, 1940, Русская правда, № 12, с. 2.
- Офіцинський, Р. *Сади Семіраміди, або імператив Федора Потушняка*. Потушняк, Ф., 2003. Я і безкінечність (Нариси

історії філософії Закарпаття), Упоряд., приміт. та післямова Р. Офіцинського, Ужгород: Гражда, с. 110–120.

Офіцинський, Р., 1994. *Філософські погляди Федора Потушняка (1910–1960)*, Молодь – Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету, Том 1, Ужгород: Закарпатський Центр соціальної служби для молоді, с. 56–66.

Офіцинський, Р., 1997. *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)*, Передм. В. Задорожного, Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 244 с.

П(отушняк), Ф., 1943. *Короткий нарис філософії Підкарпаття*, Літературна Неділя Подкарпатського Общества Наук, Унгарь, Рочникъ III (Évfolyam), Число 14, с. 17–20, 32–34, 43–47, 54–56, 68–70.

Павленко, Г., Павленко, М., 2001. *Федір Михайлович Потушняк очима студентів-істориків*, Carpatica – Карпатика, Вип. IX: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження), Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 39–43.

Падяк, В., 2000. *Трагічна доля фундаментальної бібліографічної праці Підкарпаття: Огляд віднайдених архівних матеріалів*. Загальна бібліографія Подкарпаття. З додатками: 1. Бібліографія подкарпатської руської літератури. 2. Бібліографія подкарпатської руської історії літератури, Зложили: Лелекач Н., Гарайда И.; передм. Д. Данилюка; післямова В. Падяка, Ужгород: Вид-во В. Падяка, с. 187–196.

Падяк, В., 2016. *Нарис історії карпаторусинської літератури*, Торонто: Кафедра українознавчих студій Торонтського університету, 242 с.

Петровцій, І., 2005. *Федір Михайлович Потушняк: 95-річчя з дня народження письменника, етнографа (1910–1960)*. Календар краєзнавчих пам'ятних дат Закарпаття на 2005 рік. Рекомендаційний бібліографічний посібник, Укладачі: Т. І. Васильєва, Г. В. Бобонич; наук. ред. В. І. Падяк; відп. за вип. Л. З. Григаш; вип. ред. Л. О. Ільченко, Ужгород: Вид-во В. Падяка, с. 97–102.

Під покровительством музи Кліо. Історичному факультету Ужгородського національного університету – 60 років, Упоряд.: М. В. Олашин, Ю. О. Остапеч, М. Ю. Токар, В. І. Феніч, 2005, Ужгород: Поліграф-центр «Ліра», 280 с.; іл.

Поп, І., 2006. *Потушняк Федор*. Поп, І. *Енциклопедія Подкарпатської Русі*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», с. 301–302.

Поп, І., 2010. *Потушняк Федір (Потяшняк Федор)*. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів, Укладачі: П. Р. Магочій та І. Поп; заг. ред. П. Р. Магочія; пер. з англ. Н. Кушко; ред. укр. вид. В. Падяк; вип. ред. Л. Ільченко, Ужгород: Видавництво В. Падяка, с. 610–611.

Попович, І., 2006. *Закарпаття за доби раннього заліза*, Kraków – Lwów: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121 с. + 10 фото + 52 рис.

Потушняк Федір Михайлович. Закарпаття в Енциклопедії українознавства, Редакція, упоряд. та передм. В. Маркуся, 2003, Ужгород: Гражда, с. 123. (212 с.).

Потушняк, М, Попович, І., Кобаль, Й., 2000. *Археологічні дослідження Федора Потушняка*, Ужгород.

Потушняк, М., 2001. *Пам'ятки кам'яного віку, виявлені та досліджені Ф. Потушняком*, Carpatica – Карпатика, Вип. IX: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження), Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 18–38.

Потушняк, Ф. *Закарпатоукраїнська етнографія (значення, історія, задачі, проблеми та їх рішення, елементи та їх розміщення*. Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 163–254.

Потушняк, Ф. М. *Автобіографія*, Тиводар, М. П., 2005. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка, Ужгород: Гражда, с. 123–125.

Потушняк, Ф. М., 1958. *Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті*, Ужгород, 144 с. + 86 табл.

Потушняк, Ф., 1994. *Короткий нарис філософії Підкарпаття*, Ужгород: МПП «Гражда», 52 с.

Потушняк, Ф., 2001. *Сусідні народи в світогляді українців Закарпаття*, Опрацював, підготував до друку та написав коментарі до неї М. Тиводар, Carpatica – Карпатика, Вип. IX: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження), Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 231–244.

Потушняк, Ф., 2003. *Я і безкінечність (Нариси історії філософії Закарпаття)*, Упоряд., приміт. та післямова Р. Офіцинського, Ужгород: Гражда, 129 с.

Потушняк, Ф., 1941. *Соціологія села*, Неділя. Унгарь, 5 октября.

Потушняк, Ф., 1941. *Філософія язика*, Неділя. Унгарь, 19 октября; 26 октября.

Потушняк, Ф., 1942. *Походження назв «Мараморощ» и «Сиготь»*, Неділя. Унгарь, 10 мая.

Потушняк, Ф., 1942. *Утопія*, Неділя, Унгарь, 22 фебруара; 1 марта.

Потушняк, Ф., 1943. *Популяція*, Неділя. Унгарь, 7 фебруара; 14 фебруара.

Протокол допиту в якості свідка М. М. Лелекача по кримінальній справі на Хому В. Д., мешканця м. Ужгорода, греко-католицького священника, 18 вересня 1951 р., Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянзації. 1947–1953 рр. Збірник архівних документів і матеріалів, Упоряд. О. М. Корсун, 2018, Ужгород: ВДВ «Карпати», с. 316–317, № 165.

Пумпинець, В., 2013. *Як у Великих Лучках Микиту Хруцова зустрічали*, Zakarpatty.net.ua. 21.04.2013. Останнє відвідування: 26.03.2025.

Річчя регентського комісара витязя Николая Козма з Левелду дня 26-го януаря 1941 рока з нагоди заоснованя Подкарпатського Общества Наукъ, 1941, Зоря-Најнал. Часопись Подкарпатського Общества Наукъ - A Kárpátaljai Tudományos Társaság Folyóirata. Ужгород – Ungvár, Рочникъ І. évfolyam, Чис. 1-2. szám, с. 6–14; угор. мовою: old. 7–15.

Розпоряження м. кор. министерства ч. 7.800. з року 1939. М. Пр. в дѣлѣ організації и заповнення посад (довжностей) публичной службы на подкарпатских территориях, вернувшихся к М. Св. Коронѣ, 1939, Kárpátaljai közlöny - Подкарпатский вѣстник, № 5, с. 4–12.

Русинський дайджест 1939–1944, III/1. Кроника. Тексты з ужгородських новинок «Нова Неділя» и «Карпатска Неділя» 1939–1941 гг. Матеріали ушорив и спередслово написав М. Капраль, 2010, Ніредьгаза: Вудала катедра української и русинської філології Ніредьгазької Высшуй Школы, 250 с.

Русинський дайджест 1939–1944. I. Наука. Научні и научно-популярні тексты з новинок 1939–1944 гг., Матеріали ушорив и спередслово написав: М. Капраль, 2008, Ніредьгаза: Вудала катедра української и русинської філології Ніредьгазької Высшуй Школы, 200 с.

Русинський дайджест 1939–1944. II. Красное писемство. Тексты з новинок «Карпатска Неділя» и «Неділя», Матеріали

ушорив і спередслово написав: М. Капраль, 2008, Ніредьгаза: Вудала катедра української і русинської філології Ніредьгазької Висшай Школи, 240 с.

Список корреспондентів і співробітників Підкарпатського Товариства Наук, що отримали гонорари за опубліковані статті у 1944 р., Ужгород, 31 грудня 1944 р., Державний архів Закарпатської області, фонд р-14, оп. 1, спр. 35, арк. 1.

Тиводар, М. П. *Потушняк Федір Михайлович*, Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття, Редколег., 2007, Ужгород: Видавництво «Гражда», с. 262–263.

Тиводар, М. П., 1968. *Общественный и семейный быт колхозников Закарпатья: Историко-этнографическое исследование*, Автореф. дисерт. на соискание научной степени канд. ист. наук, Киев: Институт искусствоведения, фольклористики и этнографии им. М. Ф. Рильского АН УССР, 29 с.

Тиводар, М. П., 2003. *Потушняк Федір Михайлович*, Закарпаття в Енциклопедії українознавства, Редакція, упорядкування та передмова В. Маркуся, Ужгород: Гражда, с. 123. (212 с.).

Тиводар, М. П., 2005. *Життя і наукові пошуки Федора Потушняка*, Ужгород: Гражда, 284 с.: іл.

Тиводар, М. П., 2010. *Етнографія Закарпаття: Историко-этнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с. + 16 с. кол. іл.

Тиводар, М. *Федір Потушняк*. Педагоги-науковці, Частина I, Упоряд. і передм. В. В. Турянця, 1997, Ужгород, с. 86–90.

Тиводар, М., 1994. *Федір Потушняк*, Ужгородський університет, 27 квітня.

Тиводар, М., 1995. *Закарпаття: народознавчі роздуми*, Ужгород: Видавництво «Карпати», 208 с.

Тиводар, М., 2001. *Федір Потушняк – видатний український народознавець 30–50-х років ХХ ст.*, Carpatica – Карпатика, Вип. IX: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження), Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 9–17.

Тиводар, М., 2010. *Етнологія: Навчальний посібник*, Вид. третє, випр. і доповн., Ужгород: Гражда, 2010, 504 с.

Тиводар, М., 2016. *Одкровення кандидата наук Фенича*, Ужгород: Гражда, 24 с.

Упрошеніе производства?, 1940, Русская правда, № 114, с. 2.

Ур, Л., 2001. *Зв'язки Федора Потушняка з угорським академіком Белою Гундою*. Carpatica – Карпатика, Вип. IX: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження), Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 43–46.

Уряднична политика угорського правительства на Подкарпатю, 1943, НедБля, 17. октовбра, с. 2.

Федака, Д., 2009. *Федір Михайлович Потушняк. 100-річчя від дня народження письменника, вченого-історика та філософа (1910 – 1960)*. Календар краєзнавчих пам'ятних дат Закарпаття на 2025 рік. Рекомендаційний бібліографічний посібник, Укладачі: Н. М. Вачила, О. В. Малинич, Г. В. Бобонич, І. М. Горват; відп. за вип. Л. З. Григаш; вип. ред. Л. О. Ільченко, Ужгород: Вид-во В. Падыка, с. 64–75.

Хланта, І. В., 1995. *Літературне Закарпаття у ХХ столітті: Бібліографічний покажчик*, Ужгород: Закарпаття, с. 592–603.

Чекрій, Г. С. *Автобіографія*, ДАЗО, УжНУ, Відділ кадрів, справа № Том 10. Особові справи працівників звільнених у 2000 р. Ч–Я 1–240, Чекрій Григорій Семенович, 1–113, Арк. 57–58.

Чепур Дмитро Венедиктович, Енциклопедія сучасної України, літера Ч. esu.com.ua. Останнє відвідування: 10.04.2025 р.

Члены оправдательной комиссии для административных чиновников в Марамоушской жупѣ, 1940, Русская правда, № 26, с. 2.

Что будет сь чинниками уволенными сь 1 апрѣля?, 1940, Русская правда, № 69, с. 3.

Чучка, П., Маркус, В., 1999. *Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни*, Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр., Редактори: В. Маркус та В. Худанич, Нью-Йорк – Чікаго – Ужгород: „Гражда”–Карпати, с. 88–119.

References

- Botlik, J., 2022. *A ruszin nép vértanúja Bródy András (1895–1946)*, Budapest, 389 old. (in Hungarian).
- Carpatica – Karpatyka, Vypusk IX: *Naukovo-pedahohicsna dijajlnistj ta literaturna tvorcisistj Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja)* [Scientific and pedagogical activities and literary works of Fedor Potushnyak (To the 90th anniversary of his birth)] 2001, Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», 264 s. (in Ukrainian).
- Pap Iván gondolatai villág*, Budapest: ARCHI MIND, 125 old. (in Hungarian).
- Pop, I., 2005. *Potushniak, Fedor*. Encyclopedia of Rusyn History and Culture, Co-editor: Paul Robert Magoesi with Ivan Pop and author of 524 entries and 13 maps. Revised and expanded edition, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, p. 395. (in English).
- Almashij, M., 2011. *Rusynsjska bibliohrafija* [Ruthenian bibliography], Uzhhorod, 282 s. (in Ruthenian).
- Archivna kriminaljna sprava № 140140-155 (V. Choma)* [Archived criminal case No. 140140-155 (V. Khoma)], Archiv Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrajiny v Zakarpatsjkij oblasti, Sprava C-6010, Arkuch 129. (in Ukrainian).
- Atestat doczenta* [Associate Professor Certificate], Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka, Uzhhorod: Grazhda, s. 32. (in Ukrainian).
- Balahury, E., 2001. *Nasjelenije Verchnjeho Potisja v epochu bronzy* [The population of Verkhny Potysia in the Bronze Age], Uzhhorod: UzhNU, 392 s. (in Russian).
- Bibliohrafija podkarpatskoj ruszkoj litjeratury* [Bibliography of Subcarpathian Russian history and literature], Zlozhyly: N. Lelekacs y Y. Harajda, 1943. Zorja-Hajnal. Naukovyj esaspys Podkarpatskoho Obscestva Nauk - A Kárpátaljai Tudományos Társaság Folyóirata, Ungvar, Rocsnyk III, Cs. 1-4, s. 515–524. (in Ruthenian).
- Bibliohrafija naukovych praczj Fedora Potushnjaka* [Bibliography of scientific works by Fedor Potushnyak]. Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka, Uzhhorod: Grazhda, s. 269–282. (in Ukrainian).
- Budjet-li proizvedjena revizija rjeshenij opravdatjelnych komissij?* [Will there be an audit of the decisions of the acquittal commissions?], 1940. Russkaja pravda, № 115, s. 2. (in Russian).
- Byli naznacseny komissijj dlja opravdanija csinovnikov i sluzhaschich, vchodjashcsich v sostav min. Zemljedjelija* [Commissions were appointed to justify officials and employees who were part of the min. Agriculture], 1940. Russkaja pravda, № 40, s. 2. (in Russian).
- Vidhuk-lyst M. Lelekacsa (Lemy Myshylko) do redakcziji «Litjeraturnoj Nedjeli» vid 1943 roku* [A letter of review from M. Lelekach (Lemy Myshylko) to the editorial office of "Literary Week" from 1943], Publ. V. Padjaka, 2000. Zahajna bybliohrafija

Podkarpatja. Z dodatkami: 1. Bibliografija podkarpatskij ruskoj lyteratury. 2. Bibliografija podkarpatskij ruskoj ystirii lyteratury, Zlozhyly: Lelekacs N., Harajda Y.; peredm. D. Danyljuka; pisljamova V. Padjaka, Uzhhorod: Vydavnyctvo V. Padjaka, s. 212. (in Ruthenian).

Holomb, L., 2001. *Poetycsna tvorcistj Fedora Potushnjaka* [The poetic work of Fedor Potushnyak], Uzhhorod: Grazhda, 98 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyj archiv Zakarpatskij oblasti [State Archives of Transcarpathian Region], Fond P.-1: Zakarpatskij obkom Kompartiji Ukrainy, Opys 1, Sprava 377: Informaczii, spravki otcoty obkoma partiji CZK KP(b)U o rabote s intellihenczijej, dejateljnostj kafedr Uzhhorodskoho hocuniversityta za 1946–1947 ucz. hod, factach projavlenija vrazhdebnj burzhuaznoj ideolohii v oblasti (25.01.1947–15.09.1947), Arkuch 15-17, 50-51. (86 arkushiv). (in Russian).

Dzenzelivskij, Jo. O., 1993. *I. A. Harajda jak filoloh i hromadsjkij dijac* [I. A. Garaida as a philologist and public figure]. *Ukrainsjka mova na Zakarpattji v mynulomu i sjhodenni*. Materialy naukov-praktycznoji konferencziji (Uzhhorod, 5-6 travnja 1992 r.), Red. kol.; vidp. red. B. K. Halas, Uzhhorod: UVVK «Patent», s. 143–144. (in Ukrainian).

Dovhanycs, O., 1995. *Kuljtura Zakarpattja v roky okupacziji (berezenj 1939 – zhovtenj 1944)* [Culture of Transcarpathia during the years of occupation (March 1939 – October 1944)]. *Narysy istoriji Zakarpattja*. U trjoch tomach, Tom II (1918–1945), Vidp. red. i keriv. avt. kol. prof. I. Hrancsak, Uzhhorod: Zakarpattja, s. 555–560. (663 c.). (in Ukrainian).

Zahaljna bibliografija Podkarpatja [General bibliography of Subcarpathia], Zlozhyly: N. Lelekacs y Y. Harajda; Vydanja Podkarpatskoho Obhcestva Nauk, 1943, Unhvar: Drukarnja PON, 151 s. (in Ruthenian).

Zakarpatsjka Ukrainja [Transcarpathian Ukraine], 1947, 16 ijulja, s. 3. (in Ukrainian).

Zakoncsylusj opravdanja [The excuses are over], 1940, Nova Nedjela, 10. novembra. (in Ruthenian).

Zan, M., 2006. *Recz.: Tyvodar M. P. Zhyttja i naukovi poshuky Fedora Potuchnjaka. Uzhhorod: Czazhda, 2005. 284 s.: il.* [Review: Tyvodar M. P. Life and Scientific Quests of Fedor Potushniak. Uzhhorod: Grazhda, 2005. 284 p.: ill.]. *Naukovyj visnyk Uzhorodskoho universytetu*. Serija: Istorija, Vypusk 16, Redkoleh.: M. Vehesh ta in., Uzhhorod: Vyd-vo UzhNu «Hoverla», s. 215–221. (in Ukrainian).

Istorychni kadry: jak u V. Lucskach zustricsaly Chruschova, a v Uzhhorodi – uhorczej Kadara (Video) [Historical footage: how Khrushchev was met in V. Luchki, and the Hungarian Kadar in Uzhhorod (Video)]. *Mukacsevo.net*. 16.10.2017. Ostannje vidviduvannja: 26.03.2025. (in Ukrainian).

Kapralj, M., 2002. *Podkarpatskoje Obschestvo Nauk. Publikacziji: 1941–1944* [Subcarpathian Society of Science. Publications: 1941–1944], Speredstvo y redakczija: I. Udvari, Vudanja druhoje, Uzhhorod: PoliPrynt, 2002, 172 s. (in Ruthenian).

Kashula, Ju. I., 1993. *Suspiljno-filosofsjka dumka na Zakarpatti kinczja XVIII – seredyna XIX sm. (Metodycsni porady do tekstiv lekczij)* [Social and philosophical thought in Transcarpathia in the late 18th – mid-19th centuries (Methodological advice for lecture texts)], Uzhhorod, 56 s. (in Ukrainian).

Komissiji dlja opravdanja podkarpatskych ucsteteljev y professorov 1-ho februarda zacsaly svoju dijateljnostj [The commission for the acquittal of Subcarpathian teachers and professors began its work on February 1], 1940, Nova Nedelja, 4. februarja. (in Ruthenian).

Kotyhoroshko, V., 2008. *Verchnje Potyssja u davnynu 1 000 000 rokov tomu – X storicscsja n. e.* [Upper Potyssia in antiquity 1,000,000 years ago – 10th century AD.], Uzhhorod: Karpaty, 432 s., il. (in Ukrainian).

Kosha, J., 2002. *Csyji vy syny? Ohljad uhorsjkoi etnografiji* [Whose Sons Are You? A Survey of Hungarian Ethnography], *Per. z uhor. L. Mushketyk*, Uzhhorod: SP «PoliPrynt», 244 s. (in Ukrainian).

Kushnir, V., 2002. *Pivstolittja do istyny: fakty i domysly v naukovij polemici* [Half a Century to the Truth: Facts and Speculation in Scientific Controversy]. *I my v Jevropi! Knyha persha: Vidpovigj oponentam*, Uzhhorod: Vyd-vo V. Padjaka, s. 49–62. (in Ukrainian).

Lelekacs, M. M., 2001. *Recenzija na stenohramu lekczii doczenta F. M. Potushnjaka, procsytanu studentam 1-ho kursu istoricsnoho fakuljtetu UzhDU 25 lystopada 1949 r.* [Review of the transcript of a lecture by Associate Professor F. M. Potushnyak, delivered to first-year students of the Faculty of History of Uzhhorod State University on November 25, 1949.]. *Carpatica – Karpatyka*, Vyp. IX: Naukovo-pedahohicsna ta literaturna tvorcistj Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja), Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», s. 248–250. (in Ukrainian).

Lenarskij, I., Lakyza, N. Charakteristika na i. o. Zav. kafedroj obsej fiziki Uzhhorodskoho hosydarstvennoho universiteta, *kandidata fiziko-matematycskich nauk, doczenta CSEPURA Dmitrija Venediktovicsa* [Characteristics of the acting Head of the Department of General Physics of Uzhgorod State University, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor CHEPURA Dmitry Venediktovich]. *Derzhavnyj archiv Zakarpatskij oblasti, UzhNu, Viddil kadriv, Sprava № Tom 6. Osobovi spravy pracivnykiv, zviljnenych u 1983 roczj, F–Cs, Ark. 57.* (in Russian).

Lyst Bejly Hundy do Fedora Potushnjaka vid 18 kvitnja 1941 r. [Letter from Beila Gunda to Fedor Potushniak dated April 18, 1941]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 91–92. (in Ukrainian).

Lyst Bejly Hundy do Fedora Potushnjaka vid 29 hrudnja 1940 r. [Letter from Beila Gunda to Fedor Potushniak dated December 29, 1940.]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 86–88. (in Ukrainian).

Lyst Bejly Hundy do Fedora Potushnjaka vid 6 lypnja 1941 r. [Letter from Beila Gunda to Fedor Potushniak dated July 6, 1941.]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 98–99. (in Ukrainian).

Lyst Hanny Potushnjak do Mykyty Chruscsova [Letter from Anna Potushnyak to Nikita Khrushchev]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 120–121. (in Russian).

Lyst Ivana Harajdy do Fedora Potushnjaka vid 1 zhovtnja 1941 r. [Letter from Ivan Garaida to Fedor Potushniak dated October 1, 1941.]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 100. (in Ukrainian).

Lyst Ivana Harajdy do Fedora Potushnjaka vid 5 lypnja 1941 r. [Letter from Ivan Garaida to Fedor Potushniak dated July 5, 1941.]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 97. (in Ukrainian).

Lyst Ivana Harajdy do Fedora Potushnjaka vid 17 lypnja 1941 r. [Letter from Ivan Garaida to Fedor Potushniak dated July 17, 1941.]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 99. (in Ukrainian).

Lyst M. Kozmy do premjer-ministra Uhorscsyny Paka Teleki vid 11 sicnja 1941 r. [Letter from M. Kozma to the Prime Minister of Hungary, Count Pál Teleki, dated January 11, 1941.]. *Kozma Miklós: A visszacsatolt Kárpátalja*. Nopló, Szerk. Brenzovics, L., 2009, Ungvár: KMKSZ, old. 268. (in Hungarian).

Lyst Mykoly Lelekacs do Fedora Potushnjaka vid 22 bereznja 1941 r. [Letter from Mykola Lelekach to Fedor Potushniak dated March 22, 1941.]. *Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka*, Uzhhorod: Grazhda, s. 90–92. (in Ukrainian).

Lyst Mykoly Lelekacs do Fedora Potushnjaka vid 22 kvitnja 1941 r. [Letter from Mykola Lelekach to Fedor Potushniak dated

- April 22, 1941.]. Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka, Uzhhorod: Grazhda, s. 92–93. (in Ukrainian).
- Lyst tymczasovo vykonujucysoho обов'язку ректора Ужгородського державного університету І. Н. Рохалія до нацсальника Управління університетів Міністерства високої освіти СРСР проф. К. Ф. Зігача від 22 жовтня 1947 р.* [Letter from the temporarily acting rector of Uzhhorod State University, I. G. Rogal, to the head of the Department of Universities of the USSR Ministry of Higher Education, Prof. K. F. Zhigach, dated October 22, 1947.]. Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka, Uzhhorod: Grazhda, s. 100–101. (in Ukrainian).
- Literaturnyj i mysteczkyj vecser Podkarpatskoho Obscestva Nauk* [Literary and artistic evening of the Subcarpathian Society of Sciences], 1942, Nedjelja, Ungvar, 20. deczembra. (in Ruthenian).
- Mazurok, I., 2010. *Pravove stanovyscse Zakarpattja u 939–1944 rr. (Istoryko-pravove doslidzhennja)* [Legal status of Transcarpathia in 1939–1944 (Historical and legal research)], Uzhhorod: Karpatsjka vezha, 308 s. (in Ukrainian).
- Mykytasj, V., 1961. *F. M. Potushnjak* [F. M. Potushnyak], Uzhhorod: Zakarpat. knyzh.-hazet. vyd-vo. (in Ukrainian).
- Miscsanyn, V., 2018. *Radjanizaczija Zakarpattja 1944–1950 rr.: Monografija* [Sovietization of Transcarpathia 1944–1950: Monograph], Uzhhorod: RIK-U, 644 s.: foto. (in Ukrainian).
- Na predlozhenije shkoljnaho oddelenija Rehentskaho Komissariata v Uzhhorodje* [At the proposal of the school department of the Regency Commissariat in Uzhgorod], 1940, Russkaja pravda, № 16, s. 2.
- Ob opravdateljnych komissijach* [About justification commissions], 1939, Russkaja pravda, № 34, s. 2. (in Russian).
- Objavlenije v djele opravdanija aptekarej, aptekarskich kandidatov i praktikantov, nesostojavshich v madjarskoj obscestvennoj sluzhbe, prozhivajucich v vozsojedinjonnoj podkarpatskoj oblasti* [Announcement for the justification of pharmacists, pharmacist candidates and trainees who were not in the Hungarian public service, living in the reunited Subcarpathian region], 1939, Kárpátalai közlöny – Podkarpatskyj vestnik, № 17, s. 33–34. (in Ruthenian).
- Objavlenije. Po djelu opravdanija aptekarej, aptekarskich kandidatov i praktikantov, nesostojavshich na obscestvennoj sluzhbe, prebyvajucich na obratno prisojedinjonnoj podkarpatskoj territotiji* [Announcement. On the case of acquittal of pharmacists, pharmacist candidates and pharmacist trainees who are not in public service, residing in the re-annexed Subcarpathian territory], 1940, Kárpátalai közlöny – Podkarpatskyj vestnik, № 28, s. 49–50. (in Ruthenian).
- Olashyn, M. V., 2007. *Istorycsnyj fakuljet Uzhhorodskoho nacjonaljnoho universytetu (1945–2007). Korotkyj istorycsnyj narys ta dovidkovi materialy* [The Faculty of History of Uzhhorod National University (1945–2007). A brief historical sketch and reference materials], Uzhhorod: Vydavnyctvo «Grazhda», 124 s. (in Ukrainian).
- Olashyn, M. V., 2010. *Istorycsnyj fakuljet Uzhhorodskoho nacjonaljnoho universytetu: Biobibliograficsnyj dovidnyk* [Faculty of History of Uzhhorod National University: Biobibliographic Directory], Uzhhorod: Vyd-vo Grazhda, 426 s. (in Ukrainian).
- Opravdanije ucsitelej poslje Rozhdestva* [Justification of teachers after Christmas], 1939, Russkaja pravda, № 51, s. 2. (in Russian).
- Opravdanija podkarpatskych ucstytel'ov y professorov zacsnesja koncem januarja* [The acquittal of Subcarpathian teachers and professors will begin at the end of January], 1940, Nova Nedelja, 21 januarja. (in Ruthenian).
- Opravdateljnyja komissiji naznacseny* [Exoneration commissions have been appointed], 1940, Russkaja pravda, № 12, s. 2. (in Russian).
- Oficzyns'kyj, R. *Sady Semiramidy, abo imperatyv Fedora Potushnjaka* [The Gardens of Semiramis, or the Imperative of Fedor Potushnyak]. Potushnjak, F., 2003. Ja i bezkinecsnistj (Narys istoriji filosofiji Zakarpattja), Uporjad., prymit. ta pisljamova R. Oficzyns'koho, Uzhhorod: Grazhda, s. 110–120. (in Ukrainian).
- Oficzyns'kyj, R. 1994. *Filosofs'ki pohljady Fedora Potushnjaka (1910–1960)* [Philosophical views of Fedor Potushniak (1910–1960)]. Molodj – Ukrajini. Naukovi zapysky molodych ucenyh Uzhhorodskoho derzhavnoho universytetu, Tom 1, Uzhhorod: Zakarpats'kyj Czentr soczial'noji sluzhby dlja molodi, s. 56–66. (in Ukrainian).
- Oficzyns'kyj, R. 1997. *Politycsnyj rozvytok Zakarpattja u skladi Uhorscsyny (1939–1944)* [Political development of Transcarpathia as part of Hungary (1939–1944)], Peredm. V. Zadorozhnoho, Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajiny Nacjonal'noji akademiji nauk Ukrajiny, 244 s. (in Ukrainian).
- (Potushnjak), F., 1943. *Korotkyj narys fylozofiji Podkarpattja* [A brief essay on the philosophy of Subcarpathia]. Literaturna Nedjelja Podkarpatskoho Obscestva Nauk, Ungvar, Rocsnik III (Évfolyam), Csyso 14, s. 17–20, 32–34, 43–47, 54–56, 68–70. (in Ruthenian).
- Pavlenko, H., Pavlenko, M., 2001. *Fedir Mychajlovycs Potushnjak ocsyma studentiv-istorykiv* [Fedir Mykhailovych Potushnyak through the eyes of history students]. Carpatica – Karpatyka, Vyp. IX: Naukovo-pedahohicsna dijal'nistj ta literaturna tvorcistj Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja), Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», s. 39–43. (in Ukrainian).
- Padjak, V., 2000. *Trahicsna dolja fundamental'noji bibliograficsnoji praczi Pidkarpattja: Ohljad vidnajdenych archivnych materialiv* [The Tragic Fate of the Fundamental Bibliographic Work of Subcarpathia: A Review of Found Archival Materials]. Zahaljna bybliografija Podkarpattja. Z dodatkami: 1. Bibliografija podkarpatskoj ruskoj lyteratury. 2. Bibliografija podkarpatskoj ruskoj ystiriji lyteratury, Zlozhyly: Leleka N., Harajda Y.; peredm. D. Danyljuka; pisljamova V. Padjaka, Uzhhorod: Vydavnyctvo V. Padjaka, s. 187–196. (in Ukrainian).
- Padjak, V., 2016. *Narys istoriji karpatorusyns'koji literatury* [An outline of the history of Carpatho-Rusyn literature], Toronto: Kafedra ukrajinoznavecsyhc studij Toronts'koho universytetu, 242 s. (in Ukrainian).
- Petrovcz'ij, I., 2005. *Fedir Mychajlovycs Potushnjak: 95-ricscsja z dnja narodzhennja pysjmennyka, etnohrafa (1910–1960)* [Fedor Mykhailovych Potushnyak: 95th anniversary of the birth of the writer, ethnographer (1910–1960)]. Kalendar krajeznavecsyhc pamjatnyhc dat Zakarpattja na 2005 rik. Rekomendaczijnyj bibliograficsnyj posibnyk, Ukladacsi: T. I. Vasyljeva, H. V. Bobonycs; nauk. red. V. I. Padjak; vidp. za vyp. L. Z. Hryhach; vyp. red. L. O. Iljesenko, Uzhhorod: Vyd-vo V. Padjaka, s. 97–102. (in Ukrainian).
- Pid pokrovyteljs'tvom muzy Klio. Istorycsnomu fakuljetu Uzhhorodskoho nacjonaljnoho universytetu – 60 rokov* [Under the patronage of the muse Clio. The Faculty of History of Uzhhorod National University is 60 years old], Упоряд.: М. В. Олашин, Ю. О. Остапеч, М. Ю. Токар, В. І. Фенюс, 2005, Uzhhorod: Polihraf-czentr «Lira», 280 s.; il. (in Ukrainian).
- Pop, I., 2006. *Potushnjak Fjodor* [Potushniak Fedor]. Pop, I. *Encziklopedija Podkarpatskoj Rusi*, Uzhhorod: PP «Povcs R. M.», s. 301–302. (in Russian).
- Pop, I., 2010. *Potushnjak Fedir (Potjashnjak Fedor)* [Potushnyak Fedor (Potyashnyak Fedor)]. Enczyklopedija istoriji ta kuljтуры karpats'kych rusyniv, Ukladacsi: P. R. Magocsij ta I. Pop; zah. red. P. R. Magocsija; per. z anhl. N. Kushko; red. ukr. vyd. V. Padjak; vyp. red. L. Iljesenko, Uzhhorod: Vydavnyctvo V. Padjaka, s. 610–611. (in Ukrainian).
- Popovycs, I., 2006. *Zakarpattja za doby rannjoho zaliza* [Transcarpathia during the Early Iron Age], Kraków – Lwów: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121 s. + 10 foto + 52 rys. (in Ukrainian).

- Potushnjak, M., Popovycs, I., Kobalj, Jo., 2000. *Archeolohicsni doslidzhennja Fedora Potushnjaka* [Archaeological research by Fedor Potushnjak], Uzhhorod. (in Ukrainian).
- Potushnjak, M., 2001. *Pamjatky kamjanoho viku, vyjavleni ta doslidzheni F. Potushnjakom* [Stone Age monuments discovered and researched by F. Potushnjak]. Carpatia – Karpatyka, Vyp. IX: Naukovo-pedahohicsna ta literaturna tvorcistij Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja), Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», s. 18–38. (in Ukrainian).
- Potushnjak, Ф. *Zakarpatoukrajinsjka etnohrafija (znacsennja, istorija, zadacsi, problemy ta jich rishennja, elementy ta jich rozmiscennja* [Transcarpathian Ukrainian ethnography (meaning, history, tasks, problems and their solutions, elements and their placement)]. Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka, Uzhhorod: Grazhda, s. 163–254. (in Ukrainian).
- Potushnjak, F. M. *Avtobiohrafija* [Autobiography]. Tyvodar, M. P., 2005. Zhyttja i naukivi pochyky Fedora Potushnjaka, Uzhhorod: Grazhda, s. 123–125. (in Russian).
- Potushnjak, F. M., 1958. *Archeolohicsni znachidky bronzovoho ta zaliznoho viku na Zakarpattji* [Archaeological finds from the Bronze and Iron Ages in Transcarpathia], Uzhhorod, 144 s. + 86 tabl. (in Ukrainian).
- Potushnjak, F., 1994. *Korotkyj narys filosofiji Pidkarpattja* [A brief outline of the philosophy of Subcarpathia], Uzhhorod: MPP «Grazhda», 52 s. (in Ukrainian).
- Potushnjak, F., 2001. *Susidni narody v svitohljadi ukrajinciv Zakarpattja* [Neighboring peoples in the worldview of Ukrainians in Transcarpathia], Opraczuвав, pidhotuvav do druku ta napysav komentari do neji M. Tyvodar. Carpatia – Karpatyka, Vyp. IX: Naukovo-pedahohicsna ta literaturna tvorcistij Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja), Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», s. 231–244. (in Ukrainian).
- Potushnjak, F., 2003. *Ja i bezkinesnistj (Narysy istoriji filosofiji Zakarpattja)* [I and Infinity (Essays on the History of Philosophy of Transcarpathia)], Uporjad., prymit. ta pisljamova R. Oficzynsjkoho, Uzhhorod: Grazhda, 129 s. (in Ukrainian).
- Potushnjak, F., 1941. *Socziolohija sela* [Rural sociology], Nedjelja. Ungvar, 5 oktobra. (in Ruthenian).
- Potushnjak, F., 1941. *Filozofija jazyka* [Philosophy of language], Nedjelja. Ungvar, 19 oktobra; 26 oktobra. (in Ruthenian).
- Potushnjak, F., 1942. *Pochodzhennja nazv «Maramorosh» y «Syhot»* [The origin of the names "Maramorosh" and "Sygot"], Nedjelja. Ungvar, 10 maja. (in Ruthenian).
- Potushnjak, F., 1942. *Utopiji* [Utopias], Nedjelja. Ungvar, 22 februara; 1 marta. (in Ruthenian).
- Potushnjak, F., 1943. *Populaczija* [Population], Nedjelja. Ungvar, 7 februara; 14 februara. (in Ruthenian).
- Protokol dopytu v yakosti svidka M. M. Lelekacza po kryminalnijj spravi na Chomu V. D., meshkaczja m. Uzhhoroda, hrekokatolyczjkoho svjascsenjnyka, 18 veresnja 1951 r.* [Protocol of interrogation as a witness of M. M. Lelekach in the criminal case against Khoma V. D., a resident of Uzhhorod, a Greek Catholic priest, September 18, 1951.] Posylennja politycsnych represij proty meshkancziv Zakarpattja na zavershaljnomu etapi joho radjanizacziji. 1947–1953 rr. Zbirnyk archivnych dokumentiv i materialjiv, Uporjad. O. M. Korsun, 2018, Uzhhorod: VDV «Karpaty», s. 316–317, № 165. (in Ukrainian).
- Pumpynezj, V., 2013. *Jak u Velykych Lucskach Mykytu Chruscsova zustricsaly* [How Nikita Khrushchev was met in Velikiye Luchki]. Zakarpatty.net.ua. 21.04.2013. Ostannje vidviduvannja: 26.03.2025. (in Ukrainian).
- Recsj rehentskoho komissara vitjaza Nikolaja z Leveldu dnja 26-ho januarja 1941 roka z nahody zaosnovanja Podkarpatskoho Obscsestva Nauk* [Speech of the Regency Commissioner Knight Nikolai Kozm on the Level of the Day of January 26, 1941 on the occasion of the founding of the Subcarpathian Society of Sciences], 1941, Zorja-Hajnal. Csasopys Podkarpatskoho Obscsestva Nauk - A Kárpátaljai Tudományos Társaság Folyóirata. Uzhhorod – Ungvár, Rocsnyk I. évfolyam, Csasz. 1-2. szám, s. 6–14; uhor. movoju: old. 7–15. (in Ruthenian).
- Rozporjazhenja m. kor. ministerstva cs. 7.800. z roku 1939. M. Pr. v dili orhanizacziji y zapovnenja posad (dovzhostnej) publycsnoj sluzhby na podkarpatskych terytorijach, vernuvshyhcsja k M. Sv. Koroni* [Order of the m. king. of the Interior, part 7.800. from the year 1939. M. Pr. in the matter of organizing and filling the posts (positions) of public service in the Subcarpathian territories returned to the Holy Crown], 1939, Kárpátaljai közlöny – Podkarpatskij vistnyk, № 5, s. 4–12. (in Ruthenian).
- Rusynskij dajdzhest 1939 – 1944, III/1. Kronyka. Teksty z uzhhorodskych novynok «Nova Nedilja» y «Karpatska Nedilja» 1939-1941 rr.* [Ruthenian Digest 1939–1944, III/1. Chronicle Texts from the Uzhhorod novelties "New Sunday" and "Carpathian Sunday" 1939-1941.]. Materialy ushoryv y spredslovo napysav M. Kapralj, 2010, Njiregihaza: Vudala katedra ukrajynskuj y rusynskuj filolohiji Njiregihazkuj Vysshuj Shkoly, 250 s. (in Ruthenian).
- Rusynskij dajdzhest 1939–1944. I. Nauka. Naucsni y naucsno-populjarni teksty z novynok 1939–1944 rr.* [Ruthenian Digest 1939–1944. I. Science. Scientific and popular science texts from the novelties of 1939–1944.], Materialy ushoryv y spredslovo napysav M. Kapralj, 2008, Njiregihaza: Vudala katedra ukrajynskuj y rusynskuj filolohiji Njiregihazkuj Vysshuj Shkoly, 200 s. (in Ruthenian).
- Rusynskij dajdzhest 1939–1944. II. Krasnoe pysemstvo. Teksty z novynok «Karpatska Nedilja» u «Nedilja»* [Russian Digest 1939–1944. II. Red writing. Texts from the novelties "Carpathian Sunday" and "Sunday"], Njiregihaza: Vudala katedra ukrajynskuj y rusynskuj filolohiji Njiregihazkuj Vysshuj Shkoly, 240 s. (in Ruthenian).
- Spysok korespondentiv i spivrobotnykiv Pidkarpatskoho Tovarystva Nauk, scso otrymaly honorary za opublikovani statiji u 1944 r., Uzhhorod, 31 hrudnja 1944 r.* [List of correspondents and employees of the Subcarpathian Society of Sciences who received fees for published articles in 1944, Uzhhorod, December 31, 1944.]. Derzhavnyj archiv Zakarpatskohoji oblasti, Fond R-14, Opys 1, Sprava 35, Arkush 1. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 2007. *Potushnjak Fedir Mychajlovycs* [Potushnyak Fedor Mykhailovych]. Encyklopedija Zakarpattja. Vyznacsni osoby XX stolittja, Redkolehija., Uzhhorod: Vydavnyctvo «Grazhda», s. 262–263. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 1968. *Obscsestvennyj i semejnij byt kolchoznikov Zakarpattja: Istoriko-etnohraficseskoje issljedovanije* [Social and family life of collective farmers in Transcarpathia: Historical and ethnographic research], Avtoreferat. dysert. na soiskanije naucsnoj stepeni kand. ist. nauk: 576, Kijev: Institut iskustvovedenija, foljkloristiki i etnohrafiji im. M. F. Ryljskoho AN USSR, 29 s. (in Russian).
- Potushnjak Fedir Mychajlovycs* [Potushnyak Fedor Mykhailovych]. Zakarpattja v Encyklopediji ukrajinoznavstva, Redakczija, uporjad. ta peredmova V. Markusja, 2003, Uzhhorod: Grazhda, c. 123. (212 c.). (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 2005. *Zhyttja i naukovi poshuky Fedora Potushnjaka* [The life and scientific research of Fedor Potushnyak], Uzhhorod: Grazhda, 284 s.: il. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 2010. *Etnohrafija Zakarpattja: Istoriko-etnohraficsnyj narys* [Ethnography of Transcarpathia: Historical and Ethnographic Essay], Uzhhorod: Grazhda, 416 s. + 16 s. kol. il. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. *Fedir Potushnjak* [Fedor Potushnyak]. Pedahohy-naukovezi, Csastyina I, Uporjad. i peredm. V. V. Turjanczja, 1997, Uzhhorod, s. 86–90. (in Ukrainian).

- Tyvodar, M., 1994. *Fedir Potushnjak* [Fedor Potushnyak]. Uzhhorodskijj universytet, 27 kvitnja. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 1995. *Zakarpattja: narodoznavcsi rozдумы* [Transcarpathia: ethnographic reflections], Uzhhorod: Vydavnyctvo «Karpaty», 208 s. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 2001. *Fedir Potushnjak – vydatnyj ukrajinsjkyj narodoznavcjj 30–50-ch rokiv XX st.* [Fedor Potushnyak is a prominent Ukrainian ethnographer of the 1930s–1950s.]. *Carpatica – Karpatyka*, Vyp. IX: Naukovo-pedahohicsna ta literaturna tvorcisistj Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja), Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», s. 9–17. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 2010. *Etymohija: Navcsaljnyj posibnyk* [Ethnology: Study Guide], Vyd. tretje, vypr. i dopovn., Uzhhorod: Grazhda, 2010, 504 s. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 2016. *Odkrovennja kandydata nauk Fenycsa* [Revelation of Ph.D. Fenich], Uzhhorod: Grazhda, 24 s. (in Ukrainian).
- Упрощение производства?* [Simplification of production?], 1940, Russkaja pravda, № 114, c. 2. (in Russian).
- Ur, L., 2001. *Zvjazky Fedora Potushnjaka z uhorsjkyj akademikom Beluju Hundoju* [Fedor Potushniak's connections with Hungarian academician Bela Hunda], *Carpatica – Karpatyka*, Vyp. IX: Naukovo-pedahohicsna ta literaturna tvorcisistj Fedora Potushnjaka (Do 90-ricscsja vid dnja narodzhennja), Uzhhorod: Vydavnyctvo «Lira», s. 43–46. (in Ukrainian).
- Urjadnycsna polityka uhorsjkoj pravjteljstva na Podkarpattju* [Government policy of the Hungarian government in Subcarpathia], 1943. Nedjelja, 17. oktovbra, s. 2. (in Ruthenian).
- Fedaka, D., 2009. *Fedir Mychajlovycs Potushnjak. 100-ricscsja vid dnja narodzhennja pysjmenjnyka, vcsenoho-istoryka ta filosofa (1910–1960)* [Fedor Mykhailovych Potushnyak. 100th anniversary of the birth of the writer, historian and philosopher (1910–1960)]. *Kalendar krajeznavcsykh pamjatnykh dat Zakarpattja na 2005 rik. Rekomendacijnyj bibliohraficsnyj posibnyk*, Ukladacsi: T. I. Vasyljeva, H. V. Bobonycs; nauk. red. V. I. Padjak; vidp. za vyp. L. Z. Hryhach; vyp. red. L. O. Iljcsenko, Uzhhorod: Vyd-vo V. Padjaka, s. 64–75. (in Ukrainian).
- Chlanta, I. V., 1995. *Literaturne Zakarpattja u XX stolittji: Biobibliohraficsnyj pokazhcsyk* [Literary Transcarpathia in the 20th Century: Bibliographic Index], Uzhhorod: Zakarpattja, s. 592–603. (in Ukrainian).
- Csekrij, H. S. *Avtobiohraftja* [Autobiography], Derzhavnyj archiv Zakarpatsjkoji oblasti, UzhNU, Viddil kadriv, Sprava № Tom 10. Osobovi spravy praczivnykiv zviljnenykh u 2000 r. Cs–Ja 1–240, Csekrij Hryhorij Semenovycs, 1–113, Arkush 57–58. (in Ukrainian).
- Csepur Dmytro Venedyktovycs* [Chepur Dmytro Venediktovych], Enczyklopedija sucasnoji Ukrajiny, litera Cs. esu.com.ua. Ostannje vidviduvannja: 10.04.2025 p. (in Ukrainian).
- Csleny opravdateljnoji komissiji dlja administrativnykh csinovnikov v Marmarochskoj zhupi* [Members of the Justification Commission for Administrative Officials in Marmarosh County], 1940. Russkaja pravda, № 26, s. 2. (in Russian).
- Csto budet s csinnikami uvolenymi s 1 aprelja?* [What will happen to the officials dismissed from April 1?], 1940. Russkaja pravda, № 69, s. 3. (in Russian).
- Csucska, P., Markusj, V., 1999. *Kuljturni vidnosyny na Zakarpattji naperedodni i v roky Druhoji svitovoji vijny* [Cultural relations in Transcarpathia on the eve and during the Second World War]. *Zakarpattja pid Uhorscsynuju 1938–1944 rr.*, Redakторы: V. Markusj ta V. Chudanycs, Nju-Jork – Csikaho – Uzhhorod: „Grazhda”–Karpaty, s. 88–119. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenych

Candidate of Historical Sciences, Docent,
of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF FEDOR POTUSHNYAK (1910 – 1960) – MEMBER OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHIC SOCIETY, COLLABORATOR OF THE SUBCARPATHIAN SOCIETY OF SCIENCES, ASSOCIATE PROFESSOR OF THE HISTORICAL FACULTY OF UZHGOROD UNIVERSITY

In this article, the author tries to draw attention to the figure of the ethnographer, folklorist, writer, poet, translator, philosopher, archaeologist, and historian Fedor Potushniak, who in February of this year turned 115 years old and 65 years old since his death. Fedir Mykhailovych Potushnyak was a typical local intellectual with a dramatic fate in the tragic 20th century. Born into an ordinary rural Ruthenian family, he had good financial support from his parents, graduated from Charles University in Prague, taught for a short time, and became a conscious Ukrainophile. Despite his national-political views, the Hungarian government supported the educated intellectual, as a result of which F. Potushniak became a member of the Hungarian Royal Ethnographic Society and an employee of the state Subcarpathian Society of Sciences, which, together with the Hungarian authorities in 1941 – 1944, created an independent Ruthenian ethnic identity in the Subcarpathian territory, and from which, as early as the end of December 1944, he received a fee for his publications. A few months after being mobilized into the Hungarian army, F. Potushniak surrendered to Soviet captivity, after which, with the support of local communist friends P. Lintur and I. Kercha, he was released from the prisoner of war camp and got a government job. The longest period of F. M. Potushnyak's life and work was associated with his work at the Faculty of History of Uzhhorod State University (1946 – 1960). During this time, the good scientist and favorite of students experienced different things: on the one hand, career growth - membership in the Union of Writers of the Ukrainian SSR and obtaining and maintaining the academic title of associate professor without the scientific degree of candidate of historical sciences, and on the other - constant public ideological harassment in anti-Sovietism and the labeling of "enemy of the people." The apogee with the fatal finale of the inhuman activities of several colleagues at the faculty and at the university was the so-called "Kushnir case" at the turn of 1959 – 1960, during which the "sexots"

Wolfson, Mezberg, Chubukov and other "good guys" achieved their goal: F. Potushniak died prematurely, not reaching the age of 50... Fedor Potushnyak left behind a solid scientific legacy: the bibliography of his works includes 267 items. Of these, more than 100 of the highest quality studies in terms of content were written and published during the Hungarian period of the scientist's life and work, when he was a member of the Hungarian Ethnographic Society and a PON employee. F. Potushnyak became a victim (not the first and not the last) of his colleagues-"sexots", and the Faculty of History, where the ideological struggle with the "enemies of the people" never stopped, forever perpetuated the bad reputation of an intellectual environment where scores are settled with dissenters who did not want to keep up with the "general line" of the party, the authorities, the state, the titular nation...

Keywords: *Fedir Potushniak, Hungarian Royal Ethnographic Society, Subcarpathian Society of Sciences, ethnographer, folklorist, writer, poet, translator, archaeologist, philosopher, historian, teacher, lecturer, intellectual, Subcarpathia, Transcarpathia, Uzhhorod State University, Faculty of History, "Kushnir case".*

Надійшла до редакції / Received: 22.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2025

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАД СВІДКІВ ЄГОВИ У ЗВІТАХ УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ ПО ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1946 – 1953 РР.)

Юрій Данилець

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Web of Science ResearcherID: P-6617-2017

<https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У статті на основі звітів уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області досліджується діяльність громад Свідків Єгови в часи сталінського тоталітарного режиму. Опрацьовані документи зберігаються в фондах Державного архіву Закарпатської області та переважно залишилися поза увагою дослідників. З Києва та Москви перед обласним уповноваженим Ради ставилися завдання про детальне вивчення єговістів та максимальне обмеження їхньої діяльності. Хронологічний аналіз документів свідчить про те, що радянські чиновники, які відповідали за питання релігії та культів, поверхово орієнтувалися в особливостях регіону, не володіли інформацією про кількість громад Свідків Єгови, не орієнтувалися в особливостях культу та періодизації виникнення цього напрямку в області. Уповноважений намагався виявити кількість вірників в населених пунктах, місця проведення молитовних зібрань, ставлення до радянських перетворень, таких як колективізація, паспортизація, соціальна політика. У звітах йдеться, що єговісти не бажали брати участь у заходах радянської влади, ігнорували вибори, не бажали служити в Червоній армії, забороняли дітям відвідувати школу. Нам вдалося виявити окремі факти того, що уповноважений передавав виявлену інформацію про єговістів органам Міністерства державної безпеки, котре використовувало матеріали для репресій та заслання активістів і рядових вірників. Активізація вивчення Свідків Єгови обласним уповноваженим збігалася з проведенням виборів до союзних та місцевих органів влади. Крім репресій серед єговістів проводилися лекції, їх намагалися залучати до культурно-масової роботи. У статті наведено відомості про те, що Свідки Єгови почали застосовувати конспіративні квартири для зібрань, пристосовувалися до тиску радянської системи, погоджувалися на незначні примирення з совістю задля виживання і збереження громад.

Ключові слова: Свідки Єгови, Закарпаття, звіти, Рада у справах релігійних культів, переслідування, політика.

Постановка проблеми. Після включення Закарпаття до складу СРСР у краї почалося впровадження радянського законодавства про культу. Контроль за діяльністю релігійних громад виконувався через Раду у справах Російської православної церкви та Раду у справах релігійних культів. Вони діяли при Раді Міністрів СРСР та мали свої представництва на рівні всіх республік та обласних центрів. На чолі цих органів були так звані уповноважені, які прирівнювалися до керівників відділів. Крім греко-католицької, православної, реформатської, римо-католицької церков у Закарпатті діяло чимало релігійних культів, які за радянським законодавством вважалися забороненими. Їх звинувачували у зв'язках з «англо-американською воячиною» та в антирадянській діяльності. Свідки Єгови відносилися саме до такого релігійного напрямку, який радянська влада хотіла винищити. Діяльність цієї християнської конфесії на Закарпатті не достатньо досліджена в історіографії.

Метою даної публікації є заповнення «білих плям» в історії життя єговістських громад на Закарпатті в роки сталінського тоталітаризму. Автор ставить перед собою завдання проаналізувати змістовне наповнення звітів уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області про Свідків Єгови,

показати регіональну політику влади щодо громад та окремих місіонерів, розкрити сюжети повсякденного життя єговістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальну характеристику репресивної політики проти Свідків Єгови в УРСР подано у монографії Віктора Войналовича [Войналович, 2005]. Переслідування єговістів на Закарпатті вивчали Омелян Довганич та Олексій Хланта [Довганич, Хланта, 1999], Михайло Делеган [Делеган, 1996]. Вони проаналізували окремі кримінальні справи проти активних учасників громад, які були засуджені в 1947–1960-х рр. М. Делеган зазначає, що проти Свідків Єгови застосовувались статті політичного характеру, тому значна частина вироків була на 25 років виправно-трудова таборів та 5 років позбавлення прав й конфіскації належного їм майна [Делеган, 1996, с. 426]. Оксана Лешко в окремій статті побіжно характеризує повоєнне життя Свідків Єгови серед інших нових протестантських напрямків [Лешко, 2012]. Костянтин Бережко зазначає, що єговісти із Закарпаття теж підлягали виселенню за планом 1951 р. Позаяк депортація тут не відбулася, область стала операційною базою, де нелегально друкувалася релігійна література для всього СРСР [Бережко, 2011, с. 263]. У праці О. Довганича та

О. Хланти, а також в об'ємному збірнику під редакцією Олексія Корсуна [Посилення політичних репресій..., 2016], подано ряд документів із кримінальних справ засуджених Свідків Єгови.

Виклад основного матеріалу. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР Петро Вільховий 9 грудня 1946 р. інструктував Закарпатського обласного уповноваженого Сергія Ляміна-Агафонова (призначений на посаду 28 жовтня того ж року), як правильно працювати з протестантськими громадами Закарпаття. Переважна більшість листування, в тому числі і звіти, проходили під грифом «секретно» чи «суворо секретно». Серед цілого ряду церков та деномінацій в області згадуються і Свідки Єгови. За словами кіївського чиновника, «у зв'язку з підготовкою до виборів в Верховну Раду УРСР – мати на увазі, що підніме голову сектантське підпілля: адвентисти-реформісти, «Свідки бога Єгови». «Свідки бога Єгови» самі найворожіші для радянської влади. Це реакційні «мракобіси» й треба допомогти відповідним органам викрити їх дислокацію, викрити їх керівників. За нашими неточними даними «Свідків бога Єгови» є в с. Ракошино Мукачів. окр. – 50 осіб, керівник Чечур Петро, с. Грушово Тячівської окр. – 50 осіб, керівник невідомий. Нижня Апша – біля 300 осіб, керівник Шелевер. Біла Церква – біля 200 осіб – керівник невідомий. Ганичі Тячівської окр. – 50 осіб, керує Фера М., Солотвино – 30 осіб, керує Тельняк М. Серне Берегівської окр. біля 100 осіб. Є вони і в Лавках, Бобовищі, Хусті (керівник Бисарянин І. Г.). Про цю секту всі відомості передайте одразу органам Міністерства державної безпеки для вжиття відповідних заходів. Майте на увазі, що під час виборів в Верховну Раду СРСР ці сектанти не брали участі в голосуванні, виступали з контрреволюційною агітацією тощо» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 1, спр. 18, арк. 45].

Стосовно рекомендації із Києва щодо співпраці з репресивними органами не довелося довго чекати. Вже 23 січня 1947 р. уповноважений повідомляє начальника Закарпатського обласного управління Міністерства державної безпеки про діяльність в Ужгороді «антидержавної релігійної сектантської організації» Свідків Єгови, котра складається з 10 осіб. Інформувалося про збір вірників кожної неділі на приватних квартирах, зокрема за адресою вул. Минайська 130 в Андрія Боднаря. «Як мені стало відомо – писав уповноважений, – ці особи в цей час отримують нелегально журнали із Румунії, котрі приносять до Ужгороду якийсь «брат» Гейза із села Ракошино Мукачівського округу» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 1, спр. 40, арк. 20].

Наступник С. Ляміна-Агафонова – Михайло Распутько, що заступив на посаду наприкінці 1947 р., продовжив адміністрування релігійних культів. 28 лютого 1950 р.¹ він надсилає до Києва план заходів, які проводяться уповноваженим Ради по справах релігійних культів по Закарпатській області у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів до Верховної Ради СРСР. У документі серед усього іншого згадуються

Свідки Єгови. Зокрема, до 5 березня 1950 р. М. Распутько планував: 1) виїхати в Рахівський та Тячівський округи та «більш детально вивчити ізувірські дії «єговістів»; 2) «ознайомити радянський партійний актив з ізувірською діяльністю католицької реакції, сектантів «єговістів» та «п'ятидесятників» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 47].

У цьому контексті слід згадати листа голови Закарпатського облвиконкому Івана Туряниці від 4 березня 1950 р. на адресу голів виконкомів округних Рад депутатів трудящих. До інструкції додавався список зареєстрованих релігійних громад у кожному окрузі. І. Туряниця звертав увагу на те, що всі інші «релігійні секти та об'єднання» реєструватися не будуть. «Треба мати на увазі, що такі секти, як «єговісти» (покаїти) ... виступають проти носіння зброї, вони виховують своїх вірників в непокорі органам радянської влади, немала їх частина (в селах Діброва Тячівського округу, Біла Церква Рахівського округу, В. Лучки Мукачівського округу і т.д.) ухилялася від участі у виборах органів влади». Автор листа вимагав проінструктувати уповноважених по виборах, посилити масово-політичну роботу в тих селах де проживали Свідки Єгови та домогтися участі й залучення максимальної кількості виборців [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 48].

Нашу увагу привернув ще один директивний лист голови облвиконкому від 28 жовтня 1950 р. на ім'я голів Рахівського, Тячівського, Севлюського, Хустського, Іршавського та Свалявського округних виконкомів. І. Туряниця звертав увагу на діяльність в окремих селах згаданих округів «релігійних сект»: «вільних християн», «реформістів суботників», «єговістів» та «п'ятидесятників-трясунів», «які не реєструються і прав на діяльність не мають, тому необхідно домогтися, щоб їх діяльність була припинена». У документі наведено п'ять пунктів, котрі рекомендувалося втілити у життя в найближчі строки:

«1. Зобов'язати голів сільських Рад депутатів трудящих слідкувати за тим, які релігійні секти діють на території села і проводити їхній облік.

2. Запропонуйте керівникам культпросвітустанов в тих селах, де маються сектанти, налагодити систематичне читання лекцій і доповідей на науково-просвітницькі та політичні теми. Для цієї мети виділити кращих лекторів і доповідачів.

3. Ви або Ваш заступник практикуйте виклик до себе на прийом керівників сект і осіб, які надають приміщення для проведення зібрань сект. Поясніть їм, що вони не мають права проводити зібрання сект і що їхні дії повинні бути припинені.

4. Якщо зібрання сект будуть продовжуватися, повторно викличте тих же осіб і поясніть їм, що якщо вони не припинять проводити зібрання сект, то керівники сект і особи, які надають приміщення під зібрання, будуть притягнуті до обкладення податком на прибуток. Одночасно дайте вказівку окрфінвідділу притягнути до сплати податку на прибуток керівників склад сект і осіб, які надають приміщення для проведення зібрань на основі 19 статті «Закону про

¹ У звітах за 1948 р. та 1949 р. відсутні відомості по досліджуваній нами темі.

оподаткування населення».

5. У випадку, якщо після обкладення податком на прибуток, діяльність якої-небудь секти не припиниться, піддавайте штрафу керівників сект за порушення суспільного порядку та тиші. При проведенні даного міроприємства майте на увазі, що мова йде про боротьбу з релігійними забобонами й тому під час прийому керівників сект і вірників необхідно дотримуватися особливої ввічливості та тактовності» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 165].

Наприкінці документу зазначалося, що «деякі сектанти («єговісти» і частина інших) зобов'язують своїх одновірців не брати участі у виборах органів державної влади. Внаслідок чого, роботу по виконанні даного завдання починайте проводити негайно з пунктів 1, 2 та 3, наступні ж міроприємства після виборів у місцеві Ради депутатів трудящих» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 165]. Дана інструкція підлягала поверненню з округів до 1 січня 1951 р.

У звіті уповноваженого за 1 квартал 1950 р. у розділі «Секти», звертається увага на співпрацю з керівництвом області та зацікавленими органами щодо успішного залучення Свідків Єгови та інших неопротестантських напрямків до виборів у Верховну Раду СРСР. За словами М. Распутька, тільки в с. Біла Церква та Діброва були групи єговістів, які намагалися ухилитися від участі у виборах. Однак «після проведення масово-роз'яснювальної роботи вони взяли участь у виборах». Аналогічні випадки зустрічалися також в інших населених пунктах, назву яких уповноважений не вказує у звіті. У документі також згадуються окремі випадки відмови в 1950 р. від постановки на військовий облік із релігійних міркувань. Ряд осіб через ці дії були притягнуті прокуратурою до відповідальності. Підсумовуючи М. Распутько зазначав: «питання постановки боротьби з діями ізувірських сект місцями дещо покращилося», завдяки більш активній діяльності фінансових та адміністративних органів [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 78].

У плані на третій квартал 1950 р. уповноважений знов ставить перед собою завдання, які стосувалися Свідків Єгови та інших заборонених релігійних культів. М. Распутько планував не пізніше 1 вересня запросити відомості через окружні Ради депутатів щодо реакції «бузувірських сектантів на Звернення Постійного Комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру». Для вивчення діяльності громад чиновник ставив перед собою завдання побувати в с. Біла Церква, с. Верхнє Водяне Рахівського округу та в с. Діброва та с. Грушево Тячівського округу. Крім того, уповноважений прагнув «зібрати відомості різним шляхом з інших сіл» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 118–119]. У плані на четвертий квартал 1950 р. Свідки Єгови знову згадуються серед пріоритетних на вивчення «в явковому порядку» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, арк. 159]. Чиновник ставить перед собою завдання здійснити перевірку у двох округах, як виконуються вказівки облвиконкому про заборону діяльності релігійних сектантських груп [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 23].

У звіті за четвертий квартал 1950 р. наводяться узагальнювальні статистичні дані про Свідків Єгови на

Закарпатті, їхня кількість окреслена в 800 вірників [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 18]. Характеризуючи функціонування єговістів та інших заборонених в СРСР неопротестантів, М. Распутько переконував, що їхня діяльність обмежувалася тими населеними пунктами, де вони мали прихильників в довоєнний період. З його слів, «під час чехословацько-буржуазного режиму...», «англо-американські, німецькі та угорські шпигуни, з євангелієм в руках насаджували свої опорні пункти. Після визволення Закарпаття, вони скористалися тим, що деяка частина низових робітників не правильно зрозуміла нашу Радянську конституцію в частині свободи совісті, зайняли у питаннях релігії нейтралітет і зараз ще численні, навіть голови Окрвиконкомів говорять – «та що, хіба і релігією ми повинні займатися», а голови сільрад в абсолютній більшості заявляють «в релігію втручатися не буду», і ось в селах різні релігійні нелегали – єговісти, п'ятидесятники, реформістсько-суботники, ведуть свою ворожу роботу». Уповноважений звинувачував перелічені вище напрямки у відмові від призову до радянської армії, відмові від участі в політичній діяльності, перевиконанні планів і тд. «Голови місцевої влади таких людей терпіли» – підсумовує М. Распутько [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 19].

У звіті також згадуються інструктивні листи І. Туряниці головам окрвиконкомів та дається їм позитивна оцінка. Нібито після проведення окреслених заходів деяка частина цілих груп припинила своє існування, а окремі вірники закінчили відвідувати зібрання тих груп, котрі залишилися. М. Распутько наводив як приклад громаду єговістів в с. Біла Церква, яка складалася приблизно з 300 осіб, котрі збиралися в різних частинах населеного пункту. Станом на початок 1951 р. у зібраннях брало участь нібито не більше 20–30 чоловік, переважно релігійний актив єговістів [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 20]. Як на нашу думку, уповноважений видавав бажане за дійсне. У тому ж звіті він ніби виправдовуючись заявляв, що на кількість учасників у молитовних зібраннях впливає і сезонність. Влітку учасників завжди було більше, коли проводилися хрещення і робилися масові виходи до річок. Взимку навпаки, релігійне підпілля проводило глибоку індивідуальну роботу. Щоб звести нанівець таку практику уповноважений рекомендував особливу увагу звертати на місіонерів, котрі їздили з одного села в інше та «вербували нових вірників» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 21]. Додаткові відомості про життя Свідків Єгови в Закарпатській області уповноважений подав в інформаційному звіті за 1 квартал 1951 р. (див. додаток 1). Зокрема, йому вдалося виявити факти про діяльність єговістів в селах Рівне (нині – Серне), Зняцево та Ракошино Мукачівського округу (не внесені до списку у додатку). У цих населених пунктах громади існували ще з 1920–1930 рр. та кількісно були не великими – відповідно: 60, 30 і 20 чол. Описуючи становище єговістів в с. Глибокий Потік на Тячівщині уповноважений звертав увагу на активну місіонерську роботу серед жінок громадянки Куца, яка проживала в будинку №49. Вона схиляла багатодітних матерів відмовлятися від отримання державної грошової допомоги по багатодітності. За

інформацією фінагента І. Штефури, в даному населеному пункті від фінансової допомоги в розмірі 4 тис. крб відмовилося три жінки [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 74]. Як показує аналіз звітів і планів за 1950 – 1951 рр. уповноважений систематичніше починає працювати з вивчення та діяльності Свідків Єгови. У плані на 2 квартал 1951 р. намічались заходи з виявлення та ліквідації релігійного підпілля. Планувалося запрошувати на прийом до заступника голови обліковочному керівника і по 2–3 вірників із 4 груп єговістів [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 79].

Всупереч тиску з боку радянської влади, громади функціонували. В інформаційному звіті за 2 квартал 1951 р. вказувалося, що Свідки Єгови «відкритих молитовних зібрань не проводять, але вони продовжують діяти». У селах Зняцево та Рівне Мукачівського округу, Біла Церква та Верхне Водяне Рахівського округу, Грушово, Тарасівка, Діброва Тячівського округу зустрічалися окремі випадки відмови від підписки на державну позику, мотивуючи ці дії релігійними переконаннями [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 105]. Інформаційний звіт за 3 квартал 1951 р. містить більше відомостей про Свідків Єгови, ніж за попередні роки. М. Распутько звертав увагу на значні зміни в житті єговістів та п'ятидесятників. Була додатково виявлена група в с. Завидово Мукачівського округу, яка складалася з 30 сімей. Стільки ж родин проживало в сусідніх селах Яблуново, Станово та Гандеровиця. «Ці села – писав уповноважений, – знаходяться за 30 і більше кілометрів від Мукачева. У гористій місцевості, туди рідко потрапляють доповідачі й лектори, агітатори ж не обізнані у питаннях релігійної догматики цієї секти й часом не наслідуються і говорять на релігійні теми, побоюючись, що не дадуть відповіді на поставлені їм питання» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 124]. Чиновник критикував місцеві органи влади, звинувачуючи їх в недалекоглядності та неосвіченості в питанні шкідливості даної «секти». Нібито вони вважали єговістів ні чим більшим, як внутрішнім мимовільним явищем, не розуміючи, що вони є породженням імперіалістичних кіл Німеччини та Америки. Перепало й керівництву сільської Ради в с. Діброва Тячівського округу, яке нібито допускало відкриті зібрання єговістів, вважаючи це явище законним і що перешкоджати йому не можна.

Намагався М. Распутько проаналізувати й соціальний та освітній стан єговістів на Тячівщині. З його слів, «залучаються в цю секту найбільш відсталі в культурному плані люди, в селах: Діброва та Глибокий Потік, вірниками єговістами являються неграмотні люди із румунської національності, яких переконали про наближення кінця світу, вони ж при одноосібному сільському господарстві жили бідуючи і їм скоріше хотілося піти від цього важкого життя в інший світ» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 125].

Уповноваженому вдалося з'ясувати керівний склад Свідків Єгови у с. Підплеша Тячівського округу. Це були три жінки: удови Ганна Селич та Ганна Куцина, 25 річна Василина Кубарич. Очолювала агітацію Г. Куцина. Вони проводили місіонерську роботу в Підплеші та сусідньому с. Тарасівка. Серед чоловіків проводив роботу Іван Кубарич, «який ніде не

працював, вважаючи себе хворим». У с. Ганичі було до 40 вірників Свідків Єгови, котрі під час проведення колективізації серед селян-одноосібників вели проти цього процесу агітацію. Понад 20 дворів станом на написання звіту так і залишалися не охопленими колгоспом. Кілька років переховувався від призову до радянської армії єговіст Михайло Фера. У вересні 1951 р. він та його прихильники із с. Ганичі в числі 8 осіб були засуджені. М. Распутько наводив також як приклад єговістів Петра Плиску та Михайла Перешня із с. Ганичі, які в 1949 р. були засуджені та відбували покарання за порушення паспортного режиму. Повернувшись із місць ув'язнення в 1951 р. вони отримали паспорти та вступили до колгоспу. На думку уповноваженого, проведених заходів в с. Ганичі можна було уникнути, якби місцеві органи влади не дозволяли єговістським проповідникам проводити релігійну роботу шляхом проведення молитовних зібрань. Він рекомендував партійним та комсомольським організаціям посилити науково-просвітницьку пропаганду та агітаційно-масову роботу [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 126].

Наприкінці 1951 р. репресії проти Свідків Єгови почали давати свої результати. У звіті за 4 квартал уповноважений зазначав, що єговісти, які проживали в селах Рахівського округу, «перестали проводити відкриті молитовні зібрання, тепер вони збираються на квартирах своїх вірників, котрі проживають в горах окремими будинками». В селах Діброва, Глибокий Потік, Ганичі та Тарасівка Тячівського округу після того, «як деякі єговістські проповідники, за кримінальні злочини були засуджені, бузувірська пропаганда єговістів значно ослабла» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 9].

В інформаційному звіті за 1 квартал 1952 р. уповноважений Ради переконував республіканський та союзний центр про зміну в тактиці діяльності Свідків Єгови. Вона полягала у згоді частини вірників на паспортизацію, вступ до колгоспу, сплату державних податків та підписку на державну позику, військово-облікові документи. На думку М. Распутька, ці кроки стали наслідком засудження вірників на різні строки ув'язнення. Описував чиновник також і випадки, коли колишні керівники єговістських груп допускали те, що раніше вони не робили, наприклад: палили або заявляли, що вони атеїсти, чи відвідували православну церкву. На думку уповноваженого, все це робилося з метою показати, що вони вже не єговісти, але нелегального вони продовжували керувати громадами [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 38]. «На даний час встановлено, – зазначав М. Распутько, – що єговістське керівництво продовжує отримувати директивні листи від своїх центрів, які знаходяться за межами СРСР. Це лишній раз підтверджує, що до єговістів, які проживають в нашій області, настав час застосувати до всіх без виключення строгі адміністративні міри, які застосовувалися в інших областях» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 39]. Таким чином, чиновник закликав до посилення репресивного тиску.

Хоча у звіті про єговістів подавалося досить багато інформації, саме ця частина документа викликала критику уповноваженого Ради у справах релігійних

культів при раді Міністрів СРСР по УРСР Петра Вільхового. 27 червня 1952 р. він звертав увагу на недостатньо підкріплений фактичний матеріал стосовно зміни тактики Свідків Єгови та вимагав зайнятися більш детальною розробкою цього питання. «Тільки при наявності такого роду фактичного міроприємства, ми будемо мати можливість використати його у своїх інформаціях на ім'я партійного радянського керівництва республіки» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 87].

Попри рекомендації з Києва зібрати додаткову інформацію про діяльність Свідків Єгови у звіті за 2 квартал 1952 р. про них майже не йшлося. Уповноважений в останньому абзаці лише зазначає, що для розширення цього питання йому необхідно виїхати на місце, особливо в Рахівський та Тячівський округи [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 99]. У звіті за 3 квартал того ж року наведено дійсно більш детальну інформацію про життя Свідків Єгови. М. Распутько зазначав, що єговісти перестали показувати навіть признаки свого існування. Він переконував, що вірники збираються в горах між селами Біла Церква та Середнє Водяне Рахівського округу, де проводять свої молитовні зібрання. Аналогічна ситуація спостерігалася в селах Діброва, Ганичі, Тарасівка, Глибокий Потік Тячівського округу. З меншою конспірацією діяли громади єговістів у селах Рівне, Завидово та Ракошино Мукачівського округу. Уповноважений пояснював це явище бездіяльністю місцевих органів влади, котрі «майже не перешкоджали їхнім діям» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 130]. «Єговісти почали отримувати паспорти та військові квитки, але їх до цього змушує режим прикордонної зони. Якщо ж перевірити хто з них чесно працює в колгоспі, хто відповідально виконує державні обов'язки, то таких виявиться дуже мало» – писав М. Распутько. У звіті знаходимо твердження, що єговісти стали акуратніші у виконанні державного обов'язку, з метою збереження себе для подальшої протинародної діяльності [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, арк. 130].

У звіті за 1 квартал 1953 р. подано інформацію про єговістську сім'ю Чаваргів із с. Люта Великоберезнянського округу. Глава родини та його старший син були засуджені за відмову отримувати військово-облікові документи. Дружина репресованого – Олена Чаварга залишилася з 5 дітьми шкільного віку. За словами уповноваженого, жінка ніде не працювала та не дозволяла дітям відвідувати школу. Крім того, вона більше ніж 5 років відмовлялася отримувати кошти за багатодітність. Сільська рада вносила кошти в ощадкасу на ім'я селянки, зібралось 32 тис. крб, які були повернуті в місцевий бюджет. Під час виборів у місцеві органи влади агітатори запрошували О. Чаваргу взяти участь у голосуванні, але вона у відповідь заявила: «я живу не в селі Люта, а в Віфлеємі та брати участь у виборах не буду». І в підсумку так і не відвідала сільську дільницю. З боку місцевих органів влади була зроблена спроба позбавити її права на виховання дітей. З цього питання Народний суд виніс відповідне рішення, але далі справа не пішла. М. Распутько розглядав як варіант передачі дітей на виховання рідній сестрі О. Чаварги, котра проживала в с. Черногорова того ж округу. Стосовно багатодітної

матері уповноважений пропонував вжити радикальні дії: «Чаваргу Олену відправити туди, де знаходиться її чоловік, без права повернення в Закарпатську область» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 8, спр. 25, арк. 46]. Він критикував місцеві органи влади, «які цього не зробили, почали, але справу до кінця не довели» та педагогічний колектив. Крім О. Чаварги в с. Люта проживало 10 єговістів, котрі, зі слів уповноваженого, взяли участь у голосуванні.

У «Вказівках до інформзвіту за перший квартал 1953 року» П. Вільховий звертає увагу на випадок у с. Люта. «По відношенню дітей єговіста Чаварга. Якщо дійсно дітей не пускають до школи та над ними знущуються паразитичні батьки, то необхідно через суд позбавити батьків права батьківства на дітей і цих дітей відправити на виховання в дитячий будинок МВС. По цьому питанні необхідне розпорядження виконкому» – інструктував республіканський уповноважений [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 8, спр. 25, арк. 59].

У звітах уповноваженого Ради за 2 та 3 квартал 1953 р. відсутня інформація про діяльність Свідків Єгови. У звіті за 4 квартал М. Распутько переконував, що після прийняття мір проти «антинародних дій єговістських проповідників, їхні організації помітно ослабли та активність зменшилася. Тепер тільки одиниці відмовляються отримувати паспорти, військові квитки, платити державні податки та постачання. Але багато колишніх єговістів ще залишаються в стороні від роботи в колгоспах і на підприємствах» [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 10, спр. 19, арк. 8–9]. Важливе спостереження у звіті стосовно відвідування єговістами молитовних зібрань в євангельських християн баптистів. Такі випадки уповноважений виявив у с. Тарасівка, Ганичі, Дубове. Щоправда, М. Распутько припускав, що можливо єговісти це роблять для маскування «свого дійсного обличчя». Натомість в с. Гать, Рівне, Ракошино і ряді інших сіл на Мукачівщині, в с. Біла Церква та Верхнє Водяне на Рахівщині, зі слів уповноваженого, Свідки Єгови й далі продовжували свою діяльність [ДАЗО, ф. р – 195, оп. 10, спр. 19, арк. 9].

Висновки. Таким чином, у звітах уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області міститься цінна інформація про життя Свідків Єгови в 1946 – 1953 рр. Особливість подачі інформації характеризує державну політику проти релігійного культу в часи сталінського тоталітарного режиму. Детальний аналіз даного виду джерел дає можливість почерпнути важливі відомості про повсякденне життя громад, способи виживання в умовах тотального контролю, приклади пристосування задля порятунку вірян. У звітах виявлено інформацію про місцезнаходження громад єговістів, найбільш активні центри релігійного опору, імена місіонерів. Уповноважений Ради намагався обмежити діяльність Свідків Єгови, але йому це не вдалося. В окремих документах мимоволі згадуються приклади арештів та засуджень єговістів за порушення паспортного режиму чи військово обліку, відмову брати участь у колективізації чи інших заходах. Особлива увага центральної та регіональної влади приділялася саботажу єговістів під час виборів різних рівнів. Бойкот голосування призводив до переслідування

вірян та знаходив висвітлення у звітній документації. За рекомендацією республіканського керівництва обласний уповноважений тісно співпрацював з відповідними органами, передаючи інформацію для репресій проти найбільш активних релігійних діячів. Слід зазначити, що місцева влада з різних причин не

завжди виконувала вказівки щодо обмеження діяльності Свідків Єгови. Тому в цілому ряді населених пунктів до 1952 – 1953 рр. вони могли відносно вільно проводити молитовні зібрання, що викликало гостру критику уповноваженого у справах релігійних культів.

Додатки

Додаток 1. Список релігійних груп Свідків Єгови, діючих в Закарпатській області станом на 1 січня 1951 р.

№	Назва населеного пункту	Округ	Кількість вірників (прибл.), чол.
1	с. Біла Церква	Рахівський	30
2	с. Верхнє Водяне	-	106
3	с. Кобилецька Поляна	-	12
4	с. Солотвино	Тячівський -	15
6	с. Діброва		500
7	с. Глибокий Потік	-	100
8	с. Грушево	-	35
9	с. Тарасівка	-	12
10	с. Терново	-	9
11	с. Нересниця	-	10
12	с. Красношори	-	3
13	с. Тячів	-	15
14	с. Ганичі	-	5
15	с. Калини	-	16
16	с. Рокосово	Хустського	5
17	с. Великі Лучки	Мукачівського	8

Уповноважений Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області

М. Распутько
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, арк. 26.

Список використаних джерел

- Бережко, К., 2011. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945 – 1951 рр.), *3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, № 2, с. 255–265.
- Войналович, В., 2005. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс*: [монографія]; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Київ: Світогляд, 741 с.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. р – 195, оп. 1, спр. 18, на 72 арк.
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 1, спр. 40, на 168 арк.
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 5, спр. 37, на 189 арк.
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 6, спр. 33, на 146 арк.
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 7, спр. 36, на 154 арк.
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 8, спр. 25, на 187 арк.
ДАЗО, ф. р – 195, оп. 10, спр. 19, на 166 арк.
- Делеган, М., 1996. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр., *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, №1, с. 419–427.
- Довганич, О., Хланта, О., 1999. *У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з РПЦ, переслідування інших релігійних громад у 40 – 50-х рр. ХХ ст.*, Ужгород: Гражда, 128 с.
- Лешко, О., 2012. Протестантські громади Закарпаття у 30-х – 40-х рр. ХХ ст., *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: Історично-релігійні студії, випуск 1., Ужгород: Вид-во “Говерла”, с. 70–94.
- Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянської. 1947 – 1953 рр.*, 2016. Збірник архівних документів і матеріалів. Упоряд. О. Корсун; ред. Б. Кушнір; Ужгород “Карпати”, 744 с. іл.

References

- Berezhko, K., 2011. Peresliduvannia svidkiv Yehovy v pisliavoiennyi period (1945 – 1951 rr.) [Pursuit of Jehovah's Witnesses in a Post-War Period (1945 – 1951)], *Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB*, № 2, s. 255–265. (in Ukrainian).
- Voinalovych, V., 2005. *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta religiiynykh instytutiv v Ukraini 1940 – 1960-ky rokiv: politolohichnyi dyskurs* [Party-state Politics toward Religion and religious Institutions in Ukraine within 1940 – 1960-s: the politicalological Discourse]: [monohrafiia]; NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh., Kyiv: Svithohliad, 741 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO) [State Archives of the Transcarpathian Region], f. r – 195, op. 1, spr. 18, na 72 ark.
DAZO, f. r – 195, op. 1, spr. 40, na 168 ark.
DAZO, f. r – 195, op. 5, spr. 37, na 189 ark.
DAZO, f. r – 195, op. 6, spr. 33, na 146 ark.
DAZO, f. r – 195, op. 7, spr. 36, na 154 ark.
DAZO, f. r – 195, op. 8, spr. 25, na 187 ark.

DAZO, f. r – 195, op. 10, spr. 19, na 166 ark.

Delehan, M., 1996. Dokumenty Derzhavnoho arkhivu Zakarpatskoi oblasti pro peresliduvannia sektantiv-ichovistiv u 1947 – 1953 pp. [Documents of the State Archives of the Transcarpathian Region on the persecution of Jehovah's Witnesses in 1947 – 1953], *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, №1, s. 419–427. (in Ukrainian).

Dovhanych, O., Khlanta, O., 1999. *U zhornakh stalinskykh represii: z istorii likvidatsii hreko-katolytskoi tserkvy ta yii vozziednannia z RPTs, peresliduvannia inshykh relihiinykh hromad u 40 – 50-kh rr. XX st.* [In the millstones of Stalinist repressions: from the history of the liquidation of the Greek Catholic Church and its reunification with the Russian Orthodox Church, the persecution of other religious communities in the 40s and 50s of the 20th century], Uzhhorod: Hrazhda, 128 s. (in Ukrainian).

Leshko, O., 2012. Protestantski hromady Zakarpattia u 30-kh – 40-kh rr. XX st. [Protestant communities of Transcarpathia in the 1930s and 1940s.], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorychno-relihiini studii*, випуск 1, Uzhhorod: Vyd-vo "Hoverla", s. 70–94. (in Ukrainian).

Posylennia politychnykh represii proty meshkantsiv Zakarpattia na zavershalnomu etapi yoho radianizatsii. 1947 – 1953 rr. [Intensification of political repressions against the inhabitants of Transcarpathia at the final stage of its Sovietization. 1947 – 1953], 2016. Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv. Uporiad. O. Korsun; red. B. Kushnir; Uzhhorod "Karpaty", 744 s. il. (in Ukrainian).

Yurii Danylets

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ACTIVITIES OF THE COMMUNITIES OF JEHOVAH'S WITNESSES IN THE REPORTS OF THE AUTHORIZED REPRESENTATIVE OF THE COUNCIL FOR THE AFFAIRS OF RELIGIOUS CULTS IN THE TRANSCARPATHIAN REGION (1946 – 1953)

The article, based on the reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults in the Transcarpathian region, examines the activities of Jehovah's Witnesses communities during the Stalinist totalitarian regime. The processed documents are stored in the funds of the State Archive of the Transcarpathian region and have mostly remained unnoticed by researchers. From Kyiv and Moscow, the regional Commissioner of the Council was tasked with a detailed study of Jehovah's Witnesses and the maximum restriction of their activities. A chronological analysis of the documents indicates that Soviet officials responsible for religion and cults were superficially familiar with the specifics of the region, did not have information about the number of Jehovah's Witnesses communities, and were not familiar with the specifics of the cult and the periodization of the emergence of this movement in the region. The Commissioner tried to identify the number of believers in settlements, places of prayer meetings, attitudes towards passportization, collectivization, and tax payment. The reports state that Jehovah's Witnesses did not want to participate in the activities of the Soviet government, ignored the elections, opposed military service, and forbade children from attending school. The author managed to uncover the facts that the commissioner passed on the information he had discovered about Jehovah's Witnesses to the bodies of the Ministry of State Security, which used the materials for repression and exile of activists and ordinary believers. The intensification of the study of Jehovah's Witnesses by regional commissioners coincided with the holding of elections to the union and local authorities. In addition to repressions, lectures were held among Jehovah's Witnesses, and attempts were made to involve them in cultural and mass work. The article provides information that Jehovah's Witnesses began to use secret apartments for meetings, adapted to the pressure of the Soviet system, and agreed to minor compromises with their conscience for the survival and preservation of their communities.

Keywords: Jehovah's Witnesses, Transcarpathia, reports, Council for Religious Cults, persecution, policy

Надійшла до редакції / Received: 02.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 07.05.2025

УДК 9(439:323.272) + 94(477.87) "1956"
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330098](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330098)

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ В ДОКУМЕНТАХ ДАЗО: РЕАКЦІЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА

Василь Міщанин

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 56031499200
Web of Science ResearcherID: AAY-5123-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

Андрій Мельник

аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: andrii.melnyk@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0007-6194-7037>

У статті висвітлено головні аспекти угорської революції 1956 р. та їх відгосос на Закарпатті. Закарпатська область, як прикордонна до Угорщини територія, у подіях 1956 року відіграла не останню роль. Саме із Закарпаття відбулося перекидання радянських військ для «придушення контрреволюційного заколоту». Зокрема, війська стрілецького корпусу Прикарпатського військового округу в складі однієї стрілецької та однієї механізованої дивізії 24 жовтня 1956 року розпочали вторгнення на територію Угорщини у напрямках Чоп–Берегово–Вілок, маючи на меті захопити угорські міста Дебрецен, Ясберень, Сольнок. До Ужгородської в'язниці етапували й утримували протягом кількох місяців близько 800 заарештованих учасників революції. В Ужгороді постійно перебував другий секретар ЦК КПУ Микола Підгорний. Поблизу обласного центру, в с. Коритняни швидкими темпами розгорнули потужну радіостанцію, що транслювала передачі на всю Угорщину. Ймовірно звідси новий угорський лідер Янош Кадар звернувся до співвітчизників із закликом припинити братовбивство. Підтримка революційних подій в Угорщині виявилася в першу чергу угорською національною меншиною краю. Закарпатські угорці сприйняли події на «історичній батьківщині» з розумінням і співчуттям. Коли територією краю у бік Угорщини рушили колони радянської військової техніки, у Берегові, Виноградіві та Ужгороді з середовища інтелігенції та студентів почали формуватися групи протесту, які своїми помірними засобами виступали проти агресії радянських військ, інформували населення про події в Угорщині. Українське населення Закарпаття, особливо молодь, також висловлювали свої симпатії до визвольних та антикомуністичних прагнень угорських революціонерів. Радянській владі, посередництвом органів державної безпеки, вдалося нейтралізувати вплив подій в Угорщині на Закарпаття. З другого боку, обласне керівництво застосовує всі важелі для уникнення подібних ситуацій в майбутньому. В процесі розгортання подій та по їх завершенні компартійна влада не залишалася пасивною. Документи Державного архіву Закарпатської області засвідчують, що влада постійно моніторила ситуацію, надсилає «Інформації» про реагування населення Закарпатської області на події в Угорщині до ЦК КПУ тощо. Події в Угорщині обговорювалися на «найвищому» обласному форумі комуністів – III пленумі Закарпатського обкому компартії, який відбувся 25 грудня 1956 року. Справи ДАЗО, незважаючи на «чистки» архіву на початку 1990-х років, все ж дозволяють простежити настрої населення краю, спричинені подіями в Угорщині 1956 р., а також дослідити реакцію обласної влади, зокрема в напрямку «посилення роботи» з угорською національною меншиною краю.

Ключові слова: Угорщина, Угорська Народна Республіка, Угорська революція 1956 р., Закарпаття, радянська влада, населення, Комуністична партія України, Державний архів Закарпатської області.

Постановка проблеми. В умовах сучасної російсько-української війни неодноразово згадуються події 1956 р. в Угорщині – коли СРСР за допомогою військ придушив намагання угорського народу обрати власний шлях свого розвитку. Нинішнє керівництво Угорщини (і особисто прем'єр-міністр Віктор Орбан), здається, втратило історичну пам'ять. Воно чи не єдине в Європі починає загравати з сучасним диктатором В. Путіним. На початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну закарпатський журналіст Олександр Гаврош писав: «Одним із парадоксів світової боротьби з російським неоколоніалізмом є позиція Будапешта, який мав би

бути на передовій проти московської експансії поруч із Варшавою, Прагою та Братиславою» [Гаврош, 2022].

Сергій Пивоваров також аналізує ці події: «Наприкінці жовтня 1956 року антиурядові протести в соціалістичній Угорщині переросли у збройне повстання. Придушити його Кремлю вдалося з другої спроби військами й танками, які розстрілювали людей на вулицях Будапешту. Тоді військово вторгнення в Угорщину, як і зараз в Україну, у Москві виправдовували «боротьбою з фашистами». У боях загинули майже три тисячі угорців, понад 20 тисяч потрапили до в'язниць, а приблизно 200 тисяч були змушені тікати з країни. У Будапешті сподівалися на

підтримку західних країн, але їм було не до того. Єдиною реакцією від ООН стало традиційне «глибоке занепокоєння». Нинішня угорська влада забула, чого країні коштувала дружба з Кремлем» [Пивоваров, 2024].

Світлана Шевцова відзначає, що угорська революція «була жорстоко придушена радянськими танками; втім, попри це, мала далекосяжні наслідки – іноді досить несподівані. В СРСР, та й нині, в певних колах РФ, її називають «контрреволюцією», «путчем» або просто «подіями» – у силових структурах не люблять яскравих образних порівнянь, надаючи перевагу сірим безликим означенням...» [Шевцова, 2021].

Євген Букет у статті «Аналогії війн: Угорська революція vs російсько-українська війна», порівнює події 1956 р. в Угорщині та Євромайдан 2013 р. в Україні. Називає події 1956 року – угорською «Революцією Гідності». Одне із гасел революції «Впоперек чи вздовж, назад до Москви!» («Keresztbe vagy hosszába, menjen vissza Moszkvába!»). Його вигуквали протестувальники, які піднялися проти радянських військ, котрі від завершення Другої світової війни перебували в УНР. Одним із євроінтеграційних гасел стало «Ні кроку назад, позаду Москва!». Воно звучало 21 листопада 2013 р. в Києві. На акції протесту студентів, які виступали за підписання Угоди про асоціацію з ЄС. У перший день протестів у Будапешті 23 жовтня 1956 р. було повалено пам'ятник Сталіну на проспекті Дьордя Дожа. 8 грудня 2013 року учасники Євромайдану в Києві повалили пам'ятник Леніну, в Києві на перетині Хрещатика та бульвару Тараса Шевченка. Ще однією аналогією цих процесів стає «боязнь» НАТО СРСР (Росією): «Якщо радянські війська покинуть Будапешт, завтра тут будуть США та їхні союзники», «НАТО хоче використати територію Угорщини у своїй військових цілях, що створить загрозу для СРСР». І в Україні: «Росія, введи війська!». На переконання автора: «Підсумок «демлітаризації та денацифікації» України міг бути ще більш жахливим. Адже на початку широкомасштабного вторгнення в кремлі не приховували, що «в ідеалі треба звільнити Україну, зачистити її від нацистів, пронацистськи налаштованих людей та ідеологій». Але завдяки героїчному спротиву Збройних Сил України та всього українського народу злочинним намірам ворогів здійснитися не вдалося. І наша країна неодмінно захистить себе і всю перелякану минулими безчинствами росіян Європу від агресора» [Букет, 2023].

Огляд історіографії та джерел. Однією із перших спроб історіографічного огляду революційних подій 1956 р. в Угорщині стало дослідження працівників Ужгородського університету, опубліковане у «Науковому віснику УжДУ» в 1999 р. Дослідники відзначають, що «за більш як за чотири десятиріччя, що минули після трагічних подій в Угорщині, створено солідну історіографію проблеми. Але треба погодитися з думкою..., що «література, яка була опублікована по гарячих слідах цих подій, а також та, яка виходила до кінця 80-х років, мала тенденційний характер. Це пояснюється передусім політичними

умовами, в яких працювали дослідники, відсутністю доступу до важливих архівних документів, існуванням ідеологічного табу та жорстокою державною цензурою» [Король, Лабунець, 1999, с. 125].

Професор Іван Король став також автором однієї з перших в Україні монографій «Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів», у якій, на основі архівних матеріалів всебічно розкрив причини, хід і наслідки подій 1956 р., та їх вплив на країни Центральної та Південно-Східної Європи. Автор відзначає, що «угорські події 1956 року мали відповідний резонанс і на Закарпатті передусім серед угорського населення, якого тоді нараховувалося понад 150 тисяч» [Король, 2003, с. 137].

Досліджуючи історіографію Угорської революції С. Віднянський відзначає, що «питання відлуння Угорської революції та визвольної війни 1956 р. на Закарпатті, зокрема причетність до цих подій угорців краю, є темою, яка заслуговує на окреме дослідження істориків, так само як суспільна реакція на угорські події 1956 р. в Україні загалом» [Віднянський, 2017, с. 461].

Значний доробок у дослідженні суспільних настроїв українців, їхньої реакції на події в Угорщині зробив Олег Бажан [Бажан, 2007; Бажан, 2007а; Бажан, 2008; Бажан, 2015; Бажан, 2017]. Реакцію населення Донбасу на події Угорської революції 1956 року досліджував І. Каретніков [Каретніков, 2016; 2017].

У 2014 р. Лариса Капітан опублікувала наукову статтю «Події 1956 р. в Угорщині: відлуння у радянському Закарпатті». Авторкою, зокрема, проаналізовано громадську думку, настрої інтелігенції краю в контексті національної політики радянської влади. Фактологічний матеріал статті ґрунтується на архівних документах центральних київських архівів – ЦДАГО України та ЦДАВО України [Капітан, 2014].

Темою Угорської революції 1956 р. та її відлуння на Закарпатті цікавляться й сучасні дослідники. Зокрема, С. Гордійчук у своїй кандидатській дисертації «Політичні репресії на Закарпатті у 1944 – 1991 рр.» окремим параграфом виділяє «Профілактичні та карні санкції у зв'язку з Угорською революцією 1956 р.». Заслугою автора назвемо використання раніше не публікованих матеріалів, зокрема, кримінальних справ з архіву УСБУ в Закарпатській області на тих, кого підозрювали у прихильності до подій в Угорщині. Автор приходиться до висновку, що «Угорська революція 1956 р. та її придушення СРСР сколихнула населення Закарпаття, спостерігається піднесення опозиційних настроїв. Проти інакодумців тоталітарна держава застосувала вже не масовий, а індивідуальний терор» [Гордійчук, 2015, с. 141].

Ще одним дослідженням, дотичним до теми, є стаття Наталії Вароді «Віддзеркалення теми революції 1956 р. в Угорщині у закарпатських газетах того часу». Авторка підсумовує, що закарпатська преса висвітлювала події в Угорщині в унісон з усіма радянськими мас-медіа (передруки з центральної союзної преси, повідомлення ТАРС) – виключно як «контрреволюційні події» [Вароді, 2021].

Одним з останніх ґрунтовних видань став вихід збірника документів «Відголос: Угорська революція

1956 року та українське суспільство у документах КДБ». Це 1022 сторінкове двомовне (українсько-угорське) видання вийшло у світ 2022 р. під грифом Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Історичного архіву Служби державної безпеки – Будапешт. У книзі опубліковано значний масив архівних документів про вплив Угорської революції 1956 р. на українське суспільство. Це різноманітні спецповідомлення, оперативні зведення, донесення, звіти, які висвітлюють широке обговорення революційних подій в культурному, науковому середовищі, у колі студентства тощо. Також представлено листування КДБ УРСР з Москвою та відповідні вказівки та інструкції «зверху». Останні документи представлені у збірнику датуються серединою 1959 року [Відголос, 2022]. Автором передмови став український дослідник Андрій Когут [Когут, 2022], аналітичної вступної статті, співзвучній назві збірника, – Олександр Пагіря [Пагіря, 2022].

Відзначимо, що для дослідників доступ до партійних фондів Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) у радянський період був у певній мірі обмеженим. Зокрема в описі фонду напроти «заборонених» справ стояв штампель «В читальний зал не видається». Наявні такі відмітки і за 1956 р. З десяток таких відміток красується напроти стенограм і протоколів пленумів Закарпатського обкому компартії України, протоколів засідань обласного партійного активу тощо.

Досліджуючи документальну базу ДАЗО про події 1968 р. в Чехословаччині, ми відзначали, що до архіву «не потрапили матеріали III-го пленуму обкому компартії України, на якому розглядалось питання про події в Чехословаччині, ще на рівні комплектування фонду» [Мищанин, 2023, с. 50]. У ДАЗО наявні стенограма та протокол III пленуму обкому компартії, який відбувся після революції в Угорщині – 25 грудня 1956 р. На порядку денному цього пленуму стояло одне питання: «Про підсумки роботи колгоспів, МТС, і радгоспів в 1956 р. і завдання по одержанню високих врожаїв всіх сільськогосподарських культур і підвищенню продуктивності тваринництва в 1957 році» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, на 97+1 арк.]. Та все ж виступаючи на пленумі комуністи не могли оминати події в Угорщині.

У описі 1 (Т.ІІІ) за 1956 – 1959 рр. все ж знаходимо окрему справу № 2804 «Інформації, довідки відділу партійних органів міськкомів, райкомів партії, органів КДБ про поведінку окремих комуністів, негативних висловлювань окремих громадян у зв'язку з подіями в Угорщині». 40 сторінкова справа була сформована на матеріалах, які надійшли в Закарпатський обком від 6 по 22 листопада 1956 року. Щоправда, в 1990 р., в період чергової «чистки» архіву, справу було знищено. В примітці опису поставлено штампель «Вибуло. Акт 3. «10» 10. 1990 р.» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2804, на 40 арк.]. Припускаємо, що «зачищали» архів поспіхом, бо все ж залишилася 16 сторінкова справа № 2816 «Інформації обкому партії ЦК Компартії України про реагування населення області на події в Угорщині та Єгипті». До неї увійшла інформація за жовтень – до 15 листопада 1956 р. Ще одним припущенням може бути те, що шукали справи за

«ключовими словами». У знищеній справі таким могло стати слово «КДБ» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, на 16 арк.].

Також окремі відомості про події в Угорщині та реакцію обласної компартійної влади на них знаходимо у протоколах засідань секретаріату Закарпатського обкому КП України [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2780 «а», на 65 арк.; ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, на 124+4 арк.]. Виявлені нами справи, попри нищення компартійною владою документів на початку 1990-х років, дозволяють певною мірою прослідкувати настрої населення краю, спричинені подіями в Угорщині 1956 року. З другого боку, матеріали ДАЗО дають змогу поглянути й на реакцію обласної влади, особливо в напрямку «посилення роботи» з угорською національною меншиною краю.

Аналіз архівних джерел до історії Угорської революції 1956 р. в Україні вже ставав предметом дослідження українських істориків [Матяш, 2017]. **Метою** нашої статті є дослідження, на основі матеріалів ДАЗО, впливу революції в Угорщині 1956 р. на суспільно-політичні настрої населення прикордонної до Угорщини Закарпатської області УРСР (СРСР), а також реакції обласної компартійної влади на ці події.

Виклад основного матеріалу. «Відлига», що наступила в соціалістичному таборі по смерті Сталіна, торкнулася й Угорщини. За словами Світлани Шевцової: «Угорці теж належали до тих, хто щиро сподівався на «переродження». Країна, яка після закінчення Другої світової війни перебувала у сфері впливу Радянського Союзу, переживала не найкращі часи, потерпаючи не тільки від хронічної нестачі продовольства і найнеобхіднішого, а й знемагаючи від нескінченних кривавих репресій, які влаштовував ставленик Москви ультрасталініст Матяш Ракоші... В період з 1948 по 1953 рік в країні було страчено майже 500 відомих громадських діячів; понад 150 тисяч осіб з-поміж менш ніж 9-мільйонного населення перебувало в тюрмах» [Шевцова, 2021].

Після смерті радянського диктатора «найкращого угорського учня Сталіна», М. Ракоші, який був фактичним лідером Угорщини від 1945 р. і до 1956 р. (спершу як генеральний секретар Комуністичної партії Угорщини (1945 – 1948 рр.), а згодом – як генсек Угорської партії трудящих (УПТ) (1948 – 1956 рр.), прем'єр-міністр (1952 – 1953 рр.) частково посунули від влади.

У липні 1953 р. з подачі Москви новим прем'єром Угорщини призначили більш поміркованого комуніста Імре Надя. Новий уряд став на шлях відмови від жорсткого, за радянським взірцем, курсу на прискорену індустріалізацію та колективізацію. І. Надь взявся впроваджувати реформи: згорнув індустріалізацію; послабив тиск на селян; зменшив податки; підвищив зарплати. І головне – припинив політичні репресії та оголосив масштабну амністію. До речі, серед амністованих був і Янош Кадар. В Угорщині почалося пожвавлення суспільно-політичного життя, були звільнені політичні в'язні. «Новий курс» спершу підтримувався керівництвом Радянського Союзу, однак незабаром викликав у Москві явну стурбованість і занепокоєння.

Внаслідок контрнаступу прорадянських сил на чолі з першим секретарем центрального керівництва УПТ М. Ракоші весною 1955 р. І. Надь був зміщений зі свого поста. Спроба контрреформ дала поштовх формуванню внутрішньопартійної опозиції, що активізувалася після XX з'їзду КПРС, який відбувся у лютому 1956 року.

У жовтні 1956 р. напруження всередині Угорщини посилювалося. 6 жовтня відбулася багатотисячна демонстрація. Наступна демонстрація, що почалася 23 жовтня в Будапешті, переросла у збройне повстання. Для залякування протестантів, у ніч на 24 жовтня 1956 р. відбулося введення радянських військ у Будапешт. Це додало повстанню чітко вираженого національного характеру. По всій Угорщині відбувався розпад партійно-державних структур, стихійно формуються революційні комітети, робітничі ради, відроджувалась багатопартійність тощо. 24 жовтня І. Надь знову очолив уряд. Він пішов на зближення з повстанцями, визнав законність вимог про виведення радянських військ з території країни та проведення вільних виборів.

Керівництво ЦК КПРС на чолі з Микитогом Хрущовим спочатку схильно було до пошуків політичних засобів урегулювання конфлікту. Та ситуацію підсилила Суецька криза кінця жовтня 1956 р., – агресія Великобританії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту, що націоналізував Суецький канал. Обидві події розглядалися Москвою, як «ланки одного ланцюга», метою яких є недопустиме послаблення радянського впливу у світі, а тим самим спонукало керівництво компартії до демонстрації військової сили в Угорщині. 31 жовтня було ухвалено рішення про нову воєнну акцію. Наступного дня на знак протесту проти введення нових військ з СРСР І. Надь проголосив вихід Угорщини з ОВД і звернувся до ООН з проханням про захист суверенітету.

4 листопада 1956 р. внаслідок наступу радянських військ на Будапешт уряд І. Надь було скинуто. Цього ж дня в Ужгороді Янош Кадар зустрівся з радянським лідером М. Хрущовим, від якого отримав інструкції формування маріонеткового уряду. 7 листопада 1956 р. Я. Кадара на радянських танках доставили у Будапешт, а наступного дня він оголосив про заколот і узурпацію влади так званім революційним робітничо-селянським урядом.

Бої за участю 17 радянських дивізій тривали до 10–11 листопада 1956 року. На думку Степана Віднянського: «Характерною особливістю протистояння були жорстокі дії обох сторін збройного конфлікту, їхні значні втрати й величезні жертви серед мирного населення. Нагадаємо, що під час цих трагічних подій загинуло до 4 тис. угорських патріотів, причому найбільші втрати припадають на Будапешт – близько 2 700 громадян. А щодо втрат з радянського боку, то за офіційними даними ця цифра становить 2 260 чоловік, з яких у боях загинуло 669 солдатів і офіцерів, 51 – пропав безвісті, а 1 540 – поранено. Мабуть не випадково події жовтня–листопада 1956 р. в Угорщині називають не тільки «незавершеною революцією», але й «революцією із жорстким обличчям» [Віднянський, 2017, с. 461].

Більше ніж 190 тис. угорців вимушено емігрували з

країни. 21 листопада 1956 р. І. Надь з Югославського посольства обманом вивезли в розташування радянських військ і заарештували, а 16 червня 1958 р. його страчено в Будапешті «за державну зраду».

Я. Кадар самовільно зайнявши посади прем'єр-міністра і лідера Угорської соціалістичної робочої партії (утвореної замість УПТ) висунув програму, яка передбачала збереження залежності від Москви. Він також погодився на розміщення в Угорщині 200 тисячного радянського військового контингенту. Так Угорщина опинилася в тісних обіймах Радянського Союзу.

За словами Олега Бажана: «Національно-визвольна за характером, антисталінська за своїм спрямуванням» Угорська революція стала «серйозним випробуванням для політичної «відлиги» у Радянському Союзі другої половини 1950-х років» [Бажан, 2015, с. 298]. Угорські події викликали бурхливу реакцію українського суспільства. В Україні протягом жовтня-листопада 1956 р. «органи КДБ зафіксували 141 випадок публічних виступів, розмов на побутовому рівні, присвячених Угорській революції. Відмінні від офіціозу думки й погляди жителів України на події у сусідній країні працівники IV Управління КДБ систематизували таким чином: 1. Реагування, які виправдовують дії реакційних сил в Угорщині, та засуджують збройну інтервенцію СРСР. 2. Реагування, які демонструють солідарність із «заколотниками» та «закликають до відкритих контрреволюційних виступів проти радянської влади, а також висловлюють сподівання, що події у Польщі та Угорщині знайдуть відгук серед народів СРСР і викличуть зміни в політичному устрої нашої країни». 3. Поширення серед населення панічних настроїв про неминучість найближчим часом початку воєнних дій між СРСР і країнами капіталістичного табору [Бажан, 2017, с. 518].

Найбільше таких висловлювань зафіксовано на Закарпатті. Це пов'язано з кількома причинами – область межує з УНР, тут проживала велика кількість угорського населення тощо. Вказуючи на ці та інші фактори О. Пагіря справедливо називає підрозділи своєї вступної статті до збірника документів «Відгомін» – «Закарпаття на перехресті революції і контрреволюції» та «Неспокійне прикордоння» [Пагіря, 2022, с. 31–40; с. 40–52]. Він, зокрема, пише: «На угорському пограниччі республіки вплив «жовтня 1956 р.» був найдовший і найпомітніший, що простежується за різними проявами антикомуністичного спротиву аж до 1959 р. Громадське обговорення виявило різні лінії поділу в українському суспільстві: соціальні, економічні, вікові, географічні та етно-національні, які обумовлювали різний характер реакцій на кризи» [Пагіря, 2022, с. 31]. Заслугує на увагу й інше твердження автора, що «радянський режим побоювався, що угорська революційна іскра може розпалити нове вогнище антикомуністичного повстання у Західній Україні, до якого міг додатися ще й угорський чинник. На території Закарпаття мешкало близько 134 тисяч угорців. Вони були наелектризовані бунтарством по інший бік кордону [Пагіря, 2021].

«Багато закарпатців симпатизували угорським

повстанцям. Частину з них радянські суди позбавили волі, з іншими провели «профілактичну роботу» у сільських відділеннях і районних відділах Міністерства внутрішніх справ і Комітету державної безпеки СРСР. Край наводнили радянські війська, які перекидали для придушення революції. Вони взяли під щільний контроль державний кордон і прикордонні села» [Офіцинський, 2016], – так описує ситуацію в Закарпатській області у жовтні-листопаді 1956 р. Р. Офіцинський.

Партійні чиновники Закарпатської області також реагують на події в Угорщині доволі оперативно. 27 жовтня 1956 р. у всіх райкомах і міськкомах партії проведено наради секретарів первинних парторганізацій промислових підприємств, колгоспів і установ, на яких «роз'яснювалась необхідність підвищення пильності та організованого проведення роз'яснювальної роботи серед широких верст населення про події в Угорщині». Як відзначалось в документі: «Первинні партійні організації виявилися на висоті свого положення, проводячи роботу з підвищення пильності виявляли нездорово настроєних елементів» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 2].

29 жовтня 1956 р. обкомом КП України в райони та села було відправлено 95 партійних і радянських активістів для організації й проведення на місцях «широкої роз'яснювальної роботи», особливо серед угорського населення. Окрім цього райкомами та міськкомами партії були направлені доповідачі на всі підприємства, колгоспи, в усі присілки, щоб правильно інформувати «широкі маси» стосовно «поточних подій в Угорщині».

3 листопада 1956 р. Закарпатським обкомом партії проведено нараду перших секретарів райкомів і міськкомів КП України, метою якої була «правильна організація і проведення роз'яснювальної роботи партійними комітетами у зв'язку виниклими подіями в Угорщині» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 2].

Як відзначав секретар Закарпатського обкому КП України: «Після 4 листопада трудящі Закарпаття з радістю вітали утворення Угорського Революційного Робітничо-Селянського уряду і схвалювали політику Радянського керівництва про надання трудящим Угорщини допомоги в придушенні чорних сил бунтівників. Трудящі Закарпаття також висловлювалися за те, що такі заходи слід було приймати зразу, не дати можливості бунтівникам зробити такі безчинства в країні» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 4].

Завданням обласного керівництва було також постійне інформування ЦК КПУ про події, які сталися в області й були пов'язані з революцією в Угорщині. У ДАЗО маємо кілька «Інформацій» про реагування населення області на угорські події. Так, в інформації від 9 листопада 1956 р. йшлося: «Разом з усім радянським народом в обставинах політичного і трудового піднесення трудящі області зустрічають свято Великого Жовтня. На підприємствах, в колгоспах, установах проводились святкові збори присвячені 39-ій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. На цих зборах у своїх виступах трудящі, підводячи підсумки своєї роботи та відзначаючи досягнуті успіхи в праці, висловлювали

своє обурення проти дій чорних сил реакції в Угорщині, котрі використавши помилки уряду в справі поліпшення життя народу, намагались реставрувати капіталізм» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 1].

Далі за традицією радянського листописання вказувалось на засудження революції в Угорщині. Так, наприклад, кадровий робітник Ужгородського фанеро-меблевого комбінату Голод у своєму виступі сказав: «Ми, радянські люди, глибоко обурені злочинними діями бувших угорських фашистів, які хотіли знищити завоювання трудового народу. Ці події вимагають від нас пильності, організованості, ще більшої напруженості в здійсненні задач, поставлених партією і урядом». Начальник цеха Берегівського цегельно-черепичного заводу Сабо в своєму виступі заявив: «Великий гнів і обурення викликали в нас, робітників заводу, злочинні дії організовані імперіалістичною реакцією в Угорщині. Свій обов'язок ми бачимо в тому, щоб ще вище підняти політичну пильність, укріпляти братську дружбу нашої країни і всього табору миру та демократії. Ми ще тісніше згуртуємося навколо Комуністичної партії та радянського уряду, направимо всі свої зусилля на втілення в життя історичних рішень XX з'їзду КПРС» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 1]. Виступаючий на зборах працівник Мукачівської фабрики Синичка відзначив: «Народ Закарпаття обурений тим, що контрреволюційні елементи в Угорщині знову підняли голову і по-звірячому розправлялися з чесними патріотами країни. Вони використавши помилки уряду в справі поліпшення життя народу, намагались реставрувати капіталізм». Виступ завершився закликком до всіх робітників фабрики «ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії і на підступі агресорів і реакціонерів відповісти новими подвигами в праці» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 2].

Але попри такі превентивні профілактичні заходи компартійної влади населення Закарпатської області, особливо угорське, значною мірою виявилось солідарним з угорськими революціонерами. За підрахунками О. Пагірі «у період з 23 жовтня до 15 грудня 1956 р. УКДБ у Закарпатській області зафіксувало 130 повідомлень про антирадянські висловлювання, переважно з боку представників угорської громади. Окрім цього, було зареєстровано 16 випадків поширення антирадянських листівок угорською, російською та українською мовами, вилучено понад 250 екземплярів, затримано 20 листів з антирадянським вмістом, виявлено чотири написи у публічних місцях, задокументовано 24 випадки погроз на адресу комуністів і радянського партійного активу [Пагіря, 2022, с. 35]. Також ширились чутки про початок нової війни, що привело до таких негативних явищ, як масовий вибір грошей з оцадних кас, масова покупка солі, мила, сірників, гасу і т.д.

Найбільше висловлювань на підтримку Угорської революції зафіксовано в Берегівському, Виноградівському і Рахівському районах та містах Ужгороді та Мукачеві, де проживало угорське населення.

Зокрема, в Берегівському районі, «окремі незрілі елементи в п'яному виді співали антирадянські пісні». Тут же були виявлені на будинках написи з погрозами партійно-радянським працівникам, а також листівки, в

яких віталась «вільна Угорщина». Також «окремі елементи в п'яному виді висловлювалися за те, щоб перешкодити святкувати річницю Жовтня» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 3].

У Виноградівському районі ширились чутки про початок нової війни, що викликало серед населення окремих сіл масову закупку солі, мила, сірників, керосину тощо. У Рахівському районі «з метою наведення паніки», в райком партії було підкинута анонімного листа, в якому йшлося про те, що нібито окремі елементи мають намір напасти на працівників райкому партії.

Протягом останніх двох тижнів від часу розгортання подій в Угорщині в м. Ужгороді також «мали місце випадки негативних і антирадянських висловлювань окремих осіб, а також факти прямого шкідництва. Наприклад, вночі 4 листопада 1956 р. було підірвано бак масло-водонагрівача в гаражі автобусно-таксомоторного парку. Це сталося через те, «що невідомими було перекрито паровідвідний вентиль». День перед цим, на залізничному шляху, поблизу міського парку, шляховим обхідником було виявлено пошкоджений стик на рейках (викручено три болти).

31 жовтня 1956 р. бригадир облбудтресту Балаж під час суперечки з десятником Кубенкіним заявив останньому: «Ти російська свиня, тебе треба гнати звідси» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 3]. В той же день прораб Лобода скликав збори працівників, на якому було дано належну відсіч цим висловлюванням Балажа, вказувалось також на його недбале відношення до праці. Він був зміщений з посади бригадира і переведений робітником.

Також зафіксовано випадки, коли окремі особи своєю поведінкою викликали незадоволення серед угорського населення. Так, наприклад, 5 листопада увечері механік автобазы станції Ужгород Ступаченко, зайшовши в гастроном у п'яному стані, став викрикувати продавцям: «Скоро тут не буде ні одного венгра, вам тут не місце» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 7].

Після повідомлення про події в Угорщині серед робітників і службовців артіль «Кооператор» поширились чутки про те, що контрреволюціонери в Будапешті вбивають жінок і дітей радянських громадян, які перебувають там. Під час цієї розмови касир артіль Машкаринець сказала: «Так росіянам і треба, хай не лізуть в Угорщину».

В окремих місцях (млин, під'їзди будинку № 4 по вул. Маяковського) були виявлені антирадянські листівки. У середній школі № 10 (з угорською мовою навчання), а також на паркані в мікрорайоні Радванка виявлено написи «Геть комунізм» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 4].

Увечері 5 листопада 1956 р. у двір бригадира будівельної бригади колгоспу «Сталінський шлях» Ужгородського району Варги була кинута граната, від зриву якої повибивало вікна. Як було встановлено, це зробили юнаки 16-річного віку [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 7].

У Мукачеві вчитель фізкультури НСШ № 4 Гомонай в присутності вчительки Васильченко в кафе «Україна» заявив: «Я п'ю за тих хто зараз бореться в

Угорщині. Я з ними солідарний». На другий день Гомонай заявив вчителям СШ № 2, що він в знак солідарності з угорцями не вийде на роботу. Своє слово дотримав – він дійсно 2 дні не виходив на роботу [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 6].

Робітник артіль «Будівник» м. Мукачево Кизманко на адресу робітників-росіян заявив: «Скоро ми вас будемо давити, навіщо вас сюди занесло» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 6]. У іншому примірнику цього документа, який підшитий наприкінці справи, інформацію про цей інцидент викреслено чорнильною ручкою [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 14]. Причини, з яких це було зроблено, нами не встановлено.

28 жовтня в одній зі столових м. Мукачево комуністи Попроцький і Облоп звернули увагу на групу молоді, яка «обговорювала події в Угорщині в антирадянському дусі». Облоп зробив їм зауваження. У відповідь на це із групи на нього закричали: «А що, вас ще не повісили? Но подождіть» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 6].

Події угорської революції відбувалися напередодні та час святкування в Радянському Союзі чергової «39-ї річниці Жовтня». Тож на всіх урочистостях, організованих компартією, із нагоди відзначення цієї події (7 листопада 1956 р.) «закарпатські трудящі», з подачі комуністів висловлювали свій «гнів і протест проти дій чорних сил реакції в Угорщині, які в крові хотіли потопити завоювання угорського трудового народу».

Робітник Березинського шахтоуправління Мукачівського району Паздерський у своєму виступі заявив: «Великий гнів і обурення викликали в нас, робітників шахтоуправління, злочинні дії бувших угорських фашистів, які при підтримці імперіалістів Заходу хотіли знищити завоювання трудового народу Угорщини, по зв'язочу розправляючись з чесними патріотами країни. Свій обов'язок ми бачимо в тому, щоб ще вище підняти політичну пильність, зміцнювати братню дружбу між народами нашої країни й всього табору миру, демократії та соціалізму. Ми ще тісніше згуртуємось, направимо свої зусилля на перетворення в життя історичних рішень ХХ з'їзду КПРС».

Колгоспниця сільгоспартілі ім. Горького Ужгородського району Марія Куруц виступаючи на зборах колгоспників сказала: «Амбари та комори колгоспу заповнені добром. Достаток прийшов у кожную хату. Успіхи, яких домігся наш народ, а також народи соціалістичних країн викликають злобу імперіалістів. Вони всіляко намагаються перешкодити трудящим будувати своє щасливе життя. Про це яскраво свідчать події в Угорщині. Ми, колгоспники, засуджуємо дії імперіалістів, що озброїли чорні сили реакції в Угорщині метою яких було – знищити народно-демократичний лад і відновити старі буржуазно-поміщицькі порядки. Своєю працею обіцяємо зміцнювати завоювання Великого Жовтня, ще тісніше згуртуємось навколо Комуністичної партії та радянського Уряду» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816, арк. 5–6].

Обласна влада чітко реагує на вказівки з Москви приймаючи необхідні рішення, які б надалі не

допустили загострення подібних ситуацій. 4 грудня 1956 р. на засіданні Бюро Закарпатського обкому КП України обговорювалося питання «Про проведення п'ятиденного семінару позаштатних лекторів міськомів та райкомів КП України, які читають лекції угорською мовою» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 7].

У постанові Бюро Закарпатського обкому КПУ йшлося: «1. Дозволити відділу пропаганди і агітації обкому КП України провести в м. Ужгороді з 10 по 14 грудня ц.р. п'ятиденний семінар 30 позаштатних лекторів партійних комітетів, які читають лекції угорською мовою, за тематикою, згідно додатку № 1. 2. Зобов'язати міськоми і райкоми КП України забезпечити своєчасну явку на семінар лекторів, згідно рознарядки /додаток №2/. 3. Зобов'язати фінгоспсектор обкому КП України /тов. Пухлій/ забезпечити учасників семінару гуртожитком та харчуванням. Витрати на проведення семінару, згідно кошторису /додаток №3/ віднести на рахунок статті бюджету «Курси і семінари пропагандистів». 4. Зобов'язати правління обласного відділення Товариства дня поширення політичних і наукових знань та обласне Управління культури також провести в грудні місяці ц.р. п'ятиденний семінар лекторів, які виступатимуть з лекціями угорською мовою [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 39].

До тематики включено 15 тем лекцій. У них мало вказуватися на могутність Радянського Союзу, розвиток Закарпатської області в складі СРСР, мудру національну політику комуністичної партії, міжнародне становище та успіхи соціалістичного будівництва в країнах «народної демократії», обмін досвідом пропагандистської роботи. Наведемо декілька прикладів з тематики: «Шостий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР – новий крупний план на шляху будівництва комунізму», «Розвиток сільського господарства в області в шостій п'ятирічці», «Про радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм», «Про боротьбу з пережитками буржуазного угорського націоналізму», «Успіхи соціалістичного будівництва в країнах народної демократії», «Братня співдружність у країнах соціалістичного табору» тощо [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 43].

У відповідності до квот на п'ятиденному семінарі позаштатних лекторів міськомів і райкомів партії, які читають лекції угорською мовою в Ужгороді мали працювати 9 лекторів, в м. Мукачеві – 2, Берегівському районі – 6, Виноградівському районі – 5, Рахівському районі – 2, Тячівському районі – 1, Ужгородському районі – 4, Мукачівському районі – 3, Хустському районі – 2. [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 44].

Відповідно до кошторису витрат на проведення п'ятиденного семінару проїзд 30 людей в два кінці вієв із розрахунку по 15 крб на одного чоловіка. У підсумку вийшло 900 крб. Добові на 5 днів на 30 людей брали із розрахунку 13 крб. в день на одну людину. Вийшло – 1950 крб. Ще 750 крб пішло на квартирні послуги. Розрахунок вели – 5 крб на одну людину на добу. Окрім того, оплата двох науково-популярних фільмів обійшлася у 100 крб. Господарчі витрати склали 50 крб. У результаті робота лекторів обійшлася

у 3 750 крб. [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 45].

28 грудня 1956 р. на засіданні секретаріату Закарпатського обкому КП України розглядалось питання і прийнято рішення «Про видання окремою брошурою на угорській мові редакційної статті журналу «Комуніст» № 16 за листопад 1956 року «Велика єдність соціалістичних країн непорушна» і збірника матеріалів про звірства фашистських бандитів в Угорщині» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2780 «а», арк. 9].

Наприкінці грудня 1956 р. на Бюро Закарпатського обкому КП України розглядалось питання «Про дублювання на угорській мові районних газет: ужгородської «Колгоспне життя» і виноградівської «Прапор комунізму». Доповідачами виступили М. Пастушенко, В. Повх, І. Ваш. За результатами виступів і обговорень Бюро обкому КП України постановило: «1.3 метою поліпшення масово-політичної роботи серед угорського населення області, просити ЦК КП України дозволити дублювання на угорській мові ужгородської районної газети «Колгоспне життя» і виноградівської районної газети «Прапор комунізму», збільшивши штат на 4 людини в кожній (по 2 перекладачі, по 1 коректору і по 1 машиністці). 2. Встановити тиражі дубляжів ужгородської і виноградівської районних газет по 1 000 екземплярів кожній, залишивши існуючий загальний тираж ужгородської районної газети «Колгоспне життя» – 3 000 екземплярів, виноградівської «Прапор комунізму» – 2 500 екземплярів» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 8].

20 грудня 1956 р. на засіданні Бюро Закарпатського обкому у зв'язку з подіями в Угорщині відкоригували плани видавництва на наступний рік. Бюро обкому з цього приводу видало окрему постанову. У ній йшлося: «Включити додатково до тематичного плану обласного видавництва для видання в 1957 році таку літературу угорською мовою:

1. В.І. Ленін – Привіт угорським робітникам, обсяг 0,2, тираж 2 тис.
2. Документи великої дружби / статті про зв'язки закарпатських робітників і колгоспників з трудящими РРФСР /, обсяг 6,0, тираж 2 тис.
3. І. Задерій – Резерви росту продуктивності тваринництва в Закарпатті, обсяг 4,0, тираж 2 тис.
4. Колектив авторів – Виноград на Закарпатті, обсяг 6,0, тираж 2 тис.
5. В. Ковач – На оновленій землі /вірші/, обсяг 2,0, тираж 1,5 тис. ... [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790, арк. 76].

В цей же день до відділу науки і культури ЦК КП України надіслано «таємну» «Інформацію про проведення звітно-виборних зборів в Ужгородському державному університеті». У ній відзначалося, що у виступах комуністів багато уваги приділялось питанням виховної роботи серед студентів. Зокрема викладач кафедри історії СРСР М. Арсент'єв, аспірант О. Хланта вказували на те, що партбюро не приділяло необхідної уваги виховній роботі в академічних групах: «Під час подій в Угорщині партбюро не організувало своєчасно роз'яснювальної роботи в академічних групах, внаслідок чого студентська молодь не завжди давала рішучу відсіч неправильним висловлюванням окремих студентів» [ДАЗО, ф. 1,

оп. 1, спр. 2818, арк. 35].

Певний підсумок реагування обласної влади на події 1956 р. в Угорщині було зроблено на третьому пленумі Закарпатського обкому КП України, що відбувся 25 грудня 1956 р. На ранковому засіданні Бюро обкому партії слухали питання: «Про підсумки роботи колгоспів, МТС і радгоспів у 1956 році і завдання по одержанню високих врожаїв всіх сільськогосподарських культур і підвищенню продуктивності тваринництва в 1957 році». Доповідав І. Грагонич. Відразу ж, навіть не обговоривши доповідь, секретарем обкому партії М. Повзиком був зачитаний лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських, ворожих елементів» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2776, арк. 2].

Наприкінці пленуму редактор обласної газети «Закарпатська правда» О. Шабалін зачитав проект постанови «Про лист ЦК КПРС до партійних організацій «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських, ворожих елементів» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2776, арк. 4].

Виступаючи на третьому пленумі Закарпатського обкому КП України 25 грудня 1956 р. секретар обкому партії Ю. Ільницький відреагував на закритий лист Центрального комітету компартії від 19 грудня 1956 р. в якому йшлося про покращення «ідеологічної роботи серед населення області і в підвищенні пильності комуністів». Промовець відзначив, що районні комітети партії та особливо секретарі райкомів партії мало приділяють уваги ідеологічній роботі серед населення – майже не виступають з лекціями, доповідями, не проводять бесід серед населення тощо. Як зразок вказував: «Чому б не можна секретарю райкому партії поїхати на лісосадівництво до лісорубів, в бригаду до колгоспників і прочитати їм лекцію чи доповідь, чи провести живу бесіду, розповісти про угорські події, про імперіалістичну агресію в Єгипті і інші теми. Цим самим ми внесли б ясність в ці питання, які окремі товариші невірні розуміють» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 59].

Відзначав доповідач, що особливо погано стоїть справа з проведенням ідеологічної роботи серед угорського і румунського населення: «Коли посилаємо керівні кадри в район, де є угорське населення, то вони запевняють, що володіють угорською мовою, а коли запитуєш, чому не читають лекції та доповіді то вони мотивують тим, що не знають угорської мови» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 59].

Як докір наводилося, що в Берегівському районі окремі «товариші» – секретар райкому партії Бубряк, голова райвиконкому Щадей, завідувач відділом пропаганди і агітації райкому Петканич та ін. працівники райкому і райвиконкому володіють угорською мовою, але жоден з них не виступив перед населенням з лекцією чи доповіддю. Не ліпшим було становище в Ужгородському, Мукачівському і Виноградівському районах. Під критику потрапили й секретарі Рахівського і Тячівського райкомів партії (Стенчук і Бринзей) за слабку ідеологічну роботу серед румунського населення.

Окремо згадано «угорські події». Вказувалось, що

в Закарпатській області «мали місце факти... неправильного реагування не тільки серед безпартійних, але й серед окремих комуністів. Відзначалося, що «райкоми партії до цього часу (пройшло понад місяць від подій – авт.) не розібралися з цими комуністами і не зробили належних організаційних висновків» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 59–60].

Як приклад наводилося, що «комуніст – головний лікар Берегівської районної лікарні тов. Шомоді на партзборах виступив з антипартійною промовою. Він говорив, що наша партія після ХХ з'їзду стала меншовицькою, що ми зараз йдемо по тій лінії, яку пропонували Мартов і Троцький. Але партійні збори не дали належної відсічі цій антипартійній заяві й райком партії до сьогоднішнього дня не розібрався з цим комуністом». Другий приклад, який наводився – «під час угорських подій редактор Ужгородської районної газети тов. Нямецук також проявив себе не по-партійному. Але Ужгородський райком /секретар тов. Тарахонич/ до цього часу не обговорив поведінку цього комуніста ні на партійних зборах партійної організації, ні на бюро райкому партії» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 60].

Секретарям райкомів партії ставилося завдання «зробити належні висновки з закритого листа Центрального Комітету партії», а також «підвищити пильність серед всіх слоїв населення, використавши для цього передвиборчу кампанію в місцеві Ради депутатів трудящих з таким розрахунком, щоб всякими формами ідеологічної роботи охопити всі верстви населення» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 60].

Секретар обкому партії «тов. Ваш І.М.» також висловився з приводу листа ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів». Виступав російською мовою: «Всім відомо, що події в Єгипті, Угорщині посилюють напруженість у міжнародних відносинах. Розгул імперіалістичної реакції проти комуністичних партій, інтервенція в Єгипті, заколот фашистських банд в Угорщині – все це ланки єдиної імперіалістичної змови проти сил миру, демократії та соціалізму. Ми знаємо що це справа рук міжнародного імперіалізму, очолюваного імперіалістами США» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 88]. Це був класичний виступ ідеологічно підкованого чиновника, який виголошував завчені речення та гасла:

1) звинувачення імперіалістів – «...розрахунки агресивних кругів імперіалізму один за одним ганебно провалились...», «...ганебно провалилась і контрреволюційна авантюра міжнародного імперіалізму в Угорщині...», «...використавши помилки попереднього керівництва Угорщини, дії внутрішньої угорської контрреволюції, міжнародний імперіалізм зробив спробу скинути народно-демократичний режим в Угорщині і відновити Хортистський, фашистський режим...» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 88];

2) радянська допомога – «...в критичну хвилину, на прохання Угорського Револуційного Робітничо-Селянського Уряду на допомогу трудящим Угорщини прийшла Радянська армія, яка допомогла трудящим

Угорщини швидко придушити контрреволюційний заколот і тим самим перегородити шлях фашизму і війні...», «...питання надання допомоги Червоною Армією трудящим Угорщини узгоджувався Радянським керівництвом з усіма урядами соціалістичних країн», «...рішення Радянського Уряду одноставно підтримано всіма комуністичними й робітничими партіями, котрі допомогу Радянського Союзу розглядають як виконання ним інтернаціонального боргу [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 88–89];

3) посилення пильності – «... імперіалісти використовують події в Угорщині, щоб дискредитувати ідеї соціалізму, підірвати довіру трудящих до нашої країни і партії, вбити клин між соціалістичними країнами, внести розлад в міжнародний комуністичний рух. Вони не жаліють засобів та використовують для пропаганди проти Радянського Союзу радіостанції, закидають в соціалістичні країни кулі з підбурювальними листівками, закликаючи до саботажу, повстанню і т.д., закидають шпигунів і диверсантів» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 90].

Отож перед партійною організацією прикордонної області ставилося «відповідальне» завдання – посилити пильність, укріпити партійну дисципліну, корінним чином поліпшити ідеологічну роботу, «дати належну відсіч будь-якому ворожому прояву...» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 90].

Далі партійний чиновник наводить конкретні приклади «нехороших настроїв серед деякої частини людей», які сталися в Закарпатській області під впливом подій в Угорщині. І. Ваш побудував свою доповідь за «класикою жанру»: «Правда, більшість населення угорського й українського трудового народу, колгоспники, робітники вели себе правильно. Але були окремі люди, котрі вели себе не зовсім добре. Адже є ж серед них бувші ув'язнені націоналісти, попи, жандарми, і якщо не вони самі, то наговорювали інших, і окремі з них погрожували комуністам, окремі обурювалися, чому радянські війська увійшли до Угорщини» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 94].

До «нездорових висловлювань серед інтелігенції» називався той факт, що інженер «Закарпатгесбуду» Марке захоплювався хорошою підготовкою справи. Зокрема сказав, що «не жаль, що загине пару тисяч людей, зате іншим буде добре жити». Вчитель Фекете говорив, що «вони – угорці не будуть терпіти соціалістичну систему, вони хочуть добре жити». Він висловився, що у випадку чогось він би підтримав американців. Учитель середньої школи села Середнє, Ужгородського району, Задорожний – син священника, захоплювався тим, що «угорці молодці, вони показали всьому світу, що можна боротись навіть в умовах такого режиму». Він говорив, що «ще повстання може проходити у всіх країнах народної демократії та в Прибалтиці» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 94].

У доповіді вказано на те, що «є і члени партії, котрі вели себе недостойно». Наприклад, кондуктор ст. Чоп Орлеан говорив: «навіщо в Угорщину пішли радянські війська, їм там нічого робити. Нехай би угорці самі вирішували цю проблему». Робітник ст. Мукачево Гутій казав, що «угорці правильно розібралися з

угорськими порядками». Помічник райпрокурора Сваляви Жупан висловився, що «ніколи не очікував від угорців хоробрості і вони мають рацію щодо виводу радянських військ з Угорщини» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 94].

Зафіксовано висловлювання голови артлі «Перемога» м. Мукачево – Дьерці: «нічого дивного в тому немає, що угорці стали бунтівниками, так як вони були пригнобленими». Працівниця ст. Чоп, комсомолка, Єва Дюрюк сказала, що «радянські танки відкрили вогонь по демонстрантам. Якщо би звідти пішли радянські війська, то угорці стали би багатими» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 94–95].

Завершувався виступ теж класичними тезами: 1) «зробити висновки» – «...наскільки правильно і своєчасно ЦК КПРС ставить задачу про пильність, про виховання і боротьбу з всякого роду антипартійними проявами»; 2) «критика правильна» – «...на Пленумі ЦК КП України тов. Кириченко правильно критикував і зробив докір нам за погану роботу в області серед угорського населення, що в обласних і районних організаціях мало працівників угорської національності»; 3) «виправимось» («клянемось», «берем зобов'язання») – «...особливу увагу звернено на посилення ідеологічної роботи. Необхідно виховувати комуністів, комсомольців, інтелігенцію, молодь, всіх трудящих в дусі підвищення пильності, рішучої боротьби з проявами буржуазної ідеології, в дусі відданості нашій партії, великій справі будівництва комунізму...» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2774, арк. 95].

Погоджуємось з твердженням Р. Офіцинського про те, що «після придушення збройної фази українського національно-визвольного руху в Закарпатті відкрився мирний «другий фронт». Восени 1956 року в краї десятки окремих осіб і невеликих груп виявили симпатії до революційних подій в Угорщині. Частина симпатиків засудили до позбавлення волі, а з іншими провели «профілактичну роботу» у сільських відділеннях і районних відділах міністерства внутрішніх справ і Комітету державної безпеки. Із цим легко впоралися, оскільки на опозиціонерів навів страх візуальний образ непереможної сили. Закарпаття наводнили радянські війська, котрі перекидалися в Угорщину на придушення революції. Вони взяли під щільний контроль державний кордон і прикордонні села [Офіцинський, 2010, с. 265].

Висновки. Закарпатська область, як прикордонна до Угорщини територія, у подіях 1956 року відіграла чималу роль. Через Закарпаття відбулося перекидання радянських військ для «придушення контрреволюційного заколоту». До Ужгородської в'язниці звозили заарештованих учасників революції. В Ужгороді постійно знаходився другий секретар ЦК КПУ Микола Підгорний. Поблизу обласного центру працювала радянська радіостанція, що транслювала передачі на Угорщину. Погоджуємось також з думкою О. Пагірі, що на «угорському пограниччі республіки вплив «жовтня 1956 р.» був найдовший і найпомітніший, що простежується за різними проявами антикомуністичного спротиву...». Революційні події в Угорщині з розумінням і співчуттям сприйняло в першу чергу угорське населення краю. Українське

населення Закарпаття, особливо молодь, також висловлювали свої симпатії до визвольних та анти-комуністичних прагнень угорських революціонерів.

Проаналізувавши фонди Державного архіву Закарпатської області відзначаємо, що радянській владі, посередництвом органів державної безпеки, вдалося нейтралізувати вплив подій в Угорщині на Закарпаття. Обласне компартійне керівництво вживало заходів для уникнення подібних ситуацій в

майбутньому. Закарпатські комуністи відстежували ситуацію, відправляли «Інформації» про реагування населення Закарпатської області на події в Угорщині до ЦК КПУ. Події в Угорщині обговорювались на III пленумі Закарпатського обкому компартії (25 грудня 1956 р.). Справи ДАЗО, попри «чистки» архіву на початку 1990-х років, все ж дозволяють простежити настрої населення краю, спричинені подіями в Угорщині 1956 р., та реакцію влади на них.

Список використаних джерел

Бажан, О., 2007. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р., *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*, Вип. 34, с. 289–298.

Бажан, О., 2007а. Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 18. Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989 – 1991 рр. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Ужгород, с. 32–38.

Бажан, О., 2008. Угорська революція 1956 р. та її наслідки для України, *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, Вип. 14, Київ, с. 274–277.

Бажан, О., 2015. Ставлення українського соціуму до Угорської революції 1956 року, *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 298–307.

Бажан, О., 2017. Угорська революція 1956 року та протестний рух в Україні, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, Вип. 26, с. 516–524.

Букет, Є., 2023. Аналогії війн: Угорська революція vs російсько-українська війна. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/19/analogyi-vijn-ugorska-revolucziya-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna/>. (дата візиту: 09.02.2025).

Вароді, Н., 2021. Відзеркалення теми революції 1956 р. в Угорщині у закарпатських газетах того часу. *Сторінки історії*, (53). <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248559>. (дата візиту: 12.03.2025).

Відгос, 2022: Угорська революція 1956 року та українське суспільство у документах КГБ / Ред. кол.: І. Лябах, М. Барат, А. Моргун; Упоряд.: А. Когут, Г.-Бе. Чех, О. Пагіря, І. Лябах, М. Барат. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Історичний архів Служби державної безпеки – Будапешт, Київ; Будапешт, 904 с.

Віднянський, С., 2017. Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, Вип. 26, с. 455–464.

Гаврош, О., 2022. Росія копіює СРСР: чому Будапешт забув про 1956 рік? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/uhorska-revoluutsiya-1956-rosiya-orban/31827490.html>. (дата візиту: 09.02.2025).

Гордійчук, С., 2015. Політичні репресії на Закарпатті у 1944 – 1991 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України, Ужгород, 234 с.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 1, оп. 1, спр. 2774: *Стенограма третього пленуму Закарпатського обкому КП України* (укр. екз.). 25.12.1956, на 97+1 арк.

ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2776: *Протокол № 3 пленуму Закарпатського обкому КП України*. 25.12.1956, на 15 арк.

ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2780 «а»: *Протоколи №№ 7-10, 12, 15-19 засідань секретаріату обкому Закарпатського КП України з додатками до них*. 19.03.1956-28.12.1956, на 65 арк.

ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2790: *Протокол № 29, 30, 31, 32 засідання бюро Закарпатського обкому КП України з додатками до них*. 27.11.1956-20.12.1956, на 124+4 арк.

ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2804: *Інформації, довідки відділу партійних органів міськкомів, райкомів органів КДБ про поведінку окремих комуністів, негативних висловлюваннях окремих громадян в зв'язку з подіями в Угорщині*. 06.11.1956-22.11.1956, на 40 арк. Вибуло: 10.10.1990.

ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2816: *Інформації обкома ЦК компартії України про реагування населення області на події в Угорщині і в Сигеті*. Жовтень 1956-15.11.1956, на 16 арк.

ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2818: *Інформації обома партії ЦК Компартії України з питань роботи шкіл, про відкриття в м. Ужгороді медичного інституту, про соціалістичні перетворення в с. Бобовище і Керецьки*. Січень-грудень 1956, на 36 арк.

Капітан, Л., 2014. Події 1956 р. в Угорщині: відлуння у радянському Закарпатті, *Вісник Черкаського університету*, № 9 (302), с. 126–131.

Каретніков, І., 2016. Як населення Донбасу реагувало на події угорської революції 1956. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-naselennya-donbasu-reaguvalo-na-podii-ugorskoj-revoluutsii-1956>. (дата візиту: 27.02.2025).

Каретніков, І., 2017. Реагування населення Донбасу на події Угорської революції 1956 року, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, Вип. 26, с. 525–528.

Когут А. Передмова, *Відгос...*, с. 8–13 / 14–20.

Король, І., Лабунець, Н., 1999. Угорська революція 1956 року: еволюція оцінок, *Науковий вісник Ужгородського державного університету : серія: Історія / редкол.: І. Ф. Король (гол. ред.), Д. Д. Данилюк, М. В. Олашин та ін.* Ужгород: Во во В. Падяка, вип. 4: Доповіді 53-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу УжДУ, присвяченої 75-ій річниці з дня народження професора, доктора історичних наук Якова Ісаковича Штернберга (1924 – 1992), с. 125–130.

Король, І., 2003. *Угорська революція 1956 року. Початок краху прорадянських тоталітарних режимів*. 2 вид., без змін, Ужгород: Видавництво В. Падяка, 200 с.

Матяш, І., 2017. Архівні джерела до історії Угорської революції 1956 року в Україні, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, Вип. 26, с. 465–473.

Міщанин, В., 2023. Відгомін «Празької весни» 1968 року на Закарпатті: за матеріалами Державного архіву Закарпатської області, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]*, Ужгород:

Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 2 (49), с. 49–56. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290396](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290396)

Офіцинський, Р., 2010. Альтернатива. Опозиційний рух. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / українськомовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар], Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 262–267.

Офіцинський, Р., 2016. Закарпатське відлуння Угорської революції. URL: <https://chas-z.com.ua/news/32421>. (дата візиту: 09.02.2025).

Пагіря, О., 2021. «Я би бив їх – комуністів»: Як українці реагували на угорську революцію 1956 року. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ia-bi-biv-yikh-komunistiv-iak-ukrayintsi-reaguvali-na-ugorsku-revolutsiiu-1956-roku/>. (дата візиту: 25.02.2025).

Пагіря, О., 2022. Відголос: Угорська революція 1956 року та українське суспільство крізь призму документів КДБ / Visszhang: az 1956-os magyar forradalom és az ukrán társadalom a szovjet állambiztonság dokumentumainak tükrében, *Відголос...*, с. 21–89 / 91–160.

Пивоваров, С., 2024. Угорський прем'єр Орбан заграє з Путіним і критикує Україну. Він забув, як Кремль руйнував Будапешт і вбивав тисячі угорців під приводом «боротьби з фашистами»? Нагадуємо – це було 68 років тому. URL: <https://babel.ua/texts/99894-ugorskiy-prem-yer-orban-zagraye-z-putinim-i-kritikuye-ukrajinu-vin-zabuv-yak-kreml-ruynuvav-budapesht-i-vbivav-tisyachi-ugorciv-pid-privodom-borotbi-z-fashistami-nagadyemo-ce-bulo-67-rokiv-tomu>. (дата візиту: 09.02.2025).

Шевцова, С., 2021. Угорщина 1956-го. Нерівний бій з радянським Голіафом під аплодисменти Європи. 22.10.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3337099-ugorsina-1956go-nerivnij-bij-z-radanskim-goliafom-pid-aplodismenti-evropi.html>. (дата візиту: 09.02.2025).

References

Bazhan, O., 2007. Politychni represiyi v Ukraini pid chas Uhors'koyi revolyutsiyi 1956 r. [Political repressions in Ukraine during the Hungarian Revolution of 1956.], *Istoriya Ukrainy. Malovidomi imena, podiyi, fakty* (Zbirnyk statey). Vyp. 34, s. 289–298. (in Ukrainian).

Bazhan, O., 2007a. Reaktsiya ukraïns'koho suspil'stva na podiyi 1956 roku v Uhorshchyni [The reaction of Ukrainian society to the events of 1956 in Hungary], *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu*. Seriya: Istoriya. Vyp. 18, Uzhhorod, s. 32–38. (in Ukrainian).

Bazhan, O., 2008. Uhors'ka revolyutsiya 1956 r. ta yiyi naslidky dlya Ukrainy [The Hungarian Revolution of 1956 and its Consequences for Ukraine], *Naukovyy visnyk Diplomatychnoyi akademiyi Ukrainy*. Vyp. 14, Kyiv, s. 274–277. (in Ukrainian).

Bazhan, O., 2015. Stavlenya ukraïns'koho sotsiumu do Uhors'koyi revolyutsiyi 1956 roku [The attitude of Ukrainian society to the Hungarian revolution of 1956], *Sotsial'ni transformatsiyi v Ukraini: pizniy stalinizm i khrushchovs'ka doba: Kolektyvna monohrafiya / Vidp. red. V. M. Danylenko; red.-uporyad. N. O. Laas*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, s. 298–307. (in Ukrainian).

Bazhan, O., 2017. Uhors'ka revolyutsiya 1956 roku ta protestnyy rukh v Ukraini [The Hungarian Revolution of 1956 and the Protest Movement in Ukraine], *Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*. Vyp. 26, s. 516–524. (in Ukrainian).

Buket, YE., 2023. Analoïhiyi viyn: Uhors'ka revolyutsiya vs rosiys'ko-ukraïns'ka viyna [Analogies of wars: Hungarian revolution vs Russian-Ukrainian war]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/19/analogiyi-viyn-ugorska-revolycuziya-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna/>. (in Ukrainian).

Vidholos, 2022: Uhors'ka revolyutsiya 1956 roku ta ukraïns'ke suspil'stvo u dokumentakh KGB / Visszhang: Az 1956-os magyar forradalom és az ukrán társadalom a KGB dokumentumainak tükrében [Echo: The Hungarian Revolution of 1956 and Ukrainian Society in KGB Documents] / Red. kol.: I. Lyabakh, M. Barat, A. Morhun; Uporyad.: A. Kohut, H.-Be. Chekh, O. Pahrya, I. Lyabakh, M. Barat. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy; Istorychnyy arkhiv Sluzhby derzhavnoyi bezpeky – Budapesht. Kyiv; Budapesht, 904 s. (in Ukrainian; in Hungarian).

Vidnyans'kyi, S., 2017. Uhors'ka revolyutsiya 1956 roku v ukraïns'koyi istoriohrafiyi ta memuarystysi [The Hungarian Revolution of 1956 in Ukrainian Historiography and Memoirs], *Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*. Vyp. 26, s. 455–464. (in Ukrainian).

Havrosh, O., 2022. Rosiya kopiyuye SRSR: chomu Budapesht zabuv pro 1956 rik? [Russia copies the USSR: why did Budapest forget about 1956?]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/uhorska-revolycuziya-1956-rosiya-orban/31827490.html>. (in Ukrainian).

Hordiychuk, S., 2015. Politychni represiyi na Zakarpatti u 1944–1991 rr. [Political repressions in Transcarpathia in 1944–1991]: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 – istoriya Ukrainy. Uzhhorod, 234 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO) [State Archives of the Transcarpathian Region], f. 1, op. 1, spr. 2774, na 97+1 ark.

DAZO, f. 1, op. 1, spr. 2776, na 15 ark.

DAZO, f. 1, op. 1, spr. 2780 «а», na 65 ark.

DAZO, f. 1, op. 1, spr. 2790, na 124+4 ark.

DAZO, f. 1, op. 1, spr. 2804, na 40 ark. Retired: 10/10/1990.

DAZO, f. 1, op. 1, spr. 2816, na 16 ark.

DAZO, f. 1, op. 1, spr. 2818, na 36 ark.

Kapitan, L., 2014. Podiyi 1956 r. v Uhorshchyni: vidlunnya u radyans'komu Zakarpatti [The events of 1956 in Hungary: echoes in Soviet Transcarpathia]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu*. № 9 (302), s. 126–131. (in Ukrainian).

Karetnikov, I., 2016. Yak naseleennya Donbasu reahuvalo na podiyi uhors'koyi revolyutsiyi 1956 [How the population of Donbas reacted to the events of the Hungarian revolution of 1956]. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-naseleennya-donbasu-reaguvalo-napodii-ugorsko-revolycuzii-1956>. (in Ukrainian).

Karetnikov, I., 2017. Reahuvannya naseleennya Donbasu na podiyi Uhors'koyi revolyutsiyi 1956 roku [Reaction of the Donbas population to the events of the Hungarian Revolution of 1956]. *Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*. Vyp. 26, s. 525–528. (in Ukrainian).

Kohut, A. 2022. Peredmova [Foreword]. *Vidholos... [Echo...]*, s. 8–13 / 14–20. (in Ukrainian; in Hungarian).

Korol', I., Labunets', N., 1999. Uhors'ka revolyutsiya 1956 roku: evolyutsiya otsinok [The Hungarian Revolution of 1956: the Evolution of Assessments]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho derzhavnoho universytetu : seriya: Istoriya / redkol.: I. F. Korol' (hol.*

red.), D. D. Danylyuk, M. V. Olashyn ta in. Uzhhorod : V-vo V. Padyaka, vyp. 4: Dopovidi 53-yi pidsumkovoyi naukovoyi konferentsiyi profesor's'ko-vykladats'koho skladu UzhDU, prysvyachenoyi 75-iy richnytsi z dnya narodzhennya profesora, doktora istorychnykh nauk Yakova Isakovycha Shternberha (1924-1992), s. 125–130. (in Ukrainian).

Korol', I., 2003. Uhors'ka revolyutsiya 1956 roku. Pochatok krakhu proradyans'kykh totalitarnykh rezhymiv [The Hungarian Revolution of 1956. The Beginning of the Collapse of Pro-Soviet Totalitarian Regimes]. 2 vyd., bez zmin. Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padyaka, 200 s. (in Ukrainian).

Matyash, I., 2017. Arkhivni dzherela do istoriyi Uhors'koyi revolyutsiyi 1956 roku v Ukraini [Archival sources for the history of the Hungarian Revolution of 1956 in Ukraine]. Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. Vyp. 26, s. 465–473. (in Ukrainian).

Mishchanyin, V., 2023. Vidhomin «Praz'koyi vesny» 1968 roku na Zakarpatti: za materialamy Derzhavnogo arkhivu Zakarpat's'koyi oblasti [Echoes of the 1968 “Prague Spring” in Transcarpathia: based on materials from the State Archives of the Transcarpathian Region], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History* / redkol.: Yu. Danylets' (holov. red.), I. Prokhnenko, M. Babich ta in, Uzhhorod: Hoverla, vyp. 2 (49), s. 49–56.

Ofitsyn's'kyi, R., 2010. Al'ternatyva. Opozytsiynny rukh [Alternative. Opposition movement]. *Zakarpattya 1919 – 2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura* / ukrainomovnyy variant ukraïns'ko-uhors'koho vydannya / Pid red. M. Vehesha, CH. Fedynets'; [Redkoleh. YU. Ostapets', R. Ofitsyn's'kyi, L. Sorko, M. Tokar, S. Chernychko; Vidp. za vyp. M. Tokar]. Uzhhorod: Vydavnytstvo «Lira», s. 262–267. (in Ukrainian).

Ofitsyn's'kyi, R., 2016. Zakarpat-s'ke vidlunnya Uhors'koyi revolyutsiyi [Transcarpathian echo of the Hungarian revolution]. URL: <https://chas-z.com.ua/news/32421>. (in Ukrainian).

Pahiryia, O., 2021. «Ya by byv yikh – komunistiv»: Yak ukraïntsi reahuvaly na uhors'ku revolyutsiyu 1956 roku [“I would beat them – the communists”: How Ukrainians reacted to the Hungarian revolution of 1956]. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ia-bi-biv-yikh-komunistiv-ia-kukraïntsi-reaguvali-na-ugorsku-revoliutsiiu-1956-roku/>. (in Ukrainian).

Pahiryia, O., 2022. Vidholos: Uhors'ka revolyutsiya 1956 roku ta ukraïns'ke suspil'stvo u dokumentakh KGB / Visszhang: Az 1956-os magyar forradalom és az ukrán társadalom a KGB dokumentumainak tükrében. *Vidholos... [Echo...]*, s. 21–89 / 91–160. (in Ukrainian; in Hungarian).

Pyvovarov, S., 2024. Uhors'kyi prem'yer Orban zahraye z Putinym i krytykuye Ukrainu. Vin zabuv, yak Kreml' ruynuvav Budapesht i vbyvav tysyachi uhortsiv pid pryvodom «borot'by z fashystamy»? Nahaduyemo – tse bulo 68 rokiv tomu [Hungarian Prime Minister Orban flirts with Putin and criticizes Ukraine. Has he forgotten how the Kremlin destroyed Budapest and killed thousands of Hungarians under the pretext of “fighting the fascists”? Let us remind you – it was 68 years ago]. URL: <https://babel.ua/texts/99894-ugorskiy-prem-yer-orban-zagraye-z-putinim-i-kritikuye-ukraïnu-vin-zabuv-yak-kreml-ruynuvav-budapesht-i-vbyvav-tisyachi-ugorciv-pid-privodom-borotbi-z-fashistami-nagaduyemo-ce-bulo-67-rokiv-tomu>. (in Ukrainian).

Shevtsova, S., 2021. Uhorshchyna 1956-ho. Nerivnyy blyz z radyans'kym Holiafom pid aplodysmenty Yevropy [Hungary in 1956. An Unequal Battle with the Soviet Goliath to the Applause of Europe]. 22.10.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3337099-ugorsina-1956go-nerivnij-bij-z-radanskim-goliafom-pid-aplodysmenti-evropi.html>. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyin

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,

SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Andriy Melnyk

Post-graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,

SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION IN THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF TRANSCARPATHIAN REGION: THE RESPONSE OF LOCAL AUTHORITIES AND SOCIETY

This article highlights the key aspects of the 1956 Hungarian Revolution and its reverberations in the Zakarpattia region. As a territory bordering Hungary, Transcarpathian played a significant role in the events of 1956. It was from Transcarpathian that Soviet troops were deployed to «suppress the counter-revolutionary uprising». In particular, the rifle corps of the Carpathian Military District, consisting of one rifle and one mechanized division, began their incursion into Hungary on October 24, 1956, advancing along the Chop–Berehove–Vylok axis with the aim of seizing the Hungarian cities of Debrecen, Jászberény, and Szolnok. Around 800 arrested participants in the revolution were transferred to and held in the Uzhhorod prison for several months. The second secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, Mykola Podgorny, was stationed in Uzhhorod during this period. Near the regional capital, in the village of Korytnyany, a powerful radio station was rapidly set up, broadcasting programs throughout Hungary. It is believed that from this location, the new Hungarian leader, János Kádár, addressed his compatriots, calling for an end to the fratricide. Support for the revolutionary events in Hungary was most evident among the Hungarian national minority in Transcarpathian. Ethnic Hungarians in the region sympathized deeply with the developments in their «historical homeland». As columns of Soviet military equipment moved toward Hungary through the region, protest groups began to form in Berehove, Vynohradiv, and Uzhhorod, particularly among the intelligentsia and students. These groups, using moderate means, voiced opposition to Soviet aggression and sought to inform the population about the events in Hungary. Ukrainian residents of Transcarpathian, especially the youth, also expressed support for the Hungarian revolutionaries' aspirations for liberation and their anti-communist stance. Through the efforts of the state security services, the Soviet

authorities succeeded in neutralizing the influence of the Hungarian events on Transcarpathian. At the same time, regional leadership employed all available means to prevent similar occurrences in the future. Throughout and following the revolution, the Communist Party remained active. Documents from the State Archive of Transcarpathian Region indicate that the authorities continuously monitored the situation and regularly sent «Information» reports to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, detailing the population's response to the events in Hungary. The situation in Hungary was also discussed at the highest regional party forum—the third plenary session of the Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party—held on December 25, 1956. Despite archival “purges” in the early 1990s, materials in the State Archive still allow researchers to trace the public mood in the region during the 1956 Hungarian events and to study the local authorities' response, particularly regarding the intensification of efforts directed at the Hungarian national minority in the region.

Keywords: *Hungary, Hungarian People's Republic, 1956 Hungarian Revolution, Transcarpathian, Soviet authority, population, Communist Party of Ukraine, State Archive of Transcarpathian Region.*

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 06.05.2025

УДК: 271.4-722.53:323.281]-058.833-055.2]](477.87)"1945/1991"
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330100](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330100)

ДРУЖИНИ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННИКІВ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Ванесса Січ

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vanessa.sich@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0009-9499-5507>

У статті розглядається доля дружин священників Мукачівської греко-католицької єпархії, які постраждали внаслідок примусової ліквідації церковної структури у 1949 р. Мукачівська греко-католицька єпархія зберігала своє домінуюче становище до осені 1944 р., коли на зміну старій владі прийшов радянський режим. Цей процес супроводжувався насильницьким встановленням однопартійної влади, націоналізацією, індустріалізацією, колективізацією та масовими репресіями з 1945 р. Зміна влади збіглася з призначенням нового єпископа - владика Теодора Ромжі, який відстоював інтереси єпархії разом з кліром. В межах антицерковної політики органами НКВС було заарештовано 127 греко-католицьких священнослужителів, які відмовилися зректися єдності з Католицькою Церквою та перейти до юрисдикції Російської православної церкви. Фокус дослідження не зосереджений на самих репресованих священниках, а на їхніх дружинах, які після арештів чоловіків залишилися без підтримки та зазнали дискримінації, переслідувань, втрати соціального статусу і засобів до існування. Актуальність теми обумовлена необхідністю розширення уявлень про механізми радянських репресій, які охоплювали не лише духовенство, а й членів їхніх родин. Дружини священників стали об'єктами соціального тиску: вони втратили право на працю, змушені були змінювати місце проживання та перебували під постійним наглядом. Попри ці труднощі, вони зберігали віру, духовно підтримували своїх чоловіків та дітей і сприяли збереженню християнських традицій у приватному просторі. У багатьох випадках саме ці жінки стали моральною опорою для своїх родин в умовах системного насильства. У дослідженні здійснено спробу створити список дружин репресованих священників Мукачівської єпархії. Результати дослідження можуть бути корисними для подальших студій у галузях церковної історії, жіночих студій та досліджень тоталітаризму.

Ключові слова: Мукачівська греко-католицька єпархія, греко-католицькі священники, дружини священників, репресії, Закарпаття, радянська влада.

Постановка проблеми. Період масових репресій щодо духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії (далі МГКЄ) у 1945 – 1953 роках, коли 127 священників стали жертвами радянського тоталітарного режиму, охарактеризувався надзвичайно важким випробуванням не лише для самих душпастирів, а й для членів їхніх родин. Особливо вразливим виявилось становище дружин репресованих, які опинилися в умовах соціальної ізоляції, постійного нагляду та переслідувань. У цей період саме на жінок лягла основна відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї, виховання дітей, а також збереження християнських традицій у контексті активної атеїзації суспільства. У період відсутності чоловіків вони були змушені самотужки вирішувати всі питання, пов'язані з виживанням родини, адаптацією до нових умов і моральною підтримкою дітей. Незважаючи на важливість цього аспекту соціальної історії, долі дружин репресованих священників Мукачівської єпархії залишаються недостатньо дослідженими в науковому та публічному дискурсі. Вивчення їхніх життєвих шляхів, соціальних умов та пережитих труднощів є важливою частиною розуміння радянських репресій, а також має велике значення для реконструкції живої історії МГКЄ. Ця стаття зосереджена на початковому зборі матеріалів та створення узагальненого списку (каталогу) дружин репресованих священників, що надалі дозволить більш

детально заповнювати цю історичну прогалину в регіональній еклезиології.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Стан дослідження даної проблематики автор пропонує розглянути під кутом зору як загальних наративів з історії Закарпаття та історії МГКЄ, так і спеціальних досліджень присвячених долі репресованих священників, їхніх дружин та дітей.

Історія Закарпаття, зокрема в контексті радянської епохи, висвітлюється в ряді загальних праць з історії України [Вегеш, Фединець, 2010], [Пекар, Т. 2, 1997; Пекар, Т. 3, 2014], [Міщанин, 2018], [Kárpátalja története, 2021].

Вивченням загальної історії церкви Закарпаття займалися: Атанасій Пекар – український церковний діяч у США, священник-василіянин, педагог [Пекар, Т. 1, 1967], угорський історик Йозеф Ботлік [Botlik, 1997] та українська науковиця Таміла Висіцька [Висіцька, 2012]. Однак, в контексті дослідження долі дружин репресованих священників МГКЄ, проблематика їхнього становища не отримала належної уваги.

Це стосується й шкільних підручників з історії України, де ліквідація МГКЄ згадується лише в загальному контексті, не розкриваючи глибше проблему репресій та їхнього впливу на родини священників. У підручниках таких авторів як Власов В., Кульчицький С., Панарін О., [Власов, Кульчицький, Панарін, 2024, Історія України], а також Гісем О,

Мартинюк О., Сирцова О., Галімов А., [Гісем, Мартинюк, Сирцова, Галімов, 2024, Історія України] згадується лише ліквідація УГКЦ в контексті загальнополітичних процесів у Західній Україні, без акценту про Закарпаття.

Глибоке дослідження процесу ліквідації УГКЦ та репресій у Закарпатті міститься в спеціалізованих працях, присвячених саме цій тематиці у науковців: Василя Маркуся [Маркусь, 1962, с. 6–17], Юрія Волошина [Волошин, 1999, с. 35–36], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2001], Володимира Фенича [Фенич, 2007], Лариси Капітан [Капітан, 2012, с. 71–83]. Ці праці акцентовані на Закарпатті, зокрема на арештах священників та їхньому переслідуванні та всіх процесах та діях радянської влади щодо них. Проблема репресій церкви, хоч і детально описана, здебільшого зосереджена на священнослужителях і їхній боротьбі за збереження віри та церкви.

Публікації, що стосуються репресованих священників, зокрема праця о. Даниїла Бендаса (син репресованого священника) [Бендас, 2000, с. 290–299; 2008], Атанасія Пекара [Пекар, 2001], о. Ласло Пушкаша (теж син репресованого священника) [Пушкаш, 2001], Марії Майороші [Майороші, 2021] приділяється основна увага репресованим священникам і рідко згадується їхні родини, що є прогалиною для досліджень. Найбільш систематизовану і повну добірку документів радянських органів державної безпеки подав у своїх працях Володимир Сергійчук [Сергійчук, 2006], але, теж без згадки про долю дружин і дітей репресованого духовенства.

Фактичний матеріал даної публікації укладено на основі книги про священників-мучеників МКГЄ о. Стефана і о. Даниїла Бендасів [Бендас, Бендас, 1999]. Праця про долю 127 репресованих отців докладно розкриває історію кожного з них, що стали жертвами радянського комуністичного режиму. Пізніше її, вже доповнену матеріалами з особових архівних справ Управління СБУ в Закарпатській області, видали друком в Будапешті [Bendász, Bendász, 2014]. Наступними опорними напрацюваннями є статті Бендасів у дещо зміненому форматі з офіційного сайту МКГЄ у рубриці «Мученики та Ісповідники» [Бендас Стефан] та книги Аніти та о. Іштвана Мароші «Іменний довідник священників історичної МКГЄ» [Мароші, Мароші, 2023], яка містить біографічні відомості не тільки про священників, але й про їхні родини, зокрема імена дружин і дітей. Однак навіть в таких роботах, як цей довідник, проблематика життя дружин священників після арештів чоловіків не отримує глибокого дослідження, а лише згадується в контексті біографій священників.

Таким чином, існуючі наукові праці надають важливу інформацію про репресії проти священників МКГЄ, але доля їхніх сімей, зокрема дружин, залишається на маргінесах історіографії. Важливо зазначити, що в Україні існує значна прогалина в дослідженні цього аспекту. Дослідження родин репресованих священників та їхніх жінок є необхідним доповненням до вже існуючих робіт, оскільки дозволить краще зрозуміти масштаб і соціальні наслідки репресій.

Метою даної статті є узагальнити існуючу

інформацію про кількість дружин репресованих греко-католицьких священників МКГЄ. Ставимо перед собою такі завдання: 1) встановити хронологічні межі життя дружин (дати народження та дати смерті), 2) намагатися з'ясувати їхню освіту, 3) зібрати відомості про дітей, 4) окреслити долю дружин до, під час та після репресій чоловіків.

Виклад основного матеріалу. У процесі проведення дослідження було виявлено та систематизовано біографічну інформацію дружин священників МКГЄ, які зазнали утисків унаслідок радянської політики ліквідації церковних структур у повоєнний період [Сергійчук, 2001, с. 98–110], [Волошин, 1999, с. 35–36]. Нами встановлено, що переважна більшість з них походила з сільського або передміського середовища, що відображає соціальний склад греко-католицького духовенства регіону першої половини ХХ століття. Значна частина жінок були доньками священників або інших церковнослужителів, що свідчить про своєрідну спадковість у формуванні подружніх зв'язків у церковному середовищі. Важливо, що цю інформацію щодо предків, якими були греко-католицькі священники, можна знайти і перевірити в джерелах генеалогічного характеру [Мароші, Мароші, 2023]. Такі дані дозволяють не лише відтворити родинні зв'язки окремих представників духовенства, а й простежити родинну спадковість вибору церковного служіння, що було типовим явищем у структурі МКГЄ. Це також відкриває нові перспективи для вивчення соціокультурної динаміки серед духовенства та їхніх родин.

У межах дослідження доцільно виокремити дві умовні генерації священнослужителів МКГЄ та їхніх дружин до періоду репресій, які відрізнялися за соціальними характеристиками, досвідом служіння та світоглядними установками: 1) старше покоління, або так звана «чехословацька генерація» – це священники, які були рукоположені та здійснювали душпастирську діяльність у період Чехословацької Республіки (1918 – 1938 рр.), 2) молодше покоління (генерація кінця 1930-х – початку 1940-х років) – священники, рукоположені вже після 1939 року, коли Закарпаття пережило кілька радикальних змін політичного режиму (угорська окупація, прихід радянської влади) [Вегеш, Фединець, 2010, с. 330–341], [Мишанин, 2018, с. 140–152], [Пекар, 1967, с. 159–161].

Дружини «чехословацької генерації», як правило, походили з традиційних церковних родин, мали скромну початкову або середню освіту та відігравали класичну роль священничих дружин у громаді. Це покоління формувалося в умовах порівняльної релігійної свободи, стабільності та етноконфесійного плюралізму. Дружини молодшого покоління часто мали вищий рівень освіти, виявляли активну соціальну позицію, а в умовах репресій – брали на себе провідну роль у збереженні релігійної ідентичності родини. Це покоління стало головним об'єктом репресій 1945 – 1949 років і понесло найбільші втрати [Фенич, 2007, с. 88]. Аналіз обох генерацій освітнього рівня дружин репресованих священників засвідчив, що більшість із них мали лише початкову або середню освіту, здобуту, як правило, у жіночих гімназіях, горожанських або парафіяльних школах. Поодинокі

випадки отримання вищої або педагогічної освіти мають обмежений характер для досліджуваної вибірки.

Після арешту чоловіків, жінки, залишившись без засобів до існування, часто змушені були звертатися по допомогу до родичів, знайомих, колишніх парафіян або шукати тимчасову некваліфіковану працю (прибиральниці, кухарки, санітарки тощо). Більшість робочих місць, які вдавалося отримати, були низькооплачуваними, нестабільними та тимчасовими [Бендас, Бендас, 1999, с. 251]. Окремим аспектом дослідження стала фіксація тиску з боку радянських органів державної безпеки, що проявлявся не лише у виселенні з парафіяльних будинків, але й у формі морального шантажу. Відомо про спроби представників влади переконати жінок розлучитися з ув'язненими чоловіками у такий спосіб їм пропонувалося зберегти соціальний статус, житло або працевлаштування. Дружина священника Івана Матейко, Єлизавета Худан, після арешту чоловіка залишилась без роботи і згадує так: «Важко жили, свою парохію мусили покинути. Тут ми могли хоч деяку допомогу від вірників, а в чужому селі мало хто про нас знав і ніякої допомоги не було. Безпека мучила мене, визивали, допитували, примушували на співпрацю з ними, а так як я не згоджувалась, то звільняли з роботи. Місяцями сиділа без роботи. Все що мала цінне, продавала, щоб змогла утримати сім'ю» [Сріблянська, 1997; Бендас, Бендас, 1999, с. 141–142]. Така практика розглядалась, як інструмент дискредитації духовенства та підриву авторитету церкви в очах громади.

Незважаючи на значний тиск, переважна більшість дружин священників залишалася вірною своїм чоловікам, підтримуючи їх через листування, молитву та передачі. Деякі з них стали активними учасницями релігійного життя навіть після офіційної ліквідації єпархії [Капітан, 2012, с. 71–83]. Особливу увагу слід приділити феномену соціальної ізоляції, з якою стикалися ці жінки: найближче оточення – сусіди, знайомі, шкільні колективи дітей – часто уникали будь-яких контактів із родинами, що належали до категорії «ворогів народу», що призводило до тривалих психологічних травм як у самих жінок, так і в їхніх нащадків. У низці випадків дружини репресованих священників не змогли адаптуватися до нормального соціального життя навіть після звільнення чоловіків або завершення терміну заслання. Значна частина з них доживала свої останні роки в злиднях, самотності, під опікою родичів або в ізоляції,

залишаючись поза полем офіційної історичної пам'яті.

У межах дослідження вдалося встановити і подати список на основі книг, які зробили священники Стефан і Даниїл Бендаси [Бендас, Бендас, 1999] та подружжя о. Іштвана та Аніти Мароші [Мароші, Мароші, 2023] [Див.: Додаток 1]. Він складається з 93-х дружин у алфавітному порядку за прізвищем чоловіка. Крім цього зібрано відомості про їхні: дати народження – у 88 із 93 випадків, дати смерті – у 49 випадках, рівень освіти – у 36 випадках, інформацію наявності роботи – у 50 випадках, звільнення по причині арешту чоловіка або того що він був священником – 40 випадків, дати укладання шлюбів – у 29 випадках, інформацію про кількість дітей – загалом відомо про 243 дитини.

Ці дані дозволяють окреслити узагальнений образ дружин репресованих священників як жінок, що в умовах соціального тиску, дискримінації та матеріальної нестабільності зберегли гідність, вірність, духовну силу та зробили вагомий внесок у збереження християнської традиції і релігійної ідентичності в умовах тоталітарного режиму для майбутніх генерацій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження вдалося ідентифікувати і систематизувати імена 93-х дружин репресованих греко-католицьких священників МГКЄ, що дало змогу вперше сформувати узагальнений список. Зібрані матеріали допомогли встановити дати народження та смерті багатьох із них. Частково вдалося дізнатись рівень освіти жінок, місця їхньої роботи, посади, які вони обіймали, а також імена дітей. Якщо систематизувати зібрану інформацію та спробувати змалювати типовий образ однієї з таких жінок, то, найімовірніше, вона мала середню або педагогічну освіту, була багатодітною матір'ю, працювала вчителькою, а з початком репресій була звільнена як така, що не відповідає принципам радянської системи освіти. Надалі вона змушена була працювати на низькооплачуваних роботах і жити завдяки фінансовій підтримці рідних або небайдужих колишніх парафіян. Після арешту чоловіка залишилась без засобів для існування, була змушені переїжджати або переховуватись. Попри всі труднощі, більшість дружин, з вищенаведеного зразку, зуміли зберегти віру, виховати дітей у релігійному дусі та підтримувати підпільне життя церкви. Їхні долі є невід'ємною частиною історії МГКЄ в період переслідувань. Подальше вивчення цієї теми дає змогу глибше осмислити роль жінки в духовному спротиві тоталітарному режиму.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ДРУЖИН РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННИКІВ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

1. Азарій Марія

В дівочтві Копчик. Померла 1982 р. в м. Мукачево, чоловік Азарій Андрій (1903 – 18.01.1957). З цього подружжя походять 4-ро дітей: Надія 1929 р.н., Євген 1930 р.н., Андрій 1938 р.н., Марія 1939 р.н.

2. Балтович Єлизавета

В дівочтві Шерегіллі. Народилась 1 вересня 1895 р. в сім'ї греко-католицького священника Миколи Шерегіллі та Єлизавети Легези. Померла 9 лютого 1956 р. на 61-му році життя в с. Тур'я-Пасіка Перечинського

району. Чоловік Балтович Микола (1886 – 19.08.1955). Їхні троє дітей: Ізабелла 1913 р.н., Олександр 1914 р.н., Феліцита 1923 р.н.,

3. Бачинська Маргарета

В дівочтві Гомичко. Народилась 24 серпня 1885 р. в с. Княгиня Великоберезнянського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Юрія Гомичка та Олени Фенцик. Померла 17 січня 1964 р. на 79-му році життя в м. Ужгород. Чоловік Бачинський Даниїл (ст.) (1879 – 15.07.1951), помер в Ужгородській тюрмі. Народили 11 дітей: Михайло 1904 р.н., Єлизавета 1905 р.н., дружина священника Івана Лої, Маргарита 1907 – 1972, дружина священника Петра Васька, Іван 1909 р.н., о. Даниїл 1911 – 1973, Ілона 1913 р.с., Августин 1914 р.н., Магдалина 1917 р.н., Марія 1919 – 1993, дружина священника Василя Яцковича, Анна 1923 р.н.

4. Бачинська Марія-Анна

В дівочтві Іванчо. Народилась 1915 р. в сім'ї греко-католицького священника Олексія Іванчо та Олени Новак. Навчалась в Ужгородській учительській семінарії до 1934 р. Далі вчителька державної школи в с. Підполоззя Воловецького р-ну, вчитель в м. Мукачєво і СШ № 2 в м. Ужгород. Померла 15 вересня 1984 р. в м. Ужгород Чоловік Бачинський Даниїл (мол.) (1911 – 12.12.1968), помер в м. Ужгород. Подружжя мало чотирьох дітей: Йосип 1935 р.н., Марія 1937 р.н., Анна 1942 р.н., Олександра 1946 р.н.

5. Бачинська Шарлота

В дівочтві Пайкоші. Народилась 10 березня 1914 р. в с. Велика Чингава (з 1946 р. – Боржавське) Виноградівського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Євгена Пайкоші та Євгенії Грегорович. Здобувала освіту в Ужгородській учительській семінарії. Працювала вчителькою з 1933 – 1934 рр. – с. Боржавське, 1934 – 1937 рр. – с. Осій, 1937 – 1942 рр. – с. Боржавське, 1942 – 1946 рр. – с. Кайдоново. У вересні 1946 р. була звільнена з учительської роботи як дружина священника. 1951 р. в с. Великі Ком'яти їй допомогли влаштуватись на роботу в дитячому садку учителькою співів і танців, але після повернення додому чоловіка з ГУЛАГу в Казахстані її знову звільняють. З 1966 р. переїздить разом з важкохворим чоловіком та дітьми до Чехословаччини. В 1969 р. їй приймають в дитячий заклад учителькою музики, співів і танцю. Померла в 1974 р. Чоловік – Бачинський Теодор (1911 – 09.09.1996), помер в м. Кошице. Виховали 3 дітей: Елеонора, Шарольта та Олександра.

6. Бачинська Ірина

В дівочтві Камінська. Народилась 5 вересня 1888 р. в м. Ужгород в сім'ї греко-католицького священника Віктора Камінського та Ірини Балог. Померла 25 листопада 1962 р. Чоловік – Бачинський Юлій (1885 – 21.05.1973), помер м. Берегово. Подружжя мало трьох дочок: Марія 1909 – 1988 (дружина о. Стефана Бендаса), Катерина 1910 р.н. (дружина д-ра Федора Шмера) і Габрієла 1916 р.н. (дружина Марцелла Маєрскі).

7. Бачкай Олена

В дівочтві Петенко. Народилась 2 липня 1914 р. м. Вишня Руна (Румунія) в сім'ї учителя горожанської школи Стефана Петенка і Марії Завадяк. Початкову освіту здобула в м. Хуст, далі в Хустській горожанській школі, далі навчалась Мукачівській учительській семінарії. Працювала в дитячому садочку. Померла 17 грудня 1997 р. на 84-му році життя. Чоловік – Бачкай Антон 1909 р.н. Виховали 5 дітей: Георгій 1933 р.н. греко-католицький священник МГКС, Марія 1935 р.н. учителька (дружина Михайла Штефуци), Іван 1939 – 2005 рр., викладач Виноградівської музичної школи, Василь 1939 – 2005 рр., викладач тячівської музичної школи, Стефан 1942 – 1990 рр., вчитель в с. Липецька Поляна.

8. Бендас Марія

В дівочтві Бачинська. Народилась 21 вересня 1909 р. в с. Кваси Рахівського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Юлія Бачинського та Ірини Камінської. Початкову освіту здобула в с. Черногорова Великоберезнянського р-ну, згодом навчалась в Ужгородській горожанській школі та Ужгородській торгівельній Академії. Після арешту та ув'язнення чоловіка працювала на тимчасових та низькооплачуваних роботах. Померла 24 листопада 1988 р. на 80-му році життя в м. Берегово. Чоловік Бендас Стефан (1903 – 13.08.1991), помер в м. Берегово. Подружжя виховало трьох дітей: Катерина 1929 р.н., дружина учителя Гейзи Немеша, Магдалина 1932 р.н., дружина учителя Юрія Ороса і Даниїл (1938 – 2019), інженер-технолог, викладач Виноградівського політехнікуму, а з 1993 р. – греко-католицький священник МГКС.

9. Бобіта Марія

В дівочтві Глеба. Народилась 1914 р. в с. Мала Мартинка Свалявського р-ну в сім'ї директора народної школи в с. Керецьки Свалявського р-ну Івана Глеби та Марії Сидор. До 1933 р. навчалась та здобула диплом. Вчителювала в тих селах, де чоловік був направлений на душпастирську роботу. Померла 1990 р. Чоловік – Бобіта Микола, в шлюбі з 1934 р. Рік його народження та дата і місце смерті 1911 – 27.05. 1967 р. в м. Мукачєво. З цього подружжя походять 3 дітей: Іван 1935 р.н., Магдалина 1937 р.н., Агнеса.

10. Бокотей Марія

В дівочтві Чедрик. Народилась 26 березня 1912 р. в м. Хуст в сім'ї купця Миколи Чедрика та Марії Васко. Змушена переїхати з дітьми до с. Чинадійово, де знайшла роботу разом з старшою дочкою, щоб утримувати сім'ю. Померла 1996 р. Чоловік Бокотей Андрій (1909 – 31.07.1992), помер у смт. Чинадійово. Виховали 5 дітей: Єва Скобало-Бокотей 1934 р.н., Андрій 1938 р.н., Павло 1943 р.н., Марія Гойда-Бокотей 1941 р.н., Микола 1944 р.н.

11. Васков Маргарета

В дівочтві Бачинська. Народилась 5 лютого 1907 р. в с. Заріччя Іршавського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Даниїла Бачинського та Маргарети Гомичко. Здобувала з 1914 – 1919 рр. – початкову освіту в селі, далі навчалась в горожанській школі і в 1924 р. здобула повну середню освіту. Померла 27 жовтня

1972 р. в м. Ужгород. Чоловік Васков Петро (1903 – 08.03.1981), в шлюбі з 9 серпня 1928 р., помер в м. Ужгород. Виховали 6 дітей: Андрій-Йосиф, з 1929 р.н. – священник Ужгородського кафедрального храму, катехит молоді та спірітуал і викладач Ужгородської духовної академії, Олександр – 1930 р.н. – фармацевт, помер 14 грудня 1990 р. в Торонто (Канада), Данило 1932 р.н. – фельдшер на пенсії, Марія (Прусакова) 1935 р.н. – бухгалтер, пенсіонерка, проживає в Пряшеві (Словаччина), Августин 1939 р.н. – машиніст електропоїзда в м. Чоп, Микола 1941 р.н. – інженер, працював в лабораторіях Академії наук УРСР у Києві, де й помер 11 жовтня 1981 р.

12. Гафич Марія

В дівочтві Газі. Народилась 28 серпня 1925 р. у смт. Великий Березний в сім'ї залізничника Юрія Газі та Марії Вельзер. Середню освіту отримала в Ужгородській учительській семінарії. Вчителювала до 1946 р. і дружина священника, яка не забезпечує принципів радянської системи, освіти була звільнена. Чоловік Гафич Стефан 1921 р.н. В історії родини збереглися імена трьох дітей: Люба, Олександр, Агнеса.

13. Грабар Корнелія

В дівочтві Бадик. Народилась 22 травня 1903 р. в с. Великий Буковець (Словаччина) в сім'ї греко-католицького півцеучителя Івана Бадика. Закінчила Ужгородську учительську семінарію. Працювала вчителькою в с. Великий Березний. Померла 10 квітня 1990 р. в м. Ужгород. Чоловік Грабар Адальберт 1898 – 06.12.1983, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 8 дітей: 4-ро померли в дитячому віці, інші: Кирило навчався в Ужгородській духовній семінарії, але у 20 років помер від запалення легень, Йосиф 1925 р.н., Костянтин 1935 р.н. та Юстиніан 1939 р.н.

14. Грегорович Ольга

В дівочтві Дудинська. Народилась 8 квітня 1918 р. в с. Жуково в сім'ї греко-католицького священника Андрія Дудинського та Маргарети Горщак. Як жінка репресованого священника ніде не могла влаштуватись на роботу, але потім були спроби працювати прибиральницею, пізніше в цілодобовому садку-яслах, де працювала нічною нянею. Померла в 2011 р. Чоловік – Грегорович Стефан 1915 р.н. Подружжя мало 3 дітей: Стефан 1942 р.н., Катерина 1944 р.н., Юрій 1949 р.н.

15. Данканич Маргарета

В дівочтві Медве. Народилась 16 січня 1916 р. в с. Шишловці Ужгородського р-ну в сім'ї хліборобів Михайла Медве та Марії Мацков. В 1935 р. – закінчила Ужгородську жіночу учительську семінарію. Працювала вчителькою: 1935 – 1936 рр. у с. Красношори Тячівського р-ну, 1936 – 1945 р. у с. Кричево Тячівського р-ну, а з 1945 по 1947 рр. у с. Обава. Як жінка священника і така що не забезпечує принципів радянської системи освіти була звільнена з учительської роботи. Після арешту чоловіка на її плечі ліг тягар утримання та виховання дітей. Закінчила бухгалтерські курси і з великими труднощами вдається влаштуватися в бухгалтерії артілі «Червоний шлях» у Великому Березному. Декілька разів її звільняли з роботи як жінку репресованого священника, але вона оббивала пороги у всіх інстанціях, щоб їй дали можливість прогледувати дітей, яким на час арешту чоловіка було 11 і 7 років. Померла 29 вересня 1990 р. в м. Ужгород. Чоловік – Данканич Михайло 1913 – 24.02.1969, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 2 дітей, дочка Магдалина так згадує про ці роки: «А вдома вона була завжди вчителькою, слідувала за навчанням дітей, була строгою, вимогливою і справедливою. Дітям вона казала: “Не маєте багатства, так майте його в голові. То ніхто не відніме”. З часом мама стала головним бухгалтером меблевого комбінату, де працювала до виходу на пенсію. По виході на пенсію допомагала виховувати внука». Вона разом з чоловіком виховала двох дітей: Магдалина – 1938 р.н., лікар-педіатр, з 1995 р. на пенсії, Михайло – 1943 р.н., лікар, живе і працює в Будапешті.

16. Деметер Едіта

В дівочтві Лазарович. Народилась 12 травня 1914 р. у с. Високей над Кісупов (Словаччина) у сім'ї вчителя і дяка-органіста в римо-католицькій церкві Рудольфа Лазаревича і учительки Емілії Штербак. Навчалась у м. Левоча (Словаччина) в педучилищі, де здобула спеціальність вчительки ручної праці і домоведення для горожанських шкіл. За спеціальністю не працювала, оскільки до 1944 р. не існувало ні матеріальної потреби, ні можливості, бо в селах, де працював її чоловік, не було горожанських шкіл. Після арешту чоловіка на роботу за спеціальністю її не приймали. Померла 15 лютого 1987 р. на 73-му році життя в м. Ужгород, похована на Кальварії поруч з могилою чоловіка Деметер Михайла 1908 – 01.03.1984, помер в м. Ужгород. Від шлюбу народилися 2 дітей: Клара 1933 р.н. – дружина вчителя англійської мови Володимира Русинка та Антон 1938 р.н., інженер-хімік, проживає у м. Будапешт.

17. Дем'янович Олена

В дівочтві Шуба. Народилась в с. Ремети (Румунія) в родині греко-католицького священника Юрія Шуби та Павлини Гебей. Померла 1960 р. в м. Дебрецен (Угорщина). Чоловік Дем'янович Петро (1869 – 23.04.1945), помер в Ужгородській тюрмі. Подружжя мало 3 дітей: Олена 1896 р.н., Магдалина 1898 р.н., Шарольта 1901 р.н.

18. Дзуровчик Магдалина

В дівочтві Колбас. Народилась 1910 р. в с. Сторожниця Ужгородського р-ну в сім'ї землеробів Яноша Колбаса та Олени Гренько. Закінчила Ужгородську жіночу учительську семінарію. Працювала як вчителька початкових класів, з 1947 р. була звільнена. Після арешту чоловіка мусила працювати на низькооплачуваних роботах – спочатку прибиральницею в одній з перукарень, пізніше – в Берегівському кінотеатрі, звідки пішла на пенсію. Померла в 1998 р. Чоловік Дзуровчик Михайло 1900 – 11.06.1975, помер в м. Берегово. Від шлюбу народилися 3 дітей: син Костянтин (1928 – 1973), був засуджений на 20 років позбавлення волі за антирадянську пропаганду і відбував строк у таборах ГУЛАГу м. Воркути, дочка Марта 1930 р.н. – вчителька початкових класів, син Володимир – аптекар.

19. Дулишкович Марія

В дівочтві Неймет. В дівочтві 20 вересня 1920 р. в с. Негровець Міжгірського р-ну в родині греко-католицького священника Івана Неймета і Марії Березнай. Працювала після арешту чоловіка на низькооплачуваних роботах щоб утримати сім'ю. Померла 1 жовтня 1982 р. на 63-му році життя в м. Ужгород. Чоловік – Дулишкович Віктор (1917 – 26.07.1954), в шлюбі з 1941 р. Помер в м. Джекказган. У родині народилися 3 дітей: Марія, Віктор, Йосиф.

20. Дулишкович Маргарета

В дівочтві Сабов. Народилася 15 лютого 1893 р. в с. Імстичево Іршавського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Даниїла Сабова і Марії Горзов. В 1941 р. в м. Мукачеві заснувала товариство св. Вероніки, з членським внесків якого надавали допомогу бідним церквам для їх обладнання. Померла 28 лютого 1970 р. на 78-му році життя в м. Мукачево. Чоловік Дулишкович Євмен 1889 – 22.08.1958, помер в м. Мукачево. У шлюбі з 19 листопада 1912 р. Нащадками подружжя стали 6 дітей: Тібор 1913 р.н., Євген 1915 р.н., Віктор (1917 – 1954) священник, Олександр 1923 р.н., Юрій 1928 р.н., Марія 1931 р.н.

21. Дурневич Олена

В дівочтві Єнковська. Народилася 1912 р. в с. Кленовець Мукачівського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Андрія Єнковського й Маргарети Дем'янович. Після арешту чоловіка залишилась без роботи. Чоловік Дурневич Теодор 1904 – 17.04.1954, помер в м. Явас, Мордовська АРСР. Від шлюбу народилися 2 дітей: Георгіна 1934 р.н., та Олександр 1937 р.н.

22. Егреші Марта

В дівочтві Еней. Народилася 22 лютого 1907 р. в с. Збеньово (Словаччина) в сім'ї греко-католицького священника Даниїла Енея та Олени Мальцовської. Померла 1 вересня 1975 р. на 69-му році життя в с. Середнє Ужгородського р-ну. Чоловік Егреші Георгій 1901 – 08.01.1984, помер в смт. Середнє. Подружжя мало 2 дітей: Омелян та Юрій.

23. Егреші Олена

В дівочтві Микита. Народилася 27 березня 1905 р. у с. Нижня Рибниця (Словаччина) в сім'ї греко-католицького священника Олексія Микити та Олени Негребецької. Чоловік Егреші Іван 1898 – 10.05.1962, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 3 дітей: Марія (дружина о. Шандора Петкі), Степана 1928 р.н. й Омеляна 1929 р.н.

24. Егреші Олена

В дівочтві Азарі. Народилася 16 жовтня 1908 р. в сім'ї греко-католицького священника Євгена Азарі та Єлизавети Медвецької. Померла 1995 р. Чоловік Егреші Михайло 1904 – 02.07.1964, помер в м. Іршава. Подружжя мало 4 дітей: Михайло 1930 р.н., Марія 1934 р.н., Павло 1938 р.н., Олена 1942 р.н.

25. Егреші Олена

В дівочтві Рошковиц. Народилася 18 березня 1894 р. в м. Ужгород в сім'ї греко-католицького священника Емануїла Рошковица та Марії Бокшай. Померла 3 червня 1942 р. Чоловік Егреші Олександр 1892 – 03.09.1959, помер в м. Ужгород.

26. Желтвай Магдаліна-Едіта

В дівочтві Орос. Народилася 15 квітня 1914 р. в сім'ї греко-католицького священника Августина Ороса та Магдаліни Дудинської у с. Ластомир (Словаччина). Здобула освіту в Дебреценській учительській семінарії. Після арешту чоловіка більше року не приймали на роботу, далі працювала на Ужгородському ФМК робітницею, пізніше касиром та прибиральницею в ресторані «Верховина», касиром в одній з перукарень м. Ужгород. Восени 1951 р. влаштується в обласну лікарню медсестрою, пізніше медсестра в тубдиспансері звідки вийшла на пенсію. 14 вересня 1991 р. на 74-му році життя померла від інсульту. Чоловік Желтвай Микола 1911 – 17.11.1980, в шлюбі з 25 березня 1937 р. Помер в м. Мукачево. Подружжя мало 4 дітей: Юрій (директор комерційного центру в м. Ужгород), Микола (помер в 1985 р.), Марія (науковий співробітник Ужгородського університету), Зузанна (працівник обласної бібліотеки в м. Печ (Угорщина).

27. Желтвай Ксенія-Маргарета

В дівочтві Егреші. Народилася 4 лютого 1892 р. в с. Березово Хустського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Михайла Егреші та Ірини Кутки. Померла 27 січня 1949 р. Чоловік Желтвай Федір 1886 – 1951, помер в м. Караганда. Подружжя мало 6 дітей: Габрієлла 1914 р.с., Магдаліна 1916 р.с., Катерина 1912 р.н., Павло 1917 р.н., Габор 1920 р.н., Йосип 1924 р.н.

28. Зомборі Клара

В дівочтві Крафчик. Народилася в грудні 1910 р. в сім'ї греко-католицького священника Віктора Крафчика та Олени Балог у с. Тур'я-Пасіка. Померла 23 листопада 1975 р. в с. Фанчико. Чоловік Зомборі Микола 1905 – 19.12.1997, помер в м. Виноградів. Від шлюбу народилися 10 дітей: Єва 1932 р.н., Магдаліна 1933 р.н., дружина священника Павло Сокола, Микола 1934 р.н., Клара 1936 р.н., дружина священника Константина Ковача (1935 – 2021), Олександр 1938 р.н., Георгіна 1939 р.н., Віктор 1942 р.н., Ірма 1943 р.н., Андрій 1945 р.н., Йосип 1950 р.н.

29. Іванчо Катерина

В дівочтві Ісак. Народилася 12 червня 1927 р. в м. Виноградів в сім'ї учителя Ернеста Ісака та Єлизавети Сотак. Освіта – неповна середня; у 1946 році закінчила Севлюшський кооперативний технікум. Померла 10 серпня 1986 р. у м. Іршава на 60-му році життя залишивши чоловіка та дітей. Іванчо Віктор (1921 – 11.12.1997) у шлюбі з 7 листопада 1946 р., помер в м. Іршава. У родині народилися 4 дітей: Василя 1948 р.н., Єлизавета 1951 р.н., (дружина Миколи Ердеві), Олександр 1954 р.н., та Віктор 1958 р.н.

30. Іванчо Аполлонія

В дівочтві Дом'янович. Народилась 9 грудня 1894 р. в с. Річка Міжгірського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Віктора Дом'яновича і Марії Бачинської. Померла 29 листопада 1968 р. у с. Королево. Чоловік Іванчо Юлій 1889 – 02.03.1963, помер у смт. Королево. Від шлюбу народилися 10 дітей: Шарольта 1916 р.н. (дружина священника о. Юрія Фединця), Юлій (учитель в Іршаві), Марта - Марія 1920 – 1997 (дружина греко-католицького священника о. Івана Чейпеша), Віктор 1921 р.н. (греко-католицький священник), Ізабелла 1923 р.н. (дружина греко-католицького священника о. Івана Горинецького), Василь 1925-2005 (греко-католицький священник в Австралії), Микола 1927 – 1982 (греко-католицький священник в Австралії), Анна 1930 р.н., (дружина Томаша Сопка), Аполлонія 1933 р.н., (дружина інженера Олександра Чаповці), Єва 1936 р.н., (дружина вчителя Олександра Ігнатка).

31. Іванчо Маргарета

В дівочтві Гладоник. Народилась 7 листопада 1910 р. в с. Обава Мукачівського р-ну в сім'ї греко-католицького священника о. Стефана Гладоника й Анастасії Горзов. Працювала санітаркою в дитячому санаторії у с. Оноківці Ужгородського р-ну. Померла в 2000 р. Чоловік Іванчо Юлій 1906 – 17.05.1979, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 1 дочку Єву Марію Терезію 1930 р.н., дружина священника Івана Лелекача.

32. Кабацій Ольга

В дівочтві Данканич. Народилась 1892 році в сім'ї учителя горожанської школи Андрія Данканич. Чоловік Кабацій Рудольф 1885 – 23.01.1973, м. Мукачево.

33. Кампов Марія

В дівочтві Ортутай. Народилась 10 жовтня 1899 р. в сім'ї греко-католицького півцеучителя Антона Ортутая і Марії Сочки в с. Сімер Перечинського р-ну. Померла 9 березня 1958 р. в м. Берегово. Чоловік Кампов Йосиф 1897 – 24.02.1986, помер в м. Берегово. Подружжя мало 2 дітей : Клара 1921 р.н., (дружина лікаря Олександра Ковача) і Йосиф 1923 р.н.

34. Карпинець Варвара

В дівочтві Вешелені. Народилась 8 червня 1910 р. в родині Василя Вешелені та Варвари Урої в м. Мукачево. Чоловік Карпинець Іван 1903 – 31.12.1980, помер в м. Мукачево. Подружжя мало 1 сина Роланда 1933 – 1999.

35. Карпинець Марія

В дівочтві Когут. Народилась 7 січня 1913 р. в родині залізничника Михайла Когута і Марії Шкріби в с. Буковинка Мукачівського р-ну. Здобула в 1931 р. вчительський диплом. Вчителька початкових класів у с. Ділок з 1937 – 1949 рр. 1 травня 1949 р. була звільнена з роботи як жінка священника. Тільки в 1952 р. їй вдається влаштуватись на роботу касиром в перукарню в м. Мукачево. Померла 1992 р. Чоловік Карпинець Йосиф 1907 – 07.05.1990, у шлюбі з 31 липня 1934 р., помер в м. Мукачево. Подружжя народило 2 дівчат: Ельвіру та Мар'яну.

36. Кекерчені Єлизавета-Юліанна

В дівочтві Гаджега. Народилась 7 березня 1903 р. в сім'ї греко-католицького священника Даниїла Гаджеги і Марії Медвецької у с. Брестів Мукачівського р-ну. У 1933 р. закінчила учительську семінарію. Вчителька початкових класів у с. Бекеня (з 1946 р. перейменовано на с. Бобове) Виноградівського р-ну. В 1947 р. була звільнена з учительської роботи як жінка священника, як та що не могла забезпечити потрібний рівень радянського виховання. Після арешту чоловіка працювала прибиральницею в школі і санітаркою в лікарні. Померла 17 серпня 1991 р. в смт. Королево. Чоловік Кекерчені Павло 1907 – 02.04.1974, помер в с. Петрово. Подружжя мало 2 дітей: Елеонора (дружина греко-католицького священника о. Гаврила Кубіні) і Павла.

37. Кешеля Марія

В дівочтві Щерецька. Народилася в сім'ї службовця Міністерства сільського господарства Василя Щерецького та Юліанни Балецької у Сваляві. Після арешту чоловіка залишилась без роботи. Померла 18 листопада 1987 р. в м. Ужгород. Чоловік Кешеля Іван 1904 – 1947, помер в м. Ташкент. Від шлюбу народився 1 син Костянтин-Василь 1930 р.н.

38. Клиш Шарлотта

В дівочтві Марина. Народилася 8 лютого 1921 р. в сім'ї греко-католицького священника Олександра Марини та Віржинії Густі в с. Косівська Поляна Рахівського р-ну. В 1950 р. працює санітаркою в дитячому санаторії в с. Оноківцях Ужгородського р-ну. Померла 1987 р. Чоловік Клиш Євген 1916 – 12.08.1986, у шлюбі з 29 червня 1939 р., помер в м. Ужгород. Подружжя мало 3 дітей: Марія 1940 р.н., Микола 1942 р.н. (священник), Анна 1944 р.н.

39. Ковтюк Йолана

В дівочтві Пергач. Народилася 14 листопада 1918 р. в с. Галоч Ужгородського р-ну. Навчалась і закінчила Ужгородську вчительську семінарію. Померла 25 червня 1978 р. в с. Галоч Ужгородського р-ну. Чоловік Ковтюк Франціск 1914 – 25.07.1973, помер в м. Ужгород.

40. Легеза Олена

В дівочтві Балтович. Народилася 19 серпня 1889 р. в с. Мала Мартинка Свалявського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Миколи Балтовича і Олени Штефан. Померла 3 лютого 1970 р. м. Берегово (5 лютого її таємно хоронили греко-католицькі священники: оо. Юлій Бачинський, Йосиф Кампов, Михайло Тербан, Євген Пасулька, Микола Васовчик, Йосиф Сабов. Чоловік Легеза Йосиф 1888 – 21.11.1985, помер в м. Берегово. Подружжя мало 5 дітей: Йосип 1916 р.н., Олена 1918 р.н., Марія 1920 р.н., Даниїл 1923 р.н., Теодор 1926 р.н.

41. Легеза Єлизавета

В дівочтві Петрецька. Народилася 20 жовтня 1919 р. в с. Рускрива (Румунія) в сім'ї греко-католицького півцвечителя Василя Петрецького і Єлизавети Сонгот. Чоловік Легеза Петро 1912 – 24.11.1946, помер в с. Колочава.

42. Лелекач Єва

В дівочтві Іванчо. Народилася 16 листопада 1930 р. в сім'ї греко-католицького священника Юлія Іванча і Маргарети Гладоник в с. Руське Поле Тячівського р-ну. Чоловік Лелекач Іван 1924 – 28.11.1998, помер м. Ужгород. В історії родини збереглися імена трьох дітей: Марія, Олександр, Катерина.

43. Ляхович Єлизавета

В дівочтві Медвецька. Народилася 3 лютого 1913 р. в сім'ї греко-католицького священника Павла Медвецького і Олени Яцкович в с. Скотарське Воловецького р-ну. Померла 11 вересня 1967 р. в Рахові. Чоловік Ляхович Микола 1907 – 07.03.1980, помер в м. Рахів. Вони були батьками сина Миколи.

44. Малишка Гізелла

В дівочтві Деркач. Народилася 16 лютого 1914 р. в сім'ї греко-католицького півцвечителя Івана Деркача і Анни Тегзе в с. Ізки Міжгірського р-ну. В 1937 р. закінчила Ужгородську греко-католицьку жіночу учительську семінарію. Працювала вчителькою початкових класів у селах Негровець і Брестів, звільнена з посади до арешту чоловіка. Коли заарештували чоловіка залишається з 2-ма дітьми без роботи. У працевлаштуванні відмовляли, але після численних спроб взяли прибиральницею, а потім і прачкою в на Мукачівській кондитерській фабриці до 1969 р. Чоловік Малиш Іван 1911 – 27.08.1968, помер в м. Мукачево. У родині народилися 2 дітей : Марта 1938 р.н. та Іван 1939 – 1991 рр.

45. Марина Олена

В дівочтві Коман. Народилася 1898 р. Чоловік Марина Іван 1893 – 1967, помер в смт. Солотвино.

46. Марина Розалія-Антонія

В дівочтві Коман. Рік народження 1912 р. Після арешту чоловіка залишилась без роботи. Рік смерті 1991 р. Чоловік Марина Лаврентій 1907 – 1967, помер в смт. Солотвино. У родині народилися: Лівіус 1934 – 2001 рр., Василь 1935 – 1969 рр., та Октавіан 1938 р.н., Вікторія р.н.

47. Марина Вірджинія

В дівочтві Густі. Народилася 12 вересня 1900 в сім'ї учителя Трояна Густі і Елеонори Філеп в с. Ачува (Румунія). 11 серпня 1986 р. померла в м. Ужгород. Чоловік Марина Олександр у шлюбі з 9 листопада 1919 р. (1893 – 21.04.1987), помер в м. Ужгород. У родині народилися 6 дітей: Шарольта 1921 – 1987 рр., Шандор 1922 р.н., Ганна 1924 – 2008 рр., Георгій 1926 р.н., Ірина 1927 р.н., Вірджинія 1928 р.н.

48. Матейко Єлизавета

В дівочтві Худан . Народилася 30 березня 1918 р. в сім'ї греко-католицького священника Івана Худана і Павлини Вісяник в с. Брустури (з 1946 р. Лопухів) Тячівського р-ну. В 1937 р. закінчила Ужгородську учительську семінарію. Працювала вчителькою початкових класів, 8 січня 1947 р. звільнена як жінка священника. Після арешту чоловіка залишилась без роботи і згадує так: «Важко жили, свою парохію мусили покинути. Тут ми могли хоч деяку допомогу від вірників, а в чужому селі мало хто про нас знав і ніякої допомоги не було. Безпека мучила мене, визивали, допитували, примушували на співпрацю з ними, а так як я не згоджувалась, то звільняли з роботи. Місяцями сиділа без роботи. Все що мала цінне, продавала, щоб змогла утримати сім'ю». Чоловік Матейко Іван 1914 – 08.07.1974, помер в смт. Королево. Виховали 4 дітей: Володимир 1938 р.н., Олександр 1943 р.н., Люба 1947 р.н., Марія 1949 р.н.

49. Матейча Олена

В дівочтві Шлепковська. Народилася 24 липня 1896 р. в сім'ї греко-католицького священника Олександра Шлепковського і Анни Бочовської у с. Бодрогсердогель (Угорщина). Після арешту чоловіка залишилась без роботи і проживала на утриманні дітей в Ільниці й Шаланках. Померла 6 липня 1968 р. Чоловік Матейча Юрій у шлюбі з 25 листопада 1915 р. (1888 – 16.09.19620, помер в с. Ільниця. Подружжя мало 4 дітей : Юрій (священник), Іван-Олександр, Єва (дружина греко-католицького священника Павла Медвецького), Микола.

50. Меллеш Шарольта

В дівочтві Ортутай. Народилась в сім'ї греко-католицького священника Стефана Ортутая і Марії Дудинської. Померла 6 грудня 1981 р. Чоловік Меллеш Євген 1897 – 06.04.1974, помер в м. Гайдудорог. 2 дітей: Клара 1921 р.н., Євген 1922 р.н.

51. Микита Ірина

В дівочтві Марина. Народилась 1903 р. в сім'ї греко-католицького священника Олексія Марини і Єлизавети Чернек в с. Русково (Румунія). Померла в травні 1985 р. Чоловік Микита Йосиф 1895 – 14.04.1971, с. Косівська Поляна. 5 дітей: Ірина 1925 р.н., вчителька, Єлизавета 1926 р.н., вчителька, Мар'яна 1931 р.н. вчителька, Марія 1834 р.н. медичний працівник.

52. Микула Параска

В дівочтві Добей. Народилась 4 травня 1910 р. в с. Циганівці Ужгородського р-ну в сім'ї греко-католицького півцвечителя Гаврила Добея і Олени Беллович. В 1930 р. здобула учительський диплом. Працює як вчителька початкових класів с. Худльово і надалі в тих селах, де був парохом її чоловік. Після арешту звільнено з посади вчителя як дружину священника, яка не забезпечувала ідейного рівня навчання і виховання підростаючого покоління. Чоловік Микула Михайло у шлюбі з 29 серпня 1936 р. (1910 – 12.09.1988), помер в м. Хуст. 4 дітей: Тіберій, Микола, Гаврило, Марія.

53. Микуляк Параска

В дівочтві Яцко. Народилась 27 березня 1912 р. в Гуменному (Словаччина) в сім'ї учителя Павла Яцка та Олени Ріган. 1931 р. закінчила вчительську семінарію. Працює вчителькою початкових класів з 1931 р., а 8 січня 1947 р. звільнена з роботи як жінка священника, далі не змогла працювати за фахом. Працювала в колгоспі на птахофермі робітницею, пізніше куховаркою в дитячому садку с. Дротинці. Померла 26 січня 1990 р. Чоловік Микуляк Василь 1906 – 20.08.1979, помер в м. Хуст. 5 дітей: Богдан 1935 р.н., Терезія 1937 р.н., Наталія 1940 р.н., Мирон 1947 р.н., Василь 1949 р.н.

54. Міня Єлизавета

В дівочтві Ільницька. Народилась 10 лютого 1916 р. в с. Скотарське Воловецького р-ну в сім'ї греко-католицького священника Стефана Ільницького й Єлизавети Азарі. В 1935 р закінчила Ужгородську жіночу вчительську семінарію. Вчителька початкових класів в с. Сасово Виноградівського р-ну, після арешту чоловіка її звільнено з посади вчителя, як дружину священника. Працювала на низькооплачуваних і тимчасових роботах. Померла 3 січня 1975 р. Чоловік Міня Іван у шлюбі з 6 серпня 1936 р. (1910 – 12.01.1979), помер в м. Хуст. У родині народилися 2 дітей: Стефан 1940 р.н., лікар, Марта 1937 р.н.

55. Мозер Маргарета

В дівочтві Немеш. Народилась 28 січня 1917 р. в сім'ї Дезидерія Немеша та Розалії Лоньов в м. Мукачево. Померла 1983 р. Чоловік Мозер Михайло 1915 – 23.02.1955, помер в м. Караганда. У їх подружжі народилися 5 дітей: Зіта Марія 1940 р.н., Маргарита 1941 р.н., Михайло 1943 р.н., Стефан 1945 р.н., Катерина 1947 р.н.

56. Монді Маргарета

В дівочтві Гомбош. Народилась 10 жовтня 1903 р. в сім'ї греко-католицького півцеучителя Івана Гомбоша і Емілії Попп в м. Ужгород. Померла 4 грудня 1980 р. Чоловік Монді Микола у шлюбі з 10 жовтня 1922 р. (1898 – 19.02.1986), помер в м. Дамовц, Угорщина. Подружжя мало 10 дітей: Іван 1927 р.н., Марія 1923 – 2001 рр., Терезія 1930 р.н., Емілія 1929 р.н., Агнеса 1934 р.н., Микола 1932 р.н., Стефан 1936 р.н., Анна 1938 р.н., Клара 1940 р.н., Єлизавета 1940 р.н.

57. Орос Марта

В дівочтві Батін. Народилась 13 жовтня 1919 р. в сім'ї учителів Івана Батіна та Марії Горні. З 1939 р. вчителювала в початкових класах с. Сокирниця Хустського р-ну. Чоловік Орос Іван 1914 – 15.08.1992, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 1 дочку Ержибет Форорні-Орос 1939 р.н.

58. Ортутай Габрієла

В дівочтві Вітиз. Народилась 28 січня 1921 р. у сім'ї Юлія Вітиза та Ірми Гоал в м. Матисалка (Угорщина). Як дружина греко-католицького священника працевлаштуватись не мала можливості, а щоб вижити працювала на низькооплачуваних та тимчасових роботах. Померла 10 березня 1998 р. Чоловік Ортутай Елемир у шлюбі з 20 вересня 1941 р. (1916 – 25.01.1997), помер в м. Ужгород. Подружжя мало 5 дітей: Петро 1942 р.н., Томаш 1943 р.н., Марія 1945 р.н., Євген 1948 р.н., Чобо 1957 р.н.

59. Ортутай Олена

В дівочтві Попп. Народилась 17 червня 1888 р. в сім'ї греко-католицького священника Йосифа Поппа та Анастасії Галаткович у с. Щербовець Воловецького р-ну. Померла 19 січня 1960 р. Чоловік Ортутай Євген 1889 – 24.12.1950, помер м. Абез. Виховували 3 дітей: Елемир 1916 – 1997 рр. (священник), Бела 1918 р.н., Ангеліна.

60. Ортутай Єлизавета

В дівочтві Сільвай. Народилась 17 листопада 1901 р. в сім'ї греко-католицького священника Сіона Сільвая та Ізабелли Бачинської. Померла Серпень 1975 р. Чоловік Ортутай Стефан 1894 – 02.04.1967, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 2-є синів: Іван 1921 р.н., Андрій 1922 р.н.

61. Пасулька Клара

В дівочтві Маршал. Народилась 11 квітня 1910 р. у сім'ї залізничника Олойоша Маршала і Герміна Роттер в Будапешті. Померла 2 липня 1981 р. Чоловік Пасулька Євген 1904 – 18.03.1981, помер в м. Берегово. Подружжя мало 2 синів: Василь 1932 р.н., Юрій 1934 р.н.

62. Петенко Марія

В дівочтві Бачкай. Народилась 26 лютого 1912 р. в сім'ї греко-католицького півцеучителя Федора Бачкай і Марії Іванчо в с. Сусково Свалявського р-ну. В 1930 р. здобула диплом учителя. Вчителька початкових класів у селах Нересниця і Нягово Тячівського р-ну. Згідно з секретною вказівкою облвно № 035 від 30 серпня 1946 р. була звільнена з учительської роботи в 1947 р. Чоловік Петенко Стефан у шлюбі з 19 липня 1932 р. (1907 – 12.01.1987), помер в м. Хуст. 6 дітей: Магдалина 1933 р.н., Ольга 1935 р.н., Марта 1936 р.н., Мирон 1937 р.н., Марія 1939 р.н., Стефан 1949 р.н.

63. Петрик Йолана

В дівочтві Попп. Народилась 11 грудня 1888 р. в сім'ї греко-католицького священника Антона Поппа Клементини Карцуб в с. Нірголас (Угорщина). Померла 1953 рік. Чоловік Петрик Євген 1892 – 29.11.1953, помер в м. Абез.

64. Попович Емілія

В дівочтві Тегзе. Народилась 15 липня 1910 р. в сім'ї греко-католицького півцеучителя Івана Тегзе й Емілії Ромжі в с. Білки Іршавського р-ну. Після арешту чоловіка готувала платні обіди. Померла 1984 р. Чоловік Попович Іван (1908 – 1.02.1985, помер в м. Мукачево), якого заарештували 19 червня 1946 р. і на його місце дали отця Петра Ороса, який свій заробіток (приноси) віддавав пані Емілії. Від шлюбу народилися 9 дітей: Марія-Магдалина 1932 р.н., Олексій-Іван 1934 р.н., Іван-Йосиф 1935 р.н., Анна-Ольга 1936 р.н., Єлизавета-Гізелла 1939

р.н., Емма-Ельвіра 1939 р.н., Антон 1941 р.н., Стефан-Євген р.н., Сільвія 1945 р.н.

65. Попп Магдаліна

В дівочтві Годжа. Народилась 24 грудня 1921 р. у сім'ї вчителя Івана Годжі та Йолани Грігашші в с. Верхня Руна (Румунія). Отримала вчительський диплом і надалі вчителювала, після арешту чоловіка залишилася без роботи. Після реабілітації чоловіка була прийнята на роботу бухгалтера у місцевому колгоспі. Померла 2013 р. Чоловік Попп Семен 1917 – 26.09.1992, у шлюбі з 21 травня 1943 р. смт. Солотвино 3 дітей: Микола 1944 р.н., Іван 1945 р.н., Флоріка 1947 р.н., Лівія 1963 р.н.

66. Похіл Марія

В дівочтві Медве. Народилась 11 листопада 1914 р. в сім'ї греко-католицького священника Михайла Медве та Катерини Егреші в с. Довге Іршавського р-ну. Після арешту чоловіка залишилася з 3-ма малолітніми дітьми. Померла 2 листопада 1969 р. Чоловік Похіл Василь 1910 – 19.05.1983, помер в м. Берегово. Подружжя мало 3 дітей: Агнеса, Михайло, Юрій.

67. Пушкаш Марія-Магдаліна

В дівочтві Желтвай. Народилась 25 листопада 1913 р. в сім'ї греко-католицького священника Віктора Желтвая і Маргарети Єлеш в Ужгороді. Отримала учительський диплом. Вчителька початкових класів у с. Дравці, у 1947 р. була звільнена як дружина священника та виселена з квартири з 3-ма малолітніми дітьми. Померла квітень 1993 р. Будапешт. Чоловік Пушкаш Василь 1910 – 27.04.1969, помер м. Ужгород. 3 дітей: Марія 1934 р.н., Ласло 1941 р.н. – священник, Шандор 1943 р.н.

68. Рабар Єлизавета

В дівочтві Гегедюш. Народилась 20 січня 1913 р. в с. Великі Лучки Мукачівського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Августина Гегедюша та Ірми Бачинської. Чоловік Рабар Іван, у шлюбі з 11 серпня 1932 р. (1908 – 21.03.1988), помер в м. Берегово.

69. Роман Анна

В дівочтві Товт 18 квітня 1918 р. в сім'ї хлібороба Андрія Товта в с. Дравці. В 1936 р. одержала диплом в Ужгородській учительській семінарії. У 1946 р. згідно секретної вказівки облвно від 30 серпня 1946 р. за № 025 була звільнена з учительської роботи. Робітниця Ужгородської взуттєвої фабрики і далі санітарка в обласній лікарні. Померла 17 листопада 1991 р. В 1936 р. Чоловік Роман Антон у шлюбі з 30 липня 1936 р. (1910 – 06.12.1990), помер в м. Ужгород. Подружжя мало 8 синів: Антон, Микола, Йосиф, Володимир, Олександр, Іван, Віктор, Федор.

70. Роман Магдаліна

В дівочтві Сіксаї. Народилась 28 березня 1916 р. в сім'ї греко-католицького священника Ігнатія Сіксаї та Емілії Васовчик в с. Іза Хустського р-ну. Померла 2003 р. Чоловік Роман Георгій 1910 – 13.02.1979, помер в м. Мукачево.

71. Роман Анна

В дівочтві Сайков. Народилась 4 листопада 1925 р. в сім'ї хлібороба Йосифа Сайкова та Єлизавети Шуби в с. Олешник Виноградівського р-ну. Отримала початкову освіту, а з 1937 р. навчання в Ужгородській гімназії, далі в Ужгородській вчительській семінарії. Вчителька початкових класів у с. Нове Село Виноградівського р-ну, в Іршавському р-ні не приймають на роботу вчителя згідно вказівки № 025, як жінку священника. З 1952 р. санітарка у Виноградівській райлікарні, там само працювала на кухні і в бухгалтерії звідки пішла на пенсію. Чоловік Роман Іван у шлюбі з 8 серпня 1946 р. 1921 – 19.07.2003, помер у м. Виноградів. Від шлюбу народилися 3 дітей: Софія, Йосиф, Магдаліна.

72. Ромжа Йолана

В дівочтві Сабов. Народилась 7 вересня 1901 р. у с. Банске (Словаччина) в сім'ї греко-католицького священника Олександра Сабова та Анни Орос. Померла 2 лютого 1969 р. в Ужгороді. Чоловік Ромжа Нестор 1901 – 24.03.1966, помер м. Іршава.

73. Русинко Марія

В дівочтві Дудич. Народилась 20 травня 1890 р. в м. Берегово в сім'ї греко-католицького священника Андрія Дудича та Анни Болудянської. Померла 5 травня 1969 р. в Ужгороді. Чоловік Русинко Микола 1886 – 04.06.1955, помер в м. Абез. Подружжя мало 6 дітей: Атаназій 1923 р.н., Володимир р.н., Костянтин 1932 р.н., Шарольта, Андрея, Михайло.

74. Сабов Софія

В дівочтві Яцкович. Народилась 29 вересня 1901 р. в сім'ї лісника Миколи Яцковича та Маргарети Грігаші в с. Великі Лази. 1920 р. закінчила Ужгородську жіночу учительську семінарію. Вчителька початкових класів в селах де був парохом її чоловік. 15 вересня 1946 р. одержала листа за №420/46 який сповіщав, що відділ освіти «не рефлектує» на її роботу. Померла 1991 рік в Ужгороді. Чоловік Сабов Андрій у шлюбі з 9 вересня 1921 р. (1894 – 27.03.1957), помер в м. Ужгород. Подружжя мало 7 дітей: Єва 1922 р.н. (учителька), Йосиф 1924 – 1972 рр. (греко-католицький священник), Костянтин 1926 – 1982 рр. (7 листопада 1956 р. підпільно висвячений на священника, а 16 червня 1977 р. на єпископа), Павло 1928 р.н. (24 вересня 1974 р. священник), Юрій 1930 р.н., Марія 1934 – 2001 р.н., Габрієла 1937 р.н.

75. Сабов Олена

В дівочтві Ковач. Народилась 2 грудня 1923 р. в с. Латірка Воловецького р-ну в сім'ї греко-католицького священника Костянтина Ковача і Олени Медвецької. Померла 2007 р. Чоловік Сабов Йосиф 1924 – 11.07.1972, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 3 дітей: Олена 1948 – 2007 рр., Петро 1956 р.н., Костянтин 1958 р.н. (2

серпня 1986 р. висвячений).

76. Савчук Анна

В дівочтві Логош. Народилась 9 вересня 1921 р. в сім'ї залізничного службовця в с. Тербушани Рахівського р-ну. Померла 1996 р. Савчук Микола 1915 – 22.01.1975, помер в м. Ужгород. Подружжя мало 2 дітей: Люба 1943 р.н., Надія 1946 р.н.

77. Сіксаї Марія-Емілія

В дівочтві Сабов. Народилась 9 грудня 1924 р. в сім'ї сільського секретар Федора Сабова і вчительки Розалії Грабар у с. Баркасово Мукачівського р-ну. Навчалась в учительській семінарії. Працює вчителькою початкових класів, у 1947 р. була звільнена як жінка священника, яка не забезпечує рівня радянського виховання. Чоловік Сіксаї Ігнат у шлюбі 27 червня 1944 р. 1920 – 17.07.1996, помер в м. Мукачево. Подружжя мало дочку Магдаліну 1916 – 2003 рр., дружина священника Романа Юрія 1910 – 1979 рр.

78. Скіба Євгенія

В дівочтві Данкулинець. Народилась 8 жовтня 1912 р. в с. Брестів Мукачівського р-ну в сім'ї греко-католицького священника Юлія Данкулинця і Марії Гомичко. В 1934 р. здобула вчительський диплом. Вчителька початкових класів з 1934 р. у с. Керецьки Свалявського р-ну, а з 1936 р. у с. Ставне Великоберезнянського р-ну. В 1947 р. згідно секретної вказівки об'явлено від 30 серпня 1946 р. за № 025 була звільнена з учительської роботи. Чоловік Скіба Іван 1910 – 25.11.1983, помер м. Ужгород.

79. Сливка Терезія

В дівочтві Габел. Народилась 1 серпня 1908 р. у сім'ї Юрія Габела і Варвари Ченгері в м. Мукачево Ужгородська учительська семінарія. З 1927 р. вчителька початкових класів в с. Чумальово Тячівського р-ну, далі у Сваляві з 1935 по 1941 рр. У 1947 р. була звільнена як жінка священника, яка не забезпечує рівня радянського виховання. Співробітники КДБ пропонували їй розлучитися з чоловіком, щоб могли отримати роботу в школі. Далі працювала на низькооплачуваних роботах, щоб прогодувати малолітніх дітей. Померла в 1996 р. Чоловік Сливка Іван, у шлюбі з 8 серпня 1935 р. 1903 – 18.02.1980, помер в м. Мукачево. Подружжя мало дочку Оксану 1938 р.н. та сина Івана 1942 р.н., який 3 січня 1980 р. рукоположений на священника.

80. Тегзе Маргарета

В дівочтві Бокотей. Народилась 1912 р. в сім'ї вчителя Леонтіна Бокотей і Павліни Мончак у с. Золотарьово Хустського р-ну. Здобула в 1931 р. вчительський диплом. Працювала з 1931 р. вчителькою в Чорному Потіці та Жукові, після арешту чоловіка звільнена з учительської роботи. Померла 1994 р. Чоловік Тегзе Микола 1908 – 14.02.1953, помер в сел. Спаськ, Казахстан. Подружжя мало 5 дітей: Маргарета 1933 р.н., Йосиф 1934 – 2005 рр., Стефан 1935 р.н., Катерина 1938 – 2005 рр., Маріанна 1948 р.н.

81. Тербан Олександра

В дівочтві Фанкович. Народилась 26 березня 1918 р. в Міжгір'ї в сім'ї греко-католицького священника Андрія Фанковича та Єлизавети Компордай. 1937 р. закінчила Ужгородську жіночу учительську семінарію. Вчителька початкових класів у с. Чорний Потік, с. Приборжавське та Імстичово. У 1947 р. була звільнена як жінка священника, яка не забезпечує рівня радянського виховання. Померла 2 липня 1960 р. Чоловік Тербан Михайло у шлюбі з 24 червня 1937 р. (1910 – 21.01.1985), помер у м. Берегово. Виховали 3 дітей: Катерина 1939 р.н., Андрій 1989 р.с. та Олександра 1956 р.н.

82. Тромпак Маргарета

В дівочтві Пастелі. Народилась 6 березня 1891 р. в сім'ї греко-католицького священника Юлія Пастелі і Ольги Сабов у с. Кваси Рахівського р-ну. Помічниця в душпастирській підпільній роботі чоловіка Померла 13 червня 1959 р. Чоловік Тромпак Юлій у шлюбі з 9 грудня 1924 р. (1898 – 01.09.1982), помер в м. Мукачево. Від шлюбу народилися: Юлій 1926 р.н., Юрій 1930 р.н., Марта 1932 р.н., Маргарета 1938 р.н.

83. Удут Ольга

В дівочтві Принц. Народилась 24 серпня 1914 р. в сім'ї Рудольфа Принца і Йолани Васко в с. Білки Іршавського р-ну. З 1936 – 1938 рр. вчителькою в с. Річка Міжгірського р-ну, з 1938 р. – с. Задне (Приборжавське) і пізніше в с. Осій. Після арешту чоловіка працює на низькооплачуваних роботах, як наприклад прибиральницею в лікарні. Далі бухгалтер в Хустському медучилищі і пізніше бухгалтером в Хустській міській лікарні. Чоловік Удут Гаврило у шлюбі з 14 липня 1935 р. (1908 – 10.03.1974), помер в м. Хуст. Від шлюбу народилося 4 дітей: Костянтин 1936 р.н., Нестор 1939 р.н., Микола 1941 р.н., Гаврило 1945 р.н.

84. Уйгелі Катерина

В дівочтві Шерегелі. Народилась 29 вересня 1919 р. в сім'ї греко-католицького священника Олександра Шерегелі та Єлизавети Рошкович в с. Ботар Виноградівського р-ну. Початкову освіту отримала в с. Паладь-Комарівці, потім Кошицька горожанська школа. Як жінці греко-католицького священника важко було знайти постійну роботу. Померла 2011 р. Чоловік Уйгелі Йосиф (1913) у шлюбі з серпня 1937 р. Від шлюбу народилося 5 дітей: Йосиф, Юрій, Катерина, Стефан, Марія.

85. Урста Марта

В дівочтві Грибовська. Народилась 26 лютого 1924 р. у сім'ї лісника Івана Грибовського і Єлизавети Давід у с. Липецька Поляна Хустського р-ну. Після арешту чоловік працювала телефоністкою в Кушницький ліспромгосп, пізніше чергова на станціях Бронька і Довге. Чоловік Урста Стефан у шлюбі з 11 грудня 1939 р. (1914 – 13.03.1988), помер в с. Білки. 5 дітей: Степан 1942 р.н., Марта 1943 р.н., Тетяна 1947 р.н., Йосиф 1950 р.н., Петро 1958 р.н.

86. Ференчик Євгенія

В дівочтві Семак. Народилась 28 травня 1890 р. в сім'ї греко-католицького священника Івана Семака й Ірини Зіхор у с. Ляховець Міжгірського р-ну. Чоловік Ференчик Федор 1879 – 1949, помер у Львівській тюрмі. Від шлюбу народилося: Магдалина 1908 р.н. дружина Сільвай Костянтина 1903-1958 рр., Ельвіра 1912 р.н. дружина Лендел Івана 1907 – 1974 рр., Марта 1922 р.н.

87. Цібере Ольга

В дівочтві Іванчо. Народилась 7 листопада 1908 р. в сім'ї греко-католицького священника Стефана Іванчо і Матільди Лейнер в Хусті. Померла Жовтень 1982 р. Цібере Федір 1906 - 1950, помер у Львівській тюрмі.

88. Чейпеш Марія

В дівочтві Іванчо. Народилась 19 березня 1920 р. в сім'ї греко-католицького священника Юлія Іванчо та Аполлонії Дом'янович у с. Верб'яж Воловецького р-ну. Освіта учительської семінарії. Після арешту чоловіка працювала як різноробоча, пізніше на державній службі. Померла 1997 р. Чоловік Чейпеш Іван 1918 – 05.08.1953, помер в м. Воркута. Від шлюбу народилося 4 дітей: Наталка, Марійка, Володимир, Іванко.

89. Чургович Олена

В дівочтві Гладоник. Народилась 18 лютого 1912 р. в сім'ї греко-католицького священника Стефана Гладоника і Анастасії Горзов в с. Обава Мукачівського р-ну. Чоловік Чургович Георгій 1905 – 23.01.1972, помер в м. Ужгород. 4 дітей: Олександр, Марія, Єлизавета, Георгіна.

90. Шерегій Ізабелла

В дівочтві Яцкович. Народилась 3 січня 1898 р. в сім'ї греко-католицького священника Василя Яцковича та Юліанни Яцкович у с. Кальник Мукачівського р-ну. Чоловік Шерегій Андрій 1893 – 16.06.1950, помер в Ужгородській тюрмі. Від шлюбу народились: Василь 1918 – 1988 рр. – священник, Андрій 1922 р.н., Йосип 1929 р.н.

91. Штець Маргарета

В дівочтві Бонкало. Народилась 4 січня 1919 р. в сім'ї лісника Григорія Бонкала і Терезії Конрад. В 1937 р. отримала учительський диплом. Вчителька початкових класів у с. Кваси Рахівського р-ну. Чоловік Штець Василь у шлюбі з 2 липня 1939 р. (1909 – 29.06.1980), помер м. Мукачево. Виховали 2 дітей: Богдан і Володимир.

92. Шуба Анна

В дівочтві Ільницька. Народилась 17 квітня 1920 р. в с. Скотарське в сім'ї греко-католицького священника Стефана Ільницького і Єлизавети Азарі. Закінчила Ужгородську жіночу учительську семінарію. Вчителька початкових класів. Згідно секретної вказівки об'явлено від 30 серпня 1946 р. за № 025 Севлюшським окрвном наказом № 58 була звільнена з учительської роботи. Чоловік Шуба Діонісій (1915) у шлюбі з 20 червня 1940 р.

93. Янковська Марія

В дівочтві Дубицька. Народилась 1905 р. в сім'ї греко-католицького священника Андрія Дубицького. Чоловік Янковський Ілля (1902). Подружжя мало трьох дітей: Олександр 1932 р.н., Юрій 1934 р.н., Ірина 1936 р.н.

Список використаних джерел

- Bendász, I., Bendász, D., 2000. *Helvétallás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest: Kairosz Kiadó, 529 old.
- Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia. Історія Закарпаття. Спадіщина та виклики. Наукове видання (колективна монографія) Закарпатського угорського інституту ім. Ференца II Ракоці*, Редколег.: Л. Брензович (голова); Д. Чотарі (гол. ред.), М. Орбан, Ш. Добош (відп. ред.); І. Самборовскі-Нодь, І. Сакал та Л. Браун (члени ред. колег.); Автори: А. Рац, А. Шушлік, Б. Кейс, Е. Молнар Д., І. Самборовскі-Нодь, І. Орос, І. Сакал, І. Часар, К. Дорчі, К. Гіреш-Ласлов, Л. Браун, Н. Вароді, Н. Севлеші, Ш. Добош, І. Молнар Д., Ф. Молнар, Д. Данч, Д. Чотарі, 2021, Ungvár: RIK-U Kft., 788 old.
- Бендас, Д., 2000. *Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках, Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, За ред. Гудзяка Б., Сkochилися І., та Олега Турія О. Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, Число 2, с. 290–299.
- Бендас, С., Бендас, Д. 1999. *Священники-мученики, свідники вірності*, Ужгород: Закарпаття, 412 с.
- Бендас, Стефан, *Мученики та Ісповідники*. [Online]. Доступно: <https://mgce.uz.ua/blog/muchenyky-ta-ispovidnyky/bendas-stefan/> (дата візиту: 01.04.2025).
- Бендас, С., 2008. *П'ять років за колючим дротом. Щоденник священника, написаний в ГУЛАзі*, Ужгород: Карпати, 264 с.
- Вісіцька, Т., 2012. *Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV – XXI ст.)*, Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 676 с.
- Власов, В., Кульчицький, С., Панарін, О. 2024. *Історія України (рівень стандарту та профільний рівень): підручник для 11 класу закладу загальної середньої освіти*, Київ: Видавництво «Літера ЛТД», 323 с. : іл.
- Волошин, Ю., 1999, «Самоліквідація» Ужгородської унії, *Людина і світ*, № 1, с. 35–36.
- Гісем, О., Мартинюк, О., Сирцова, О., Галімов, А., 2024. *Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладу загальної середньої освіти*, Харків: Видавництво «Ранок», 320 с. : іл.
- Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання)*, Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець, 2010, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 720 с.
- Капітан, Л., 2012. Ліквідація Греко-Католицької Церкви у Закарпатті, 1945 – 1949 рр.: Ідеолого-пропагандистська складова, *Краєзнавство*, вип. 3, с. 71–83.
- Майороші, М., 2021. *Мукачівська єпархія та Галицька митрополія: інституційні та особистісні взаємини між греко-католицькими провінціями та їхнім кліром (1919 – 1991)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 274 с.
- Маркус, В., 1962. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945 – 50 рр., *Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті З. Кузеля, Записки НТШ*, Париж, 23 с.

- Мароші, І., Мароші, А., 2023. *Іменний довідник священників історичної Мукачівської Греко-Католицької Єпархії*. Серія: спадщина Бендаса, Берегове-Ужгород: Видавництво «Карпати», 1092 с.
- Мищанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.: монографія*, Ужгород: Рік-У, 644 с.
- Пекар, А., ЧСВВ., 1967. *Нариси Історії Церкви Закарпаття*, Т:І, Єрархічне оформлення, Рим, 241 с.
- Пекар, А., ЧСВВ., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, Т:ІІ, Внутрішня історія, Рим–Львів: Місіонер, 492 с.
- Пекар, А., ЧСВВ., 2014. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, Т:ІІІ, Монаше життя, Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 220 с.
- Пекар, А., ЧСВВ., 2001. *Ісповідники віри нашої сучасності. Причинок до мартиролога Української Католицької Церкви під совітами*, Вид. Друге, Львів: Вид-во отців василіан «Місіонер», 288 с.
- Пушкаш, Л., 2001. *Кир Теодор Ромжа: життя і смерть єпископа*, Львів, 244 с.
- Сергійчук, В., 2001. *Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*, Дніпро, 492 с.
- Сергійчук, В., 2006. *Ліквідація УГКЦ(1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки*, К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. I. 920 с.
- Сріблянська, С., 1997. Все починається з любові, *Срібна Земля*, № 12.
- Фенич В., 2007. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. *Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «воз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною/Мукачівська греко-католицька єпархія*, Ужгород, 107 с.

References

- Bendász, I., Bendász D., 2000. *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest : Kairosz Kiadó, 529 old. (in Hungarian).
- Bendas, D., *Represii radianskoi vlady proty heko-katolitskoho dykhovenstva na Zakarpatti v 1944 – 1949* [Repressions of the Soviet Regime Against the Greek Catholic Clergy in Transcarpathia in 1944 – 1949], *Kovchek: Scholarly Journal on Church History*, edited by Borys Gudziak, Ihor Skochylas, and Oleh Turii, Lviv: Institute of Church History of the Lviv Theological Academy, 2000, No. 2, s. 290–299. (in Ukrainian).
- Bendas, S., Bendas, D. 1999. *Sviashchenyky-muchenyky, spovidnyky virnosti [Priests-Martyrs, Confessors of Faithfulness]*, Uzhhorod: Zakarpattia, 412 s. (in Ukrainian).
- Bendas, Stefan, *Muchenyky ta Ispovidnyky* [Bendas Stefan, Martyrs and Confessors]. URL: <https://mgce.uz.ua/blog/muchenyky-ta-ispovidnyky/bendas-stefan/> (date of visit: 01.04.2025). (in Ukrainian).
- Bendas, S., *Piat rokiv za kolyichum drotom. Shchodennyk sviashchennyka napisanyj v GYLAG [Five Years Behind Barbed Wire: A Priest's Diary Written in the GULAG]*, Uzhhorod: Karpaty, 2008, 264 s. (in Ukrainian).
- Vysyts'ka, T., 2012. *Khrystianstvo na Zakarpatti: dokumental'ne doslidzhenie stanovlennia ta rozvytku (XIV – XXI st.)* [Christianity in Transcarpathia: A Documentary Study of its Formation and Development (14th – 21st Centuries)], Uzhhorod: Vyd-vo O. Harkushi, 676 s. (in Ukrainian).
- Vlasov, V., Kulchytskyi, S., Panarin, O., 2024. *Istorija Ukrajiny* [History of Ukraine] (*sandard and advanced levels*): *Textbook for Grade 11 of General Secondary Education Institutions*, Kyiv: Litera LTD Publishing House, 323 s. : il. (in Ukrainian).
- Voloshyn, Yu., 1999, «Samolikvidatsiia» Uzhhorodskoi unii [“Self-liquidation” of the Uzhhorod Union], *Liudyna i svit*, №1, s. 35–36. (in Ukrainian).
- Hisem, O., Martynjuk, O., Syrtsova, O., Galimov, A., 2024. *Istorija Ukrajiny* [History of Ukraine] (*advanced level*): *pidruchnyk dla 11 klasu zakladu zahal'noji seredn'oji osvity*, Charkiv: Vydavnyctvo «Ranok», 320 s. : il. (in Ukrainian).
- Zakarpattja 1919 – 2009 rokiv: istorija, polityka, kul'tura*[*Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture*](*ukrajinomovnyj variant ukrajins'ko-uhors'koho vydannja*), Pid. red. M. Vehesha, Ch. Fedyneczj, 2010, Uzhhorod: Polihrafcentr «Lira», 720 s. (in Ukrainian).
- Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia/ Istorija Zakarpattja. Spadschyna ta vyklyky. Naukove vydannja (kolektyvna monohrafija) Zakarpats'koho uhors'koho instytutu im. Ferencza II Rakoczi*, Redkoleh.: L. Brenzovich (holova); D. Chotari (hol. red.); Avt. kolekt., 2021, Ungvár: RIK-U Kft., 788 old. (in Hungarian).
- Kapitan, L., 2012. *Likvidatsiia Hreko-Katolytskoi Tserkvy u Zakarpatti, 1945 – 1949 rr.: Ideolohe-propahandystska skladova [Liquidation of the Greek Catholic Church in Transcarpathia, 1945 – 1949: Ideological and Propaganda Component]*, *Kraieznavstvo*, vyp. 3, s. 71–83. (in Ukrainian).
- Maioroshi, M., 2021. *Mukachivska yeparkhiia ta Halyska mytropoliia: instytutsiini ta osobystisni vziemyny mizh hreko-katolytskymy provintsiiamy ta yikhnim klirom (1919 – 1991)* [The Diocese of Mukachevo and the Metropolis of Galicia: Institutional and Personal Relations between Greek Catholic Provinces and Their Clergy (1919 – 1991)]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorichnykh nauk (doktora filosofii) za spetsialnistiu 07.00.01 «Istorii Ukrainy»*. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lviv, 274 s. (in Ukrainian).
- Markus, V., 1962. *Nyshchennia Hreko-Katolyts'koi Tserkvy v Mukachivskii yeparkhii v 1945 – 50 rr.* Vidbytok iz Zbirnyka, prysviachenoho pamiaty Z. Kuzeli. Zapisky NTSH, Paris, 23 s. (in Ukrainian).
- Maroshi, I., Maroshi, A., 2023. *Imennyi dovidnyk sviashchennykiv istorichnoi Mukachivskoi Hreko-Katolytskoi Yeparkhii* [Name directory of priests of the historical Mukachevo Greek Catholic Diocese. Series: Bendas' heritage], Serii: spadschyna Bendasa, Berehove-Uzhhorod: Vydavnytstvo «Karpaty», 1092 s. (in Ukrainian).
- Mishchanyn, V., 2018. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944 – 1950 rr.: monohrafija* [Sovietization of Transcarpathia in 1944 – 1950: a monograph], Uzhhorod: Rik-U, 644 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 1967. *Narysy istorii tserkvu Zalarpattia* [Essays on the History of the Church in Transcarpathia], Vol. I: *Struktura Hierarchica*, Rome, 241 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 1997. *Narysy istorii tserkvu Zalarpattia* [Essays on the History of the Church in Transcarpathia], Vol. II: *Internal History*, Rome–Lviv: Misioner, 492 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 2014. *Narysy istorii tserkvu Zalarpattia* [Essays on the History of the Church in Transcarpathia], Vol. III: *Monastic Life*, Uzhhorod: Uzhhorod City Printing House, 220 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 2001. *Ispovidnyky viry nashoi suchasnosti* [Confessors of Our Contemporary Faith. A Contribution to the Martyrology of the Ukrainian Catholic Church under the Soviets], 2nd edition, Lviv: Basilian Fathers' Publishing House “Misioner”, 288 s. (in Ukrainian).
- Pushkash, L., 2001. *Kyr Teodor Romzha: zhyttia i smert yepyskopa* [Kir Theodore Romzha: Life and Death of a Bishop], Lviv,

244 s. (in Ukrainian).

Serhiychuk, V., 2001. *Neskorena tserkva: podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainu v borotbi za viry i derzavy* [The Unbroken Church: The Devotion of Greek Catholics of Ukraine in the Struggle for Faith and State], Dnipro, 492 s. (in Ukrainian).

Serhiychuk, V., 2006. *Likvidatsia UGCC (1939 – 1946) [The Liquidation of the UGCC (1939 – 1946): Documents of the Soviet State Security Authorities]* / Compiled by: S. Kokin, N. Serdyuk, S. Serdyuk; General Editor: V. Serhiychuk, Kyiv: PP Serhiychuk M.I., 2006, Vol. I, 920 s. (in Ukrainian).

Sryblianska, S., 1997. *Vse pochynaiet'sia z liubovi* [Everything Begins with Love], *Sribna Zemlia*, №12. (in Ukrainian).

Fenych, V., 2007. «Chuzhi» sered svoikh, «svoi» sered chuzhykh. *Hreko-katolyky Mukachivskoi yeparkhii pid chas ta pislia «vozziednannia» Zakarpattia z Radianskoiu Ukrainoiu* [“Strangers” among their own, ‘their own’ among strangers. Greek Catholics of the Mukachevo Diocese during and after the “reunification” of Transcarpathia with Soviet Ukraine] / *Mukachivska hreko-katolytska yeparkhiia*, Uzhhorod, 107 s. (in Ukrainian).

Vanessa Sich

PhD-student, of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

WIVES OF THE REPRESSED PRIESTS OF THE MUKACHEVO GREEK CATHOLIC DIOCESE

The article examines the fate of the wives of priests of the Mukachevo Greek Catholic Diocese, who suffered as a result of the forced liquidation of the church structure in 1949. The Mukachevo Greek Catholic Diocese retained its dominant position until the fall of 1944, when the old government was replaced by the Soviet regime. This process was accompanied by the forcible establishment of one-party power, nationalization, industrialization, collectivization, and mass repressions from 1945. The change of power coincided with the appointment of a new bishop, Bishop Teodor Romzhi, who defended the interests of the diocese together with the clergy. As part of the anti-church policy, the NKVD arrested 127 Greek Catholic clergy who refused to renounce unity with the Catholic Church and transfer to the jurisdiction of the Russian Orthodox Church. The focus of the study is not on the repressed priests themselves, but on their wives, who, after the arrests of their husbands, were left without support and suffered discrimination, persecution, loss of social status and means of livelihood. The relevance of the topic is due to the need to expand the ideas about the mechanisms of Soviet repressions, which covered not only the clergy, but also their family members. The wives of priests became objects of social pressure: they lost the right to work, were forced to change their place of residence and were under constant surveillance. Despite these difficulties, they maintained their faith, spiritually supported their husbands and children and contributed to the preservation of Christian traditions in the private sphere. In many cases, these women became the moral support for their families in conditions of systemic violence. The study attempted to create a list of the wives of repressed priests of the Mukachevo diocese. The results of the study may be useful for further studies in the fields of church history, women's studies and research on totalitarianism.

Keywords: *Mukachevo Greek Catholic Diocese, Greek Catholic priests, priests' wives, repressions, Transcarpathia, Soviet authorities.*

Надійшла до редакції / Received: 28.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 12.05.2025

ТИВОДАР ЛЕГОЦЬКИЙ У ДЗЕРКАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ (КІНЕЦЬ XIX СТ. – 2024 Р.)

Дмитро Полупанов

кандидат історичних наук, викладач Відокремленого структурного підрозділу «Харківський комп'ютерно-технологічний фаховий коледж НТУ «ХПІ», Харків

E-mail: dmitrij.polupanow@gmail.com

Web of Science ResearcherID IUM-5144-2023

<https://orcid.org/0000-0001-5686-6493>

У статті розглянуто біографію та науковий доробок Тиводара Легоцького (1830 – 1915) в контексті української історіографії. На основі сучасної наукової літератури проаналізовано маловідомі факти з життя діяча, а також охарактеризовано вплив його праць на розвиток історичної науки. Зібрані матеріали дозволили виокремити кілька етапів переосмислення спадщини Т. Легоцького. Перший період – австро-угорський (1867 – 1918) – пов'язаний зі становленням наукових студій ученого. Його праці в цей час отримували як критичні, так і схвальні оцінки, однак усі дослідники визнавали значущість і ґрунтовність його роботи. Другий період – чехословацька доба та Друга світова війна (1918 – 1945) – характеризується тим, що окремі положення праць Т. Легоцького використовувалися в наукових дискусіях із представниками угорської історичної школи. Основна увага приділялася питанню заселення регіону слов'янами, яке намагалися обґрунтувати з опорою на його дослідницький доробок. Третій період – радянський (1945 – 1991) – після входження Закарпатської України до складу УРСР спадщина Т. Легоцького розглядалася крізь призму марксистської методології. Частина авторів уникала глибокого аналізу його діяльності, однак навіть за таких умов його внесок отримував переважно позитивні оцінки з боку українських науковців радянського періоду. З 1990 р. поживається інтерес до постаті Т. Легоцького. Четвертий період – від 1991 р. Біографія та дослідницька діяльність Т. Легоцького викликають жваві наукові дискусії, здійснюється глибше вивчення особистості вченого, укладаються бібліографічні покажчики, ведеться робота над перекладом його праць. Водночас значна частина наукового доробку Т. Легоцького й досі залишається неперекладеною, що ускладнює її використання сучасними дослідниками.

Ключові слова: Тиводар Легоцький, українська історіографія, Закарпаття, наукова спадщина, історичні дослідження, біографістика.

Постановка проблеми. Науковий доробок Тиводара Легоцького займає помітне місце у формуванні карпатознавчих студій. Його праці охоплюють малодосліджені аспекти археологічної, етнографічної, географічної та історичної спадщини Закарпаття. Особливу цінність становлять тексти Т. Легоцького, в яких він із притаманною йому точністю і спостережливостю фіксував події, безпосереднім учасником або очевидцем яких був. Слід зазначити, що інтерпретація його внеску варіювалася залежно від суспільно-політичного контексту та домінуючих підходів у історичній науці певної доби.

Водночас попри наявність численних досліджень, що торкаються окремих аспектів його наукової діяльності, цілісне осмислення місця спадщини Т. Легоцького в українській історичній науці досі відсутнє.

Метою даної публікації є звернути увагу на окремі сторінки біографії Т. Легоцького, представлені в українській науковій літературі. Особливий акцент буде зроблено на аналізі дискусій, що виникали довкола його дослідницької діяльності, а також на спробі визначити місце вченого у сучасній українській історіографії, уточнити окремі моменти біографії Т. Легоцького, а саме його політичні погляди. Виходячи з мети, завданнями нашого дослідження є: дослідити постать Т. Легоцького шляхом аналізу

праць українських науковців; визначити вплив його наукового доробку на становлення української історичної науки; простежити наукову рецепцію його діяльності через аналіз оцінок та дискусій, пов'язаних із його працями.

Огляд історіографії та джерел. На сьогодні нами не було виявлено окремого фундаментального історіографічного дослідження, присвяченого впливу наукової спадщини Т. Легоцького на українську історичну науку. Водночас чимало провідних науковців залучали матеріали, зібрані ним, до власних розвідок, серед яких: Й. В. Кобаль, О. Кобаль, О. О. Малець, Н. Б. Малець, С. Д. Федака, О. В. Ферков, Д. Д. Данилюк, М. П. Тиводар, Д. Чотарі, Ш. Добош, Б. Рац, Б. Кедзь, І. Самборовські-Нодь та ін.

Виклад основного матеріалу. Т. Легоцький народився 5 жовтня 1830 р. в селі Фужині, поблизу міста Рієка у родині державного лісового інспектора Я. Легоцького. Після передчасної смерті батька у 1837 р. вихованням майбутнього науковця займалася мати, А. Готтір [Панкулич, 2011, с. 294; Полупанов, 2024, с. 739]. Початкову освіту Т. Легоцький здобув у м. Рожогедь (нині Ружомберок), після чого вступив до шестирічної гімназії, заснованої римо-католицьким орденом Піаристів. Саме тут він почав поглиблено вивчати історію, що згодом значною мірою сприяло розвитку його наукових інтересів та формуванню дослідницьких підходів [Панкулич, 2011, с. 294;

Кобаль, Кобаль, 2015, с. 3; Полупанов, 2024, с. 739].

У 1847 р. Т. Легоцький став студентом Юридичної академії в місті Кошице, маючи намір присвятити себе юридичній кар'єрі. Проте вже у 1848 – 1849 рр. він долучився до революційних подій, а під час служби в угорській армії досягнув офіцерського звання. У 1855 р. Т. Легоцький розпочав професійну кар'єру юриста в Мукачеві, паралельно займаючись дослідженнями в галузях археології, етнографії, краєзнавства та історії [Кобаль, Кобаль, 2015, с. 12; Полупанов, 2024, с. 739].

Т. Легоцький вдало поєднував юридичну практику з науковою діяльністю, залишивши вагомий внесок у розвиток дослідницької сфери. У 1862 – 1865 рр. він обіймав посаду окружного начальника Березького комітату, а згодом став головним прокурором Мукачівсько-Чинадіївської домінії графів Шенборнів, де працював до 1896 р. [Тиводар, 1995, с. 38]. Завдяки цій роботі він мав змогу активно спілкуватися з місцевим населенням, досліджуючи його культуру, побут і традиції, що сприяло збагаченню наукових пошуків [Кобаль, Кобаль, 2015, с. 4–5].

Активна участь у наукових товариствах стала ще одним важливим аспектом життя Т. Легоцького. Він був членом Угорського природознавчого товариства імені Кішфолуді, Історичного, Геральдичного, Генеалогічного та Етнографічного товариств. Крім того, його визнали почесним членом Тісофюедського археологічного товариства, дослідник брав участь у роботі багатьох комісій Березького комітату [Кобаль, Кобаль, 2015, с. 4].

Значну роль у формуванні наукового світогляду Т. Легоцького відіграла співпраця з провідними європейськими археологами, зокрема з угорським дослідником Ф. Ромером, німецьким археологом П. Рейнеке та ін., про що зазначає О. О. Малець [Малець, Малець, 2016, с. 16].

Наукові контакти Т. Легоцького охоплювали широкий спектр фахівців: істориків, археологів, етнографів. Серед них – Ф. Пулскі, Йош Андраш, Ф. Морге, О. Л. Петров, А. Ф. Кралицький [Кобаль, 1996, с. 76].

За твердженням С. Д. Федаки, юридична кар'єра забезпечувала Т. Легоцькому фінансову стабільність, що давало можливість займатися археологією [Федака, 2019, с. 146]. Однак, як вказує В. В. Панкулич, археологія поступово витісняла інші сфери діяльності Т. Легоцького: «Знайдені речі він ретельно описує, схематизує, заглиблюється в першоджерела, описує старожилів. Юриспруденція відсувається на задній план, зате археологом-любителем усе більше починають цікавитися імениті фахівці» [Панкулич, 2011, с. 295].

Зосередженість Т. Легоцького на історичних джерелах і статистичних даних підкреслюють і О. О. Малець, Н. Б. Малець, А. А. Сочка та П. П. Ганинець. Останні відзначають особливе прагнення дослідника до об'єктивності під час історичних досліджень [Малець, Малець, 2016, с. 251; Сочка, Ганинець, 1998, с. 160].

Попри високий авторитет у науковій спільноті, Т. Легоцький сприймав археологію радше як захоплення. У передмові до своєї праці «Історичні

колоски» він писав: «Керований своєю пристрастю, я всюди звертав увагу на археологію і, якщо траплялися її сліди, у вільний час досліджував їх, а результати занотовував» [Легоцький, 1997, с. 14]. У курсі лекцій з археології доби Закарпаття також зазначається, що «він був успішним адвокатом і прокурором, а, як зараз би сказали, був у нього ще й хобі – археологія» [Курс лекцій «Історія дослідження палеоліту Закарпаття (від Т. Легоцького до В. Н. Гладиліна)», с. 4].

Т. Легоцький володів угорською, словацькою, рутенською (українською) та німецькою мовами. Ці знання дозволяли йому досліджувати широкий спектр джерел, що стало ключовим для його наукових досягнень [Кобаль, Кобаль, 2015, с. 4].

Окрім наукових інтересів, у творах Т. Легоцького простежуються й політичні переконання дослідника. Так, у праці «*Bereg megye és a munkácsi vár 1848 – 1849-ben*» він порівнює Угорську революцію (1848 – 1849) із Великою французькою революцією (1789 – 1799), роблячи акцент на принципах «Свобода, Рівність, Братерство» [Lehoczky, 2000, с. 6]. Це свідчить про його прихильність до ідей демократичного устрою й рівності, які на той час асоціювалися з республіканськими поглядами. Згодом його політична позиція зазнала змін. Він став прихильником конституційної монархії. На це вказує діалог із російським істориком О. Л. Петровим, викладений у спогадах «Російський мандрівник в Угорщині» [Кобаль, 1996, с. 76]. Т. Легоцький аргументував, що саме конституційний лад з обмеженою владою монарха забезпечує державну стабільність, тоді як абсолютна монархія, приречена на відставання від суспільного прогресу, є застарілою формою правління. На його думку, народи Російської імперії рано чи пізно також почнуть домагатися конституційних свобод [Кобаль, 1996, с. 79–80]. Своєю чергою О. Л. Петров, захищаючи абсолютистську модель, стверджував, що «добрий цар, як турботливий батько, краще дбає про народ, ніж депутати парламенту, які через внутрішні конфлікти лише шкодять суспільним справам» [Кобаль, 1996, с. 79–80].

Однак, попри розбіжності в поглядах, О. Л. Петров не уникав використання напрацювань Т. Легоцького у власних дослідженнях, присвячених історії Угорської Русі. Зокрема, це помітно в його монографіях «О подложности грамоты князя Федора Корятовича 1360 г.» та «Пределы угрорусской речи в 1773 г.» [Кобаль, 1996, с. 77].

Австрійська доба принесла у життя Т. Легоцького чимало подій та випробувань. У 1848 – 1849 рр. розпочалася Угорська революція, яка згодом охопила й слов'янські народи імперії [Моряк-Протопопова, 2024, с. 82]. Під проводом Л. Кошута революціонери прагнули вибороти незалежність Угорщини від Габсбурзької монархії. Ці події були описані Т. Легоцьким у праці «*Bereg megye és a munkácsi vár 1848 – 1849-ben*» досить точно та ґрунтовно [Lehoczky].

Австро-Угорський період став надзвичайно продуктивним для наукової діяльності Т. Легоцького. Саме в цей час з'являються його ключові праці: «*Beregvármegye monographiája*», «Ілошва–Іршава»,

«Історичні колоски», «Перепис землевласників Березького комітату за 1647 – 1648 роки», «Німецькі поселення в Березькому комітаті» та інші. Ці видання заклали підвалини для подальшого розвитку карпатознавства.

Праці Т. Легоцького досить ретельно відтворюють історію краю, що надає їм особливої цінності. Особливістю його досліджень є те, що він якісно й докладно викладає зібраний етнографічний матеріал. Наприклад, у статті «Німецькі поселення у Березькому комітаті» (переклад з угорської Й. Кобала) дослідник до дрібниць описує побут німців, які проживали на території Угорської Русі [Легоцький, 2015, с. 215].

«Історичні колоски» Т. Легоцького є краєзнавчим нарисом, присвяченим окремим населеним пунктам Березького комітату. У стислій формі автор зумів описати природні й культурні пам'ятки краю, місцеві традиції, результати археологічних розкопок тощо. Сам Т. Легоцький підкреслював, що матеріали для цієї роботи були зібрані під час його служби: «Як домінальний прокурор, у цей час я займався врегулюванням і розподілом панських земель у вісімдесяти чотирьох поселеннях верхньої та нижньої частини комітату», – зазначав він, додаючи, що мав можливість особисто ознайомитися «з кожним закутком та його особливостями» [Легоцький, 1997, с. 14].

Робота Т. Легоцького «Ілоштва – Іршава» є детальним викладом історії міста [Легоцький]. З метою документування археологічних і архітектурних пам'яток Т. Легоцький виконував замальовки, які також є цінним джерелом для вивчення історії краю [Легоцький, 1997, с. 25, 28].

Дослідження Т. Легоцького отримували різні оцінки від українських науковців. Наприклад, М. С. Грушевський у примітках до другого тому Історії України-Русі критично аналізував «Bereg-vármegye monographiája», звертаючи увагу на методологічні недоліки автора. Зокрема, М. С. Грушевський відзначав, що Т. Легоцький не зміг повною мірою підтвердити джерелами динаміку розселення угорців і не навів переконливих даних щодо їх чисельності в місті Берегово: «Легоцький вичисляє в Бережській столиці уже в першій половині XIV в. до тридцяти парафій латинських на підставі виказів десятини (але не пояснюючи своїх джерел) (Beregy. Mon. II с. 6); се могло б бути доста проречистою ілюстрацією ширення мадярських колоній» [Грушевський, 1905, с. 503].

Критичну оцінку роботі Т. Легоцького надав і С. Т. Томашівський у рецензії на монографію «A beregmegeyi görgöszertartású katholikus lelkészségék története a XIX század végéig (Мункач, 1904, с. 169)». Рецензент зауважив, що автор не провів глибокого аналізу зібраного матеріалу, а сама праця становить інтерес переважно через обсяг наведених історичних документів: «Автор, Т. Легоцький, знаний із наукових розвідок (археологія, історія) про Угорську Русь, дав нам тут працю, важну не своїм науковим обробленням і вислідом, але самим зібранням цінного матеріалу» [Томашівський, 1905, с. 26–27]. С. Т. Томашівський також висловив зауваження щодо односторонності джерел, використаних Т. Легоцьким: «Бо взяті з

духовних урядових жерел, як єпископські візитації, і з урбаріїв (списів підданських обов'язків)» [Томашівський, 1905, с. 26–27]. Одним із найбільш суттєвих недоліків рецензент вважав відсутність належних бібліографічних посилань: «Бо автор має навичку не цитувати цілком жерел і полишає читача серед довільних догадок про них. Се, безперечно, значна хиба праці» [Томашівський, 1905, с. 27].

Попри численні зауваження, С. Т. Томашівський визнавав наукову цінність праці Т. Легоцького, особливо в умовах нестачі опублікованих джерел з історії Угорської Русі: «З огляду на нужденний стан історіографії Уг. Русі, спеціально недостатність виданих матеріалів, дає книжка д. Л-ого багато цінного» [Томашівський, 1905, с. 27]. Особливу увагу С. Т. Томашівський звернув на глибину опису соціального й економічного становища греко-католицького духовенства, яке, на його думку, вдалося розкрити у праці доволі переконливо.

Водночас Ю. К. Жаткович у листі до В. Гнатюка від 29 липня 1904 р. надав високу оцінку «A beregmegeyi görgöszertartású katholikus lelkészségék története a XIX század végéig»: «Автор книги Федор Легоцький, известный у нас историк и археолог, неоценну прислугу сделал свою своею работою историкови угорских русинов, так как работа его есть скарбовна найинтересантних культурных и экономических данных, черпанных автором из перворядных жерел» [Мазурок, 2011, с. 83–84]. Він називав праці Т. Легоцького «по сьогодні не перевіреними» [Мазурок, 2010, с. 83–84].

Останні роки життя Т. Легоцького збіглися з черговою потрясінням для Австро-Угорщини – Першою світовою війною (1914–1918). Цей масштабний конфлікт, що докорінно змінив політичну карту Європи, став фінальним етапом у життєвій біографії дослідника. Т. Легоцький помер 5 листопада 1915 р., так і не дочекавшись завершення війни та проголошення незалежності Угорщини.

Отже, попри суперечливі оцінки з боку деяких сучасників, наукові праці Т. Легоцького мали відчутний вплив на розвиток історичної науки в Австро-Угорщині. Він зробив вагомий внесок у систематизацію фольклорної спадщини та археологічного матеріалу Угорської Русі, що заклало основу для подальших карпатознавчих досліджень.

Після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р., згідно з умовами Сен-Жерменського (10 вересня 1919 р.) та Тріанонського договорів (4 червня 1920 р.), Угорщина втратила права на землі Підкарпатської Русі. Угорський уряд активізував зусилля з повернення втрачених територій, зокрема використовуючи власне історичне бачення минулого регіону. Як зазначав С. В. Пап: «Чужий науковий світ не критично добирав і поширював погляди мадярських істориків, які ніколи не були об'єктивними. Свої наукові твори мадяри принципово намагаються видавати іноземними мовами, щоб таким чином впливати на науковий світ. Так, наприклад, у мирних переговорах після Першої світової війни неправильні мадярські географічні карти поселень представників різних національностей стали зброєю проти нас, бо залишили мадярам ціле Потисся, заселене українцями, тоді ще змадяризо-

ваними» [Пап, 2001, с. 14].

У цей час дослідження Т. Легоцького набули важливого значення – окремі положення його праць стали підґрунтям у дискусіях з угорськими науковцями. Так, О. К. Мицюк, використовуючи матеріали Т. Легоцького, обґрунтовано доводив, що слов'яни з'явилися у Центральній Європі ще у VI ст., а Карпатську улоговину почали заселяти разом із гунами – ще задовго до формування угорської державності. Сам Т. Легоцький у своїх роботах підкреслював, що русини й волохи кочували на територіях Мармарощини та Бережчини ще до приходу угорців. Такі висновки суперечили угорським твердженням про «історичну мадярськість» цих земель [Мицюк, 1936, с. 9; Razgulov, 1997, с. 20]. С. Пап також назвав висновки Т. Легоцького про першість слов'ян у заселенні краю «сміливою тезою», зазначаючи, що вони суперечили усталеним поглядам угорських істориків кінця XIX – початку XX століття [Пап, 2015, с. 21].

Важливо підкреслити, що не лише історико-археологічні дослідження Т. Легоцького мали вагу, а й фольклористичні. Його збірка «Magyar-orosz népdalok» (1864), за словами Д. Митровича, є «першою етнографічною роботою мадярською мовою про життя українців Підкарпаття» [Митрович, 1937, с. 40]. Сам Д. Митрович підкреслював: «У всіх його творах яскраво відбивається любов до нашого народу та історична об'єктивність» [Митрович, 1937, с. 40].

Слід зазначити, що окремі положення наукових праць Т. Легоцького, котрі стосувалися історії церкви, зазнали критики серед дослідників. Такою є робота В. М. Гаджеги, присвячена впливу Реформації на русинські громади. Дослідник поставив під сумнів частину висновків Т. Легоцького «Beregvármege monographiája», зокрема щодо «низького культурного рівня» православного духовенства, яке, на думку останнього, чинило опір Реформації через економічну залежність та бідність. В. М. Гаджега заперечував цю інтерпретацію, наголошуючи, що Реформація поширювалася примусово – землевласниками керував принцип «чия земля – того й віра» [Гаджега, 1943, с. 6]. При цьому, він як греко-католицький священник наводив численні факти зібрані Т. Легоцьким у «Beregvármege monographiája» про акти вандалізму з боку прихильників Реформації в католицьких храмах, переданих їм у користування [Гаджега, 1943, с. 24].

Значний внесок у становлення музейної справи Т. Легоцький зробив ще за життя, збираючи під час подорожей цінні археологічні та етнографічні матеріали [Месяцеслов, 1920, с. 48]. У міжвоєнний період, за твердженням Я. І. Пастернака, на основі цієї колекції у 1929 р. було створено «Краєвий археологічний музей» під керівництвом Й. Янковича [Пастернак, 1937, с. 19]. Слід зазначити, що сучасники оцінювали умови зберігання колекції незадовільними. Так, доктор В. С. Залозецький-Сас критично зауважував: «В одній із зал археологічні предмети порозкладані по підлозі, стеля протікає, з суфіту спадає тиньк, вікна без шиб...» [Залозецький-Сас, 1923, с. 332].

Таким чином, науковий доробок діяча відіграв важливе значення для розвитку досліджень історії

регіону. Окремі концепції робіт Т. Легоцького ставали аргументом у дискусіях між українськими та угорськими науковцями, що на нашу думку тільки покращувало розуміння праць діяча, але окремі положення, щодо відносин між релігійними конфесіями у роботах угорського вченого зазнавали критики.

У 1945 р. почався процес передачі Підкарпатської Русі від Чехословаччини до складу СРСР. 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область у складі УРСР. Попри ідеологічні обмеження, характерні для радянської історичної науки, спадщина Т. Легоцького не була повністю витіснена з наукового обігу, вона використовувалася у радянських дослідженнях, зокрема в галузях археології, етнографії та музеєзнавства.

Наукова спадщина Т. Легоцького отримала низку визначних оцінок у працях українських радянських дослідників. Ф. М. Потушняк у своїй роботі «Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті» активно посилався на його роботи, не зважаючи на невідповідність марксистській методології [Потушняк, 1958, с. 25, 49]. Окрему позицію займав Е. А. Балагурі, який, визнаючи важливість досліджень Т. Легоцького, водночас називав його «археологом-аматором», звертаючи увагу на відсутність у того формальної історичної освіти [Балагурі, 1971, с. 3].

Також Е. А. Балагурі та С. І. Пеняк, змушені були визнати наукову вагу ідеї про першість слов'ян у заселенні краю, хоча й інтерпретували їх крізь призму ідеології [Балагурі, Пеняк, 1976 с. 77]. Важливим підтвердженням наведених тез стали не лише теоретичні узагальнення, а й результати археологічних експедицій Т. Легоцького. Саме практичні знахідки слугували основою для підтвердження достовірності його висновків. Серед них – розкопки на Каровському холмі (1896 р.) та могильнику в Зняцеві (того ж року). Знахідки, які Т. Легоцький зараховував до слов'янських пам'яток, були виявлені також у Кошицькому окрузі, Берегові та Мукачеві [Пеняк, 1980, с. 34–35].

Ю. Ю. Качій, залишаючись у межах ідеологічного дискурсу, характеризував Т. Легоцького як «угорського буржуазного історика» [Качій, 1964, с. 45]. Проте навіть у такому контексті він визнавав важливість його наукових досягнень, детально аналізуючи археологічні відкриття дослідника [Качій, 1964, с. 46]. Показово, що попри зосередженість на постаті Т. Легоцького, стаття Ю. Ю. Качія має доволі загальну назву – «З історії музейної справи на Закарпатті» [Качій, 1964, с. 45]. М. Ю. Смішко, також підкреслював надзвичайну результативність і системність роботи Т. Легоцького [Смішко, 1960, с. 6].

В. Г. Котигорошко відзначив ключову роль перших дослідників, які заклали підвалини археологічного вивчення Верхнього Потисся. Серед них він виокремлював Т. Легоцького, М. Михайлика, Е. Затлоукала, Й. Янковича, П. П. Сову, які змогли зібрати суттєву колекцію археологічних джерел [Котигорошко, 1983, с. 5]. У пізнішій праці (2008 р.) дослідник зазначав, що археологічна наука в регіоні «залишалась на “задвірках” Карпато-Дунайської

археології» [Котигорошко, 2008, с. 14]. В. Г. Котигорошко наголошував, «що бази, закладеної Т. Легоцьким та його послідовниками, та епізодичних обмежених досліджень поселень і могильників недостатньо для реконструкції давньої історії краю» [Котигорошко, 2008, с. 14].

Е. А. Балагурі, Л. І. Крушельницька та В. М. Конопля акцентували увагу на визначному внеску Т. Легоцького у формування музейної колекції. На думку дослідників, саме завдяки його зусиллям був створений археологічний музей у Мукачеві, який згодом став основою для формування Закарпатського обласного краєзнавчого музею [Балагурі, Крушельницька, Конопля, 1990, с. 88–89].

Слід зазначити, що не всі оцінки робіт Т. Легоцького були однозначними. І. Г. Коломієць стверджував: «У своїй “Монографії Бережської жупи”, яку можна віднести до найкращих і найповніших описів окремих комітатів, Т. Легоцький наводить чимало фактів і цифрових даних, що характеризують землеволодіння та землекористування, агротехнічний рівень сільського господарства, стан промислових підприємств, ремісничого виробництва, торгівлі тощо. Проте автор навіть не намагається аналізувати ці дані; він описує явища, але не розкриває їхнього соціального змісту. Так, говорячи про господарську структуру латифундіальних господарств Бережської жупи, Т. Легоцький вказує лише на те, що основним джерелом їхніх доходів була здача землі в оренду, а не власне господарство, але повністю обходить питання селянської оренди та становища дрібних орендарів» [Мазурок, 2010, с. 18]. І. Г. Коломієць високо оцінював обсяг дослідницької праці Т. Легоцького, але різко критикував його за відсутність глибокого аналізу зібраних джерел. Також І. Г. Коломієць, вочевидь критикував невідповідність «Beregvánmegye monographiája» марксистській методології, зокрема відсутність соціально-економічного аналізу: «Характеризуючи стан промислового та ремісничого виробництва, Т. Легоцький обмежується лише відомостями про кількість виготовленої продукції та число ремісників, але жодним словом не згадує про становище робітників і не розкриває причин занепаду ремісництва» [Мазурок, 2010, с. 18].

Отже, на той час, ставлення радянських дослідників до спадщини Т. Легоцького було суперечливим. З одного боку, його праці з археології активно використовувалися в наукових публікаціях, з іншого – в межах панівної марксистської методології його критикували за відсутність аналізу класової боротьби, хоча при цьому визнавали цінність зібраного матеріалу.

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. у СРСР розпочалася перебудова, яка супроводжувалася зростанням інтересу до раніше заборонених тем вітчизняної історії. Як зазначає О. М. Сухий: «Саме зміни “горбачовської епохи” штовхали дослідників до відкриття нових тем, які були пов’язані з оцінками становлення радянського режиму, сталінської колективізації та модернізації, періодом репресій передвоєнного часу, хрущовської відлиги та формуванням радянського тоталітаризму» [Сухий, 2012, с. 24].

У 90-ті роки інтерес до спадщини Т. Легоцького значно поживався. Його праці стали предметом досліджень, а маловідомі аспекти його діяльності дедалі частіше ставали об’єктом наукових дискусій. У результаті – вивчення його спадщини тривало вже у період незалежної України.

У 1990 р. в Мукачеві відбулася науково-практична конференція, присвячена 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького, яка фактично започаткувала комплексний аналіз його багатогранної діяльності. Тут було представлено доповіді провідних науковців, серед яких М. П. Тиводар, В. І. Ілько, В. В. Пагіря, В. О. Зілгалов та О. Лях, С. І. Пеняк, Ю. Е. Демиденко та Л. В. Кулаковська. У матеріалах конференції детально проаналізовано та високо оцінено наукову спадщину Т. Легоцького [Полупанов, 2024, с. 740].

Зокрема, доповідь В. І. Ілька була присвячена аналізу раніше маловідомого щоденника Т. Легоцького. «Наша світова війна». У чотирьох томах обсягом 891 сторінка автор зафіксував події від 28 червня до 31 жовтня 1915 р. Документ містить докладну інформацію про економічне становище Березького комітату: урожайність сільсько-господарських культур, ціни на продукти, проблеми зі спекуляцією та лихварством [Ілько, 1990, с. 7]. Окрім економічної складової, щоденник містить опис бойових дій 1914–1915 рр. між австро-угорськими та російськими військами. Т. Легоцький ретельно фіксував, як місцеві русини взаємодіяли з російськими козаками. На основі цих записів В. І. Ілько дійшов висновку, що русини часто виступали провідниками для козаків, що, на його думку, свідчило про їхні симпатії до російської армії [Ілько, 1990, с. 8].

Проте ця теза не залишилася беззаперечною. А. М. Тутушка, яка досліджувала щоденник Т. Легоцького у 2013 р. наголошує, що ці висновки є спірними. На її думку, Т. Легоцький не зазначав про масову підтримку русинами Російської армії, а радше подавав різні погляди та думки [Тутушка, 2013, с. 85]. О. В. Ткачук твердить, що «Незважаючи на те, що «Наша війна» більше щоденник, ніж монографічна праця, але вона являє собою велику наукову цінність» [Ткачук, 1995, с. 21].

Пагіря В. В. у доповіді «З життя і творчості Теодора Легоцького» та у статті «Археолог Тиводар Легоцький» аналізує біографію та наукову спадщину Т. Легоцького, а також історію його музейної колекції. Звертає на себе увагу той факт, що період, коли Т. Легоцький проживав у м. Мукачеві був «найплодотворнішим». Саме у цей час було написано основні роботи, які мають «історичну та етнографічну цінність», а саме «Монографія Березької жупи, в трьох томах (1899), «Історія Мукачівської єпархії» (1907), «Березька столиця і Мукачівський замок в роках 1848–49» (1909) [Пагіря, 1990, с. 3, Пагіря, 1994, с. 69]. Також актуальними є монографії «Угорсько-руські пісні» (1864) та «Угорсько-словацькі пісні» (1866) [Пагіря, 1990, с. 3].

Високо оцінив фольклористичні дослідження Т. Легоцького І. М. Сенько. Він наголосив, що Т. Легоцький не лише систематизував архів О. А. Митрака, розподіливши пісні на тематичні

групи, але й переклав їх угорською, створивши унікальний міст між українською та угорською культурами. За словами І. М. Сенька, ця робота є яскравим прикладом «україно-угорських фольклористичних зв'язків» [Сенько, 1990, с. 88–89].

Системність і глибину наукової роботи Т. Легоцького підкреслив й В. Разгулов, який активно досліджував його наукову спадщину. Зокрема, у передмові до збірника «Угорсько-руські пісні», виданого у 1864 р. австро-угорським етнографом Я. Ердейї, Т. Легоцький зазначав, що впродовж багатьох років збирав ці твори серед русинських громад, особливо на території Березького комітату. Він ретельно досліджував повсякденне життя, звичаї й обрядові традиції русинів, намагаючись зберегти культурну спадщину цього народу для майбутніх поколінь [Мушинка, 1995, с. 498; Razgulov, 1997, с. 9].

П. П. Пеняк зазначає, що Т. Легоцький не лише досліджував, але й активно популяризував історичну спадщину Закарпаття: «Десятками заміток і статей він знайомив громадськість Угорщини, а разом з нею – Європу, із закарпатськими старожитностями. Завдяки Т. Легоцькому в останній чверті XIX ст. Закарпаття опинилося серед європейських країн, де вперше звернули увагу на археологічні артефакти» [Пеняк, 2015, с. 413].

Однією з ключових сторінок у науковій роботі Т. Легоцького, за твердженням І. А. Балого, були археологічні дослідження. І. А. Балог підкреслює, що розкопки Т. Легоцького на Малій Горі, в Оросієві (1891) та Імелі (1896) кардинально змінили уявлення про історію угорських племен IX – X ст. Знайдені артефакти, зокрема поховання зі зброєю та побутовими предметами, дозволили реконструювати міграційні шляхи та побут угорців у ранньосередньовічний період [Балог, 1990, с. 64–65].

А. А. Сочка та П. П. Ганинець детально аналізують внесок Т. Легоцького у вивчення мінеральних вод Закарпаття. У «*Beregvarmegeje monographiaja*» Т. Легоцьким запропоновано класифікацію джерел за хімічним складом [Сочка, Ганинець, 1998, с. 160]. Він також описав стан місцевих водолікарень («купелей») та їх лікувальний потенціал, що, на думку А. А. Сочки та П. П. Ганинець, стало основою для подальших гідрологічних досліджень регіону [Сочка, Ганинець, 199 с. 160].

Окремий напрямок природничих студій Т. Легоцького розкриває М. М. Біланич. Дослідник акцентує увагу на палеоботанічній колекції, зібраній Т. Легоцьким у різних районах Закарпаття: на горі Дерекосек, Павловій горі та в селі Куштановиця. Ці зразки поповнили фонди Закарпатського краєзнавчого музею [Біланич].

Завдяки Й. В. Кобалю, наукові праці Т. Легоцького, написані угорською мовою, були систематизовані. Дослідник нарахував близько 150 статей і заміток, присвячених історії Закарпаття від найдавніших часів до кінця XIX ст. [Кобаль, 1990, с. 2].

Окремий внесок у вивчення спадщини Т. Легоцького зробила О. Кобаль, яка провела ґрунтовний аналіз його рукопису «Перепис землевласників Березького комітату за 1647–1648 роки». На її думку, зібрані Т. Легоцьким дані

відкривають можливість дослідити соціальний, національний склад та етнічну приналежність землевласників Березького комітату, що є ключовим для розуміння соціальної динаміки регіону [Кобаль, 1998, с. 9].

«Дікальний опис комітату Березького за 1749 р.», опрацьований Т. Легоцьким, за твердженням Й. В. Кобалю та О. Кобаль, містить цінну статистичну інформацію, що відображає економічне становище Угорської Русі у другій половині XVIII ст. [Кобаль, Кобаль, 1995, с. 34, 35, 39].

У 2015 році Й. В. Кобаль та О. Кобаль видали спільну працю «Тиводар Легоцький», приурочену до 185-річчя з дня народження та 100-річчя з дня смерті науковця [Кобаль, Кобаль, 2015]. Автори детально дослідили біографію, науковий шлях, внесок в історичну науку та музейну справу Т. Легоцького. Й. В. Кобаль звернув увагу на окремі фактологічні помилки у праці Т. Легоцького «Історичні колоски» [Легоцький, 1997, с. 21, 30, 56].

М. А. Жиленко також зазначає, що неточності в оцінці матеріалів Свалявського поховання спричинили помилки в роботі угорського археолога Ф. Ромера. Спираючись на дані Т. Легоцького з праці «*A szolyvai hun sír*», Ф. Ромер у своєму дослідженні «*Galgócz*» (1868) помилково ідентифікував знайдений предмет як прикрасу хутряного головного убору, відмовившись від попередніх припущень [Жиленко, 2012, с. 94].

Слід також відзначити внесок О. В. Ферков у дослідження наукової спадщини Т. Легоцького. У своїх публікаціях та у дисертаційному дослідженні вона простежила вплив науковця на формування історичного знання про Закарпаття. Дослідниця підкреслює, що Т. Легоцький активно використовував широкий спектр джерел, зокрема: розповіді анонімного хроніста короля Бейли III «*Gesta Hungarorum*» («Діяння угорців»), законодавчі акти угорських монархів, а також археологічні знахідки, отримані під час розкопок [Ферков, 2005, с. 12; Ткачук, 1999 а, с. 58; Ткачук, 1998, с. 176; Ткачук-Ферков, 2004, с. 34; Ткачук, 1999 б, с. 100, 104]. Особливу увагу дослідник приділяв архівним матеріалам Березької та Угочанської жуп, документам міст Мукачєво й Берегово, Мукачівської домонії, а також фондам Будапештського королівського та державного архівів. За спостереженням О. В. Ферков, Т. Легоцький надавав перевагу саме Березькій жупі, вважаючи її ключовою для розуміння історії Угорщини [Ткачук-Ферков, 2004 с. 34]. У монографії «*Beregvarmegeje monographiaja*» Т. Легоцький сформулював мету своїх студій такими словами: «Моїм прагненням є... відшукати найвіддаленішу точку Березької жупи і згадати тих, вже покійних, забутих предків... які в ті часи творили славетні справи, а з плином часу були забуті... бо життя померлих вікріюється в пам'яті живих» [Ферков, 1998, с. 176; Ферков, 2004, с. 89].

О. В. Ферков окреслила широке коло наукових інтересів Т. Легоцького, охарактеризувавши його як «кваліфікованого джерелознавця». Водночас вона зауважує, що виклад джерельного матеріалу в його працях нерідко мав описовий характер, а національно-визвольна проблематика не виокремлювалась як

самостійний об'єкт дослідження [Ферков, 2006, с. 201]. На її думку, окремі оцінки Т. Легоцького позначені суб'єктивністю, зокрема внаслідок ідеалізації постаті Ференца Ракоці II – лідера національно-визвольної війни 1703 – 1711 рр. [Ферков, 2006, с. 200]. Водночас сам факт залучення такої тематики до наукового обігу, як підкреслює дослідниця, свідчить про розширення проблемного поля угорської історіографії другої половини XIX ст. [Ферков, 2006, с. 201].

Т. Легоцький також звертався до теми участі русинів в Угорській революції 1848 – 1849 рр., залишивши значну кількість матеріалів, присвячених національній боротьбі. Саме ці особливості дослідницького стилю – описовість, емоційність оцінок, – на нашу думку, могли стати підставою для критичних зауважень з боку М. С. Грушевського та С. Т. Томашівського. Попри це, навіть описові судження Т. Легоцького мають джерельну цінність, оскільки фіксують характер епохи.

За спостереженням О. В. Ферков, Т. Легоцький у своїх працях обстоював концепцію автохтонного походження слов'ян на території Закарпаття та вважав русинів (українців) Угорської Русі етнічно спорідненими з русинами по той бік Карпат [Ткачук, 1998, с. 176; Ткачук-Ферков, 2004, с. 35; Ферков, 2005, с. 10]. Він також аналізував процес впровадження угорської адміністративної системи, правове оформлення кріпосного ладу та політику угорської держави в комітатах Верхньої Угорщини. Окрему увагу дослідник приділяв висвітленню національно-визвольної боротьби угорського народу в XVII – XVIII ст. і її впливу на суспільно-політичний розвиток Угорської Русі [Ткачук, 1998, с. 176].

За твердженням О. В. Ферков, Т. Легоцький був одним із перших в угорській історіографії, хто визнав джерельну цінність урбаріїв [Ферков, 2005, с. 11]. Він був активним членом Угорського історичного товариства та постійним дописувачем журналу «Századok» [Ферков, 2012, с. 174].

Значну увагу Т. Легоцький приділяв дослідженню духовного життя русинів (українців), зокрема діяльності єпископів М. Ольшавського та А. Бачинського [Ткачук, 1998, с. 176; Ферков, 2005, с. 11]. За спостереженням О. В. Ферков, його підхід суттєво відрізнявся від попередніх робіт, виконаних переважно представниками духовенства. Т. Легоцький розглядав історію релігії у тісному зв'язку із соціально-політичними подіями, що забезпечувало більш комплексне й об'єктивне осмислення матеріалу. Його праця «Історія католицької церкви грецького обряду Березької жупи до кінця XIX ст.» (1904) істотно розширила знання про греко-католицьку церкву в регіоні, доповнивши та систематизувавши попередні напрацювання [Ферков, 2015, с. 109]. Важливу інформацію на релігійну тематику містять і окремі розділи «Монографії Березької жупи» [Ферков, 2002, с. 29]. Водночас як зауважує О. В. Ферков, сучасні дослідники нечасто звертаються до цих праць [Ферков, 2015, с. 109, 112]. Вірогідною причиною такої ситуації є обмежена доступність текстів.

Д. Д. Данилюк та О. В. Ткачук вважають, що наукова спадщина Т. Легоцького «залишається

маловідомою», оскільки більшість його праць опубліковані угорською мовою. Ця ситуація, за словами дослідників, досі істотно не змінилася: лише незначна частина його робіт перекладена українською [Данилюк, 1999, с. 218]. Крім того, навіть угорською мовою знайти ці видання непросто, адже вони стали «бібліографічною рідкістю». Водночас дослідники підкреслюють, що основний доробок науковця все ж було опубліковано [Данилюк, 1999, с. 218; Данилюк, Ткачук, 1997, с. 93].

Водночас окремі дослідники наголошують на незаперечній цінності напрацювань Т. Легоцького. Так, Є. Б. Киш у статті «Особливості історичного розвитку Березького комітату» підкреслює, що праці Т. Легоцького й надалі залишаються фундаментальними для вивчення історії Закарпаття, називаючи їх «найголовнішим комплексним дослідженням» в історіографії регіону [Киш, 2014, с. 129]. Подібною думкою дотримується і Д. С. Полупанов, який зазначає зростання зацікавленості серед сучасних дослідників роботами Т. Легоцького у галузях історії, археології, етнографії та суміжних дисциплінах [Полупанов, 2024, с. 741].

Окремим напрямом діяльності Т. Легоцького стало вивчення сфрагістики. Як зазначає І. Міськов у статті «Сфрагістика в науковій спадщині Т. Легоцького, Я. Штенберга, О. Філіпова», Т. Легоцький був першим дослідником, який систематично вивчав сфрагістику Закарпаття, заклавши підґрунтя для подальших студій у цій сфері [Міськов, 2015, с. 186].

Особливе значення, за твердженням В. Разгулова, мала діяльність Т. Легоцького у сфері музейництва, який активно працював над створенням музейної колекції, що пізніше стала основою для краєзнавчого музею Закарпаття. Дослідник зазначав, що метою Т. Легоцького було не лише збереження старовинних археологічних знахідок, але й їх популяризація [Razgulov, 1997, с. 9].

Значною мірою наукова спадщина Т. Легоцького збагачувалася під час подорожей. Як відзначають О. О. Малець і Н. Б. Малець у праці «Роль музеєзнавчої спадщини Тиводара Легоцького у вивченні історико-культурних пам'яток краю», у 1867 – 1889 рр. Т. Легоцький відвідав низку європейських і азійських країн, зокрема Італію, Францію, Велику Британію, Німеччину, Швейцарію та Малу Азію [Палинчак, 2014, с. 20; Малець, Малець, 2022, с. 44].

За твердженням І. Ліхей, після смерті Т. Легоцького у 1915 р. колекція опинилася під загрозою втрати. Однак завдяки зусиллям товариства «Просвіта» вдалося зберегти значну частину матеріалів [Ліхей, 2023, с. 58].

Значний внесок у дослідження наукової спадщини Т. Легоцького зробили науковці Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II. Зокрема, Д. Чотарі опублікував працю «A Lehoczky-hagyatéék», у якій на основі матеріалів з українських та угорських архівів і бібліотек представив листи, малюнки, рукописи та інші документи, що належать до наукового доробку вченого [Csatáry].

Зусиллями інституту також було опубліковано рукопис Т. Легоцького «Világháborúnk» з передмовою Д. Чотарі. Автор наголошує, що ця праця відкриває

маловідому частину спадщини дослідника, акцентуючи на його винятковій точності у фіксації подій Першої світової війни [Lehoczky]. У тексті рукопису Т. Легоцький докладно описує розташування австро-угорських військ у Березькому та сусідніх комітатах, а також благодійні ініціативи на підтримку армії [Lehoczky]. Водночас у тексті неодноразово простежується образ ворога – російської армії. На думку Д. Чотарі, хоча деякі оцінки Т. Легоцького можуть сприйматися як упереджені, вони загалом відображають типові уявлення й настрої, що побутували у військовому середовищі того часу [Lehoczky].

Ш. Добош підкреслює, що Т. Легоцький ґрунтовно описав історію міста Берегова, вписуючи її в ширший контекст соціально-історичних процесів, які відбувалися в регіоні [Dobos]. Своєю чергою, Л. Борос у статті «Az Országos Lehoczky-múzeum létrejötte és működésének kezdete (1907 – 1928)» детально проаналізував внесок ученого в становлення музейної справи в регіоні [Boros].

У праці «Adalékok Beregszász mai területének legkorábbi történetéhez» Б. Рац наголошує, що саме Т. Легоцький став першим дослідником, який системно вивчав історію Закарпаття. Його науковий доробок і сьогодні активно цитується серед фахівців [Rác, 2018, с. 155–156].

У спільній публікації Б. Раца та Б. Кедзя «Az őskortól Mohácsig» стверджується, що археологічні знахідки, здійснені Т. Легоцьким та його послідовниками, засвідчують виняткову історичну значущість території Берегова як одного з перших регіонів Європи, якими проходили міграційні шляхи Homo sapiens. Автори також акцентують на важливій ролі регіону в період раннього неоліту. Крім того, у публікації відзначено наявність археологічних пам'яток, що свідчать про давню присутність угорського населення в цьому регіоні [Rác, Kész].

Важливим внеском у вивчення освітнього середовища Березького комітату стала праця І. Самборовські-Нодь, яка оприлюднила результати повного шкільного обстеження за 1862 – 1863 навчальний рік з урахуванням конфесійної приналежності. У звіті детально подано інформацію про всі релігійні навчальні заклади регіону: чисельність учнів, кількість учителів і загальну демографічну ситуацію. Авторка наголошує, що Т. Легоцький відіграв активну роль у зборі цих даних [Szamborovszkyéné Nagy].

У період незалежності України дослідження наукової спадщини Т. Легоцького активізувалося. Особливий інтерес дослідників викликають наукові роботи та біографія. Водночас деякі положення в працях Т. Легоцького залишаються предметом наукових дискусій. Наприклад, по-різному інтерпретуються окремі епізоди з його щоденника у працях В. І. Ілька та А. Тутушки. О. В. Ферков та М. А. Жиленко звертають увагу на описовий характер викладу й наявність фактичних помилок у деяких роботах Т. Легоцького. Водночас попри окремі критичні зауваження, внесок Т. Легоцького у дослідження історії регіону є незаперечним, а оцінки окремих авторів щодо його методологічних підходів

попередніх періодів – самі по собі залишаються дискусійними.

Висновки. У статті здійснено аналіз наукової діяльності Т. Легоцького як представника угорської історичної науки, чия праця мала значний вплив на дослідження історії Закарпаття. З цієї метою вперше було зібрано і проаналізовано широке коло праць від кінця XIX ст. до 2024 р., що дозволяє говорити про формування окремого напрямку вивчення наукової спадщини Т. Легоцького в Україні. Крім того, розглянуто його освітній рівень, політичні погляди, участь у громадському житті та еволюцію наукових інтересів. Особливу увагу приділено зміні його політичної орієнтації – від прихильника республіканських ідей до прибічника австро-угорської монархії.

Дослідницька діяльність Т. Легоцького, попри її напіваматорський характер, вирізняється системністю та опорою на джерельну базу, доступ до якої він мав завдяки службовій діяльності. Практично всі дослідники однотайні в тому, що його правнича кар'єра суттєво сприяла науковим пошукам. Його праці мають вагомое значення для історіографії регіону, хоча й не позбавлені дискусійних моментів.

Аналіз української історіографії, присвяченої вивченню спадщини Т. Легоцького, дозволяє виокремити кілька тенденцій її розвитку:

1. *Австро-угорський період (1867 – 1918).* Цей етап охоплює активну фазу наукової діяльності Т. Легоцького. У зазначений період він налагодив контакти з провідними європейськими вченими, що сприяло інтеграції його доробку в ширший історіографічний дискурс Центральної Європи. Його праці стали предметом фахових дискусій. Зокрема, М. С. Грушевський та С. Т. Томашівський критично оцінювали джерельну базу та методологію Т. Легоцького, тоді як Ю. К. Жаткович, навпаки, наголошував на їхній науковій цінності, що свідчить про неоднозначне сприйняття спадщини вченого в академічному середовищі.

2. *Період Чехословацької республіки та Другої світової війни (1918 – 1945).*

У цей період деякі положення праць Т. Легоцького, зокрема щодо ранньої присутності слов'ян у регіоні, активно використовувалися українськими дослідниками в дискусіях з представниками угорської наукової школи. Його спадщина частково переосмислювалася з огляду на політичні процеси того часу. Але також окремі положення робіт Т. Легоцького щодо міжконфесійних стосунків викликали зауваження.

3. *Радянський період (1945 – 1991).* У цей час спадщина Т. Легоцького зазнавала ідеологічної критики, передусім через невідповідність марксистсько-ленінській методології. Українські дослідники радянської доби або з обережністю писали про Т. Легоцького, або уникали згадок про нього. Проте, зібрані ним матеріали активно використовувалися у сфері краєзнавства, археології, музеєзнавства. Зміна дискурсу стала відчутною наприкінці 1980-х років, а конференція 1990 р. в Мукачеві стала важливим кроком у дослідженні постаті вченого.

4. *Період незалежної України (від 1991 р.).* Саме в цей час розпочинається ґрунтовне вивчення життя та

спадщини Т. Легоцького. Його праці досліджуються українськими істориками. Зростає зацікавлення його політичними поглядами, методологією та джерельною базою. Ведеться робота з перекладу його текстів, адже значна їх частина досі залишається недоступною широкому колу українських читачів. Сучасна історіографія визнає цінність наукового доробку Т. Легоцького, хоча окремі положення – зокрема оцінки національно-визвольної війни 1703 – 1711 рр. – залишаються предметом фахової дискусії.

Як справедливо зауважує О. В. Ферков, у деяких розділах праць Т. Легоцького простежується описовість і певна суб'єктивність, проте це не применшує наукової ваги зібраного ним матеріалу. Його роботи й сьогодні становлять важливу базу для дослідження історії Закарпаття, розвитку краєзнавства, етнології та фольклористики.

Разом із тим, у сучасній українській історіографії зростає інтерес до джерелознавчого аспекту спадщини Т. Легоцького. У працях В. І. Ілька та А. М. Тутушки

простежується розбіжність у тлумаченні окремих подій, описаних у щоденнику вченого, що свідчить про наявність методологічної багатозначності. На думку О. В. Ферков і М. А. Жиленко, у працях Т. Легоцького трапляються описові фрагменти, а також фактичні неточності, які стають підставою для критичних оцінок. Водночас сам факт актуалізації подібних дискусій підтверджує жвавий науковий інтерес до особи дослідника та його спадщини. Попри суперечливість окремих інтерпретацій, внесок Т. Легоцького у вивчення історії краю залишається беззаперечним, а оцінки, висловлені критиками його методології, самі по собі потребують подальшого аналітичного переосмислення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у глибшому аналізі архівної спадщини дослідника, перекладі його праць українською мовою, а також у вивченні впливу його ідей на формування культурної ідентичності Закарпаття та міжкультурного діалогу в регіоні.

Список використаних джерел

- Boros, L., 2010. Az Országos Lehoczky-múzeum létrejötte és működésének kezdete (1907 – 1928). [Електронний ресурс]. URL: https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/2403/1/Boros_Laszlo_... (lekérdezés dátuma: 01. 04. 2025).
- Csatáry, G., 2001. A Lehoczky hagyaték, Ungvár, 203 p.
- Dobos, S., 2012. Beregszász története a helyi historiográfiában. In: Lehoczky Tivadar – Bereg vármegye polihisztora: Emlékkonferencia Lehoczky Tivadar halálának 100. évfordulójára (2012. november 6.). Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Available at: <https://www.kmf.uz.ua/hun114/images/konyvek/Lehoczky2012.pdf> (Accessed: 01. 04. 2025).
- Kobal, J. V., 2005. Tivodor Lehoczky. Seiten seines Lebens und der Tätigkeit, Ужгород: ПП Данило, 16 p.
- Lehoczky, T., 2017. Világháborúnk. I–II. rész. [Електронний ресурс]. URL: https://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2017/01/1_Lehoczky-Tivadar-Vilaghaborunk-I-II-resz1_kotet.pdf (lekérdezés dátuma: 01. 04. 2025).
- Lehoczky, T., 2000. Bereg megye és a munkácsi vár 1848 – 1849-ben, Budapest–Beregszász: Hatodik sír alantvány mandátum kiadó, 223 old.
- Lehoczky, T., 1994 a. Beregvármegye monographiája, T. 1, Ужгород: Патент, 472 old.
- Lehoczky, T., 1994 b. Beregvármegye monographiája, T. 2, Ужгород: Патент, 428 old.
- Rácz, B., 2018. Adalékok Beregszász mai területének legkorábbi történetéhez. [Електронний ресурс]. URL: https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/2063/1/Racz_B_Adalekok_Beregszasz_mai_teruletének_legkorábbi_tortenetehez_2018.pdf (lekérdezés dátuma: 01. 04. 2025).
- Rácz, B., Kész, B., 2024. Az őskortól Mohácsig. In: Ibolya, S. N., Erzsébet, M. D. (Eds.). Beregszász város monográfiája, Beregszász. Old. 40–69.
- Razgulov, V., 1997. Lehoczky-múzeum, Ужгород: Kárpáti Panoráma kiadványa, 49 old.
- Szamborovszkyné Nagy, I., 2015. Bereg vármegye nem katolikus iskoláiról a Lehoczky-féle monográfia előtti időkből. (Az 1862–63-as tanévben végzett teljes körű felekezeti iskolafelmérés adatai Bereg vármegyében). [Електронний ресурс]. URL: https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/503/5/SZNI_Bereg_varmegye_nem_katolikus_iskolairól_2015.pdf (lekérdezés dátuma: 01. 04. 2025).
- Балагури, Е. А., Крушельницька, Л. та Конопля, В., 1990. Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (енеоліт, бронза і раннє залізо), Київ: Наукова думка, 188 с.
- Балагури, Е. А., Пеняк, С., 1976. Закарпаття – земля слов'янська: з історії слов'янських племен Закарпаття VI–XIII ст.: нариси, Ужгород: Карпати, 156 с.
- Балагури, Е. А., 1971. Археологічні пам'ятки Закарпаття: конспект лекцій, Ужгород, 43 с.
- Балог, А., 1990. Т. Легоцький – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье, *Тези народознавчої науково-практичної конференції...*, с. 64–65.
- Біланіч, М., 2010. Палеоботанічні зразки в фондовій колекції Закарпатського краєзнавчого музею, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Т. 9–10, с. 116–119. [Online]. Доступно: https://www.academia.edu/29390768/Палеоботанічні_зразки_в_фондовій_колекції_Закарпатського_краєзнавчого_музею (дата звернення: 01.04.2025).
- Вошчепинець, Г. та ін., уклад., 2003. Мінеральні води Закарпаття: бібліографія, Ужгород: Ліра, 212 с.
- Гаджега, В., 1943. Вплив реформацій на подкарпатських русинів, *Зоря: Часопис Подкарпатського Общества Наук*, № 1–4(III), с. 5–31.
- Грушевський, М., 1905. Історія України-Руси, 2-ге вид., Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. Т. 2. XI – XIII вік, 636 с.
- Данилюк, Д., 1999. Історична наука на Закарпатті, Ужгород: Патент, 352 с.
- Данилюк, Д. та Ткачук, О. В., 1997. Проблеми історії середньовічного Закарпаття в науковій спадщині Т. Легоцького, *Acta Hungarica*, 1993 – 1994, IV–V рік видання, с. 93–99.
- Данилюк, Д., 1997. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.), Ужгород: ВАТ «Патент», 352 с.
- Демиденко, Ю., Кулаковська, Л. та Ткаченко, В., 1990. Палеоліт Закарпаття: від Т. Легоцького до В. Гладиліна. У: *Тези*

народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького, 26–27 жовтня 1990, Мукачево, Україна. Мукачево: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 62–64.

Держалюк, М., 2012. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни, *Сторінки воєнної історії України*, № 15, с. 98–128.

Дзюба, І., Жуковський, А. та Железняк, М., ред., 2016. Енциклопедія сучасної України, Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 712 с.

Жиленко, М. А., 2012. Історія дослідження старожитностей кочівників північної частини Карпатського басейну X – XI ст., *Карпатика*, № 41, с. 94–109.

Залозецький-Сас, В., 1923. Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні, *Літературно-науковий вісник*, Т. 79, кн. 4, с. 331–337.

Зілгалов, В. та Лях, О., 1990. Т. Легоцький про етнографічні процеси на Закарпатті в IX – XIV ст., *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького, 26–27 жовтня 1990*, Мукачево, Україна, Мукачево: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 5–6.

Із Закарпатських музеїв, 1937. *Діло*, 1 травня, с. 19.

Ілько, І. В., 1990. Перша світова війна очима Тивадара /Теодора/ Легоцького, *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького, 26–27 жовтня 1990*, Мукачево, Україна. Мукачево: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 7–8.

Качій, Ю. Ю., 1964. З історії музейної справи на Закарпатті, *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*, № 5, с. 45–50.

Кіш, Є. Б., 2014. Особливості історичного розвитку Березького комітату, *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*, № 3(37), с. 129–132.

Кобаль, Й. В. та Кобаль, О., 2015. *Тиводар Легоцький*, Ужгород: ТОВ «ІВА», 16 с.

Кобаль, Й. В., уклад., 1990. *Бібліографічний покажчик праць Т. Легоцького*, Ужгород, 30 с.

Кобаль, О., 1996. Тиводар Легоцький і Олексій Петров, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, № II, с. 76–83.

Кобаль, О., 1998. Рукопис Тивадара Легоцького «Перепис землевласників Березького комітату за 1647 – 1648 роки», *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, № III, с. 9–11.

Кобаль, О., Кобаль, Й., 1995. Дікальний опис комітату Берег за 1749 р. (з рукописної спадщини Тивадара Легоцького), *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Т. I, с. 34–39.

Котигорошко, В. Г., 2008. Верхнє Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е.: монографія, Ужгород: Карпати, 432 с.

Котигорошко, В., 1983. Населення Закарпаття в першій половині I тисячелеття нашої ери, Автореф. канд. наук, 24 с.

Курс лекцій «Історія дослідження палеоліту Закарпаття (від Т. Легоцького до В. Н. Гладиліна)», 2024. Розробники: Ю. Демиденко, А. Рац та Б. Кейс, Берегово: ЗУІ ім. Ференца Ракоці II, 24 с.

Легоцький, Т., 1995. Ілошва–Іршава: історія міста, Бджілка, № 3, с. 33.

Легоцький, Т., 1997. Історичні колоски: визнач. пам'ятки природи та історії = Lehoczky T. Történelmi kalászok: természeti és történelmi nevezetességek, перекл. з угорської Й. Кобаль, упоряд. Й. Кобаль, Ужгород: Карпати, 65 с.

Легоцький, Т., 2015. Німецькі поселення в Березькому комітаті, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, № 14–15, с. 213–227.

Ліхтей, І. М., 2023. Роль товариства «Просвіта» в збереженні колекцій старожитностей Тивадара Легоцького на Підкарпатській Русі на початку 20-х років, *Історичний часопис з богемістики і словакістики*, с. 43–60.

Магочій, П. Р. та Поп, І., уклад., 2010. *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*, Ужгород: Вид-во В. Падяка, 856 с.

Мазурок, О., 2004. Тиводар (Теодор) Янош Легоцький: 175-річчя з дня народж. історика, археолога й музикознавця (1830 – 1915), *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2005 рік*, с. 259–262.

Мазурок, О., 2010. *Орест Сабов та його книга про угорських русинів*, Ужгород: Карпатська вежа, 468 с.

Малець, О. та Малець, Н. Б., [без дати]. Етнографічні дослідження Мукачівщини в працях Тивадара Легоцького, *Наука та освіта: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі: збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 19–20 травня 2016, Мукачево, Україна. Мукачево: МДУ, с. 251–253.

Малець, О. та Малець, Н. Б., [без дати]. Етнографічні дослідження Мукачівщини в працях Тивадара Легоцького. [Online]. Доступно: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1327/1/st.malec%20Erdeli16.pdf> (дата звернення: 1 квітня 2024).

Малець, О. та Малець, Н., 2022. Роль музеєзнавчої спадщини Тивадара Легоцького у вивченні історико-культурних пам'яток краю, *Реалії та перспективи розвитку індустрії гостинності в умовах інтеграційних процесів*, 5 квітня 2022, Мукачево, Україна. Мукачево: РВВ МДУ, с. 44–46.

Малець, О. О. та Малець, Н. Б., 2017. Етнографічні дослідження про Закарпаття у працях Тивадара Легоцького, *Вісник Закарпатської академії мистецтв*, № 9, с. 124–132.

Митрович, Д., 1937. Пам'яті Теодора Легоцького, *Учительський голос*, № 2, с. 40.

Мицюк, О., 1936. *Нариси з соціально-господарської історії Б. угорської нині Підкарпатської Русі*, Т. 1: До другої чверті XVI в., Ужгород: Друкарня «Новіна», 246 с.

Мицюк, О., 1938. *Нариси з соціально-господарської історії Б. угорської нині Підкарпатської Русі*, Т. 2: Доба феодально-кріпацька від другої чверті XVI в., Ужгород: Друк. «Новіна», 390 с.

Міськов, І., 2015. Сфрагістика у науковій спадщині Т. Легоцького, Я. Штернберга, О. Філіппова, *Науковий вісник Закарпатського художнього інституту*, № 7, с. 186–195.

Моряк-Протопопова, Х., 2024. Австрійська революція 1848 – 1849 рр. та її наслідки, *Березневі читання пам'яті професора Василя Попелюшка*, 29–30 квітня 2024, Острого, Україна. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», с. 82–85.

- Мушинка, М., 1995. Дослідження з етнографії та фольклору русинів-українців у Словаччині та Чехії (Огляд), *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Т. 230, с. 495–516.
- Пагіря, В. В., 1994. Археолог Теодор Легоцький, *Мукачєво і мукачівці*, Ужгород: Гражда, с. 69–71.
- Пагіря, В., 1990. З життя і творчості Теодора Легоцького, *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького*, 26–27 жовтня 1990, Мукачєво, Україна. Мукачєво: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 3–4.
- Палинчак, В. В., 2014. Етапи розвитку музейної справи на Закарпатті у першій половині ХХ століття, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 1(32), с. 18–25.
- Панкулич, В., 2011. Тиводар Легоцький – закарпатський історик, етнограф і археолог, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 7, с. 293–302.
- Пап, О., 2001. *Історія Закарпаття*, Т. 1, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 560 с.
- Пап, С. В., 2015. *Велика боротьба*, Ужгород: Гражда, 380 с.
- Пастернак, Я. І., 1937. Із Закарпатських музеїв, *Діло*, 1 травня, с. 19.
- Пеняк, П., 2015. Старожитності Закарпаття на сторінках угорських і чесько-словацьких часописів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, № 19, с. 413–418.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С., 2013. *Археологія Закарпаття: історія дослідження*, Ужгород: Красвиди Карпат, 255 с.
- Пеняк, С. І., 1980. *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.*, Київ: Наукова думка, 255 с.
- Пеняк, С. І., 1990. Тиводар Легоцький і проблема заселення слов'янами Верхнього Потисся, *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького*, 26 жовтня 1990, Мукачєво, Україна. Мукачєво: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 34–36.
- Петров, А., 1911. *Пределы Угорской Руси в 1773 г.*, С.-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения (Товарищество И. Н. Кушнерев и Ко), 337 с.
- Полупанов, Д. С., 2022. Т. Я. Легоцький та його наукова спадщина у роботах українських дослідників 1990 – 2022 рр., *Наукові горизонти ХХІ століття: мультидисциплінарні дослідження*, с. 739–742.
- Поп, І., 2001. *Енциклопедія Подкарпатської Руси*, Ужгород: Видавництво В. Падяка, 431 с.
- Потушняк, Ф., 1958. *Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті*, Ужгород, 144 с.
- Сенько, І. М., 1990. Спільні фольклористичні зацікавлення Т. Легоцького і О. Митрака, *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького*, 26–27 жовтня 1990, Мукачєво, Україна. Мукачєво: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 87–88.
- Смішко, М. Ю., 1960. *Карпатські кургани першої половини І тисячоліття нашої ери*, Київ, 188 с.
- Сочка, А. А., Ганинець, П., 1998. Т. Легоцький – визначний історик культурної справи Закарпаття, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Медицина*, № 6, с. 159–161.
- Сухий, О. М., 2012. Сучасна історична наука в Україні: візі та напрями, *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, № 10, с. 24–34.
- Тиводар Легоцький (1830–1915), 1921. *Місяцеслов*, Ужгород: Ізд. типографії Акційного товариства «Унію», с. 47–48.
- Тиводар, М. П., 1990. Значення слова «Волох» у трактатів Т. Легоцького, *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького*, 26 лютого – 27 жовтня 1990, Мукачєво, Україна. Мукачєво: Закарпатська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ужгородський державний університет, сектор «Карпатика», с. 66–67.
- Тиводар, М., 1995. Тиводар Легоцький, *Закарпаття: народознавчі роздуми*, Ужгород: Видавництво «Карпати», с. 38–39.
- Ткачук, О. В., 1998. Розвиток закарпато-угорської історіографії ХІХ – початку ХХ століття, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Т. 2, с. 174–179.
- Ткачук, О. В., 1999 а. Досягнення угорських вчених Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст. у вирішенні проблеми заселення та початкового періоду історії краю, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Т. 4, с. 57–65.
- Ткачук, О. В., 1999 б. Джерелознавчі студії вчених-угорців Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст., *Історична школа професора Володимира Задорожного: Науковий збірник*. Ужгород, с. 99–106.
- Ткачук, О. В., 1995. Закарпаття періоду середньовіччя у висвітленні Тивадара Легоцького, *Молодь – Україні / Youth to Ukraine. Наукові записки: Минуле і сучасне України / Past and Present of Ukraine*, № 8, с. 19–33.
- Ткачук-Ферков, О., 2002. Історія греко-католицької церкви Закарпаття в науковій спадщині угорських вчених краю ХІХ – початку ХХ ст. (до 1918 р.), *Карпатика – Carpatica*, Вип. 20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Ужгород: Науково-дослідний інститут карпатознавства, с. 27–39.
- Ткачук-Ферков, О. В., 2004. Середньовічна історія Закарпаття в оцінці угорських істориків ХІХ – початку ХХ ст., *Український селянин*, № 8, с. 32–36.
- Томашівський, С. Т., 1905. *Lehoczky Tiradar – A beregmegeyi görögyszertartású katolikus lelkészségek története a XIX századvégeig*, Мункач, 1904. Рецензія: *Записки Наукового товариства імені Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу*, Т. 63, кн. 1, с. 26–27.
- Томашівський, С. Т., 1908. Студії А. Петрова по історії Угорської Руси, *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, № 81, с. 172–179.
- Тутушка, А. М., 2013. Вплив російських військових наступів 1914 року у Карпатах на політику щодо національностей в північно-східних комітатах Угорського королівства, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 1(30), с. 84–91.
- Федака, С. Д., 2013. *Ужгород: роки і люди. Хронологічний і біобібліографічний довідник*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 287 с.
- Федака, С. Д., 2019. *Історія Закарпаття у персоналіях: нариси*, Ужгород: Карпати, 248 с.
- Ферков, О., 2004. Історія міст середньовічного Закарпаття в спадщині угорських вчених, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Т. 11, с. 83–91.
- Ферков, О., 2006. Національно-визвольні рухи угорського народу у науковому доробку Тивадара Легоцького, *Науковий*

вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, Т. 17, с. 198–202.

Ферков, О., 2009. Етнічні процеси та відносини в Угорщині у другій половині XVI–XVII ст., *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, Т. 22, с. 111–117.

Ферков, О. В., 2005. *Історія Закарпаття у крайовій угорськоюмовній історіографії XIX – початку XX століття*: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 20 с.

Ферков, О. В., 2011. Особливості і характер етнодемографічних змін в Угорщині у контексті реформ короля Бейли IV., *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, Т. 27, с. 238–243.

Ферков, О. В., 2012. Угорське історичне товариство та журнал «Századok» у другій половині XIX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, Т. 28, с. 172–176.

Ферков, О. В., Баранді, Г., 2010. Початки та історія грецької віри і церкви в Угорщині: історіографія проблеми, *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, Т. 25, с. 275–282.

Ферков, О., Зубанич, Л. Л., Міськов, І. О., 2024. *Нариси з історії Другетів*, Ужгород: Видавництво AUTOR-Shark, 214 с.

Ферков, О., 2015. Тиводар Легоцький про греко-католиків Березької жупи, *Тисячоліття – Millenia*. Науковий щорічник, № 2, с. 107–113.

Янкович, Й., [без дати]. Мукачівський град (Паланок) та Мукачево, переклад з угорської Я. Душанек, Ужгород, 64 с.

References

Boros, L., 2010. Az Országos Lehoczky-múzeum létrejötte és működésének kezdete (1907–1928). [Elektronikus forrás]. URL: <https://dspace.kmf.uz.ua/...> (lekérdezés dátuma: 01.04.2025). (in Hungarian).

Csatáry, G., 2001. A Lehoczky hagyaték, Ungvár. 203 old. (in Hungarian).

Dobos, S., 2012. Beregszász története a helyi historiográfiában. In: Lehoczky Tivadar – Bereg vármegye polihisztorja: Emlékkonferencia Lehoczky Tivadar halálának 100. évfordulójára (2012. november 6.). Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Available at: <https://www.kmf.uz.ua/hun/14/images/konyvek/Lehoczky2012.pdf> (Accessed: 01.04.2025). (in Hungarian)

Kobal, Y. V., 2005. *Tivodar Lehoczky. Seiten seines Lebens und der Tätigkeit*. Uzhhorod: PP Danylo, 16 old. (in German).

Lehoczky, T., 2017. Világháborúnk. I–II. rész. [Elektronikus forrás]. URL: <https://kmf.uz.ua/...> (lekérdezés dátuma: 01.04.2025). (in Hungarian).

Lehoczky, T., 1994 a. *Beregvármegye monographiája. T. 1*, Uzhhorod: Patent, 472 old. (in Hungarian).

Lehoczky, T., 1994 b. *Beregvármegye monographiája. T. 2*, Uzhhorod: Patent, 428 old. (in Hungarian).

Lehoczky, T., 2000. *Bereg megye és a munkácsi vár 1848–1849-ben*. Budapest–Berehove: Hatodik sír alantvány mandátum kiadó, 223 old. (in Hungarian).

Rác, B., 2018. Adalékok Beregszász mai területének legkorábbi történetéhez. [Elektronikus forrás]. URL: <https://dspace.kmf.uz.ua/...> (lekérdezés dátuma: 01.04.2025). (in Hungarian).

Rác, B., Kész, B., 2024. Az őskortól Mohácsig. In: Szamorovszkyné Nagy Ibolya, Molnár D. Erzsébet. (Eds.). *Beregszász város monográfiája, Beregszász*. Old. 40–69. (in Hungarian).

Razhulov, V., 1997. *Lehoczky-múzeum*. Uzhhorod: Kárpáti Panoráma kiadványa, 49 old. (in Hungarian).

Szamorovszkyné Nagy, I., 2015. Bereg vármegye nem katolikus iskoláiról a Lehoczky-féle monográfia előtti időkből. (Az 1862–63-as tanévben végzett teljes körű felekezeti iskolafelmérés adatai Bereg vármegyében). [Elektronikus forrás]. URL: <https://dspace.kmf.uz.ua/...> (lekérdezés dátuma: 01.04.2025). (in Hungarian).

Balahuri, E. A. ta Peniak, S., 1976. *Zakarpattia – zemlia slovianska: z istorii slovianskykh plemen Zakarpattia VI–XIII st.: narysy* [Zakarpattia – Slavic land: from the history of Slavic tribes in Zakarpattia, 6th–13th centuries: essays]. Uzhhorod: Karpaty, 156 s. (in Ukrainian).

Balahuri, E. A., 1971. *Arkheolohichni pamiatky Zakarpattia: konspekt lektsii* [Archaeological monuments of Zakarpattia: lecture notes]. Uzhhorod, 43 s. (in Ukrainian).

Balahuri, E. A., Krushelnyska, L., Konoplia, V., 1990. *Arkheolohiia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronz i rannie zalizo)* [Archaeology of Prykarpattia, Volyn and Zakarpattia (Eneolithic, Bronze and Early Iron Age)]. Kyiv: Naukova dumka, 188 s. (in Ukrainian).

Balog, I. A., 1990. *T. Lehoczky – pervootkryvatel' vengerskikh drevnostei v Verkhniem Potyssiye* [T. Lehoczky – the pioneer of Hungarian antiquities in Upper Tysa region]. In: *Tezy narodnavchoi naukovy-praktychnoi konferentsii..., 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine*. Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet, sektor «Karpatyka», s. 64–65. (in Russian).

Bilanych, M., 2010. *Paleobotanichni zrazky v fondovii kolekcii Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu* [Palaeobotanical samples in the collection of the Zakarpattia Regional Museum], *Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu*, Т. 9–10, s. 116–119. [Online]. Available at: https://www.academia.edu/29390768/Палеоботанічні_зразки_в_фондовій_колекції_Закарпатського_краєзнавчого_музею (Accessed: 01.04.2025). (in Ukrainian).

Danyliuk, D., Tkachuk, O., 1997. *Problemy istorii seredniovichnoho Zakarpattia v naukovii spadshchyni T. Lehoczkoho* [Problems of the history of medieval Zakarpattia in the scientific heritage of T. Lehoczky]. *Acta Hungarica*, 1993–1994, IV–V, s. 93–99. (in Ukrainian).

Danyliuk, D., 1997. *Istoriia Zakarpattia v biohraftiakh i portretakh (z davnikh chasiv do pochatku XX st.)* [History of Zakarpattia in biographies and portraits (from ancient times to the early 20th century)], Uzhhorod: PAT "Patent", 352 s. (in Ukrainian).

Danyliuk, D., 1999. *Istorychna nauka na Zakarpatti* [Historical science in Zakarpattia], Uzhhorod: Patent, 352 s. (in Ukrainian).

Demydenko, Yu., Kulakovska, L., Tkachenko, V., 1990. *Paleolit Zakarpattia: vid T. Lehoczkoho do V. Hladylina* [The Palaeolithic of Zakarpattia: from T. Lehoczky to V. Hladylyn], *Tezy narodnavchoi naukovy-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 160-richchiiu vid dnia narodzhennia Tyvodara Lehoczkoho*, 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine. Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 62–64. (in Ukrainian).

Derzhalyuk, M., 2012. *Okupatsiina polityka Uhorshchyny v Ukraini u roky Velykoi Vitchyznianoi viiny* [Occupation policy of Hungary in Ukraine during the Great Patriotic War], *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, № 15, s. 98–128. (in Ukrainian).

Dziuba, I., Zhukovskiy, A., Zhelezniak, M., (red.), 2016. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine],

Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 712 s. (in Ukrainian).

Fedaka, S. D., 2013. *Uzhhorod: roky i lyudy. Khronolohichni i biobibliohrafichni dovidnyk* [Uzhhorod: years and people. Chronological and bio-bibliographic reference], Uzhhorod: Polihraf-tsentr "Lira", 287 s. (in Ukrainian).

Fedaka, S. D., 2019. *Istoriia Zakarpattia u personaliiakh: narysy* [History of Zakarpattia in personalities: essays], Uzhhorod: Karpaty, 248 s. (in Ukrainian).

Ferko, O., 2015. *Tyvodar Lehoczky pro hreko-katolykiv Berezs'koi zhupy* [Tyvodar Lehoczky on Greek Catholics of Berezh County], *Tysiacholittia – Milenia. Naukovyi shchorichnyk*, № 2, s. 107–113. (in Ukrainian).

Ferkov, O., 2004. *Istoriia mist serednovichnoho Zakarpattia v spadshchyni uhorskykh vchenykh* [The History of Medieval Transcarpathian Cities in the Legacy of Hungarian Scholars], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 11, pp. 83–91. (in Ukrainian).

Ferkov, O., 2006. *Natsionalno-vyzvolni rukhy uhorskoho narodu u naukovomu dorobku Tyvodara Lehotskoho* [The National Liberation Movements of the Hungarian People in the Scholarly Work of Tivadar Lehoczky], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 17, pp. 198–202. (in Ukrainian).

Ferkov, O. V., 2009. *Etnichni protsesy ta vidnosyny v Uhorschchyni u druhii polovyni XVI – XVII st.* [Ethnic Processes and Relations in Hungary in the Second Half of the 16th–17th Centuries], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 22, pp. 111–117. (in Ukrainian).

Ferkov, O. V., 2005. *Istoriia Zakarpattia u kraiovii uhorskomovnij istoriohrafii XIX – pochatku XX stolittia: Avtoreferat dys... kand. ist. nauk.* [The History of Transcarpathia in Regional Hungarian-Language Historiography of the 19th – Early 20th Centuries: Abstract of Dissertation], Kyiv, 20 p. (in Ukrainian).

Ferkov, O. V., 2011. *Osoblyvosti i kharakter etnodemohrafichnykh zmin v Uhorschchyni u konteksti reform korolia Beily IV* [Features and Nature of Ethnodemographic Changes in Hungary in the Context of King Béla IV's Reforms], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 27, pp. 238–243. (in Ukrainian).

Ferkov, O. V., 2012. *Uhorske istorychne tovarystvo ta zhurnal «Századok» u druhii polovyni XIX st.* [Hungarian Historical Society and the Journal "Századok" in the Second Half of the 19th Century], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 28, pp. 172–176. (in Ukrainian).

Ferkov, O. V., Barandi, H. (2010). *Pochatky ta istoriia hretskoi viry i tserkvy v Uhorschchyni: istoriohrafiiia problemy* [The Origins and History of the Greek Faith and Church in Hungary: Historiographical Perspective], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 25, pp. 275–282. (in Ukrainian).

Ferkov, O., Zubanych, L. L., Miskov, I. O., 2024. *Narysy z istorii Druhetiv* [Essays on the History of the Drugeth Family], Uzhhorod: Vydavnytstvo AUTOR-Shark, 214 p. (in Ukrainian).

Hadzheha, V., 1943. *Vplyv reformatsii na podkarpatskikh rusinov* [The influence of the Reformation on Subcarpathian Ruthenians], *Zoria: Chasopis Podkarpatskogo Obshchestva Nauk*, № 1–4(III), s. 5–31. (in Russian).

Hrushevs'kyi, M., 1905. *Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 2. XI – XIII vik* [History of Ukraine-Rus. Vol. 2. 11th–13th centuries], Lviv: Z drukarni NTSh, 636 s. (in Ukrainian).

Il'ko, I. V., 1990. *Persha svitova viina ochyma Tyvodara /Teodora/ Lehocz'koho* [The First World War through the eyes of Tyvodar /Theodor/ Lehoczky]. In: *Tezy narodnavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii... 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine*, Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrain'skoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskyyi derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 7–8. (in Ukrainian).

Iz Zakarpats'kykh muzeiv [From the Museums of Transcarpathia], 1937. Dilo, 1 travnia, p. 19. (in Ukrainian).

Kachiï, Yu. Yu., 1964. *Z istorii muzeinoi spravy na Zakarpatti* [On the history of museum affairs in Zakarpattia], *Naukovo-informatsiyni biuleten' arkhivnoho upravlinnia URSS*, № 5, s. 45–50. (in Ukrainian).

Kish, Ye. B., 2014. *Osoblyvosti istorychnoho rozvytku Berezs'koho komitatu* [Peculiarities of the historical development of Berezh County], *Naukovyi visnyk Mykolaiivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho*, № 3(37), s. 129–132. (in Ukrainian).

Kobal', Y. V., Kobal', O., 2015. *Tyvodar Lehocz'kyi* [Tyvodar Lehoczky], Uzhhorod: TOV "IVA", 16 s. (in Ukrainian).

Kobal', O., 1996. *Tyvodar Lehocz'kyi i Oleksii Petrov* [Tyvodar Lehoczky and Oleksii Petrov], *Naukovyi zbirnyk Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu*, № II, s. 76–83. (in Ukrainian).

Kobal', O., 1998. *Rukopys Tyvodara Lehocz'koho "Perepys zemlevlasnykiv Berezs'koho komitatu za 1647–1648 roky"* [Manuscript by Tyvodar Lehoczky "Register of landowners in Berezh County for 1647 – 1648"], *Naukovyi zbirnyk Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu*, № III, s. 9–11. (in Ukrainian).

Kobal', O., Kobal', Y., 1995. *Dikal'nyi opys komitatu Berezh za 1749 r. (z rukopysnoi spadshchyny Tyvodara Lehocz'koho)* [Dikal census of Berezh County from 1749 (from the manuscript legacy of Tyvodar Lehoczky)], *Naukovyi zbirnyk Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu*, T. I, s. 34–39. (in Ukrainian).

Kobal', Y. V., (uklad.), 1990. *Bibliohrafichni pokazhchyk prats' T. Lehocz'koho* [Bibliographic index of works by T. Lehoczky], Uzhhorod, 30 s. (in Ukrainian).

Kotyhoroshko, V. H., 2008. *Verkhnie Potyssia v davnyu. 1 000 000 rokiv tomu – X storichchia n. e.: monohrafiia* [Upper Tysa region in antiquity. 1,000,000 years ago – 10th century AD: monograph], Uzhhorod: Karpaty, 432 s. (in Ukrainian).

Kotyhoroshko, V., 1983. *Naselenie Zakarpattia v pervoi polovine I tysiachilittia nashei ery. Avtoref. kand. nauk* [Population of Zakarpattia in the first half of the 1st millennium AD. PhD abstract], 24 s. (in Russian).

Kurs lektsii "Istoriia doslidzhennia paleolitu Zakarpattia (vid T. Lehocz'koho do V. N. Hladylina)", 2024. Rozrobnyky: Yu. Demydenko, A. Rats ta B. Keis, Berehove: ZUI im. Ferentsa Rakochi II, 24 s. (in Ukrainian).

Lehoczky, T., 1995. *Iloshva–Irshava: istoriia mista* [Iloshva–Irshava: the history of the town], *Bdzhilka*, № 3, s. 33. (in Ukrainian).

Lehoczky, T., 1997. *Istorychni kolosky: vyznach. pamiatky pryrody ta istorii = Lehoczky T. Történelmi kalászok: természeti és történelmi nevezetességek* [Historical ears: prominent natural and historical landmarks], trans. from Hungarian by Y. Kobal', comp. by Y. Kobal', Uzhhorod: Karpaty, 65 s. (in Ukrainian).

Lehoczky, T., 2015. *Nimets'ki poselessnia v Berezs'komu komitati* [German settlements in Berezh County], *Naukovyi zbirnyk Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu*, № 14–15, s. 213–227. (in Ukrainian).

Likhtiei, I. M., 2023. *Rol' tovarystva "Prosvita" v zberezheni kolektsii starozhytnosti Tyvodara Lehocz'koho na Podkarpats'kii Rusi na pochatku 20-kh rokiv* [The role of the "Prosvita" society in preserving Tyvodar Lehoczky's collection of antiquities in Subcarpathian Ruthenia in the early 1920s], *Istorychni chasopys z bohemytyky i slovakistyky*, s. 43–60. (in Ukrainian).

- Magochii, P. R., Pop, I., (uklad.), 2010. *Entsyklopediia istorii ta kultury karpats'kykh rusyniv* [Encyclopedia of the history and culture of Carpatho-Rusyns], Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 856 s. (in Ukrainian).
- Malets', O., Malets', N. B., [no date]. *Etnohrafichni doslidzhennia Mukachivshchyny v pratsiakh Tyvodara Lehocz'koho* [Ethnographic studies of Mukachivshchyna in the works of Tyvodar Lehoczky]. [Online]. Available at: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1327/1/st.malec%20Erdeli16.pdf> (accessed: 1 April 2024). (in Ukrainian).
- Malets', O., Malets', N., [no date]. *Etnohrafichni doslidzhennia Mukachivshchyny v pratsiakh Tyvodara Lehocz'koho* [Ethnographic studies of Mukachivshchyna in the works of Tyvodar Lehoczky], *Nauka ta osvita: aktual'ni problemy doslidzen' na suchasnomu etapi: zbirnyk tez dopovidei Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 19–20 May 2016, Mukachevo, Ukraine. Mukachevo: MDU, s. 251–253. (in Ukrainian).
- Malets', O., Malets', N., 2022. *Rol' muzeieznavchoi spadshchyny Tyvodara Lehocz'koho u vyvchenni istoriko-kul'turnykh pamiatok kraiu* [The role of Tyvodar Lehoczky's museological legacy in the study of historical and cultural monuments of the region], *Realii ta perspektyvy rozvytku industrii hostynnosti v umovakh intehtatsiinykh protsesiv*, 5 April 2022, Mukachevo, Ukraine, Mukachevo: RVV MDU, s. 44–46. (in Ukrainian).
- Malets', O. O., Malets', N. B., 2017. *Etnohrafichni doslidzhennia pro Zakarpattia u pratsiakh Tyvodara Lehocz'koho* [Ethnographic studies on Zakarpattia in the works of Tyvodar Lehoczky], *Visnyk Zakarpats'koi akademii mystetstv*, № 9, s. 124–132. (in Ukrainian).
- Mazurok, O., 2004. *Tyvodar (Teodor) Ianosh Lehocz'ky: 175-richchia z dnia narodzhennia istoryka, arkeoloha i muzykhoznavsia (1830 – 1915)* [Tyvodar (Theodor) Janos Lehoczky: 175th anniversary of the birth of historian, archaeologist and musicologist (1830 – 1915)], *Kalendar kraieznavchykh pamiatnykh dat na 2005 rik*, s. 259–262. (in Ukrainian).
- Mazurok, O., 2010. *Orest Sabov ta ioho knyha pro uhors'kykh rusyniv* [Orest Sabov and his book about the Hungarian Ruthenians], Uzhhorod: Karpatska vezha, 468 s. (in Ukrainian).
- Miskov, I., 2015. *Sfranhystyka u naukovi spadshchyni T. Lehocz'koho, Ya. Shternberha, O. Filippova* [Sphragistics in the scholarly heritage of T. Lehoczky, Ya. Shternberg and O. Filippov], *Naukovi visnyk Zakarpats'koho khudozhnoho instytutu*, № 7, s. 186–195. (in Ukrainian).
- Mitsiuk, O., 1936. *Narys z sotsial'no-hospodars'koi istorii b. uhors'koi nyini Pidkarpats'koi Rusi. T. 1: Do druhoi chverti XVI v.* [Essays on the socio-economic history of former Hungarian now Subcarpathian Rus. Vol. 1: Until the second quarter of the 16th century], Uzhhorod: Drukarnia "Novina", 246 s. (in Ukrainian).
- Mitsiuk, O., 1938. *Narys z sotsial'no-hospodars'koi istorii b. uhors'koi nyini Pidkarpats'koi Rusi. T. 2: Doba feodal'no-kripats'ka vid druhoi chverti XVI v.* [Essays on the socio-economic history of former Hungarian now Subcarpathian Rus. Vol. 2: Feudal-serfdom era since the second quarter of the 16th century], Uzhhorod: Drukarnia "Novina", 390 s. (in Ukrainian).
- Moriak-Protopopova, Kh., 2024. *Avstriiska revoliutsiia 1848 – 1849 rr. ta yii naslidky* [The Austrian Revolution of 1848 – 1849 and its consequences]. In: *Bereznevi chytannia pam'iaty profesora Vasyliia Popeliushka*, 29–30 April 2024, Ostroh, Ukraine, Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia", s. 82–85. (in Ukrainian).
- Mushynka, M., 1995. *Doslidzhennia z etnohrafii ta folkloru rusyniv-ukraintiv u Slovachchyni ta Chekhii (Ohliad)* [Research on ethnography and folklore of Ruthenians-Ukrainians in Slovakia and the Czech Republic (Review)], *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, T. 230, s. 495–516. (in Ukrainian).
- Mytrovych, D., 1937. *Pamiaty Teodora Lehocz'koho* [In memory of Teodor Lehoczky], *Uchytel's'kyi holos*, № 2, s. 40. (in Ukrainian).
- Pahyra, V. V., 1994. *Arkeoloh Teodor Lehocz'ky* [Archaeologist Teodor Lehoczky], *Mukachevo i mukachivtsi*. Uzhhorod: Hrazhda, s. 69–71. (in Ukrainian).
- Pahyra, V., 1990. *Z zhyttia i tvorchosti Teodora Lehocz'koho* [From the life and work of Teodor Lehoczky], *Tezy narodnavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii... 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine*. Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrain's'koho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 3–4. (in Ukrainian).
- Palynchak, V. V., 2014. *Etapy rozvytku muzeinoi spravy na Zakarpatti u pershii polovyni XX stolittia* [Stages of museum development in Zakarpattia in the first half of the 20th century], *Naukovi visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Serii: Istorii*, № 1(32), s. 18–25. (in Ukrainian).
- Pankulych, V., 2011. *Tyvodar Lehocz'ky – zakarpats'kyi istoryk, etnohraf i arkeoloh* [Tyvodar Lehoczky – a Zakarpattian historian, ethnographer and archaeologist], *Naukovi visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Serii: Istorii*, № 27, s. 293–302. (in Ukrainian).
- Pap, O., 2001. *Istorii Zakarpattia* [History of Zakarpattia], T. 1, Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 560 s. (in Ukrainian).
- Pap, S. V., 2015. *Velyka borot'ba* [The Great Struggle], Uzhhorod: Hrazhda, 380 s. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. I., 1937. *Iz Zakarpats'kykh muzeiv* [From the museums of Zakarpattia], *Dilo*, 1 travnia, s. 19. (in Ukrainian).
- Peniak, P., 2015. *Starozhytnosti Zakarpattia na storinkakh uhors'kykh i ches'ko-slovats'kykh chasopysiv naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Antiquities of Zakarpattia in Hungarian and Czechoslovak periodicals at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries], *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, № 19, s. 413–418. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I., Peniak, P. S., 2013. *Arkeolohiia Zakarpattia: istorii doslidzhennia* [Archaeology of Zakarpattia: history of research], Uzhhorod: Kraievydy Karpat, 255 s. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I., 1980. *Rann'oslov'ians'ke i davn'orus'ke naseleння Zakarpattia VI – XIII st.* [Early Slavic and Old Rus' population of Zakarpattia in the 6th–13th centuries], Kyiv: Naukova dumka, 255 s. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I., 1990. *Tyvodar Lehocz'ky i problema zaselennia slov'ianamy Verkhnoho Potyssia* [Tyvodar Lehoczky and the problem of Slavic settlement of the Upper Tysa region], *Tezy narodnavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii... 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine*, Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrain's'koho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 34–36. (in Ukrainian).
- Petrov, A., 1911. *Predely Uhorskoj Rusi v 1773 h.* [Borders of Hungarian Rus in 1773], Sankt-Peterburg: Tipografiiia Ministerstva putei soobshcheniia (Tovarishchestvo I. N. Kushnerev i Ko), 337 s. (in Russian).
- Polupanov, D. S., 2022. *T. Ya. Lehocz'ky ta ioho naukova spadshchyna u robotakh ukrains'kykh doslidnykiv 1990 – 2022 rr.* [T. Ya. Lehoczky and his scholarly legacy in the works of Ukrainian researchers 1990 – 2022], *Naukovi horyzonty XXI stolittia: multidystyplinarni doslidzhennia*, s. 739–742. (in Ukrainian).
- Pop, I., 2001. *Entsyklopediia Podkarpatskoi Rusi* [Encyclopedia of Subcarpathian Rus], Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 431 s. (in

Russian).

Potushniak, F., 1958. *Archeolohichni znakhidky bronzovoho ta zaliznogo viku na Zakarpatti* [Archaeological finds of the Bronze and Iron Ages in Zakarpattia], Uzhhorod, 144 s. (in Ukrainian).

Sen'ko, I. M., 1990. *Spil'ni folklorystychni zatsikavlennia T. Lehocz'koho i O. Mytraka* [Shared folkloristic interests of T. Lehoczky and O. Mytrak], *Tezy narodnavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii..., 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine*, Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrain's'koho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskyy derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 87–88. (in Ukrainian).

Smishko, M. Yu., 1960. *Karpats'ki kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia n. e.* [Carpathian barrows of the first half of the 1st millennium AD], Kyiv, 188 s. (in Ukrainian).

Sochka, A. A. ta Hanynets', P., 1998. *T. Lehocz'kyi – vyznachnyi istoryk kul'turnoi spravy Zakarpattia* [T. Lehoczky – prominent historian of Zakarpattia's cultural affairs], *Naukovyi visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Serii: Medytsyna*, № 6, s. 159–161. (in Ukrainian).

Sukhyi, O. M., 2012. *Suchasna istorychna nauka v Ukraini: vizii ta napriamy* [Modern historical science in Ukraine: visions and directions], *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, № 10, s. 24–34. (in Ukrainian).

Tkachuk, O. V., 1998. *Rozvytok zakarpato-uhorskoj istoriografii XIX – pochatku XX stolittia* [Development of Transcarpathian-Hungarian Historiography of the 19th – Early 20th Centuries], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, 2, pp. 174–179. (in Ukrainian).

Tkachuk, O. V., 1999. *Dosiahnennia uhorskykh vchenykh Zakarpattia kintsia XIX – pochatku XX st. u vyrishenni problemy zaseleння ta pochatkovoho periodu istorii kraiu* [Achievements of Hungarian Scholars of Transcarpathia in Solving the Problem of Settlement and the Early History of the Region], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, 4, pp. 174–179. (in Ukrainian).

Tkachuk, O. V., 1999. *Dzhereloznavchi studii vchenykh-uhortsiv Zakarpattia kintsia XIX – pochatku XX st.* [Source Studies of Hungarian Scholars of Transcarpathia of the Late 19th – Early 20th Centuries], *Istorychna shkola profesora Volodymyra Zadorozhnoho: Nauk. zbirnyk*, Uzhhorod, pp. 99–100. (in Ukrainian).

Tkachuk, O. V., 1995. *Zakarpattia periodu serednovichchia u vysvitleni Tyvodara Lehocz'koho* [Zakarpattia in the medieval period in the interpretation of Tyvodar Lehoczky], *Molod' – Ukraini / Youth to Ukraine. Naukovi zapysky: Mynule i suchasne Ukrainy / Past and Present of Ukraine*, № 8, s. 19–33. (in Ukrainian).

Tkachuk-Ferkov, O., 2002. *Istorii hreko-katolytskoi tserkvy Zakarpattia v naukovii spadshchyni uhorskykh vchenykh kraiu XIX – pochatku XX st. (do 1918 r.)* [The History of the Greek Catholic Church of Zakarpattia in the Scholarly Heritage of Hungarian Scholars of the Region in the 19th – Early 20th Centuries (up to 1918)], *Karpatyka – Carpatia*, Vyp. 20: *Relihiia i tserkva v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*, Uzhhorod: Naukovo-doslidnyi instytut karpatoznavstva, pp. 27–39. (in Ukrainian).

Tkachuk-Ferkov, O. V., (2004). *Serednovichna istorii Zakarpattia v otsinitsi uhorskykh istorykiv XIX – pochatku XX st.* [The Medieval History of Zakarpattia in the Assessment of Hungarian Historians of the 19th – Early 20th Centuries], *Ukrainskyi selianyn*, № 8, pp. 32–36. (in Ukrainian).

Tomashivskyy, S. T., 1905. *Lehoczky Tiradar – A beregmegeyi görög-szertartású katolikus lelkészségek története a XIX századvégeig*. Review: *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: vyd-vo, prysviach. natsi i pysmenstvu ukr.-rus. narodu*, T. 63, kn. 1, s. 26–27. (in Ukrainian).

Tomashivskyy, S. T., 1908. *Studii A. Petrova po istorii Uhorskoj Rusy* [A. Petrov's studies on the history of Hungarian Rus'], *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, № 81, s. 172–179. (in Ukrainian).

Tutushka, A. M., 2013. *Vplyv rosiiskykh viiskovykh nastupiv 1914 roku u Karpatakh na polityku shchodo natsional'nostei v pivnichno-skhidnykh komitatak Uhors'koho korolivstva* [The impact of Russian military offensives in the Carpathians in 1914 on nationality policy in the northeastern counties of the Kingdom of Hungary], *Naukovyi visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Serii: Istorii*, № 1(30), s. 84–91. (in Ukrainian).

Tyvodar Lehoczkyi (1830–1915), 1921. *Mesiatseslov*. Uzhhorod: Izd. typografii Aktsiinoho tovarystva "Unio", s. 47–48. (in Ukrainian).

Tyvodar, M. P., 1990. *Znachennia slova "Volokh" u traktovtsi T. Lehocz'koho* [The meaning of the word "Volokh" in T. Lehoczky's interpretation], *Tezy narodnavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii..., 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine*. Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrain's'koho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskyy derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 66–67. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 1995. *Tyvodar Lehoczkyi* [Tyvodar Lehoczky], *Zakarpattia: narodnavchi rozдумы*, Uzhhorod: Vydavnytstvo "Karpaty", s. 38–39. (in Ukrainian).

Voshchepinets', H. ta in., 2003. *Mineral'ni vody Zakarpattia: bibliografiia* [Mineral waters of Zakarpattia: bibliography]. Uzhhorod: Lira, 212 s. (in Ukrainian).

Yankovych, I., [no date]. *Mukachivs'kyi hrad (Palanok) ta Mukachevo* [Mukachiv Castle (Palanok) and Mukachevo]. Translated from Hungarian by Ya. Dushanek, Uzhhorod, 64 s. (in Czech).

Zalozets'kyi-Sas, V., 1923. *Muzei ta okhorona pamiatok staryny na Pidkarpats'kii Ukraini* [Museums and protection of antiquities in Subcarpathian Ukraine], *Literaturno-naukovyi vistnyk*, T. 79, kn. 4, s. 331–337. (in Ukrainian).

Zhilenko, M. A., 2012. *Istorii doslidzhennia starozhynostei kochivnykiv pivnichnoi chastyny Karpats'koho baseinu X–XI st.* [History of the study of nomadic antiquities of the northern part of the Carpathian Basin in the 10th–11th centuries], *Karpatyka*, № 41, s. 94–109. (in Ukrainian).

Zilhalov, V., Liakh, O., 1990. *T. Lehoczky pro etnografichni protsesy na Zakarpatti v IX–XIV st.* [T. Lehoczky on ethnographic processes in Zakarpattia in the 9th–14th centuries], *Tezy narodnavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 160-richchii vid dnia narodzhennia Tyvodara Lehocz'koho*, 26–27 October 1990, Mukachevo, Ukraine. Mukachevo: Zakarpatska oblasna orhanizatsiia Ukrain's'koho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Uzhhorodskyy derzhavnyi universytet, sektor "Karpatyka", s. 5–6. (in Ukrainian).

Dmytro Polupanov

Candidate of Historical Sciences. Lecturer at the Separate Structural Subdivision «Kharkiv Computer and Technology Vocational College of NTU «KhPI», Kharkiv

TIVADAR LEHOCZKY IN THE MIRROR OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: RESEARCH TRENDS (LATE 19TH CENTURY – 2024)

This article examines the biography and scholarly contributions of Tyvodar Legotsky (1830 – 1915) in the context of Ukrainian historiography. Based on contemporary scientific literature, the article analyzes little-known facts about his life and characterizes the influence of his works on the development of historical science. The collected materials allowed the identification of several stages in the reevaluation of T. Legotsky's legacy. The first period, the Austro-Hungarian era (1867 – 1918), is associated with the establishment of the scientist's academic studies. During this time, his works received both critical and favorable assessments, yet all researchers acknowledged the significance and thoroughness of his work. The second period – the Czechoslovak era and World War II (1918 – 1945) – is marked by the use of certain aspects of T. Lehoczky's works in scholarly debates with representatives of the Hungarian historical school. Particular attention was given to the issue of Slavic settlement in the region, which researchers sought to substantiate by referencing his academic legacy. The third period, the Soviet era (1945 – 1991), followed the inclusion of Transcarpathian Ukraine into the Ukrainian SSR. During this time, Legotsky's legacy was viewed through the lens of Marxist methodology. Some authors avoided in-depth analysis of his activities, yet even in these conditions, his contributions were largely positively assessed by Ukrainian scholars of the Soviet period. From 1990 onward, interest in Legotsky's figure has increased. The fourth period, from 1991 onward, has sparked lively scientific debates over the biography and research activities of T. Legotsky, with deeper studies of his personality, the creation of bibliographic indices, and work on translating his works. However, a significant portion of his scientific legacy remains untranslated, complicating its use by contemporary researchers.

Keywords: Tyvodar Legotsky, Ukrainian historiography, Transcarpathia, scientific legacy, historical research, biography studies.

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2025

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 398.41:398.33(477.87)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330916](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330916)

ЧОРТ У КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІЙ ТРАДИЦІЇ ДОЛИНЯН ЗАКАРПАТТЯ

Галина Рейтій

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
старша наукова співробітниця відділу науково-освітньої роботи,
КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР, Ужгород
E-mail: halyna.reitii@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7027-6668>

Стаття присвячена аналізу образу чорта як демонологічного персонажа в календарній обрядовості долинян Закарпаття. Розвідка ґрунтується на неопублікованих польових матеріалах, зібраних під час етнографічних експедицій, а також на аналізі фактографічних одиниць локального, загальноукраїнського та зарубіжного походження. У тексті розглядаються особливості виникнення демонологічних уявлень, пов'язаних з образом чорта, та їхнє місце в календарному циклі традиційної культури. Він відомий населенню під різними найменуваннями, окрім згаданого в назві статті: диявол, люцифер, сатана, нечистий тощо. Активно використовували евфемізми та відантропонімі найменування з метою захисту від нього. Акцентується на характеристиці диявола як демонологічної сутності: візуальних ознаках (зооморфні елементи зовнішності, як-от шерсть, свиняче рило чи собача морда, копита та хвіст), трансформаційних властивостях (перетворення на жабу, kota, цапа чи людину), лімінальній локалізації (перехрестя, цвинтар, ліс, закинута місця) та взаємодії з людиною (угоди на душу, завдання шкоди людині або виконання корисних функцій) в межах сакрально-демонологічного календарного періоду. Розглянуто обрядово-звичаєві практики захисту від впливу нечистої сили, включно з апотропейними засобами – залізом, освяченими предметами, рослинними атрибутами, християнськими ритуалами та магичними вербальними формулюваннями. Окрема увага приділяється таким святам, як Різдво, Водохрещя, Великдень, Івана Купала, оскільки в традиційній культурі вони вважалися особливо сприятливими для втручання демонічних сил. У статті продемонстровано, що календарна обрядовість долинян Закарпаття відображає архаїчні уявлення про динаміку взаємодії земного (у значенні людського) та потойбічного світів. Напрацювання дає змогу простежити вплив дохристиянських вірувань та християнських учень на структуру календарних ритуалів та народну демонологію (нижчу міфологію).

Ключові слова: долиняни Закарпаття, демонологія, чорт, народний календар, свято, повір'я, обрядовість, уявлення, світогляд.

Постановка проблеми. Коли говоримо про календарний контекст народного демонімікону українців, то не можна не згадати про чорта. У категорії нижчої міфології його образ є найбільш упізнаваний. Можна сказати, він є універсальним втіленням усієї нечистої сили, уособленням зла в абсолютному значенні. Його асоціювали з хаосом, спокусою, гріховністю та наділяли низкою інших апатичних характеристик. Однак при цьому варто зазначити, що у фольклорі образ чорта доволі багатогранний і здатен вийти за межі негативних аспектів.

Уявлення долинян Закарпаття про чорта загалом збігаються із загальноукраїнською демонологічною традицією, проте мають і локальні особливості. У цих уявленнях чорт постає не лише як форма зла, а і як складний персонаж з різноманітними характеристиками, які свідчать про місцеві вірування та соціокультурну специфіку.

Згаданий персонаж нижчої міфології у календарно-обрядовому циклі відіграє двоїсту роль. З одного боку, люди вірили, що в сакральний час чорт втрачає свої сили. Пояснюється це самою природою свята: дні просякнуті духовною енергією та благословеннями, що створює особливий захист. З цієї причини він

втрачає власну силу перед вірою та ритуалами. З іншої сторони, місцеві вірування фіксують, що це період найбільшої активності нечистих сил. Вірили, що саме в цей час вони внаслідок послаблення людської пильності у зв'язку зі святковими приготуваннями та своєрідним ментальним розслабленням намагаються спокусити Адамових дітей на гріх або піддати випробуванням. Тому в цю пору предки закликали до обережності та дотримання обрядових норм, аби вберегтися від можливих небезпек, які можуть походити від чорта.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, базуючись на експедиційних матеріалах, зібраних на рівнинному Закарпатті, схарактеризувати їх уявлення про чорта як одиницю народного демонімікону.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Джерельною базою цієї розвідки є експедиційні записи, зафіксовані студентами-істориками Ужгородського національного університету під час проходження етнографічної практики, а також нами в рамках дослідницького проекту. Це неопубліковані дані, які проливають світло на проблематику розсліду. Етнографічні щоденники зберігаються в архівах Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний універ-

ситет» ім. М. П. Тиводара та фонду КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР.

Що стосується фактографічного поля, то низка вітчизняних та іноземних дослідників торкалися цього питання у своїх дослідженнях. Одним з таких, хто розглянув питання з позиції контексту, був відомий закарпатський фольклорист і краєзнавець Ф. Потушняк. Цікаві для нас свідчення про чорта можемо знайти в його статтях «Клади вь народном вірованіи» [Ф. П., 1940, с. 3], «Вода, земля и воздухъ (вь народномъ вьрованю)», «Огень вь народныхъ вьрваняхъ», «Демоны вь народномъ вьрованіи», «Межа и дорога вь народномъ вьрованю», «Клятва вь народномъ вьрованю», «Стрѣльба вь народныхъ вьрованю» [Потушняк, 2011]. Усі тексти вирізняються фаховістю, науковець докладно подав демонологічну канву як один зі стовпів народного світогляду. Передусім ми звертали увагу на згадки про «нечистого» у структурі календарної обрядовості. Чимало моментів знайшло підтвердження в польових нотатках кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Провідною є монографія І. Чеховського «Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону», котра докладно презентує вплив демонології на міфологічну традицію по відношенню до календарної обрядовості [Чеховський, 2001]. Автор приділяє увагу тому, як у календарно марковані періоди проявляються уявлення про народний демонікон, розкривається їх синкретичний характер.

Не можна оминати увагою напрацювання фундатора закарпатської етнографії М. Тиводара. Збірну характеристику чорта з джерельною репрезентацією віднаходимо в історико-етнографічному нарисі «Етнографія Закарпаття» [Тиводар, 2011]. Календарно-обрядовий сегмент відкриває публікація «Сліди дохристиянських божеств у традиційній культурі українців Закарпаття» [Тиводар, 2016, с. 99–107].

Для порівняльної характеристики інформативними є дослідження сучасних українських науковців: праця Н. Войтович, присвячена народній демонології Бойківщини [Войтович, 2015], фундаментальна розвідка з української міфології В. Галайчука [Галайчук, 2016], наукові пошуки А.-Д. Кривенко про календарний обрядовий зріз волинського демонікону [Кривенко, 2017; Кривенко, 2020], а також статті та дисертація В. Короля стосовно демонологічної палітри гуцулів Закарпаття [Король, 2019; Король, 2020, с. 368–375; Король, 2021, с. 224–230].

Наукові пошуки української фольклористики зі Словаччини Н. Вархол теж дозволяють нам почерпнути важливі відомості [Вархол, 2012; Вархол, 2017]. Завдяки її текстам ми можемо провести паралелі зі способами ідентифікації нечистої сили, які побутували на досліджуваній нами території та серед українців Словаччини.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. Чорт – популярний персонаж демонологічного світогляду. Він має чимало іпостасей. Його пізнають також як домовика, годованця (хованця), перелесника,

водяника, лісовика та у вигляді інших демонічних сутностей. Це своєю чергою відповідає розповсюдженій легенді, що домівкою чортів є ті місця, куди вони впали, коли Бог скинув їх з Неба [Тиводар, 2011, с. 380]. Вітчизняні дослідники зауважують, що нерідко чорта сприймають як узагальнене поняття нечистої сили [Войтович, с. 69].

Попри спільні моменти, народна свідомість вирізняла чортів за мотивом походження та характером діяльності. Огляд численних варіацій вимагає окремих досліджень, оскільки всі вони мають власні спеціальітети. У цій же розвідці ми зосередимо увагу на чортові як класичному об'єкті нижчої міфології долинян Закарпаття.

Діяльність чорта нерідко пов'язують із вагомими християнськими святами, хоча в більшості випадків прив'язки до сакрально маркованого часу нема, бо «нечистий» здатен проявити себе й у звичайні дні. Не рідкість, коли його появу в людському житті можна спричинити необережним словом – а надто при загадуванні самогубства: «Нема прив'язки до днів, лише до часу мети людей та тих, хто по дурості говорили, що можуть зробити щось із собою» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 9].

Долиняни Закарпаття називають чорта по-різному:

- *чорт* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10];
- *диявол/дьявол* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 1; РВІ];
- *сатана* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 8; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 8; ДОІ];
- *луцифер* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 8; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 6, од. зб. 12, арк. 25 (зв.)];
- *нечисть* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7];
- *нечистий* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 11; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 30; ГММ; БМЮ];
- *нечистота* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 7].

Ці назви є прямими, тож після згадок про чорта під одним із цих імен обов'язково використовували контрфрази. Наприклад: «*Не мав би моци*», – тобто щоб не мав сили [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 28]. Інакше необережною згадкою можна прив'язати до себе «нечистого» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 1, арк. 40]. Теза підтверджується місцевим афоризмом: «*Не треба за чорта говорити – не буде ся снити*» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 29–30; Тиводар, 2011, с. 380].

Аби зайвий раз не промовляти небезпечного імені, замість нього використовували евфемізми: *той, припав би; той, шо з рогами; той, цез би; тот, пек би 'му* [ПАЮ; ХОК; ЛІМ; Б(Г)МВ; ГМП; Потушняк, 2011, с. 319]. Також використовували відантропонімі найменування, як-от *Йончі* (тобто Іван): «*А ци казав нянько за чорта Йончі. Каже: «Ишов'м у ліс та Йончі*

мнов вер». – «А ко то Йончі?» – «А тот, принав би». Бо чорта не треба было у хижі називати нигда, бо нянько усе бояе такого» (сmt Чинадійово) [ХОК].

Втім, як розповідають деякі інформанти, поява чорта може не залежати від словесних згадок чи думки. Викликати його можна акціонально: плюнувши до вітру чи свистячи в хаті [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 27]. Уявлення про свист у різдвяний період як про засіб викликання чорта побутує також у волинян [Кривенко, 2017, с. 101].

Згідно з польовими даними, генеза чорта пов'язана з легендою про падіння янгола Люцифера, коли він ще перебував у одному з найвищих янгольських чинів, охопили гордощі та владні бажання і він повстав супроти Господа. За цей вчинок Люцифер був покараний – скинутий із небес і перетворений на демонічну сутність, яка відома християнському світу як сатана [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 14, од. зб. 5, арк. 49–50] (найменування власне й означає «протидіючий» в перекладі з гебрійської (іврит) [Сатана, 2006, с. 183]). Чорт фігурує в історіях, які показують його роль у взаємодії між Богом і людьми. Коли Бог сотворив Адама і Єву, то одразу з'явився чорт і почав тикати в них палкою. На питання Господа, що він робить та для чого, той відказав, що цією палкою він вселяє в людей усілякі хвороби. Його мета – щоб люди пам'ятали Бога та Його силу через ці страждання. Цим він хоче донести до Творця, що у момент здоров'я та благополуччя люди забувають про Нього та Його важливість у їхньому житті [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 19]. Ситуація відображає дві сторони однієї медалі: повсякчас згадується Бог, але все це з докором. Через цю дію демонічний персонаж постає як ворог людської природи.

Чорт має впізнаваний вигляд. Зазвичай його зовнішність антропоморфна, але з певними зооморфними деталями. Ці елементи відображають потворність та недосконалість, нерідко виступають як елементи людських вад. Респонденти описують його як істоту, наділену рогами, хвостом та часом копитами [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 8; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 9, арк. 21]. Ці відмінності підкреслюють зв'язок чорта з потойбіччям. Часом йому приписують свиняче рило або собачу морду [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 44]. Показником також може бути шерстяний покрив на тілі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 8]. Періодично у записках з'являється інформація, що чорт використовує людський одяг. Акцентують на головному уборі, оскільки він приховує роги [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 11].

У візуалізації нечистого важливу роль відіграють іконописні роботи. Вартує уваги ікона «Страшний суд» (XVIII ст.) невідомого автора, що експонується в Шелестівській церкві (1777 р.) на території Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Майстер зобразив слуг Люцифера у вигляді чорних антропоморфних істот. Більшість мають роги, хвости та копита, в одного навіть є крила. Про обличчя важко сказати щось конкретне, однак вони однозначно містять тваринні та інші дефектні риси (рис. 1). Майяр зумів коректно передати їх призначення у різних сценах: напосідання на людину в момент сповіді задля утаєння її гріхів; спроба перетягнути на свою користь терези, на яких зважується душа людини; прихід до невисповіданої душі по смерті; Люцифер із чашею на вході до пащі морського чудовиська, крізь яку грішники потрапляють до пекла, і т. д.

Закарпатські долиняни вірять, що період найбільшої активізації чорта припадає на свята:

- Святвечір і Різдво [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 11; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Бабин вечір [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 14, од. зб. 5, арк. 29];
- Новий рік [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 2];
- Благовіщення [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Страсний тиждень [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 11];
- Великдень [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Юрія (Георгія) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Зелені свята [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Івана Главосіки (Купала) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 1];
- Петра і Павла [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2] та ін.

Зокрема, углянсько-драгівські долиняни вважають, що в п'ятницю нечистий тримає піст, як і добропорядний християнин, а в суботу має найбільшу силу [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1]. Крім того, має значення фаза доби: ніч, надто повня [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2].

Дислокуватися чорт може багато де. Передовсім в пеклі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 3]. Також полюбає дороги та перехрестя, межі, закинуті місця, ліси, скелі, болота і цвинтарі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7]. Нерідко локусами є занедбані криниці. Для прикладу, люди у с. Стрипа на Ужгородщині розповідали, що чорти довгий час збиралися на Юрія у висушеному колодязі на краю села. Позбутися їх вдалося лише після освячення [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, арк. 23]. Підкреслюючи зв'язок чорта із босорканею (відьмою), вказують на горище її будинку як постійне

місце перебування демонічної сутності [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, арк. 13].

До функціоналу чорта належить його здатність набувати подобу будь-якого створіння: kota, собаки, коня, цапа та навіть людини [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 4, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 3, арк. 81]. У с. Буштино на Тячівщині розповідали про чорта у подоби жаби. Там відбулася наступна подія. Одна жінка замість відвідування недільної служби попрямувала купити покривало. Переповідають, що в момент придбання товару під час меси лунала Херувимська пісня. По поверненню та вирішила влаштувати оглядини, запросивши сусідку. Саме тоді помітили, що на покривалі сиділа велика жаба. Скільки б її не виганяли – вона дивним чином поверталася. Вирішити ситуацію допомогли монахи, які її ідентифікували створіння як диявола та наказали молитися і тримати піст [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 1–2]. Мораль чітка: через нехтування святого обряду до себе прикликали чорта.

Він може виглядати як людина, навіть відзначають красу його обличчя. Такі метаморфози пояснюються спробою чорта зійти за свого. Він здатен позбутися своєї істинної подоби на користь образу, більш прийняттого для людського виміру [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 9, арк. 9].

Також бувальщини фіксують, що перетворення може мати недосконалості (у вигляді зооморфних деталей). Приміром, у с. Липецька Поляна, де проживають горинчівські долиняни, записали, що посмертно засвідчено чорта через наявність хвоста [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 6]. Інші інформанти зауважували, що якщо чорт прийме людську подобу, то у нього все одно будуть копита [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 10].

Цікаву інформацію знайшли серед крайнянських долинян. Дехто вірить, що він не буде відобразитися у дзеркальній поверхні [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, арк. 77].

Переповідають, що люди можуть бачити чорта як маленького хлопчика. Так, у с. Чумалево в хащах проживав самотньо суботник. Одного разу він попрохав одну жінку, аби та прийшла оглянути його хвору козу. Коли вона з'явилася, то не застала господаря вдома, але двері були відчинені. Жінка зайшла і почула мекання кози з-під ліжка. Вона нахилилася подивитися, а там стояв хлопчик. Той був весь одягнений у червоне: головний убір, штани, сорочка та чоботи. Він подивився на неї та втік на вулицю. Позаду нього жінка побачила хвіст і зрозуміла, що то був чорт [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 26–27].

Нечистий дух може навіть разом із людьми відвідувати святу службу. Щоправда, тут він зазнає певних обмежень. Скажімо, не обходить церкву, не цілує хрест і не торкається євхаристійної чаші. Там він втрачає власну силу [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2]. Аналогічні обмеження стосуються і пов'язаних із чортом відьом, вовкулаків та упирів.

Згідно з І. Чеховським, чорт у народних віруваннях не тільки керував стихією, але й сам міг перетворитися на вихор [Чеховський, с. 94, 243]. Серед долинян Закарпаття поширені вірування про вияв чорта у формі тих чи інших атмосферних явищ у сакрально маркований період. Наприклад, йому приписують появу у вигляді бурі чи вихору: «Бур'я і гради з великими в'єтрами піднімають звичайно чорти з другими демонами и шарканьями» [Потушняк, 2011, с. 118]. Етнофори у смт Чинадійово розповідали про це так:

«Чоловік, який дуже-дуже в Бога вірив (він дякував), у нього на обійсті раз-пораз знялася буря. І на городі у нього були копиці сіна, і вони, слухай, зірвалися і полетіли уверх. Я не знаю, що там було, се шось точно нечиста сила...» [РМО];

«Ми були ще маленькі, а на Русальну п'ятницю це було, та не можна з сіном нічого робити. У нас стояли дві копиці сушеного сіна, треба було розкидати (ще батько мій покойний жив). Люди добрі! Ми не трогали нічого, а наша сусідка лиш розкрила (хотіла або трясти, або що) – і туй ні бурі, ні вітру – враз з'явилася якась така [завірюха] (то ми віділи на власні очі), вхопило копицю з сіном і перенесло на Халуцин двір» [ДОІ].

Вихор (віторницю) пов'язують із чортом повсюдно. Вихору боялися, адже вірили, що він може завдати шкоди здоров'ю та життю людини:

«Кажуть, то чорти танцюють, коли віторниця. Не треба лізти. Кіть там крутить – треба обойти. То крутить і увір'ях несе, що може паралізувати. Раньше не казали, ош паралізувало – казали «вітром хопило» (с. Оріховиця Ужгородського р-ну) [РМІ];

«То на дорогах, що в поле йти. Дома такого ни є. Кажуть, що то ся чорти ся жсиять» (с. Оріховиця Ужгородського р-ну) [РВІ];

«Кажуть, то чорти танцюють або босоркані» (с. Ворочеве Ужгородського р-ну) [ПШ–ОАП];

«Та тото чортова свальба, та то треба ліпше одходити, бо оно може закрутити...» (с. Яроч Ужгородського р-ну) [БА].

Про шкідливий вплив супровідного чортові вітру також знають українці-русини Словаччини: «Чорт вітор несе, а хворобу нанесе» [Вархол, 2012, с. 37].

На Закарпатті вихор звикло іменують як *повітруля*, *віторниця*, *завихриця* чи подібним чином. Ці назви паралельно використовуються на позначення самотійного демонологічного персонажа (як варіант *босоркані* чи її душі по смерті). Але, як бачимо, контекстуально тут відображається саме чортівський сегмент.

Однією з ключових функцій духа є спокушення людей до гріха, особливо під час свят та у піст: *«Той штимусе, оби чілядник залаєв, погано заговорив, а вать нехотя спорзницья під час посту»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 6, арк. 23]. Він активізується, щоб затьмарити людині розум, спровокувати на самогубство, завадити дотримуватися духовної чистоти [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 6]. За народними уявленнями, у календарно визначений час чорт прагне відвернути людей від молитви й набожності, аби вони піддалися спокусам і віддалися на поталу гріху. У зрізі

самогубств цікавим є зв'язок зі повішениками. Як зазначає Н. Войтович, сам атрибут – мотуз – прирівнюється до чорта [Войтович, с. 93].

Розповідей про девіантний вплив нечистого на людину чимало. Для прикладу – одна з них, що із с. Липецька Поляна на Хустщині:

«Один чоловік був дуже п'яниця, не ходив до церкви, бив свою жону. Один раз прийшов до нього сусіда і каже йому: «Пой, Василю, на Різдво на всеночні». Но тот согласився.

Но тот чекав сусіда та чекав, та думать: «Іду та там ся з сусідом увидиме».

А сусід повернув за Васильом, а той вже пішов. А у хаті на печі сидять двоє чортів, які якраз межі собов говорили, а сусіда підслухав: «Ий, який Василь – праведним хоче стати. Но не біда, та ми 'го оячь направиме до гріха – та буде він наш. Коли прийде та попросит уд жони їсти, а ми удріжмем волося та вержеме йому у їду, та він поб'є свою жону; а як попросит вина, та жона 'му як буде нести, та ми її подшпотаєме, коби улила вино, – та він уб'є свою жону».

Сусід то післухав та розказав усьо чоловікови.

Но тот вернувся домів, попросив їсти, а там волосся – жона їмилася ревати та просит, коби він її не бив. Но дале він попросив вина, а жона зашпоталася та улила вино. Та як упала – та і не вставала, бо думала, що Василь уб'є її, та каже: «Будеш ня бити», а він: «Не бійся, не уб'ю тя». І від тоді він зарікся пити» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 4, арк. 7–9].

До впадоби нечистому також полувати за молодими дівчатами. Головно це відбувається під час матримоніальних дивінацій. Практикували ворожіння юнки традиційно в зимовий цикл – на Катерини, на андріївських вечорницях, на Миколая, Святий вечір, Щедрий вечір. У ці свята дівчата влаштовують різноманітні ритуали, завдяки яким прагнуть дізнатися про своє майбутнє, кохання та заміжжя. Втім такі ворожіння можуть передбачити не тільки майбутнього партнера, але й стати причиною потенційних небезпек. Особливо якщо обряд виконано неправильно чи завадили інші чинники. В таких випадках нечистого можна прикликати у своє життя, нерідко в ролі сватача. Це, зокрема, знайшло відображення в народній пісні «Йшла дівчина лужками», записаній у с. Синевир. Наведемо фрагмент:

*Стрітив її парубок, гой,
Парубок, парубок:
«Даруй, дівко, свій вінок»,
Гейя–гоя–гой!*

*«Не дарую свій вінець, гой,
Свій вінець, свій вінець,
Бо ти з пекла огненець»,
Гейя–гоя–гой!*

*«По чому–сь ня познала, гой?»
«По тобі, по тобі,
По чортовській подобі»,
Гейя–гоя–гой!*

[Закарпатські, 1962, с. 224]

Подібний мотив зафіксовано і в українців Словаччини. Це пісня «Ішло дівча на воду» [Вархол, 2017, с. 182].

Не менш відомий демонологічний мотив укладання угоди між нечистим та людиною, коли за свої послуги він хоче її душу: *«Хто нечистому душу продасть – тому він усьо дасть»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 30; Тиводар, 2011, с. 380]. Послуги він надає як завгодно – забезпечує статок, соціальне положення, увагу протилежної статі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 44; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7]. Скріплюється така угода кров'ю. Цей мотив впливає з народних уявлень про те, що кров – це носій душі, життєвої сили. Без договору чорт не може відібрати душу, оскільки людина створена за подобою Бога та наділена волею. Однак його шанси зростають, якщо людина входить до певної маргінальної групи – пияки, вбивці, чаклуни, відьми тощо [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, арк. 73].

Ф. Потушняк детально дослідив уявлення про такі угоди з чортом на прикладі мисливців. Це ремесло, як і будь-яка пристрасть, може викликати нездорову залежність, включно з прив'язкою до себе нечистого духа як помічника. Так, на Великдень, коли під час служби віряни промовляли «Христос воскрес!», стрілець виходив на пагорб за селом і вистрілював, примовляючи: «Люди моляться, а я стріляю». В іншому варіанті мисливець під час причащання ховав Божий дар під язиком і ніс доломку. Потім зав'язував його в ганчірку, а під час великодньої служби – до моменту освячення пасок – ішов на гірку і відтворював такий самий сценарій, при цьому ставив згорток із причастьям на пеньок і прострілював його [Потушняк, 2011, с. 324–325]. Аналогічні обряди досі фіксуються у гуцулів Закарпаття [Король, 2019, с. 183–184] та у волинян [Кривенко, А.-Д., 2017, с. 101–102, 105]. Таку поведінку можна розглядати як ініціацію, де через паплюження християнської атрибутики людина переступає межу на користь демонічного світу.

Подібний обряд проводили на Різдво. За словами інформанта, важливу роль у ньому відіграє червона тканина:

«Коли на Різдво коляда іде, та в коляді ідуть та цілують хрест. І беруть туту [червену ряднину], но там заговор, потом із тим там роблять. [...] Но в'ни мусять потім – людина, яка з тим робить, – так би мовити, ношу на плечі [взяти]. Она мусить знати от себе, бо в'на кіть не знає от себе – та біда приходить. У Домашині, наприклад, розказували, та був чоловік. Він знав от себе і вже старший був такий. Тай прийшов тай став з тою рушницюв, але вже не хотів дале охотитися. І він признав оленя, а він узав та замість того, жеби стояти, та вбернувся долу, шо голова була долу, а ноги гурі, і той, припав би, чорт прийшов та каже:

– Шо, уже–сь здох?

– Но.

І тай взяв каже:

– Но всьо, раз уже так, та іду я собі путьом, – тай

пушов» (с. Кострино Ужгородського р-ну) [ЛІМ].

Зачарована рушниця – це не лише посередник між людиною та нечистим духом. Передусім це інструмент його впливу на людину, адже в підсумку оплатою є душа.

Популярними на Закарпатті є наративи, як чорти охороняють скарби. Згідно з дослідженнями В. Короля, «нечистими» багатства стають із двох причин: або їх охороняють «заложні» мерці, або на сторожу спеціально заклали нечистого духа [Король, 2021, с. 224]. Зазвичай такі скарби невидимі для людського позору, а проявляють себе у відведений період, як-от опівночі на Різдво, Новий рік, Водохреща, Купала [Ф. П., 1940, с. 3]. Їх місцеперебування можна ідентифікувати за світлом, яке випромінюють: «Коли лампош світтив, то было пужало вать шо. Баба говорила, шо по межах там ходить» [БАГ]. Вірять, що у конкретний час скарби підіймаються нагору «сушитися», тож тоді шукач може пізнати їх за полум'ям [Світлик, 2008, с. 89; Король, 2021, с. 224; Кривенко, 2017, с. 102–103]. Вказівником знаходження скарбу може бути і папороть, яка начебто цвіте на Івана Купала. Водночас цвіт папороті сам є своєрідним скарбом, який бережуть нечисті духи і яким кожен прагне володіти для реалізації потаємних бажань.

Окремої уваги вартує апотропеїка проти чорта. Винятковою силою наділялася християнська атрибутика: натільний хрестик, проскура, ладан, свічка [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 7; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7]. Де-не-де уточнювали, що хрестик має бути срібний або осиковий [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 3; Чеховський, с. 216]. Ладан як апотропей згадується у народному фразеологізмі: «Боїться, як чорт ладану» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12]. Відчуває страх чорт і від церковних дзвонів [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7].

Потужними оберегами кожної хати були ікони, серед яких виділяють образи Миколая Чудотворця та Пречистої Діви з немовлям Ісусом, а також «Тайну вечерю» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 1].

Для захисту від «нечистого» використовували сіль [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7].

Якщо чорт з'являвся як уособлення атмосферного явища, про що йшлося вище, то радили запалити стрітенську свічку чи вивісити на вулиці великодній рушник, яким покривали кошик на освячення, щоб «розвіювали від будинку» [ДОІ]. Ті ж функції виконувала посвячена верба (*шутка*) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 1; Потушняк, 2011, с. 118]:

«І шутку брали і клали в огонь (трошки відламували)» (сміт Чинадійово Мукачівського р-ну) [Б(М)МВ];

«Коли дуже великі хмари, та треба палити шутку і стрітенську свічку» (с. Букове Виноградівського р-ну) [БМЮ].

Магічно-охоронною функцією, крім того, відзначалися деякі рослини: мак, полин, часник,

німиця, тирлич, деревій, материнка, м'ята [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, арк. 58; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 15]. Особливо виділяють чортополох, назва якого якраз відображає базову функцію [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, арк. 31; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 28]. Рослини з огляду на їх натуральні фітовластивості могли використовувати будь-коли, однак долиняни Закарпаття надавали перевагу зіллям, освяченому в церкві або зібраному в сакральні маркований період. В останньому випадку радили такі трави збирали наодинці, мовчки та в ритуальній голізні, добре змивши тіло, щоб не було чути людського запаху. За недотримання приписів зілля втратить свою магичну силу [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 15]. Для захисту від «нечистого» часто практикували обкурювання свяченим зіллям.

Апотропеїчну силу визнавали за виробами із заліза. Оберегове значення їм надавала твердість, міцність матеріалу виготовлення. Не виключено, що ідея про такі властивості заліза стала стійкою через два фактори: «небесне» походження (залізо у вільному вигляді є тільки в метеоритах) та чистота продукту (у значенні «грубість» та «насиченість»), що є подразливим для нечистих сил. Тому в деяких селах над входом до хати прибавали підкову [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, арк. 5; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 8, арк. 2]. Про охоронну семантику слушно зауважив закарпатський дослідник В. Король: «Разом з тим розміщення підкови на символічній межі «свого», «домашнього», простору (закладання під поріг, прибавання під поріг або над дверима) трактувалося як охоронна дія, а сама підкова слугувала предметом, на який перекладалася небезпека» [Король, 2020, с. 371].

Де є метал, там є і вогонь. Ця стихія займає вагому нішу у катарсичній категорії. Вогонь є символом очищення, світла та захисту. Зважаючи на його здатність перетворювати будь-що в золу, вогонь у народних уявленнях вважається ефективним засобом супроти нечистих сил. Наймогутнішим визнають природного походження. Грім і блискавка – вірні ознаки святого Іллі, образ якого заступив язичницького Перуна. Громовиця завжди переслідує чорта, щоб знищити. Так це пояснював Ф. Потушняк: «То Ілій б'є громом чорта, свого и людського неприятеля. Сам Ілій строгий и сердитий. Онъ переслѣдує чорта на огненной колесниці и якъ якогось увидить, зараз мече въ него громомъ» [Потушняк, 2011, с. 117–118; Тиводар, 2016, с. 100]. Це підтверджують етнографічні записи [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7]. Також на це вказують досліди В. Галайчука [Галайчук].

Вагому роль в оберегових практиках відігравала свята вода. Дехто сприймав її як найдієвіший засіб захисту від чорта [Чеховський, с. 212]. Нею окроплювали обійстя, а також поїли худобу та поливали город, аби впродовж року до них нічого не чіплялося. Вірили, що особливою силою наділялась вода, освячена на межові свята – Водохреща, Юрія чи Маковія [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6,

од. зб. 2, арк. 1–2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, арк. 23–24; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 11, од. зб. 4, арк. 1; Чеховський, с. 212]. Ф. Потушняк пояснював її надприродну силу так: «Се акт чисто магичний, який служить для отпуженя «святою водою» (т.е. змагнетизованою висшим впливом водою) нечистыхъ духовъ и другихъ имъ подобныхъ силъ. Чортъ дуже боиться святой воды, бо отъ неѣ горить ему тѣло» [Потушняк, 2011, с. 85].

Вербальні формули теж є дієвим інструментом проти нечистого. Класичні зразки: «Згинь, нечиста сило», «Всякое диханіе да славить Господа», «Свят, свят, свят» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 6, од. зб. 2, арк. 21; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, арк. 23; ГАМ; ДОІ; ПП–ОАП]. Останні вирази покликаються на Біблію: на Книгу Псалмів (Псалми 150:6) та Книгу Пророка Ісаї (Іс. 6:3).

Традиційно покладалися на молитви, а надто перед сном [Галайчук]. У с. Пацканьово, як свідчать польові нотатки, радили наступне: лягаючи спати, треба покласти собі під голову дзеркало і промовити: «Як ся вишидко од дзеркала одбиває, так хай мене ніяка нечиста сила не займає» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, арк. 58]. Також при зустрічі з нечистою силою рекомендували тричі перехреститися і сказати: «Я з тобою не маю роботи» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 3].

Крім того, практикували тричі харкнути (плюнути) через ліве плече, оскільки нечистий може на тій стороні сидіти [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 11; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 16, од. зб. 2, арк. 14].

Тривалість існування чорта залишається відкритим питанням. З одного боку, в багатьох етнокультурах він сприймається як безсмертний, оскільки не є об'єктом реального світу, хай і може регулярно вступати в контакт з останнім. Оскільки це різні площини, то з позицій матеріального не можна знищити надприродне, хіба що завдати певної шкоди. Однак у народних розповідях зустрічаються згадки про загибель чортів, часто у контексті апотропеїчних практик. Наприклад, збереглася згадка, що чорт помирає в муках та криках [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 10]. Як про це йшлося

вище, смерть такої сутності може спричинити небесний вогонь – блискавка [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, арк. 16; Потушняк, 2011, с. 118]. Інша ж частка етнофорів вірить у невмирущість демонічної істоти [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 28; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 13].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У цьому дослідженні ми спробували висвітлити образ чорта крізь призму календарної обрядовості долинян Закарпаття. Ці зусилля виправдовуються нестачею регіональних розвідок у цьому напрямку. Тема дослідження є невіддільною частиною ширшої проблематики – народної демонології та календарної обрядосфери.

Демонологічні уявлення долинян Закарпаття добре синтезовані з місцевим народним календарем. Це успішно підтверджують вірування про чорта, які зберігають стабільну форму впродовж тривалого періоду. Як і в позакалендарному контексті, нечистий дух фігурує в міфологічних рамках свят річного циклу. Передусім маємо на увазі різдвяно-водохресний, великодній, троїцько-купальський періоди. Це час найбільшої активації нечистих сил, у тому числі чорта.

Уявлення про диявола, що представлені в календарній традиції долинян та інших етнографічних спільнот України, демонструють низку архаїчних фокусів. Прикладом є уявлення про зооморфні характеристики чорта, його появу або постійну присутність у міфологічно маркованих лімінальних місцях (перехрестя, цвинтар, ліс), трансцендентні здібності (фізична трансформація) тощо. Апотропеїчні практики також дозволяють побачити прояви двовір'я.

Зафіксовані нами дані демонструють основний шар загальноукраїнських і, ширше, слов'янських мотивів. Архівні матеріали з теренів проживання закарпатських долинян свідчать про важливість збереження народних вірувань, у тому числі в наукометричній базі. Ця тема потребує подальших досліджень, оскільки бракує інформації про ритуали розпізнання власне чорта у циклі весняно-літніх свят, його взаємозв'язок із поведінковими аспектами людського життя тощо.

Список використаних джерел

- Архів Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ім. М. П. Тиводара (далі – АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»), ф. V, оп. 6, од. зб. 2, на 41 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 11, од. зб. 4, на 36 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, на 25 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 14, од. зб. 5, на 71 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, на 120 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 16, од. зб. 2, на 34 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 1, на 42 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 8, на 13 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, на 67 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, на 9 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 6, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, на 35 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 3, на 82 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, на 68 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 14, од. зб. 1, на 45 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, на 20 арк.

- АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 4, на 17 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, на 20 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, на 15 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 9, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, на 12 арк.
 Вархол, Н., 2012. Народні знання українців-русинів Словаччини, *Народна творчість та етнографія*, Київ: НАНУ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, № 4, с. 33–45.
 Вархол, Н., 2017. *Народна демонологія українців Словаччини = Eudová démonológia Ukrajincov Slovenska*, Свидник = Svidník, 448 с. = 448 str.
 Войтович, Н., 2015. *Народна демонологія Бойківщини*, Львів: СПОЛОМ, 228 с.
 Галайчук, В., 2016. *Українська міфологія*. [Online]. Доступно: <https://archive.org/details/miff2016/mode/2up> (дата візиту: 23.05.2025).
Закарпатські народні пісні, 1962. Київ: Вид-во АН УРСР, 371 с.
 Король, В., 2019. *Народна демонологія гуцулів Закарпаття*: дис. канд. іст. наук: 07.00.05, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, 274 с.
 Король, В., 2020. Демони хвороб у традиційному світогляді гуцулів етноісторичного Закарпаття (за польовими матеріалами), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (42), Ужгород: Говерла, с. 368–375.
 Король, В., 2021. Скарб в традиційних віруваннях гуцулів історико-етнографічного Закарпаття (за польовими матеріалами), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (44), Ужгород: Говерла, с. 224–230.
 Кривенко, А.-Д., 2017. *Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви*: дис. канд. іст. наук: 07.00.05, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, 274 с.
 Кривенко, А., 2020. *Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст*, Львів: Ін-т народознавства НАН України, 279 с.
 Потушняк, Ф., 2011. *Ворожки осійських босоркань*, Ужгород: ПП Повч р. М., 473 с.
 Сатана, 2006. *Етимологічний словник української мови: в 7 т., Т. 5: Р–Т*, К.: Наукова думка, с. 183.
 Світлик, П., 2008. *Небесна студня: Закарпатські народні перекази, легенди, вірування, звичаї, традиції, побут*, Ужгород: Гражда, 144 с.
 Тиводар, М., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
 Тиводар, М., 2016. Сліди дохристиянських божеств у традиційній культурі українців Закарпаття, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (34), Ужгород: Говерла, 2016, с. 99–107.
 Ф. П., 1940. Клады въ народном вірованіи, Русская правда, № 65, Ужгородь, с. 3.
 Чеховський, І., 2001. *Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону (Синкретизм і традиція в культурі населення Українських Карпат і Середнього Подністров'я)*, Чернівці: Зелена Буковина, 303 с.

Список інформаторів

- БА – Записав Дербаль А. 03.07.2015 р. у с. Ярок Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Бировчак Анни.
 БАГ – Записала Рейтій Г. 02.07.2019 р. у с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бабілі Анни Георгіївни, 1949 р. н.
 Б(Г)МВ – Записала Гогерчак Т. 12.07.2019 р. у с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бойси (Гонак) Марії Василівни, 1956 р. н.
 Б(М)МВ – Записала Рейтій Г. 09.08.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бугай (Мущинки) Магдалини Василівни, 1951 р. н.
 БМЮ – Записала Рейтій Г. 13.07.2018 р. у с. Букове Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Бігар Маргарити Юріївни, 1943 р. н.
 ГАМ – Записали Рейтій Г. та Керечанин З. 12.07.2018 р. у с. Онок Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Горбач Анни Миколаївни, 1945 р. н.
 ГМП – Записала Рейтій Г. 08.07.2019 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Герман (Гонак) Магдалини Петрівни, 1952 р. н.
 ДОІ – Записала Рейтій Г. 14.08.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Добош (Русин) Оксани Іванівни, 1964 р. н.
 ЛІМ – Записали Рейтій Г. та Крайниковець С. 18.12.2023 р. у с. Кострино Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Лупича Іллі Михайловича, 1941 р. н.
 ПАЮ – Записала Рейтій Г. 04.07.2019 р. у с. Копинівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Петях Анни Юріївни, 1946 р. н.
 ПШ–ОАП – Записали Басараб Я. та Карпов В. 08.07.2015 р. у с. Ворочеве Перечинського р-ну Закарпатської обл. від Петрище Ірини Іванівни, 1944 р. н. та Опаленик Анни Петрівни, 1957 р. н.
 РВІ – Записали Басараб Я. та Карпов В. 02–03.07.2015 р. у с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Решетар Віри Іванівни, 1962 р. н.
 РМІ – Записали Басараб Я. та Карпов В. 02.07.2015 р. у с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Роман (Новак) Марії Іванівни, 1954 р. н.
 РМО – Записала Рейтій Г. 31.07.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Рейтій Маріанни Омелянівни, 1962 р. н.
 ХОК – Записала Рейтій Г. 28.07.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Халявки (Прокоп) Ольги Кирилівни, 1940 р. н.

References

- Arkhyv Laboratorii etnologii, folklorystyky ta kraieznavstva DVNZ «Uzhhorodskiyi natsionalnyi universytet» im. M. P. Tyvodara [Archive of the M. P. Tyvodar Laboratory of Ethnology, Folklore and Local History of the State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University»] (dali – ALEFK DVNZ «UzhNU»), f. V, op. 6, od. zb. 2, na 41 ark. (in Ukrainian). ALEFK DVNZ

- «UzhNU», f. V, op. 11, od. zb. 4, na 36 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. V, op. 13, od. zb. 4, na 25 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. V, op. 14, od. zb. 5, na 71 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VII, op. 8, od. zb. 2, na 120 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VII, op. 16, od. zb. 2, na 34 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 10, od. zb. 1, na 42 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 10, od. zb. 8, na 13 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 14, od. zb. 1, na 24 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. X, op. 1, od. zb. 3, na 67 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 1, od. zb. 2, na 9 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 1, od. zb. 6, na 24 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 8, od. zb. 3, na 35 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 2, od. zb. 3, na 82 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 2, od. zb. 4, na 68 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 3, od. zb. 1, na 24 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 14, od. zb. 1, na 45 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 6, od. zb. 2, na 20 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 6, od. zb. 4, na 17 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 7, od. zb. 2, na 20 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 11, od. zb. 3, na 15 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 11, od. zb. 9, na 24 ark. (in Ukrainian).
- ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 13, od. zb. 4, na 12 ark. (in Ukrainian).
- Varkhol, N., 2012. Narodni znannia ukrainsiv-rusyniv Slovachchyny [Folk Knowledge of Ukrainians-Rusyns in Slovakia], *Narodna tvorchist ta etnografia*, № 4, K.: NANU; IMFE im. M.T. Rylskoho, s. 33–45. (in Ukrainian).
- Varkhol, N., 2017. *Narodna demonolohiia ukrainsiv Slovachchyny = Ludova demonologia Ukrajincov Slovenska* [Folk Demonology of Ukrainians in Slovakia], Svydnyk = Svidnik, 448 s. = 448 str. (in Ukrainian = in Slovak).
- Voitovych, N., 2015. *Narodna demonolohiia Boikivshchyny* [Folk Demonology of Boykivshchyna], Lviv: SPOLOM, 228 s. (in Ukrainian).
- Halaichuk, V., 2016. *Ukrainska mifolohiia* [Ukrainian Mythology]. [Online]. Dostupno: <https://archive.org/details/miff2016/mode/2up> (data vizytu: 24.09.2022). (in Ukrainian).
- Zakarpats'ki narodni pisni [Transcarpathian Folk Songs], 1962. K.: Vyd-vo AN URSS, 371 s. (in Ukrainian).
- Korol, V., 2019. *Narodna demonolohiia hutsuliv Zakarpattia* [Folk Demonology of Hutsuls of Transcarpathia]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.05, Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 274 s. (in Ukrainian).
- Korol, V., 2020. Demony khvorob u tradytsiinomu svitohliadi hutsuliv etnoistorychnoho Zakarpattia (za pol'ovymy materialamy) [Disease Demons in the Traditional Hutsuls Outlook of Ethno-Historical Transcarpathia (by the Field Materials)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istorii*, vyp. 1 (42), Uzhhorod: Hoverla, s. 368–375. (in Ukrainian).
- Korol, V., 2021. Skarb v tradytsiinnykh viruvanniakh hutsuliv istoryko-etnografichnoho Zakarpattia (za pol'ovymy materialamy) [The Treasure in Traditional Hutsul's Beliefs of Historical-Ethnographical Transcarpathia (by the Field Materials)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istorii*, vyp. 1 (44), Uzhhorod: Hoverla, s. 224–230. (in Ukrainian).
- Kryvenko, A.–D., 2017. *Kalendarski plast volyns'koi demonolohii: svitohliadni ta obriadovi proiavy* [Calendar Layer of Volyn Demonology: Philosophical and Ritual Manifestations]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.05, Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 274 s. (in Ukrainian).
- Kryvenko, A., 2020. *Narodna demonolohiia Volyni: kalendarno-obriadovi kontekst* [Folk Demonology of Volhynia: Calendar and Ritual Context], Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 279 s. (in Ukrainian).
- Potushniak, F., 2011. *Vorozhky osiiskyykh bosorkan'* [Divination of the Osii Witches], Uzhhorod: PP Povch r. M., 473 s. (in Ukrainian).
- Satana, 2006. *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]: v 7 t., T. 5: R–T, K.: Naukova dumka, s. 183. (in Ukrainian).
- Svitlyk, P., 2008. *Nebesna studnia: Zakarpatski narodni perekazy, lehendy, viruvannia, zvychai, tradytsii, pobut* [Heavenly Jelly: Transcarpathian Folk Tales, Legends, Beliefs, Customs, Traditions, and Life], Uzhhorod: Grazhda, 144 s. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia: Istoryko-etnografichni narys* [Ethnography of Transcarpathia: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 2016. Slidy dokhrystyianskykh bozhestv u tradytsiinii kulturi ukrainsiv Zakarpattia [The Remnants of Pre-Christian Gods in Traditional Culture], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istorii*, vyp. 1 (34), Uzhhorod: Hoverla, 2016, s. 99–107. (in Ukrainian).
- F. P., 1940. Klady v narodnom virovaniyu [The Treasures in Folk Beliefs], *Russkaia pravda*, № 65, Uzhhorod, s. 3. (in Ukrainian).
- Chekhovskiy, I., 2001. *Demonolohichni viruvannia i narodnyi kalendar ukrainsiv Karpatskoho rehionu (Synkretizm i tradytsiia v kulturi naseleння Ukrainskykh Karpat i Serednoho Podnistrov'ia)* [Demonological Beliefs and the Folk Calendar of Ukrainians of the Carpathian Region (Syncretism and Tradition in the Culture of the Population of the Ukrainian Carpathians and Middle Dniester)], Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 303 s. (in Ukrainian).

List of informants

- BA – Zapysav Derbal A. 03.07.2015 r. v s. Yarik Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Byrovchak Anny.
- BAH – Zapysala Reiti H. 02.07.2019 r. v s. Bobovyshche Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Babili Anny Heorhiivny, 1949 r. n.
- B(H)MV – Zapysala Hoherchak T. 12.07.2019 r. v s. Bobovyshche Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Boisa (Honak) Marii Vasylyvny, 1956 r. n.
- B(M)MV – Zapysala Reiti H. 09.08.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Buhai (Mushchynky) Mahdalyvny Vasylyvny, 1951 r. n.

- BMiu – Zapysala Reitii H. 13.07.2018 r. v s. Bukove Vynohradivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Bihar Marharyty Yuriivny, 1943 r. n.
- HAM – Zapysaly Reitii H. ta Kerechanyn Z. 12.07.2018 r. v s. Onok Vynohradivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Horbach Anny Mykolaivny, 1945 r. n.
- HMP – Zapysala Reitii H. 08.07.2019 r. v smt Chynadiiovo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Herman (Honak) Mahdalyny Petrivny, 1952 r. n.
- DOI – Zapysala Reitii H. 14.08.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Dobosh (Rusyn) Oksany Ivanivny, 1964 r. n.
- LIM – Zapysaly Reitii H. ta Krainykovets S. 18.12.2023 r. v s. Kostryno Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Lupycha Illi Mykhailovycha, 1941 r. n.
- PAIu – Zapysala Reitii H. 04.07.2019 r. u s. Kopynivtsi Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Petakh Anny Yuriivny, 1946 r. n.
- PII–OAP – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 08.07.2015 r. v s. Vorochevo Perechyns'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Petryshche Iryny Ivanivny, 1944 r. n. ta Opalenyk Anny Petrivny, 1957 r. n.
- RVI – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 02–03.07.2015 r. v s. Orikhovytsia Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Reshetar Viry Ivanivny, 1962 r. n.
- RMI – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 02.07.2015 r. v s. Orikhovytsia Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Roman (Novak) Marii Ivanivny, 1954 r. n.
- RMO – Zapysala Reitii H. 31.07.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Reitii Marianny Omelianivny, 1962 r. n.
- KhOK – Zapysala Reitii H. 28.07.2018 r. v smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Khaliavky (Prokop) Olhy Kyrylivny, 1940 r. n.

Halyna Reitii

PhD–student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Senior Researcher of Scientific and Educational Work Department, Municipal Institution «Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life» of the Transcarpathian Regional Council, Uzhhorod

THE DEVIL IN THE CALENDAR AND RITUAL TRADITION OF TRANSCARPATHIAN DOLINIANS

The article is devoted to the analysis of the image of the devil as a demonological character in calendar and ritual tradition of Transcarpathian Dolinians. The research is based on unpublished field materials collected during ethnographic expeditions, as well as on the analysis of factual units of local, all-Ukrainian, and foreign origin. The text examines the features of the emergence of demonological beliefs associated with the image of the devil and their place within the traditional culture's calendar cycle. This figure was known to the population under various names besides the term mentioned in the article's title: devil, Lucifer, Satan, nechystyi, among others. Euphemisms and protective anthroponyms were actively used to guard against his influence. The study focuses on the characteristics of the devil as a demonological entity: visual features (zoomorphic details such as a hairy body, pig snout or dog muzzle, hooves, and a tail), transformational abilities (shape-shifting into a frog, cat, goat, or human), liminal localization (crossroads, cemeteries, forests, abandoned places), and interaction with humans (soul bargains, causing harm or performing useful functions) within the sacred-demonological periods of the calendar year. The article explores ritual and customary practices aimed at protecting against the influence of evil forces, including apotropaic means such as iron, consecrated objects, plant attributes, Christian rituals, and magical verbal formulas. Special attention is given to the exceptional nature of festive cycles (such as Christmas, Epiphany, Easter, and Ivan Kupala), as these were traditionally considered periods of heightened vulnerability to demonic interference. The study demonstrates that the Dolynians calendar rituality reflects archaic perceptions of the dynamics of interaction between this and another world. This research also traces the influence of pre-Christian beliefs and Christian doctrine on the development of calendar rituals and on the formation of folk demonology (lower mythology).

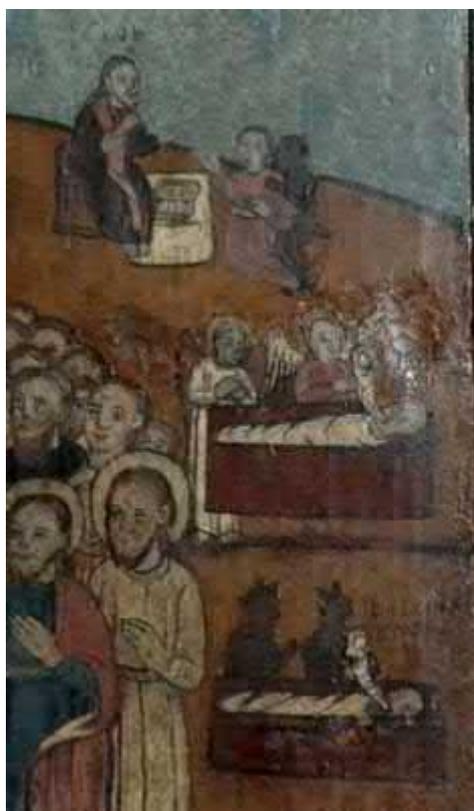
Keywords: Transcarpathian Dolinians, demonology, devil, folk calendar, festival, beliefs, rituals, visions, world–view.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Фрагменти ікони «Страшного суду» (XVIII ст.) в церкві Св. Архистратига Михаїла (Шелестівській) в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

1. 1. Грішники та чорт з душею на плечах у пеклі.

1. 2. Спокушання на сповіді та повторне вдихання душ до тіл.

1. 3. Людська душа зважується на терезах.

1. 4. Душі грішників потрапляють до пекла крізь пащу морського чудовиська зі зображенням Люцифера на передньому плані.

МОНОГРАФІЯ МІСТА БЕРЕГОВЕ

Beregszász város monográfiája. 2., javított kiadás. RIK-U Kft., Beregszász- Ungvár, 2025. 384 p.

Монографія міста Берегове (колективна монографія), 2-е виправлене видання. Берегове-Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. 384 с. (угорською мовою).

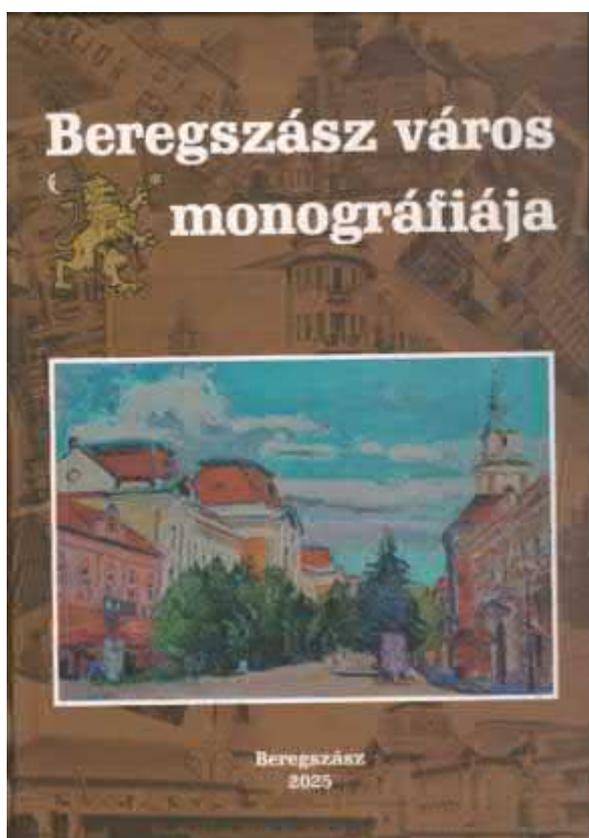
Іван Мандрик

доктор історичних наук, професор кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегове
E-mail: ivan.mandryk@uzhnu.edu.ua

MONOGRAPH OF THE TOWN OF BEREHOVE

Ivan Mandryk

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History and Social Sciences of the Transcarpathian Hungarian Institute named after Ferenc Rákóczi II, Berehove

За період незалежності України з'явилося чимало узагальнюючих праць про археологічні знахідки, історію, побут, культурний, економічний, релігійний поступ багатьох населених пунктів Закарпаття, у т.ч. й таких міст, як Ужгород, Мукачево, Хуст, Виноградів та інші. Усі вони різняться за структурою, змістом, методикою подачі матеріалу, рівнем використаних джерел, підготовкою та уподобаннями авторів, які часто є патріотами свого рідного села чи міста. Все це сприяє збереженню любові до рідного, але вже зникаючого, просто допомагає поновити людську пам'ять про події, процеси, побут тієї чи іншої епохи, показати добрі справи видних людей, того чи іншого поселення, чи його вихідців. Словом, навіть просте нагромадження фактичного матеріалу є вельми позитивним явищем, бо у майбутньому, саме опираючись на нього, можна буде писати більш розлогу історію нашого краю. Усі ми знаємо: врешті-решт зберігається лише те, що зафіксовано.

У цьому відношенні приємно виділяється рецензоване дослідження колег із Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II про історію самого міста Берегове, де й розташований сам заклад. Усього в написанні та публікації книги залучені одинадцять авторів, чії наукові пошуки пов'язані з різними періодами історії Закарпаття, аж від стародавніх до новітніх часів. Минуле міста показано до 1991 року, тобто до часу розпаду Радянського Союзу. Дійсно, його життя за останні 35 років вартує окремого осмислення, до

того ж над авторами тяжіють обмеження за обсягом, закритий доступ до джерел. Знаємо, що сучасність вимагає окремого підходу, який вже не є суто історичним, бо для професіоналів досліджувати новітній період є чи не найважчим завданням. Одна з редакторок Ібойя Самборовскі-Нодь у передмові цілком слушно підкреслює, що як жодне історичне дослідження не може бути повним, так само й монографія про Берегове нездатна відкрити все про минуле міста (с. 14). І це дійсно відповідає науковій істині.

Хронологічному викладу матеріалу передує вступний розділ за назвою «Формування просторової структури та населення міста», де у розрізі усього минулого читач має можливість пізнати ті складні процеси, що проходили протягом століть. Так, перша згадка про поселення під назвою Villa Lamperti, або Лампертгазо, відноситься до 1063 р. (с. 15). У 1396 році угорський король Жігмонд (Сигізмунд) разом з усім Березьким комітатом подарував місто подільському князю Федору Корятовичу. Назва Бересас офіційно починає вживатися з 1477 року, хоча Тіводар Легоцький датує першу згадку від 1504 року. (с. 17). Місто неодноразово зазнавало спустошення внаслідок вторгнень татаро-монголів (1241 р.), кримських татар (1566 р. і 1717 р.), імператорських військ (1567 р.), поляків (1657 р., 1659 р.). Великої шкоди місту завдали масштабні пожежі, епідемії (тиф, холера та ін.). Так, після нашестя у 1567 році кримськотатарських та імператорських загонів, значну частину містян полонили, інші втекли. Люди продовжували проживати лише у 48 будинках, а всього було знищено 199 хат (с. 17). Правда, невдовзі багато людей повернулися додому, а разом з ними прибули й нові поселенці.

Беручи до уваги дані, що містяться у майновому списку платників податків, опираючись на перші цифрові дані про конфесійний склад, наведені у 1837 році угорським демографом Елеком Феньешем, дізнаємося про чисельність жителів Берегове. Так, він пише, що тут проживали 2175 реформатів, 617 римо-католиків, 200 іудеїв, 186 греко-католиків, 6 євангелістів – всього 3184 жителів. (с. 22). За наступні 10 років чисельність зросла до 3500. Після цього динаміку зростання людності міста можна прослідкувати на основі переписів населення Угорського королівства, які містять різноманітні дані за кожне наступне десятиліття. Про конфесійний, мовний, національний склад жителів міста за XIX – XX ст., неодноразово згадується і в наступних розділах монографії.

Сліди діяльності людини у місті та його околицях археологи знайшли з кам'яного, неолітичного, бронзового та залізного віків, що пов'язано, на думку вчених, з вдалими територіальним розташуванням поселення на південних схилах пологих берегів та на перехресті шляхів сполучення. Першим дослідником наявного старожитностей у нашому краї став Тіводар Легоцький, котрий уже у 1870-ті роки знайшов поховання знатного воїна часів прибуття угорців на ці території. (с. 49). Усі описи археологічних знахідок, місце та обставини їх відкриття добре сприймаються читачем. Це стосується і перших письмових згадок про місто княжича Ламперта, сина короля Бейли І. Після татаро-монгольського нашествия спалене і знищене поселення король Бейло IV відбудував за допомогою німецьких поселенців, а 25 грудня 1247 року надав йому статус коронного міста з особливими привілеями (с. 55). У чому полягала його сутність – засвідчує повний текст документа, що наведений у книзі (с. 57). Знаходимо підтвердження того факту, що з 1396 року угорський король подарував комітати Берг і Шарош подільському князю Федору Корятівичу, який таким чином став володарем Мукачева та Лампертгази (с. 60). Лише після того, як у 1418 році через відсутність прямих нащадків сім'я Корятівичів вимерла, їхня спадщина повернулася до власності корони. Знаходимо цікаві відомості й про середньовічні культові споруди, діяльність францисканських та домініканських орденів, їхніх монастирів та окремих культурно-просвітницьких подвижників. Вони суттєво впливали на релігійне, господарське та культурне життя, оскільки власники міста змінювалися часто, але різноманітна діяльність монастирів залишалася досить стабільною. Це стосується й імен усіх суддів, що з 1337 року до 1524 року творили правосуддя у Береговому.

З 1622 року Габор Бетлен, правитель Трансільванії, став власником міста, який значною мірою посприяв його розвитку. Свідченням цьому залишається замковий палац, який і по сьогодні берегівчани вважають найстарішою будовою міста. Він багато зробив заради мануфактурного, торгового розвитку, а також навчання дітей міщан. Після смерті Софії Баторі у 1680 році, Берегове стало власністю її невістки, відомої Ілони Зріні, пізніше – її чоловіка Імре Текелі, так званого «короля куруців». З його ім'ям пов'язано чимало подій у минулому міста, як і з початком реформаційного руху від 1547 року. Цікаво, що поява тут греко-католицької громади зафіксована того ж року, хоча вже з 1725 року на прохання місцевих русинів управа виділила земельну ділянку для священника і дяка (с. 83). З 1726 р. аж до 1949 р. відомі імена всіх священників греко-католицької парафії.

Помітне місце займає Берегове у розгортанні національно-визвольної війни угорців під керівництвом Ференца Ракоці ІІ. Особливо це стосується її початкового етапу. З 1726 року місто опинилося у сфері впливу сім'ї графів Шенборнів, відносини з якими були складними, суперечливими, повними конфліктів. З XIX ст. одну з найважливіших галузей господарського життя містян займало виноробство та виноторгівля, а також ярмарки, бо промисли і фабрично-заводські підприємства були майже відсутні. Перша аптека з'явилася ще у 1813 році. У 1871 році Берегове знову одержало статус міста, яке втратило після революції 1848 – 1849 рр. Одночасно воно стало адміністративним центром Березького комітату, що сприяло зростанню чисельності його жителів, активізації економічного життя, розвитку освіти та культури. З 1882 року з'явився жандармський пост з семи чоловік, що сприяло покращенню громадського порядку (с. 141). З середини 1870-х рр. організується спочатку добровільна, а невдовзі й професійна пожежна охорона. Остаточо змінили вигляд міста здана у 1890 році будівля адміністрації комітату (зараз медучилище), архітектура казино, лікарні, фінансової дирекції, римо-католицької та реальної шкіл. Читач з цікавістю дізнається, що з 1 серпня 1901 року запроваджується перше автобусне сполучення між Береговим та Мукачевим (с. 149), що у 1908 році у нічний час усі тогочасні 34 вулиці міста освітлювали 425 електричні ліхтарі (с. 152).

Автори зробили вірний вибір, коли особливу увагу звернули на розвиток освіти, культури, релігійного життя впродовж усього досліджуваного періоду, адже вони найменше розглядалися впродовж усього XX ст. Так, у 1895 році був проведений перший набір до нововідкритої державної гімназії, яка зіграла значну роль у підготовці інтелігенції не лише для міста, але й далеко за його межами. До речі, у 1920–1930-ті рр. українські класи, де викладали й емігранти зі східних наших земель, закінчили майбутні високопідготовлені освітяни, лікарі, письменники, державні управлінці. Правда, про це у рецензованій книзі майже нічого не написано.

Прибуття чехословацьких легіонерів у липні 1919 року берегівчани зустріли досить спокійно, оскільки сприймали таку зміну, як вважають автори, лише за тимчасове явище. Водночас, Берегове у 1921 році втратило статус комітатського центру, а з 1923 року і міський статус (с. 187). Це негативно вплинуло на увесь розвиток міста, особливо у порівнянні з Ужгородом і Мукачевим.

Правдиво пишуть дослідники, що після першого Віденського арбітражу і повернення у листопаді 1938 року міста до складу Угорщини, угорськомовне населення очікувало зростання життєвого рівня. Цього не сталося через цілий ряд об'єктивних причин, які наведені у рецензованій книзі (с. 203). Зі вступом Угорщини до Другої світової війни економічні труднощі лише зросли.

Лихоліття війни цілком торкнулися і берегівчан. На її фронтах, за архівними даними, загинуло 339 уродженців міста. До всього додалася весною 1944 року депортація німецькими окупантами до таборів смерті 6183 євреїв, які склали близько 30% міських жителів. За приблизними припущеннями, додому повернулися

лише близько 1000 чоловік (с. 218–219). На цьому біді не припинилися, бо у листопаді 1944 року 1547 угорців та німців міста були насильно відправлені до сталінських таборів, де 348 осіб загинули (с. 218–219). На погляд авторів, метою нового режиму було не що інше, як «етнічна чистка і чим швидша вибудова режиму радянського типу» (с. 219). З цим важко не погодитися.

Кваліфіковано подають фактичний матеріал ті розділи, що стосуються радянського періоду, так званої «хрущовської та брежневської ери», де написано про сприйняття революції 1956 року в Угорщині, важливі суспільно-політичні події, навіть про позитивні економічні зрушення в житті міста. Приміром, у 1964 році у місті була лікарня на 475 ліжок, діяла поліклініка, стоматологічна клініка, кілька аптек, працювала обласна неврологічна лікарня (с. 270). До 1961 року містяни збудували 926 індивідуальних будинків (с. 276). Почали з'являтися і перші п'ятиповерхівки. Активізувалося культурне та спортивне життя, утверджувалися нові святкові дні. Написано і про діяльність товариських судів, будівництво доріг, проблему водопостачання і каналізації, автобусного сполучення і таке інше.

Цілком закономірним є наявність окремого розділу про становище освіти, діяльність усіх педагогічних установ міста між 1944 і 1991 роками. Перехід на радянську систему навчання мав радикальний характер, не був безболісним, особливо стосовно ліквідації конфесійних шкіл, долі гімназії та старих педагогічних кадрів. Наведений матеріал про діяльність усіх наявних навчальних закладів, їхні здобутки, проблеми, ведучих педагогів. Це стосується і медичного училища, професійних училищ, музичної та спортивної шкіл.

Останній розділ дослідження торкається релігійного життя та діяльності різних конфесій міста у радянські роки. Внаслідок проведення офіційної антирелігійної державної політики, відсутності джерел, розкрити це нелегка справа. Така деталь: з квітня 1945 року за розпорядженням нових міських властей, усі годинники на церковних вежах мали бути переведені на показ московського часу (с. 336). Найбільше написано про долю єврейської релігійної громади, особливо про перипетії синагоги, що знаходиться в самому центрі міста. Через відомі причини, у кінці 1940-х років синагогу відвідувало близько 500 вірян, що на початок 1950-х років впало до 130–150 чоловік (с. 342). У 1960-ті роки синагога перейшла в державну власність і була перетворена у будинок культури. З середини 1970-х років розпочалася єврейська еміграція за кордон. На 1989 рік у місті залишилося жити всього 143 євреїв (с. 347). За 20 років тут зникла єврейська громада. Правда, за радянські роки переїжджали на постійне проживання до сусідньої Угорщини й берегівчани, хоча точні цифри про це не знаходимо.

Можна було б навести ще багато інших особливостей рецензованої книги, де зібрано велику кількість фактичного матеріалу, який подається у хронологічному порядку, систематизований, зроблені виважені висновки. Для кращого сприйняття прочитаного вміщені карти, схеми, таблиці, герби та печатки міста, декілька старих фотографій, біографічні відомості про деяких відомих берегівчан (див. с. 261, 339). Усе це сприяє кращому сприйняттю історії міста. Основна увага звертається на питання розвитку культури, освіти, медицини, будівництва, духовного та релігійного життя, а менше економіці, історії тих чи інших заводів і фабрик. Стосовно XIX – XX ст. написано про побут, щоденні турботи, навіть відпочинок берегівчан. Автори дещо й захоплюються наведенням у кожному розділі цифрових даних про чисельність населення, його національний та релігійний склад, що веде до повторення (див. с. 91, 95).

Найкращі враження справляє професійний підхід до написання рецензованої книги. Про це засвідчує широке використання матеріалу архівів, особливо Державного архіву Закарпатської області, інших архівів України, а також Угорського національного архіву. Опрацьовано різноманітні публікації джерел, пресу, наукові дослідження здебільшого угорською мовою. Про суто науковий підхід найкраще засвідчують наведені посторінкові поклики на джерела, котрі нумеруються наростаючими цифрами. Таким чином, нараховується усього 2069 позицій (див. с. 361), в середньому по 5–6 на одну сторінку. Підводячи підсумки, скромно написано таке: «...авторський колектив не претендує на вичерпність, розкриття теми... навіть змушений був дотримуватися принципу поміркованості» (с. 377–378). Безперечно, читач одержав змогу глибше пізнати минулі надбання міста Берегове, котре продовжує обіймати помітне місце в історії нашого регіону. Книга стане тією міцною цеглинкою, яка дозволить глибше вивчати й всю історію Закарпаття.

Нарешті, ще одне побажання. Монографічне дослідження написано угорською мовою, у його появу вкладені знання та подвижницькі зусилля цілого професійного колективу істориків, тому вважаємо, що рано чи пізніше книга має з'явитися у перекладі й українською мовою, що привернуло б до неї увагу ширшого загалу читачів.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА С.Д. ФЕДАКИ

IN MEMORY OF PROFESSOR SERHII FEDAKA

Микола Олашин

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Колектив Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть доктора історичних наук, професора, краєзнавця, педагога вищої школи, письменника, журналіста, відомого громадського діяча **Сергія Дмитровича Федака**, яка настала 12 січня 2025 року на 61 році життя.

Він народився 22 серпня 1964 року у м. Жданов (тепер Маріуполь Донецької області, окупований російськими військами). Закінчив історичний факультет (1989), аспірантуру (1992) та докторантуру (2000) по кафедрі історії України Ужгородського державного (тепер національного) університету, де й працював викладачем (1990–1993), доцентом (1993–2003), професором (2003–2019). Потім був професором кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби (2019–2025). За цей час став кандидатом (1992) і доктором (2003) історичних наук, доцентом (1996) та професором (2005). Здобув шану і визнання в науковому та письменницькому світі.

Сергій Федака насамперед відомий як науковець. Так, вступивши до аспірантури, він під керівництвом професора Володимира Задорожного почав досліджувати визначну пам'ятку XII століття «Слово о полку Ігоревім». Цікавило

його найперше питання її відкриття та перших публікацій. Молодий науковець довів, що відкриття «Слова...» – це закономірний момент культурної історії, прояв глибинних механізмів розвитку суспільної свідомості, вершинний момент не тільки свого часу, але й наступних історичних періодів. Також він детально проаналізував її першопублікації, починаючи з 1800 року. Крім того, історик накреслив основні напрямки подальших наукових досліджень цього важливого джерела.

Після захисту кандидатської дисертації «Відкриття та першопублікація Слова о полку Ігоревім: історико-культурні аспекти» у квітні 1992 року Сергій Дмитрович продовжив активні дослідницькі пошуки. Його й надалі цікавило XII століття, а саме: політична історія України-Русі. Він дуже ґрунтовно опрацював наявні джерела та наукову літературу з вищезначеної проблеми. Це дозволило йому в комплексі розкрити досліджувану тему. Історик прийшов до висновку, що імперія Рюриковичів була конгломератом князівств. Починаючи з кінця XI століття вона стала задихатися під власною вагою, одним із свідчень чого були князівські міжусобиці. Науковець довів, що перша неконтрольована спроба демонтажу імперії була зроблена у 1097 році. Але збереження торгових шляхів зі Сходу на Захід через Русь дещо відтермінувало розпад єдиної держави. Тому Русь в часи Святополка (1050–1113) і Мономаха (1053–1125) пережила навіть деякий імперський резонанс. Після 1132 року, наголошує історик, розпочався розпад імперії Рюриковичів, що призвів до федеративної, а потім і конфедеративної форми існування колишнього державного об'єднання.

На думку вченого, нові форми державного устрою (федерація і конфедерація) надали країні більшої гнучкості при реагуванні на внутрішні і зовнішні виклики. У 1180–1205 роках імперія Рюриковичів остаточно розпалася на окремі історичні регіони: Україна-Русь, Володимиро-Суздальська земля, Новгород, Полоцько-Мінська земля. Цей процес супроводжувався численними усобицями і зовнішніми війнами. Загальний висновок вченого такий: процес державно-політичної еволюції держави Рюриковичів від імперії до системи окремих

незалежних держав був цілком закономірним. У контексті до вищевикладеного додаємо, що Сергій Дмитрович регулярно брав участь у роботі наукових конференцій, апробуючи результати наукових пошуків. А ще він мав більше чотирьох десятків публікацій з теми дослідження, серед них три монографії: «Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття)» (Ужгород, 2000), «Герої Слова о полку Ігоревім» (Ужгород, 2001) і «Землі і міста княжої України-Русі» (Ужгород, 2002).

Логічним наслідком роботи у згаданому напрямку став успішний захист у листопаді 2003 року на засіданні спеціалізованої вченої ради в Харківському національному університеті імені Василя Каразіна докторської дисертації, яка стала помітним внеском у вітчизняну історіографію. Знову ж таки наголосимо, що вперше в історії історичного факультету УжНУ була виконана дисертаційна робота з проблематики Київської Русі. Це був великий плюс нашому вишу.

Говорячи про теми дисертацій Сергія Федаки ми зауважували, що він вперше серед колеґ-істориків Ужгородського університету взявся за дослідження актуальних проблем Київської Русі. Дослідник вперше взявся і написав «Історію України» в 16 томах. Він розділив вітчизняну історію на окремі етапи. Перша серія має назву «Долітописна історія» і складала чотири томи. У них він висвітлив періоди кам'яного і мідно-бронзового віку, скіфо-сарматську добу і велике переселення народів. Ці томи побачили світ в Ужгороді (як і усі наступні) у 2020 році.

Друга серія «Літописна історія» складається з п'яти томів, які вийшли у 2021–2022 роках. Тут висвітлюються наступні великі питання вітчизняної історії: «Київська Русь і Великий степ», «Руські князівства, Дешт-і-Кипчак і прилеглі землі», «Ординсько-Литовська доба 1242–1492», «Козацько-шляхетська доба 1492–1648», «Гетьманська доба 1648–1764». Фактично, вчений досліджував середньовічну історію України.

Наступна (третя) серія «Модерна історія» складається з 7 томів. Його відкриває том «Імперська доба 1764–1914», тобто до початку Першої світової війни. Далі йдуть томи «Перша Світова війна та українські визвольні змагання 1914–1923», «Міжвоєнна доба 1923–1938», «Друга Світова війна: передумови, перебіг, відлуння 1938–1954», «Атомна доба 1954–1986», «Унезалежнення 1986–1996», «Розбудова держави 1996–2024». Ці томи побачили світ у 2023–2024 роках. Отже, Сергій Федака є першим закарпатським дослідником, автором багатотомної історії України.

Чільне місце в науковому доробку колеґи займають праці з історії Карпатської України (1938–1939). У них він простежив основні здобутки патріотично налаштованих краян та окремих представників сусідньої Галичини у справі українського державотворення. У публікаціях дав характеристику діяльності урядів Андрія Бродія і Августина Волошина, показав хід підготовки до проведення виборів до Союму, довів необхідність створення Карпатської Січі, показав характер стосунків січовиків з чеською адміністрацією, висвітлив проголошення незалежності Карпатської України та його значення, її оборони від угорських окупантів, розправу над патріотами тощо.

Підкреслимо, що усі події вказаного періоду Сергій Дмитрович вивчив дуже скрупульозно, наслідком чого стала, зокрема, поява окремих видань: «Труди і дні Карпатської України: хроніка подій» (Ужгород, 1998) і «Хроніка Карпатської України» (Ужгород, 2004). Він також є автором книги про президента Карпатської України – «Августин Волошин: коротка біографія» (Ужгород, 2005). Низку студій присвятив характеристиці життєвого шляху та участі у національно-визвольній боротьбі активних діячів Карпатської України (Петро Стерчо, Вікентій Шандор, Юліан Ревай та ін.).

Сергія Дмитровича по праву можна вважати істориком Ужгорода, гідним продовжувачем справи Кароя Мейсароша (1821–1890), Петра Сови (1894–1984), Йосипа Кобаля (народ. 1960) та ін. Він є автором низки публікацій з історії обласного центру, а також окремих видань: «Ужгород крізь віки» (Ужгород, 2010) та «Ужгород: роки і люди» (Ужгород, 2013). У першій висвітлено основні етапи розвитку міста від середньовіччя до наших днів, подано портрети окремих городян, нариси про площі, вулиці і парки, вміщено дві карти Ужгорода 1863 і 1928 років. У другій подано, зокрема, детальну хронологію історії Ужгорода, а також інформацію про всіх діячів, чийми іменами названо вулиці.

Історик мав значні здобутки і у галузі краєзнавства. Написав книжку «Населені пункти Закарпаття: історико-географічний довідник» (Ужгород, 2014). Тут ми знову використаємо слово «вперше». Бо Сергій Дмитрович вперше навів стислу інформацію про усі 607 населених пунктів краю (11 міст, 19 селищ міського типу та 570 сіл). Відтоді змінився адміністративно-територіальний устрій краю, передусім відбулося укрупнення районів, їх стало 5. Над книжкою він працював 15 років. Автор торкається питання заснування міста (чи села), його археологічну передісторію, перебіг історичних подій, згадує архітектурні та інші пам'ятки населеного пункту тощо. Видання має солідний список літератури про той чи інший населений пункт. До речі, він був членом Національної спілки краєзнавців України.

В коло наукових зацікавлень історика входили й питання давніх цивілізацій на території України, Гетьманщини та Руїни і аж до стратегічних і фронткових операцій на території України в роки Другої світової війни. Досліджуючи різні питання він використовував джерела та найновішу наукову літературу.

Звернемо увагу на внесок історика у вітчизняну історіографію. Він писав про Ярослава Мудрого, Святослава Ярославовича, Ізяслава Ярославовича, Володимира Мономаха, Олега Святославовича, Володимира Галицького, Святослава Всеволодовича, Ярослава Володимировича Осмомисла, Романа Мстиславовича Великого, Ігоря Святославовича та ін. Не оминув своєю увагою гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепу, істориків Юліана Целевича, Євгена Перфецького, Івана Крип'якевича, президентів першої Чехословацької республіки Томаша Гарріґа Масарика та Едварда Бенеша, релігійних діячів кардинала Йосипа

Сліпого, єпископа Юлія Фірцака та ін.

Сергій Федака не тільки опрацював середньовічні джерела та використав їх у дисертаціях і наукових публікаціях, але й підготував окреме видання: «Літописні джерела з історії княжої і козацької України-Русі» (Ужгород, 2003). Матеріал згруповано у такі розділи: «Літопис Руський (Іпатський звід)», «Великоруські літописи», «Литовсько-руське і українське літописання XV – XVI ст.», «Молдавські літописи», «Українське літописання XVII століття», «Українське літописання XVIII століття». Тут автор проаналізував майже двісті джерел. Позитивним є й той факт, що у виданні після характеристики кожного літопису наведено інформацію про його публікації (починаючи з перших) та список наукових розвідок про документ.

Отже, Сергій Федака зробив вагомий внесок у вітчизняну історичну науку, був провідним українським істориком. Праці колеги вирізняються вагомою джерельною базою, вдалою структурою, логічністю викладу матеріалу, аргументованими узагальненнями і висновками. Його знання були, безперечно, універсальними, енциклопедичними. Він досяг вершин не тільки в історичній науці, але й інших царинах, про що мова піде нижче.

Сергій Дмитрович запам'ятовується як досвідчений педагог та методист. З 1990 року був педагогом вищої школи. За цей час пройшов шлях від викладача до професора. Звернемо увагу на його чудову підготовку. Він досконало знав фактичний матеріал, ніколи не користувався текстами лекцій. Володів всебічною інформацією. Тому заняття завжди проходили цікаво, динамічно, творчо. Колега своє головне педагогічне завдання вбачав в тому, щоб навчити студентів вчитися. І наголошував, що це їм доведеться робити усе своє життя. Студентам викладав нормативні курси «Історія та культура України» та «Давні цивілізації на території України», а також спецкурси: «Політична історія України-Русі (середина XI ст. – 1240 р.)» і «Запорізька Січ та її роль в історії України».

Підкреслимо, що викладацька робота давала історикowi велике натхнення, творчу енергію, життєвий оптимізм, радість та задоволення. Лектор вмів зацікавити студентів навчальним матеріалом, змалювати «живі» картини минулого, що вивчалися, виділити основне в темі і зацентувати на ньому увагу. Обов'язково враховував вікові особливості студентів, до кожного підходив індивідуально, по-батьківськи. Тому студентська молодь довіряла викладачеві, зверталася до нього по допомогу. І він нікому не відмовляв.

Свій чималий педагогічний досвід професор Сергій Федака частково використав при укладанні навчально-методичних праць (одноосібно чи співавторстві): «Тематика та методичні поради до практичних занять з історії України для неспеціальних факультетів» (1996), «Проблеми новітньої історії України у публікаціях 1995 – 1996 рр.: (Методичний посібник для студентів)» (1996), «Конкурсні тестові завдання для вступників: історія» (2002), «Історія України: Програма з навчального курсу для студентів історичного факультету» (2010) та ін.

Зокрема він був автором навчального посібника для випускників загальноосвітньої школи «Історія України XX століття» (Ужгород, 1996) та підручника для студентів вишів «Історія України з найдавніших часів до 1648 року» (Ужгород, 2014). До речі, це перший випадок, коли закарпатець одноосібно підготував ґрунтовний підручник з вітчизняної історії. Тому вихід у світ згаданого підручника став помітною віхою в літописі Ужгородського національного університету взагалі та історичного факультету зокрема.

А ще професор Сергій Федака дбав про підготовку науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом написали і захистили кандидатські дисертації двоє аспірантів – Юрій Мателешко та Інна Туряниця. Був науковим консультантом доцента Ярослава Андрусика, який працює над темою докторської, а саме: «Утвердження та функціонування станово-представницької монархії в Чеському королівстві за правління династій Ягеллонів і Габсбургів». На жаль, він не дожив до її завершення.

Колега був не тільки науковцем і педагогом, але й письменником, членом Національної спілки письменників України (2006). У його творчому доробку збірки поезій «Дороги кохання» (Ужгород, 2004), «Окрушини дзеркал» (Ужгород, 2004), «Небесні суходоли» (Ужгород, 2006), «Калейдоскоп календаря» (Ужгород, 2014), новели «Яблуко від Єви» (Ужгород, 2005), «Історії нестримна течія» (Ужгород, 2021), збірка оповідань «Ковчег над Ужем» (Ужгород, 2018). Крім поезій, Сергій Федака був автором художньо-документальної повісті «Карпатський кросворд» (Ужгород, 2009) та історико-пригодницького роману «Валет Валентина Другета» (Ужгород, 2010). Як відзначали рецензенти, Сергій писав про боротьбу добра і зла. І добро у нього завжди перемагає.

Сергій Федака був відомим у краї та за його межами журналістом. Він вирізнявся фантастичною працездатністю. За попередній період (а це 24 років) опублікував в періодичних виданнях, передусім в газетах, понад 3000 статей, нарисів, інтерв'ю, заміток, рецензій. Найчастіше його матеріали друкувалися у таких газетах, як «Срібна Земля», «Срібна Земля-фест», «Ужгород», «Чорна гора», «Закарпатська правда», «Гиждень», «Трибуна», «РІО», «West-експрес», «Чиста політика», «Післямова», «Старий Замок-Паланок», «Просвіта» та ін. Пік журналістської праці припав на 2006 рік, коли колега регулярно друкувався у шести тижневиках. Він відвідав у ході прес-турів близько 300 закарпатських сіл і селищ, усі міста і замки. За опитуванням-рейтингом фонду «Демократичні ініціативи» у 2004 році увійшов до списку 144 найавторитетніших журналістів України.

Колега був невтомний і у громадській роботі. Так, він був членом експертної ради «Людина року». Членом Вченої ради історичного факультету та редколегії наукового збірника «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія». З 2010 року – член ради Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта». Член правління Закарпатської обласної організації Національної спілки письменників України, учасник ряду письменницьких з'їзтів. Член експертної ради по визначенню суспільно значимих видань при обласній адміністрації. Член експертної ради по перейменуванню вулиць при Ужгородській міськраді, член обласної комісії по театральних преміях ім. братів Шерегіїв, член ряду комісій по місцевих літературних преміях.

Член Ужгородського прес-клубу. І він завжди встигав.

Багаторічна сумлінна праця небіжчика частково відзначена. Так, його нагороджено Грамотою Закарпатської обласної ради (2008), Грамотою ректорату Ужгородського національного університету (2012) і почесною відзнакою Ужгородської міської ради (2008). Він – лауреат премії імені Августина Волошина крайового товариства «Просвіта» (2008). Почесний член закарпатської «Просвіти» (2015).

Вчений був удостоєний Всеукраїнською літературною премією імені Зореслава (2009), чотири рази обласною премією імені Федора Потушняка (2010, 2014, 2018, 2021), імені Михайла Бабидорича (2014), імені братів Євгена і Юрія-Августина Шерегіїв (2018).

Із церковних нагород мав архієрейські грамоти владики Мілана (2010, 2011), премію імені о. Василя (Проніна) (2011), орден Почаївської Богородиці (2010). Двічі нагороджувався відзнакою журналістської ради «Людина року» (2005 р. за публіцистику; 2010 р. за книгу «Ужгород крізь віки»). У 2007 році міжнародна організація «ВІЖІ-3000» нагородила його відзнакою «Патріот України». Двічі лауреат громадської відзнаки «Лицар Срібної Землі» (2008, 2009). Тричі дипломант відзнаки «Книга від Миколая» (2009 – 2011). Зрозуміло, це неповний перелік нагород і відзнак науковця, педагога та громадського діяча.

Свій вічний спокій професор Сергій Федака знайшов на найдревнішому ужгородському цвинтарі «Кальварія». Світлий спомин про нього завжди житиме у серцях рідних, друзів, колег та усіх тих, хто знав та поважав цю непересічну людину. Вічна йому пам'ять, блаженний спокій.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «**Автор.docx**».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows**;
- **формат аркуша** – **A4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: поля – усі 2 см, абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - малими літерами, не використовувати Caps Lock.
- **ім'я та прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходиться до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Слід також наводити ідентифікатор DOI.

Приклади оформлення:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
 - ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
 - Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
 - Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
 - Чому перейшов єромонах Серафим Яросевич на католицтво? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
 - Скельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyi-kandydat-i-ioho-virmi-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).
- **References.** Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в списку на латинському шрифті, тоді **References не потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chuk, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyi-kandydat-i-ioho-virmi-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

Література подається у транслітерації (для публікацій українською, російською або іншою кириличною мовою). Необхідно застосовувати тільки рекомендовані транслітератори (після транслітераторів необхідно вручну відкорегувати пунктуацію):

- ДЛЯ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕКСТІВ (обираєте вкладку "паспортна")- <http://www.slovyk.ua/translit.php>
- ДЛЯ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ - <http://translit-online.ru/pasport.html>

Для транслітерації прізвищ та імен ОБОВ'ЯЗКОВО використовувати сервіси за посиланнями:

<https://dmsu.gov.ua/services/transliteration.html> (укр.)

<http://translit-online.ru/pasport.html> (рос.)

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3–4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., pp., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 pp., 40-х – 50-х pp., 1940-х – 60-х pp. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
– у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

– у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом *авт.* Наприклад: (авторська примітка. – *авт.*); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі**. Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material** with a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: margin – 2 cm, paragraph – 1 cm).

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list. The DOI identifier should also be provided.

Examples:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.

- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов еромонах Серафим Яросевич на католицизм? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Єкельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyy-kandydat-i-ioho-vernii-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian). If all works in the list are in Latin script, then References do not need to be submitted at all.

Examples:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho vernii dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyy-kandydat-i-ioho-vernii-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

References should be transliterated (for publications in Ukrainian, Russian or other Cyrillic languages). It is necessary to use the recommended transliterators:

<http://www.slovnyk.ua/translit.php> - FOR UKRAINIAN TEXT (passport regime)

<http://translit-online.ru/pasport.html> - FOR RUSSIAN TEXT

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (52)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2025. Вип. 1 (52). 216 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 15,3. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції – Серія 3т № 32*